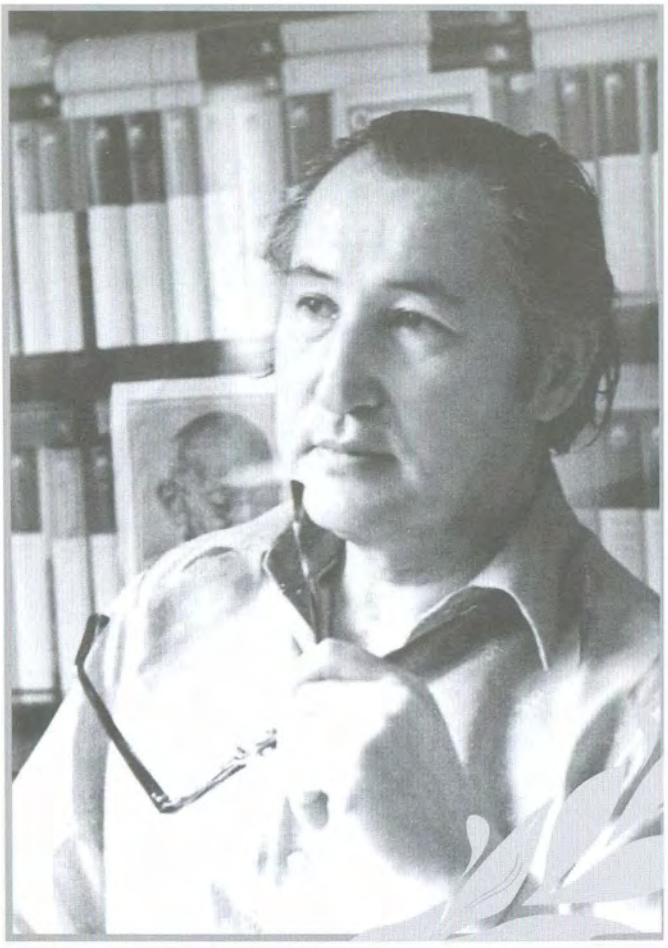
Сафуан Шаймерденов

5

том

Сафуан Шаймерденов

Шығармалары

Повестер, әңгімелер, эсселер

5 ТОМ

Алматы,
2013

УДК 821.512.122
ББК 84 (5 Қаз) - 44
Ш 18

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ
АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІ
«ӘДЕБИЕТТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗДЫ ТҮРЛЕРІН
БАСЫП ШЫҒАРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

47948

Шаймерденов С.
Ш 18 **Шығармалары** *(Сафуан Шаймерденов; құраст. И. Уандықова).* – Алматы: «Ан Арыс», 2013.
Т.5.: **Ағалардың алақаны:** *Повестер, әңгімелер, эсселер.* – 320 б.

ISBN 978-601-7337-52-0

Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Сафуан Шаймерденовтың бес томдық шығармалар жинағының бесінші томына 1987 жылы «Ағалардың алақаны» деген атпен жарық көрген кітабы енгізілді.

Жазушының осы еңбегі үшін Мемлекеттік сыйлық иегері атанғаны белгілі.

УДК 821.512.122
ББК 84 (5 Қаз) - 44

ISBN 978-601-7337-52-0 (Т.5)
ISBN 978-601-7337-47-6 (общ.)

© Шаймерденов С., 2013
© «Ан Арыс» баспасы, 2013

Ағалардың алақаны

ПОВЕСТЕР

ӘҢГІМЕЛЕР

ЭССЕЛЕР

Бірінші бөлім

ЖЕЛ КЕРУЕН

БІР ТАБА НАН

Мен туған анамнан сегіз жасымда қалыппын. Сегіз жас есіңнің кірген шағы. Сегіз түгіл, төрт, бес жасыңдағы уақиғалардың да жадыңда сақталып қалатындары бар. Айталық, өзімнен төрт жас кіші інім Есмағидың дүниеге келгені күні бүгінге дейін есімде. Отынағаш атты күздеуде отырғанда жеті айлығында шала туған інімнің үлкен қара тымаққа салынып кереге басында ілулі тұрғаны – маған сондай айқын. Ал бес жасымда көрген бір қорқынышты түсімді қазір де дөп басып айтып бере алам.

Біздің ауылда орман қорушысы Хамит деген тұрды. Тіпті Рабиға дейтін әдеміше келген әйелі де менің көз алдымда.

Әкем жаңағы орманшымен дос болатын. Ертеңгі шай, кешкі тамақ Хамитсыз ішілмейтін-ді. Неге екенін кім білсін, бірде екеуінің арасынан ала мысық өтіп кетіп, араздасып қалғаны бар. Сол тұста әкемнің бір шана әкелгені де көз алдымда. Бұрын дос болып жүрген кезінде бір шана түгіл, он шана отынға да қыңқ демес Хамит бұл жолы дуылдата келді: қырамын да жоямын. Кісі бетіне келе бермейтін әкем де шорт кетті. – Қылатынынды қылып ал! Шық үйден, найсап! Әйтпесе мына балтамен табанда жайратамын.

Бұл ерегістің аяғы немен тынды, есімде жоқ. Бірақ, сол күні түнде көрген түсім күні бүгінгідей: сақалды біреу қуып келеді. Мен қашып келем. Бұл кім деймін бе, артыма қарасам, қуып келе жатқан сақалдым – орманшымның өзі. Қолында балта, жалақтатып қояды. Мен тегі бақырған болсам керек, шошып ояндым...

Кішкене кезімдегі осындай болымсыз елестің өзін жадымда ұстаған менің, бір өкініштісі, сегіз жасымда дүние салған туған анам туралы білетінім тіпті бұлдыр, көмескі.

Өз ойымша, анам ат жақты, қызыл шырайлы, әдемі кісі болатын. Күлкісі мүлде жадымда жоқ. Ал ашулы кезінде қызыл шырайлы өңі бұзылып, сұрланып кететіні есімде. Күннің бір ыстығында өзім тұрғылас бір топ бала суға түсіп жүр едік, анам келді. Өзгеріп тұрған өңінен ашулы екенін бірден түсіндім. Салмақты дауыспен мені шақырып алды да, шапалақтап-шапалақтап үйге алып барды. Мен онда бес жаста болсам керек. Ал Есмаға інім бір жаста. Қанға, ұғымға сіңген тәртіп бойынша бес жастағы бала өзінен кейінгілерге бас-көз болуға тиісті. Тәрбиелі үйде жалғызілікті анаға көмектесу, мал қайыру, өрістен оралған табынның алдынан шығып, төлдерді жамыратпау секілді міндеттер бар бес жасар бала пешенесіне жазылған. Ал мен болсам осы міндеттерімді орындауды ұмытып, ойнап кететін болсам керек. Дәл осылай ма, анық біле бермеймін.

Білетінім – анамның әйтеуір ұрсатыны, анам ұрысқан кезде әкемнің сыртына барып паналайтыным. Шынымды айтсам, шешемнен көрі әкем қайырымдылау секілді. Өйткені, әкемнің сыртына барып тығылған кездерімде:

– Жарайды, бір жолға кешір енді, батыр-екесі, енді қайталамайды, – деген арашашы дауысты жиі естітінмін.

Бұл, әрине, нені болсын сырттай қабылдайтын бала ұғымы. Ал есейіп ат жалын тартып мінген кезімде ағайын-туғаннан да, былайғы елден де:

– Анаң сенің ел кісісі еді ғой. Сондай ұқыпты, іскер, таза, біреуді екеу, екеуді он етіп отыратын өнер иесі-тін. Ұры басынып ұрлайды, қонақ таңдап түседі деген бар. Дәулеттерің шағын болса да үйлерің сол ауылдағы таңдап қонақ түсетін санаулы үйлердің бірі болатын. Қиза марқұм сіздің үйдің құты еді, – дегенді сан рет естігенмін.

Осы пікірді бұл күнде сексеннің төртеуіне шыққан әкемнің өзі де қостап, қайталап отырудан жалықпайды.

– Қиза шешең туралы жұрт тегін айтпайды. Марқұмның орыны бөлек еді ғой.

Туған анамның дүние салғанына міне елу жылға жақындап қалса да, әкемнің айнымас пікірі осы. Өзім ес білгелі оның осы пікірден жаза басқан кезін байқаған емеспін. Ал өзі жөніндегі, менің анам Қизамен көңіл қосқан кезіндегі ағайын-туғандардың қарым-қатынастары жөніндегі пікірі әр қилы.

Олардың қосылуы да бір хикая. Енлік пен Кебек оқиғасындағыдай қан төгіс болмаса да, соған пара-пар.

Менің болашақ анам байғұс әу баста Әмина деген қызымен жесір қалыпты. Күйеуі Нұрмағанбет әкеме жамағайын. Әменгерлік жолы

ма табыстырған, кім білсін, әйтеуір жесір қалған жеңге мен қайын іні көңіл қосыпты. Ал оларға екі жақтың да ағайын-туғандары қарсы болыпты. Бұл қарсылықтың насырға шабар түрі соншалық, тіпті «айтқанымызға көнбейсің, райыңнан қайтпайсың», – деп өз ағайындары әкемді арқан байлап құдыққа тастап, тәуліктеп мұздай суға да ұстапты. Осы оқиға жайында бала кезімде әкемнің «ағайындарым маған не көрсетпеді!» – деп ренжіп отыратынына талай куәгер болғанмын. Ал ағаларының бәрі дүние салып, өзінің де жасы ұлғайған осы бір шағында: «ағаларымның ол ісінде зұлымдық жоқ, шешеңді басқа біреуге жөнелткісі келген мықты нағашыларыңның ырқынан шыға алмай маған жасаған жәй қоқанлоққысы ғой», – деп шәйіп-жуып отыратынды шығарды.

– Дегенмен құдыққа тастаған кезде қорықпадың ба? – деп сұраймын мен әкемнен.

– Қорыққан жоқпын. Себебі шешеңе сендім. Қиза марқұм бүкіл ел болып қанша азғырып, қанша қинаса да айтқанынан қайтпады ғой, – деп жауап береді ол кісі.

Тегі анам бір бет, айтқанынан қайтпайтын, мынау жақын, анау алыс демейтін әділ, тура кісі болса керек. Олай дейтінім: басқаны былай қойғанда өз туғандары – төркін жұртына кейде разы болмай отыратын-ды. Бір жолы мен қысқы соғымның мүше-мүшелерінен сыбаға алып нағашыларыма барып қайттым. Нағашы әжем Сәлиманың сондағы жиен қоржынына салып жіберген сәлем-сауқаты – жарты таба кепкен нан болып шықты. Сонда қолы ашық шешем: «Мұны не деп жіберді екен?» – деп ашуланып есіктен шығарып сыртқа, итке лақтырған еді. Елде коллективтендіру жүргізілгенде, көрші «Талпын» атты колхозға, ал біз «Лия» колхозына ауысқанбыз. Менің нағашы ағам Әбу Файзуллин сауаты ерте ашылған, есеп-қисапқа жүйрік, әрі өте бір сүйкімді жігіт. Алдымда туған ағам болмағандықтан ба, әйтеуір мен оны жақсы көретінмін. Сол нағашы ағам біздің колхозға есепшілік қызметке келді де, біздің үйде тұрды. Менде ес жоқ, әйтпегенде ше. Жақсы көрген нағашы ағаңмен бір үйде тұрып, бір төсекте жатсаң, туған ағасы жоқ балаға одан артық қуаныш бола ма!

Бірақ бұл қуанышым көпке бармады. Бір күні анам тамақ үстінде өзінің інісіне:

– Жыл болса жаман, дүниенің бәрі тарылып кетті. Оның үстіне менің де денсаулығым жоқ. Жағдайың бола бермеуі мүмкін. Ағайынның алыстан сыйласқаны жөн. Басқа пәтерге шыққаның дұрыс болар, – деді.

– Әбу ала бөтен күтім тілер дейсің бе. Біз не ішсек, соны ішер, осында-ақ болсын, – деген әкеме де, «Әбу ағамды жібермеймін», – деп жылаған маған да көнген жоқ.

Анамның дүниеден өтер күні де көз алдымда. Ғалым-синоптиктердің айтуына қарағанда, ол жыл күн белсенділігі артқан жыл екен. Жазда жаңбырлы қара дауыл үй шатырларын ұшырып, киіз үйлерді көкке көтеріп кетсе, қысы бір зымыстан болған. Екі үйдің арасына бала түгіл, ересек адамдардың өзі арқан байлап жүргендері есімде. Сол бір ала құйын ақ түтек зымыстан қыстың адам айтса сенгісіз ақ үлпек қар жауып басылған тып-тынық, жып-жылы, май тоңғысыз бір күні болатын. Әкем төсекте жатқан анамның басында отырған-ды. Кенет әлсіз дауыс шықты:

– Екі қарғамды шақыршы.

Терезе алдында тұрған мен бұрынырақ жеттім. Анамның салдырап қалған қу сүйек қолы менің басыма жақындай берді де түсіп кетті. «Шы... бы... ным...» – деп бір ашылып, екі жабылған шүберек ерні қимылсыз қалды. Тарамыс қол неге түсіп кетті? Кезерген ерін неге қимылсыз қалды? – Мен оны түсінбеген болсам керек. Әйтеуір, әкем байғұстың әлде не деп күбірлеп, анамның қолын түзеп жанына салып, кірпігін жапқанын ғана білем...

Біз сөйтіп жетім қалдық.

Есмағи екеуміздің қолымыздан көп нәрсе келе бермейтін секілді. От жағып, тамақ пісіру, кір-қоңды жуу бәрі де енді әке мойнында.

Әке жұмысы мұнымен тынбайды. Неге екенін білмеймін, жетпіс-сексен үйден құрылған осы «Лия» колхозында белсенділерді қоспағанда бас көтерер, күрек ұстар жалғыз әкем ғана. Сол себепті оған тапсырылар жұмыс та көп.

Таң атпай тарсылдап терезе қағылады. Өктем дауыс естіледі.

–Шәймерден, орталық малы кеше су ішпей қалыпты. Тез киініп ойыққа айда. Колхоз малына кеше шөп салынбапты. Ұлып тұр. Бір шана шөп апарып шаш.

– Ауданнан келген өкілді көрші ауылға апарып салып кел.

Әкем сөз қайтармайды. Терезе қағылды дегенше киіне бастайды.

Қалай десең де бұл өтініш-жарлықтар қиян-қилы бұйрықтардың, ішіндегі қиналмай, көңілді жүріп атқарылар түрі. Ал олардың жиі қайталанатын қиын, суық түрі де бар:

–Шәймерден, пәлен үйде пәленшекең өліп қалыпты. Алып шық.

Шәкең өзіне серік болар жанның жоғын жақсы біледі. Сол себепті: «Менен басқа кім барады?» –деп сұрап жатпайды. Інім Есмағи екеумізге: «мынаны ішіңдер, мынаны жеңдер», – деп қатқан-құтқан бірдемелерді көрсетеді де, қар баспаса қопадан, қар басып қалса, қора жапсарынан шығып, өлгендерді жерлеп түннің бір уағында қайтады. Біз болсақ, суық үйде зарығып әкемізді күтумен боламыз.

Сондай сұрқай күннің бірі. Түнімен жынды боран соқты. Жел кеулеп азынап кеткен суық үйде ұйықтап та жарытпадық қой дей-

мін, әкем ерте тұрып от жақты. Үй жылына бастағанда біз тұрдық. Үлкен кісінің қос алақанындай ғана кішкене терезенің көзіне тұрған қырауды қос елі десең де болады. Көсеуді әуелі отқа саламыз. Қып-қызыл болған кезде оны апарып әйнекке басамыз. Күңгірт тартқан үй іші ашылайын деді. Қырауы еріп, шынысы тазарған терезеге қараймын. Үй төбесімен жүріп кеткен ақ күртікті бір кішкене саңылау бар. Сол саңылаудан ең әуелі ақ пиманың басы көрінді. Сол пима олай-бұлай тебініп жаңағы саңылауды кеңейтті де, солбаң етіп біреу терезе алдындағы қуысқа түсті. Әйнекке тақылдап таяқ соғылды.

– Шәймерден, далаға шық. Жанболат өліп қалыпты.

Жанболатты мен жақсы білем. Жауырыны күдірейген құныс шал болатын. Суық түспей семьясы ішке кетіп, өзі бір үйде жападан-жалғыз қалған-ды. Қалай, неге бардым? Жадымда жоқ, әйтеуір, мен әкеме еріп Жанболатты жерлесуге бардым. Жынды боран бұл үйдің де төбесінен жүріп кетіпті. Қақпаға тіпті жолап болмайды. Әкемнің үй терезесін қиратуына тура келді. Қара моладай сұркай тартқан балшық үйдің төргі бөлмесінің төрінде аударылған ұзын қораптай болып бірдеме жатыр. Сол жақтан шыққан сасық иіс қолқаңды атады. Байқасам аударылған қорап дегенім Жанболаттың өзі екен. Осы күні көзім жетеді: қаптай болып ісіп, іркілдеп кеткеніне қарағанда, өлгеніне ай өтпесе де апталар өткен. Жүрексінер әкем жоқ, өлікті киімшең қалпында арқанмен шандып байлап, терезеден тартып шығарды да, қол шанаға салып сүйреп апарып жерледі.

Лия көліне қоныс тепкен осы ел қазірде де сол баяғы жетпіс-сексен үй құралпы. Өзгеріс мәні санда емес, басқада. Ат орынын тай басар дегендей, замана зырлап өткен сайын әке орынын ұл, ұл орынын немере басып жатқаны айқын. Сан өзгерісі ана мола жақта. Қоныс тепкен елмен бірге қоныс тепкен ауыл зираты қанатын кеңге салып, далиып жатыр бұл күнде. Ағаштан қиып, цементтен құйып, немесе қызыл кірпіштен қалап, әйтеуір жұпыны болса да әр қилы ретпен басын қалқайтқан сол зиратта кішігірім ауыл қотанындай алаң бар. Сол «алаңнан» қырағы көз жер болып кеткен төмпелерді көре алады. Басында түк белгі жоқ осы төмпелер – сол жылғы қыста жалғыз жүріп әкем жерлеген ауыл адамдары.

Дені дұрыс адамдардан әкесін жақсы көрмейтін кім табылмақ. Мен де әкенің аты әке деймін. Бірақ бұл күнде қайраты қайтып, колтоқпақтай ғана кішкене шал болып, шөгіп қалған, шектен тыс адалдығы мен өтірік айтпайтындығынан басқа түк өнері жоқ әкемді екі қасиеті үшін артық бағалаймын. Біріншісі – еңбекқорлығы. Бейнет атаулыны өз басына тілеп алғырлығы. Екіншісі – артық сөйлемейтіндігі, мақтан қумайтындағы.

Артық сөйлемейтіндігі демекші, елде менен кейінгі балаларының қолында тұратын ақсақал қыста үнемі Алматыға, маған келіп, қонақтап кетіп жүреді. Бұл кем дегенде соңғы отыз жылдың ұрғасы. Осы жылдардың ішінде ел жайында, жер жайында, өзінің көрген, білген, естігендері жайында әкем айтқан әңгімелердің ұшы-қиыры жоқ. Бірақ бір ғажабы – бір айтқанын, өзім сұрамасам, қайталап айтып көрген емес. Мен мұны анық білем. Әрі зеректігіне қайран қаламын. Ал бейнетке жақындығы қырық шақты адамды жападан-жалғыз өзі жүріп жерлегендігін айтып та дәлелдеуіме болады ғой.

Әкемнің осы ісін мен елден шыққан ерлік деп бағалаймын. Жолым түсіп ауылға бара қалсам, қасыма ергендердің бәрін де сол зиратқа апарып әлгі «алаң» сырын баяндаймын. Бірақ әкем оған басқаша қарайтын секілді. Үскірік қыста бір өзі соншалықты адамды жалғыз жүріп жерлесе, онда тұрған ерлік не деп түсіне ме, «а, ол бір сондай кез еді ғой», – дейді де қояды. Мен ырымшыл адам емеспін. Сөйтсе де өзім ес білгеннен бергі жылдардың ішінде біздің семьяның талай-талай кездейсоқ қатерлерге кезігіп, соның бәрінен де аман өтіп келе жатқанын байқап, тәуба демекпін. «Өзім үшін емес, өзгелер үшін», – деп тер төгетін адамды алғыс, рахмет аманда жебеп жүруге тиісті ғой. Соған бірер мысал келтіруді жөн көрем:

Ішке аттанған сапарымызда (Солтүстік Қазақстан қазақтары өзіне іргелес Омбы, Түмен, Қорған областарын осылай «Іш» – деп атайды) жақынымыз ағайынды Нығаш пен Қауыштың үйіне түнедік. Бұлар совхозда қызмет істейді екен. Паек алады. Тұрмыстары жақсы. Ел жағдайын сырт естігені болмаса, көзбен көрмеген. Аштық, кісі өлімі дегенді білмейді. Сондай-ақ көңілді, ақ-жарқын адамдар. Бізді жақсы қарсы алды. Барын алдымызға қойды. Күтті. Ертеңіне ертемен: «Егер ауыздарыңның салымы болса, бірдеме атып әкелермін» – деп Нығаш мылтығын тазалады. – Ол кісінің ел ішінде үш артық қасиеті болатын: бірі – жүзгіштігі. Біздің «Күздік» – деген көлді ортасынан жүзіп өткен. Екіншісі – құралайды көзден атқан мергендігі. Оның үстіне Нығыштың жауырыны жерге тимеген балуандығы тағы бар. Біз төсекте жатырмыз. Әуелі әкем, одан кейін мен, сонан соң Есмағи, өгей шешем Бейіс... Астымызда төрт қабат текемет... Ал Нығаш болса әкемнің ар жағында орынбаспайда оқпанын бізге қаратып мылтығын тазалап отыр. Інісі Қауыш бір кезде:

– Әй, Нығаш, байқасаңшы. Мылтығыңды Шәймерденге қарай кезей бересің, атылып кетіп жүрмесін, – деді.

– Оғы болмаса, қалай атылады? Ал міне қара! – деп Нығаш мылтығын әкеме қарай көтере беріп, шүріппесін басып қалды. Мылтық гүрс етті...

Жансақ оқталған құс мылтықтың оғы әкемнің сол жақ қабырғасынан бір-ақ елі төмен төрт қабат текеметті тесіп өтіп жерге

кіріпті... Әкем аман қалды. Мен осы күні ойлаймын: мылтық аузы бір-ақ елі жоғары көтерілсе... Бір үзім нан үшін ағайынымызды іздеп ішке кетіп бара жатқан біздің содан кейінгі халіміз не болар еді?!

Екінші мысал: кейін 1935-1939 жылдар мұғдарында ауылға қайта оралған соң біздің колхозда егін шықпады ма, әлде басқа себеп бар ма, әйтеуір, көрші «Қоскөл» деген колхозға әкемді көмекке жіберді. Көлік те, машина да жоқ. Әкем төсек-орын, ыдыс-аяғын ит арбаға артты да, үстіне Есмағи інімді отырғызып, біз жаяу, жиырма шақырым жерге жол тартты. Аралықтағы «Балуан» колхозынан өткен кезде бір-ақ сары пұшық орыска кездестік. Аты жардай. Ойнақшып, ауыздығымен алысып тұрмайды.

Әкем шала орысшасымен айтып жатыр:

– Әй, тамыр, біз «Қоскөл» барады. Мен арба таскайт қылады. Старшый баранчук пен маржа сам ходит, серуана шаршады. Младше баранчук телешке сидит, серуана шаршады. День нехороши. Сондай жарко. Пить еткісі келеді. Скорей приехать надо. Подвозить қылшы.

Ақ сары пұшық сөз айтпастан көне кетті:

– Ал онда тездетіп отыра қалыңдар.

Өгей шешем – Бейіс екеуміз арбаға отырдық. Ал артқан жүгі бар, үстінде Есмағи отырған ит арбамызды не істеу керек? Соны шешкенше болмады, ақ сары пұшық, «ал кеттік!» – деп делбені қағып қалды. Ит арбаны сүйреп келе жатқан қалпы әкем тарантасқа қарғып мінді. Ойнақшып тұрған арғымақ делбе қаққан соң ала жөнелген... Зырлап келеміз. Есмағи інім отырған арба да зырлап келеді. Ақ сары пұшық аусар ма, кім білсін, онсыз да ауыздығымен алысып құйғытып келе жатқан атты «ну, собака!» – деп бишігімен үйіріп-үйіріп тартып жіберді. Ат шаба жөнелді. Ит арба үстіндегі Есмағи қорқып жылай бастады.

– Әй, тамыр, нехорошой так ехать. Лошадь плохо будет, мой баранчуку плохо будет. Не гоняй лошадь так! – деп жалынды оған әкем. Әке өтінішін тыңдаған ол жоқ. Тісін ақсита қарқылдай күлді де, атқа тағы да қамшы басты. Көрпе-жастық үстінде қолайсыздау отырған Есмағи енді сыпырылып түсіп қалуға айналды. Сол кезде әкем өзі ұстап отырған ит арба арысын қоя берді де тарантастан қарғып түсті. Арысы жер сызған ит арба бұрыла тартты да тез тоқтады. Ал әкем болса, үш домалап, оң иығын, арқасын жерге жыртқызып тұрды. Ақ сары пұшықтың ақылы осыдан кейін кіргендей. Ат басын тартып, әкем мен Есмағиды енді тарантасқа отырғызды да, бізді «Қоскөлдің» жол бойындағы дала қосына әкеп салды. Есер атшыға рахметін айтқанымен, әкемнің он бес-жиырма күн бойы ауырсынып жүргені күні бүгінгідей есімде.

Әкемнің осы бір еңбек сатпайтыны, бұлдануды білмейтіндігі, елгезектігі себеп болса керек, сол бір ауыр қысты біз жүдемей өткіз-

дік. Қыс басында бар малын ортаға салып, өзіне деп тоқты-торым бірдемелерін қымқырып қалғандардың үйі тас-талқан тінтіліп, көже-қатық дегендерінің бәрі сыпырып алынса, біздің үйге белсендінің қайсысы болсын қол сұққан жоқ.

Қол сұқпағаны былай тұрсын, қайта ілтипат білдіріп қарайласып жүргендері де болды. Осы орайда ауыл ішінде «Қаһар Жүсіп» атанып кеткен өкілді еске аламын.

Ең алдымен оның біздің ауылға қалай келгені айна-қатесіз көз алдымда. Пар ат жегіп, бір мылтық аз болғандай, екі иығына айқарып екі винтовка асынып келді. Келді де шапқылап жүріп көшелерді аралады. Жұртты біржолата ығыстырып алайын дегені ме, тарсылдатып мылтық атты. Өкіл әсері сұмдық: сырттағылар сыпырыла қашып үйге тығылып, үйдегілер «не сұмдық болып қалды» деп сыпырыла босып далаға шықты. Сол Қаһар Жүсіптің өзі әкеме бір пұт бидай берді. Бидай болғанда қандай, қып-қызыл... Тұқымдық бидай. Тұқымдық бидайды алуға бола ма, болмай ма, онда біздің шаруамыз жоқ. Өйткені ауыл ұғымында Қаһар Жүсіп кісі өлтірем десе де өз еркінде.

Бұл оқиға былай болған еді. Қай жақтан екенін кім білсін, қыс ортасы ауған соң колхоз қоймасына шана-шана тұқымдық бидай келіп түсіріле бастады. Соншама көп бидайға қапшық дегенің қайдан жетсін. Жұрттан алаша жиналады да екі бүктетіліп шеті сырылады. Сөйтіп қанар жасалады. Қанар қапты көтеріп қоймаға жеткізу оңай емес, сол себепті тұқымды жұрт шелекпен тасиды. Бір күні осындай бір іс үстінде Қаһар Жүсіп келді:

– Шелектегеннен не өнеді, қаптап неге тасымайсыңдар? – деді ақырып.

– Бұл қап емес, алаша ғой. Оны кім көтере алады дейсің, Жүсеке, – деп Мәуияның кілтші Құрманы жорғалай жауап берді.

Қаһар Жүсіп менің әкеме қарады.

– Әй, Шәймерден, сені жұрт мықты дейді ғой. Мына алашаны көтеріп албарға жеткізші кәне, ақысына бір пұт бидай аласың.

Әкем «рас па?» – дегендей кішкене көзін күлімдете қарады. Бұл кезде біздің үйде де қаптың түбі тақырланып қалған еді, итермелеген сол жай ма, тайынар емес.

– Шын айтасың ба?

– Неменеге бажырайдың? Жүсіп қашан екі сөйлеп еді?

– Көтерсем, көтерейін. Тек демесін, иығыма салысып жіберетін болсын. Әйтпесе құшағым жетпейді.

Қаһар Жүсіптің қабағын бағып тұрған жүкшілер алашаны әкемнің арқасына құлата бастады. Менің денем қалтырады. Қанар қап басып қалып мерт бола ма деймін бе, жасқа булығып үнсіз тұрмын.

Дегенмен ақыры қуанышпен тынды. Әуелі алаша, шынында да, әкемді басып қалған секілденіп еді. Қол-аяғын, басын түгел жауып кеткен. Ендігі сәтте қарасам, алаша қабым жан біткендей қоймаға қарай сүйретіле қозғалып барады. Сол алаша қаптан әкемнің қыбырлаған өкшесі ғана көрінеді.

Әлі есімде, таразыға салған Құрман кілтші:

– Он сегіз пұт, бес қадақ! – деп нәштей сөйледі. Даусында ырзалық бар.

Қанша қатал десем де Қаһар Жүсіп сөзінде тұрды. Әкем екеуміз бір қап алтын берсең де таптырмайтын бір пұт бидайды алып қуана-қуана үйге келдік.

Менің әкем шапаты келген кішкене кісі. Сөйтсе де күш атасын танымайды дегендей жасында сондай қайратты еді. Өз басым әкемнің күреске түскенін көрген емеспін. Бірақ талай-талай жиын-тойдың туын көтеріп, желегін ұстағанын, әрі жауырыны жерге тимегенін ол кісінің өзі осы күнге дейін айтып отырады. Қазақ күресінде ауыр салмақ, жеңіл салмақ деген ұғым жоқ. Салмағы жүз килограмм тартатын түйе балуан мен алпыс-жетпіс килограмм салмақтағы ашаң жігіттер белдесе береді. Солардың бәрінде де бәйгені ауыр салмақты түйе балуан ғана алатын еді десек...– қате. Аласасы мен ашаңдарының да мерейі үстем шығып жатқан. Сол себепті мен әкем сөзіне кәміл сенемін.

Бір қызық жәй: кейін мен қазақ университетінде оқып жүрген кезімде жазғы бір демалыста ауылға бардым. Ол кезде жазғандарым аздап болса да баспа бетін көріп жүретін-ді. Сол жай дәнекер болды ма, біздің үйге аудандық орман шаруашылығының бастығы Ахметжан Нұртазин келді. Ол өзі асықпай отырып, тілдің майын тамызып сөйлейтін, сөзге ұста, алды кең, мінезге бай, көшелі кісі болатын. Халық ақындарының стилінде өлең де жазатын. (Олары кейін С. Мұқановтың алғы сөзімен кітап болып та шықты.) Сол кісі шай үстінде айналаға көзін жүгіртіп:

– Сафуан, сен қызықсың. Күшім жетпейді дейтін емес, аяқ-қолы балғадай міне жұтынып отырған інілерің бар. Төрт-бес бөлмелі ағаш үй неге қиып алмайсың? – деді.

Олай дейтіні – біздің үй айналуға келмейтін бір-ақ бөлме болатын. Ауданның орман қожасынан мынадай ұсынысты күтпесем керек.

– Ағашты қайдан алам? – деппін.

– Ағашты ма? Ағашты тап мына менен аласың.

Осыдан кейін орман аралап бөрене таңдауға кірістік. Бөрене дегенде бәрін табатын әкем. Осы жерде туып, осы жерде өскендіктен бе, шоқ-шоқ болып өсетін орманның «Ана жерінде анадай бөрене-

лік қайың, мына жерінде мынадай бөренелік қайың бар», – деп дөп басып айтады да, жаза баспай табады. Біз – мен және екі інім Есмағи мен Еркебұлан пар өгізді жегеміз де әке соңынан ереміз. Содан кейін бәріміз жабыла жығып, бұтарлап тастаған жуан бөренелердің өлдім-талдым деп төртеу-бесеуін арбаға артып, арып-ашып, құр сүлдерімізді сүйретіп ауылға қайтамыз. Шаршайтынымыз сондай, жатқан қалпымызда ертеңіне аяғымызды да жия алмай қаламыз. Ондайда әкем бізді қинамайды, пар өгізін жегеді де, орманға жалғыз кетеді. Содан кешке қарай кешегі біз әкелген бөренелерден де жуан бөренелерді алып келеді. Біз қайран қаламыз.

– Жалғыз жүріп қалай арттың бөренелерді? – деп сұраймыз.

Әке жауабы әрі келте, әрі қызық:

– Ой, тәйірі, со да сөз болып па?!

Ол кісіге сөз болмаса да, бізге сөз, әрине. Өйткені біз үшеу-төртеуміз жабылып мықшыңдап көтере алмай жатсақ, көтере алмағандықтан арбаның доңғалағын алып, неше түрлі айла-тәсіл қолданып жатсақ, ол кісі сырттай қарап, жәй бақылаушы болып отырмайды. Жаңағы әрекетіміздің бел шешіп жуан ортасында жүреді ғой. Және аянып та жүрмейтін секілді. Шынымды айтсам, әкемнің «О, тәйірі, со да сөз болып пасы», – маған күні бүгінге дейін жұмбақ.

Әкем кеуде көтеріп, артық сөйлеп көрген жан емес. Мен ес білгелі былапыт сөз айтқанын да естіген жоқпын. Біреуді кекеу, мысқылдау, әжуа ету де оған жат қылық. Жұрттың бәрінен де өзін кіші санайды. Бірақ жағымпазданып елбек қағу, жалған айту, алдау дегендерің де табиғатында жоқ. Содан ба, бір көргеннен-ақ жұрт біткен о кісімен бірден табысып, достасып кетеді.

Ондай достарына өзі де құлай беріліп, аузынан тастамай отырады. Сондай ұзақ жылғы созылған қалтқысыз шынайы достық Сәбит Мұқанов екеуінің арасында туған еді. Мен елге бара қалсам, не әкемнің өзі Алматыға келе қалса, «немерелерім аман ба?» – деуден бұрын «Сәбит аман ба?» – деп сұрар еді. Соған орай Сәбең марқұмның да ол кісі десе, жаны қалмайтын. Елге барса, бұрыс болса да, нөкерлерін шұбалтып «шалыма сәлем бермей кетпеймін», – деп әдейі соғып өтетін. Ал Шәкең қалаға келсе, бірінші болып келіп сәлем беретін де, қара «Зиміне» отырғызып алып қала аралатып, тауға қыдыртатын да Сәбең марқұм еді. Ондайда әкем үйге көтеріліп келеді. «Мен кім? Жасым үлкен болса да, қазақтың жаман қара шалымын. Ал Мықанов ел азаматы. («Мұқанов» – демейді. «Мықанов» – деп бұрып айтатын өз дағдысы. Ал мен болсам, әке сөзіне түзету енгізіп көрген емен.) Соған қарамастан уақытын бөліп мені анда қыдыртып, мында қыдыртып жүргені – білімділігі,

кісілігі, кішіпейілділігі емес пе!» – дейтін. Кей-кейде маған шұқшия қадалып, құдды мен бір басқа пиғылдағыдай-ақ:

– Балам, қанша өсіп кеттім десең де, Мықановты сыйлап жүр, – деп құлағыма құйып қоятын да кезі болған.

Шәкеңнің сол кәдімгі Мықановы үйінде болған бір жолы әкеме өзінің құндыз бөркін сыйлады.

– Әй, шал, мынау бір аса қымбат бөрік. Ана жылы қазақ әдебиетінің он күндігін өткізейік деп түрікпендерге барған едік. Сонда бір түрікпеннен басындағы қоқайма сеңсең бөркін сұрап алып айналдырып көре бастағанымда, қасымда тұрған мына қу балаң: «Сәбе, тым қызығып тұрған секілдісіз ғой, қызық бір сауда болып қалсын, ана, басыңыздағы құндыз бөркіңізбен айырбастай салыңыз. Мынау Сәбит Мұқановтың өзінің бөркі деп кейін мақтанып жүретін болады», – дегенде естімегенсіп едім. Түрікпенге қимаған сол бөрікті саған сыйладым», – деп тарғыл даусымен көңілдене айтты. Содан кейін әкемнің өз акцентіне салып.– Мықановтың көзіндей көріп киіп жүр. Жаман айтпай жақсы жоқ, алда-жалда олай-пұлай болып кетсең, ауылдағы бір жаман шалдың қолына түсіп кетіп жүрмесін. Мына отырған балаңа өсиет ет, – деді.

Мен Сәбең үйінен шыққан соң, әкеме мұның аса бір қымбат жәдігер екенін түсіндіріп, Сәбең сөзінің астарын аңғарттым. Әкем мақұлдаумен болды.

Жәдігер-реликвия. Бұл Европа халықтарында баға жетпес асыл дүние. Жыл өтіп, көнерген сайын реликвия құнының арта түсетіні, тіпті табынарлық киелі, қасиетті затқа айналып кетерлігі соншалық, атадан балаға, баладан немере, шөберелерге өтіп, қастерленіп сақтала бермек. Орыстың ұлы жазушысы Тургеневтің досы, кезінде жер дүниеге аты кеткен даңқты әнші Полино Виардо қайтыс болғаннан кейін өзінің жеке басының заттары миллион сомдық реликвия ретінде аукционға түскені тарихтан белгілі. Тіпті келе-келе «мынау Виардоның тарағы еді», «мынау Виардоның айнасы еді», – деп кәдімгі дүкендегі жәй айна, тарақтарды сатып олжаға қарық болғандар да толып жатыр. Жә болмаса, Потсдам музейіне келушілердің ішінде кешегі Дүниежүзілік екінші соғыстың қорытындысына арналған Потсдам конференциясында Сталин отырған креслоның былғарысын тіліп алып, шегелерін суырып алып АҚШ-қа апарып сатып, байып кеткендер де болғаны баспасөз бетінде жарияланған.

Мұның бәрі реликвияны жұрт қастерлейтінін дәлелдейді.

Жәдігерлік қазақта да болған. Көзімдей көріп мініп жүргейсің деп сәйгүлік мінгізіп, берен-баркыт шапан жабатыны, көзімдей көріп сақтап жүргейсің деп алтын, күміс сақина-жүзік сыйлайтыны

бұл қазақтың есте жоқ ескі күннен келе жатқан ежелгі дәстүрі. Бірақ ат өледі. Шапан тозады. Ал сақина-жүзік болса атадан балаға мирас болып ауыспайды. Ауыса қалса, одан кейінгі буынға жәдігер болып жетпейді. Бағаланады. Бірақ жәдігерлік ретінде бағаланбайды. Алтын болғандықтан, күміс болғандықтан ғана бағаланады. Кезінде ақын Сара шолпы тақпады. Әйгерім сақина салмады деп кім айтады? Жоқ қой сол бұйымдар. Ақан сері, Біржан сал, Құрманғазы салған алтын жүзіктер қайда? Бәрі де жоғалған. Жоқ, жоғалмаған. Біреу болмаса біреудің қолында, біреу болмаса, біреудің сандығы түбінде жатқан да болар. Бірақ енді олар жәдігер-реликвия емес, көнеден келе жатқан асыл заттар ғана. Бары сол. Қазақ қауымында жәдігерлік заттар бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауыспайды.

Сәбең сыйлаған құндыз бөрік тағдыры да дәп осылай болып кетті. Кейін жазушының мемориалдық музей-үйі ашылған кезде баяғы Сәбең бөркі қайда екен деп сұрау салсам, жоқ болып шықты. Інім Есмағидың ауылда Зейнеш деген әдебиетші мұғалім қызы бар. Басқаны былай қойғанда оқыған, көзі ашық сол баламның өзі бөрікті сөгіпті де, пальтосына жаға жасап алыпты.

Сондай өкінішті-ақ.

Тағы да сол Сәбеңе байланысты менің өз басымда болғап тап осындай тағы бір оқиғаны айта кетсек, артық болмайды ғой деп ойлаймын.

1960 жылы Сәбең алпысқа келді. Даңқты жазушының бұл мүшелді тойы апрель айынан түу ноябрьге дейін созылған болатын. Арнайы жиыны октябрьдің аяғында өткен-ді. Оған туысқан республикалардан жиырма шақты қонақтар келген-ді. Сәбеңді, Сәбеңнің соңынан ерген елу шақты дос-жар, іні-қарындастарына жаңағы сырттан келген қонақтарын қосып, қазақ өнерінің кәрі тарланы Кенен өз ауылына шақырған-ды. Облыстық көлемдегі бұл қонақасыда Кенен ақсақал өзінің Сәбит інісіне күмістеген ертұрман, әбзелімен қара арғымақ мінгізіп, шапан жапқан болатын. Дән разы Сәбең берен шапанды киіп, күміс сапты қамшыны қолына ұстап қара арғымақпен олай-бұлай ойқастап жүрген-ді. Сол дүрмек той үстінде менің машинама отырып келген Хамит Ерғалиев қолына қалай түсіргенін білмеймін жаңағы Сәбең қамшысын алып келді де маған берді.

– Мә, машинаңның бір жеріне тыға тұр. Көрерсің, Сәбең қазір іздейді қамшысын. Сонысын қызықтайық, – деді.

Айтқанындай шықты, Сәбең қамшысын іздеді. Өзінің дағдылы тарғыл даусымен: «Әй, қамшымды қайсың алдыңдар?» – деп көпке дейін сұрау салумен болды, Біз Хамит екеуміз үлкен кісінің мына бала мінезін қызықтаумен жүрдік. Сөйтіп қамшы менің машинамда

кетті. «Әне апарып берейін, міне апарып берейін» деп жүргенімде қыс түсті. Бір күні жұмыстан келсем, алты жасар ұлым Саян ілулі тұрған камшының таспаларып тарқатып кесіп-кесіп конькиін шандып байлап жатыр екен...

Саяным бұл күнде атақты хоккейші, Спорт шебері. Жеті дүркін СССР чемпионы. Көгалдағы хоккейден СССР біріншілігін сегіз рет жеңіп алған «Динамо» командасының капитаны. Баламның осындай атақ-данққа ие болуына мүмкін қасиетті Сәбеңнің камшысы тиген шығар?!

Қалай ақталсам да, бұл да бір өкініште жай.

* * *

Сөйтіп, 1932 жылдың замыстан қысын да аман өткіздік-ау, әйтеуір. Ауыз аққа тиді. Оның үстіне тағы да бір жақтардан аппақ, қып-қызыл жүгері тиелген арбалар ағылып келе бастады. Жүгері болса да ел енді паек алатын болды. Арқа кеңиін деді.

Адамның адамдығы қиын кезде анықталады ғой. Ішінде жатқан кісілік пе, иттік пе, басыңа ауыртпалық түскен шақта көрінбек. Бала болсам да сол жылғы көктемде егіс басында болған оғаш бір жай жадымнан күні бүгінге дейін шығар емес.

Халық ат қойғыш. Менің жақын ағам Мырза-Ахметті жұрт «хатшы бала», дейтін. Өйткені ол он төрт жасында хатқа зеректігімен, іс басына іліккенімен елге танылған. Тағы бір нағашы ағам Сейтахмет үнемі шілмиіп жүретін арық «Кілегей» аталатын. Ал мына бір көк көз, жалпақ бет жуан сарының лақабы «Доңыз». Ол Бисараның Рамазаны деген кісі. Біреуге жасаған қиянат, қастығы болды деп айта алмаймын. Бірақ ағайын арасында бір бет, қатал, айтқанға көне бермейтін кісі еді. Екі сөзінің бірінде «Әй, доңыз», – деп сөйлейтін. «Доңыз» аталынуының себебі де осы.

Жұрт ертемен тұрады да, жұмысқа аттанады. Соның ішінде менің әкем де бар. Ал қос басында осы Рамазанның әйелі Айша екеуміз ғана қаламыз. Мен баламын. Ал Айша болса, ас пісіреді. Жұрт оған мысқалдап өлшеп ботқалық жүгерісін қалдырып кетеді.

Кіші бесінде Айша от жағады. Ошаққа көтерілген кішкене қазандар от үстінде жапырлай бастайды, Мен де карап отырмайымын. Шөпшек теріп әкеліп Айшаға көмектескен боламын. Сөйтіп жүргенде кеш түседі. Ұзақты күн бас білмейтін арық-тұрақ сиырмен алысып, арып-ашып шаршап, жер жыртып келген жұрт жүгері көжелеріне жапырласады. Ал Айша болса, өз қазанын сонда ғана көтере бастайтын. Өйткені жұрт сенген Айшаға өз әйелі болса да

доңыз Рамазан сенбейтін. Жүгері салған жәшіктің кілті оның өз қалтасында жүреді. Көженің татымын байқаймын деп ожаудың сыртын жалаған Айшаның талай-талай соққыға жығылғанын да білемін. Сондағы Рамазанның: «Әй, доңыз, менен бұрын ауыз салып, әкетіп бара ма, тарт қолыңды», – деген күжілдек даусы күні бүгін менің құлағымда тұрғандай.

Бұл оқиғаны есіме алып отырған себебім – әкеме байланысты. Кісі жамандауды білмейтін сол кісінің өзі: «Рамазанның онысы – қараулығы. Жай қараулығы емес, қас қараулығы. Жер аяғы кеңіген жоқ па?! Енді жұрт жуа теріп жесе де өлмейді ғой»,— дегенін талай ештітінмін. Соған орай сол доңыз Рамазанға жамағайын Бостау шалдың ірілігін де таңдана әңгімелейтіні бар.

– Кісі деп әне Бостауды айт, – дейді әкем тамашалап.

Өткен қыста көптен көрінбеген соң халін білейінші деп әкем сол үйге барыпты. Бостау төрде жатыр екен дейді. Кемпірі жоқтан-бардан ботқа жасап шалының алдына қойғаны сол болса керек, әкем сонда ауыз үйде тұрып мынадай әңгіменің куәсі болған.

Шал: – Кемпір-ау, барынды сен тағы да менің алдыма әкеп қойдың ба?

Кемпір: – Аяқ-қолыңды байқамаймысың? Ісік бар, өліп қаласың. Сөзді қой да, жеп ал, байғұс.

Шал: – Өй, жазған-ай. Кеше де осыны айтып едің ғой, бірақ тірімін ғой. Мен өлмеймін. Бүйте берсең, сен сорлы өліп қаласың. Бүгінгі көжені сен іш. Сенің кезегің, – деп болмаған.

Өмірлік жолдасының жәйін ойлап кезегін берген сол Бостау шалыңыз сол қысты кемпірімен елбесіп әйтеуір аман өткізіп, көп кейін қартайып барып өз қазасымен өлгенін мен жақсы білем.

– Әне, ерлік деп соны айт, – дейді әкем, – Тіпті, ондай ердің қолыңнан келмейді екен, төңірегіңе қара. Көптің ауқымында бол. Жұрттан ала бөтен жырылып шығу – ұятсыздық. Амал не, қарау адамдар ұялу дегенді білмейді ғой. Құдайдан қорықпайды. Ұялатын, қорқатын болса ондайлар қарау да болмас еді ғой бірақ.

Әкемнің осы сөзі менің әлі күнгі көкейімде.

Жұрттан ұялу... «құдайдан қорқу»..: – Адам бойындағы обырлық пен қомағайлықты, ынсапсыздықты тежейтін қасиет болса керек бұл екеуі.

Есіме түседі... Мен ұйықтап қалсам керек, сықырлап ашылған есік пен адам дауысынан оянып кеттім. Түнделетіп келген-қазанның бір құлағын ұстап жүретін ауыл белсенділерінің бірі екен.

– Шәймерден, ояусың ба? Құдай берді, – деді әлгі кісі жайғасып болмай жатып.

– Иә?..

– Албар күзетшісімен келісіп келіп отырмын. Ертең түнде бір арба бидайды артып алып шық та, ағаш арасына апарып тық. Құдай жазса, екеуміздің келер көктемге дейін мұртымызды балта шаппайды.

– Мұртымызды балта шаппайды дегенде....– деп тоқталады әкем. Әлде ұйқысын аша алмай отыр ма, әлде ойда жоқта тап болайын деп тұрған олжадан бас тартқысы келгені ме, әйтеуір жауабы ықылассыз, салғырт.

Соны аңғарған ана белсенді:

– Ау, саған не болған? Қабырғаңды бидай тіреп тұрған жоқ еді ғой..– деп реніш білдірді.

– Тірегенді айтасың, енді бір жұмадан кейін мына екі бала не жейді? Соны ойласам, арқам мұздайды тіпті, – деді әкем ағынан жарылып.

Бір жұмадан кейінгі мүшкіл халімді ойлаймын ба, әйтеуір ұйқым шайдай ашылды. Бірақ қозғалған жоқпын.

– Енді неге күмілжисің. Ағайын болған соң сол жәйіңді ойлап келіп отырмын ғой. Басқаға баруды білмеді дейсің бе?!

– Қайдам... біреу-міреу сезіп қалып жүрсе...– деп күмілжіді әкем тағы да.

Белсенді кейістік білдірді.

– Ой, жоқтан қорқады екенсің. Сезсе не істейді?! Ауылдағы милиция өзіміздің бала. Ұстап бермейді. Шынымды айтсам, оған шет жағасын сездіртіп те келіп отырмын. Мен білмеген болайын деді ол бала.

Әкем даусы енді орнығайын деді.

– Сотталып кетем деп қорқып отырғаным жоқ. Пәленшекеңдер дардай басымен бидай ұрлапты деген қаңқу сөз жаман ғой. Одан да құрыған жақсы. Аштан өлмеспіз. Бір жөні болар. Мені қинама.

– Шының осы ма?

– Шыным осы. Жұрттан ұят, – деп әкем үзілді-кесілді жауап берді.

Біздің үйдің сықырлауық есігі қаттырақ жабылды. (Қазанның бір құлағын ұстаған бұл белсенді кейін шынында да колхоз құрылысын құрушылардың бірі болды. Ауылда есепшілік қызмет атқарды. Ұзақ жыл дүкен ұстағаны да бар. Сөзге ұста, жөн-жобаны білетін, сырттан біреу келсе, сол кісі деп келетін ел адамы атанған кісі еді. 1955-56 жылдардың бірінде дүние салды. Аруақты мазаламайын, өзінен қалған нұсқалы балалары мен білікті немерелерінің бетіне шіркеу түсірмейін деген ниетпен атауды жөн көрмедім.)

Бұл күнде қайраты қайтып, қолтоқпақтай ғана кішкене шал болып шөгіп қалған, адалдығы мен тазалығы, бейнеткорлығы мен өтірік айтпайтындығынан басқа түк өнері жоқ, сексеннің төртеуіндегі менің әкем міне осындай кісі.

* * *

Осы көктемде біздің үйде семья тағдырын жаңа арнаға салған үлкен жаңалық туды. Біз Есмағи екеуміз шешелі болдық. Аты Бейіс. Біздің үй осы кісінің қолына көшерде де әкемнің естілігін байқаймын. Ол кісі онға жақындап қалған мені, алты жастағы інім Есмағиды қасына отырғызды да:

– Міне көрмейсің бе, үй болса азып барады. Маған колхоз жұмысы да олқы соқпас. Ал үй ішіндік отын-су, тамақ пісіру, кір-қоңдарынды жуу секілді шаруаны, сендер қарсы болмасаңдар, бір әйелге тапсырғым келеді, – деді. Және ол кісінің қақ-соқта жұмысы жоқ, момын, ісіне тыңғылықты, әрі біздерге дұрыс қарайтын, кеудемізден итеріп, кет әрі демейтін адам екенін ескертті.

Әкем бекер айтпапты. Сол жылғы көктемнен бастап отыз жыл бойына бар-жоқты, ыстық-суықты әкеммен бірге бөліскен, бізге ана орнына ана бола білген, әрі Еркебұлан атты іні тауып берген Бейіс, шынында да, сондай адам болып шықты. Біз тегі әке сөзіне қарсы болмасақ керек. Сол күннің ертеңіне көрпе-жастық, шымылдық, алаша, текемет, ыдыс-аяқ, самауырын секілді дүние артылған кішкене арба кішкене үйіміздің алдына келіп тоқтады. Біз сөйтіп сордан құтылдық. Үйімізге тазалық, тәртіп келді. Бөлме іші ақталып, еден мен терезе шынылары жуылды. Әйнектерге қызыл ала сисадан шілтертер ұсталды. Бұрын құрым жапқандай қарауытып тұратын қара пеш енді ақ шаңқай түрге түсті. Үй еңсесі көтеріліп, самаладай жарық болып жүре берді. Ең бастысы Есмағи екеуміз көп айлар бойы уысымыздан шығып кеткен, зарықтырған алақан жылылығын сезіндік. Көйлегіміздің жағасы тазарды.

Бейіс көп сөйлемейтін, қойылған сұраққа «бар» немесе «жоқ» – деп жауап беретін кісі. Бізді еркелететін еді, бетімізден сүйетін еді деп те айта алмаймын. Сырт көзге салқын да сабырлы. Бірақ жылылығы ішінде, жүрегінің тереңінде болатын. Бала жүрегі ол жылылықты ау баста-ақ аңғарған-ды.

...Бір ересек бала мені жығып салып, асығымды тартып алды. Бет-аузым қан-қан, жылап үйге келдім. Сондағы өгей шешемнің жағдайын көрсең. Мені жетектеп алды да, жанағы баланың үйіне барды. Тентектің құлағын бұрап, шапалақпен тартып-тартып жіберді.

– Жетім деп, жақтаушысы жоқ деп басынбақсыңдар ма?! Басындырмаймын. Бұдан былай әлімжеттік жасасаң тура сирағынды қырқамын, – деді. Содан кейін үйге келе жатып:

«Ондай сойқанға жолағанының соңы осы болсын. Жылағанынды көрмейін мен енді», – деп маған ұрысты.

Өгей шешем қанша ұрысса да көңіліме алған жоқпын. Бала жүрегі тамыршы секілді. Жек көріп ұрсу бар, жақсы көріп ұрсу бар.– Бірден айырады. Мен де солай. Кектенбеген, ренжімеген себебім, өгей болса да, Бейістің үлкен жүрегін, маған деген махаббатын, жан ашырлығын сезіндім. Бейіс құдды өз анам секілді. Өз анам болып, жаны ашып ұрсып келе жатқандай болып кетті. Маған ана болған сол отыз жылдың ішінде өмірдің не тауқыметін тартпадық. Не қиындықты бастан кешірмедік. Қандай бір қиямет кезеңде де Бейіс бізге деген жаңағы бір ішкі жылылығынан айнып көрген емес. Арып-ашып, таусылған, мойып жасыған күнін де көрмедім. Жаратылысында сондай нәзік, ашаң болса да, ауыртпалықтың бәрін әкеммен бірдей жүріп көтеріскен еді. Балапанына жемді құсып берер көгершіндей таршылық кезеңде де өз сыбағасын аузынан жырып бізге бергенін ұмыта алармын ба сірә да.

Әлі есімде: сол жылы жаз ортасында біздің үй ішке көшті. Түменде біздің ағайындар бар. Соларды сағалап кеткен болсақ керек. Пәлен жерде бақыр бар. Барсаң бақыр түгіл, сапты аяқ та жоқ дегендей, ағайынсырап барған, біздің онда да қарық болғанымыз шамалы. Бірақ бір жақсысы, әйтеуір, жұмыс табылды. Әкем мен шешем, тағы бір елдес ағайындар қалың орман ішінен күрке қалқайтып, құрылыстық қарағай кесті. Ақысына не алатындарын білмеймін, әйтеуір, екі ай бойы қара көжеден басқа түк көргеніміз жоқ. Нан дегенің түсімізге де енбеген. Августің аяғында ол жақта қара бидай орылады. Қара бидайы орылып алынған сондай егістіктен масақ теріп Бейістің нан пісіргені бар. Екі айдан бері нан сағынған Есмағи екеуміз төңіректеп от басынан шықпаймыз. Таба жаппайдағы нан иісі бұрқырап біздің сілекейімізді шұбыртады.

Біз шайға бас қойдық. Бейіс буын бұрқыратып үстіңгі табаны көтерді де, қып-қызыл болып күреңіте піскен бір таба нанды қолына алып қақ бөлді. Сейтті де жарты таба нанды: «Ертеден қара кешке көретінің бейнет, үздігіп кетерсің, жеп ал!» – деп әкем алдына қойды. Ал қалған жартысын тағы да қақ бөліп: «Нан дәмін ұмытқандарына екі ай болды ғой, мә жеңдер», – деп Есмағи екеуміздің алдымызға қойды. Есімді біліп қалған мен: «Өзіңе қайда?» – дедім.

– Мен тағы да барып масақ терем. Тағы да нан пісірем. Сонда жеймін, – деді менің өгей шешем.

Осыдан кейін қалайша оны өгей шеше демексің?! Тумаған деп аузың барып қалайша айта алмақсың?! Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі аузыңнан кетпейді дегендей, бұл ұлы оқиғаны – әйел ұлылығын, ана ұлылығын қайтіп ұмыта алмақсың?!

Өгей бала мен өгей ана арасын жалғастырған осы оқиға ма, әлде күнделікті күйкі тірліктің қарым-қатынасындағы жадында қала

бермейтін ұлы жүректің сен деп соққан лүпілі, аялы алақанның жылуы ма, мен әйтеуір тумаса да туғандай болған анамды таптым. 1962 жылы Бейіс дүние салғанға дейін сол балалық махаббатымнан айнып көрген жоқпын. Мен кейін уиверситетте оқып жүрген кезімде елді сағынатын едім. Сонда сағыныш тұңғиығына терең бойлап: «Ал нені сағынасың, ал кімді сағынасың?» – деп көңіл көзіне ой жүгіртсем, балалық шағым өткен сары белдерді, шоқ-шоқ болып өсетін қайыңды орман мен тана көз мөлдір көлдерді, өңі салқын болса да алақаны жылы өгей шешем – Бейісті сағынатын едім. Оқу бітірген соң семья құрып, Қарағандыда қызмет істеген кезімде де, кейін «Болашаққа жол» романын жазып бітірген соң Алматыға ауысқанымда да шешемді жиі-жиі шақырып алып жүрдім. Үнемі қасы мен қабағына қарайтынмын. Жаным әманда сол кісінің үстінде. «Көңілінен шықпай, бабын таппай қалған жоқсың ба?» – деп жұбайым Бағдатқа шұқшиған кездерім де бар. Шешемнің табиғатында өкпешіл адам емес екенін, неге болса да төзгіштігін, көнтерлілігін бес саусағымдай білемін. Неге болсын ақыл көзімен қарайтып сабырлы Бағдатымның ибалы, қызметшіл келіні ретінде енесін шашаусыз күтетініне де көзім жетеді. Біле тұра, көзім жете тұра ойлаған жерінен шықпай қалдық па деген күдік баурайтын да, бәйек болатынмын. Бәлкім, мен тумағандығымды осы мазасыздығыммен анғартып алар ма екенмін?! Туған анаң туралы дәп осылай шыр-пыр болып жатпауың да мүмкін ғой. Бейіс онымды ұната бермейді.

– Шырағым, бәрі де бар. Күтімім де жақсы. Алаң болмай жұмысыңды істе, – дейтін.

Өстіп жүргенде шешемнің ауылға қайтар уақыты болады.

Бейіс жауабы келте:

– Ауылдағы қарғаларды сағындым.

Еркебұлан ол кезде жаңа ғана үйленген-ді. Балалы-шағалы бола қоймаған кезі. Шешемнің «ауылдағы қарғалар» деп отырғаны өзінен тумаған Есмағидың балалары. Мен бұл сөздің құр көлгірсу емес екенін түсінемін. Жас кезінде, қайратының бар, дер шағында мүскін жетім біздерді алаламағанда, енді өз қолы өз аузына жеткен ересек балаларының қолына қараған кезінде немерелерін қайдан алаласын. Есмағидың тұңғыш қызы Зейнеш пен одан кейінгісі Зейнеп туа осы кісінің бауырында. Сағынатын жөні сол.

Сөйтіп, шешеміздің ауылға аттанар кезі болады. Келіні Бағдат Бейіске айтпай көйлек-көншек секілді әлде бір сыйлықтар дайындайды оған. Айтпайтыны – шешеміз біліп қалса, өлердей қарсылық білдіреді.

– Шығынданып қайтерсіңдер. Ауысқан бірдемелерің болса, ана қарғаларыңа жұмсаңдар, – дер еді.

1960 жыл февралінің бас кезінде ауылдан хабар келді: «Шешең әл үстінде. Қайтсең де жет!» Мен барып самолетке билет алдым да, бір түнді Қызылжарда өткізіп, келер күнгі бесінде ауылға келдім. Үйге кіріп келсем, толы жан екен. Төргі бөлмеде оң қабырғада темір керует болатын. Сонда беті орамалмен жабулы бір кісі жатыр. Оның Бейіс екенін мен бірден аңғардым. Қам көңіл жұрттың күбірлей сөйлегеніне, шешем бетіндегі орамалға қарап мен әуелі ол кісіні жүріп кеткен екен ғой деп шошынып қалып едім, «балаң келді ғой», – деп дүр ете түскен жұрт шуылы әсер етті ме, төсекте жатқан кісінің салдырап қалған қу сүйек қолы қимылдап бетіндегі шүберекті сырғытты. Жоқ тірі екен. Танып келіп үңіле бердім. Әуелі көргенім өңменіннен өтер шарадай үлкен көз. Әуелі естігенім, баяғы жан тәсілім қыларда анам айтқан таныс сөз: «шыбыным...» – Содан кейін тың сөз «...келдің бе?!» Шешемнің көзі жұмылып кетті. Байқасам, нұрға, жылылыққа, мейірге толы жүрегінің терең түкпірінен жарып шыққан көз жасы әжім айғыздаған бетіне мөлдір жол салып домалап бара жатыр екен. Бұл бейнет пен қасіретке толы осынау бір жиырма тоғыз жылдың ішінде өгей шешемнің жылағанын тұңғыш көруім еді. Осыдан кейін тіл қатпады. Жұмған көзін де ашқан жоқ. Сұлық бір күйде қозғалыссыз жатты да қойды.

– Жаңа ғана көзі ілініп еді, шаршап қалар, қасында тұра берме. Былай шық, мына жұртпен амандас. Бейіс дем алсын, – деді әкем.

Ауру жәйін сұрастырсам, осыдан үш-төрт күн бұрын қан құсқан. Содан кейін әлсіреп қалыпты,

Бір кереметі ертеңіне талайдан бері төсекте қимылсыз жатқан шешем басын көтерді. Белін мата белбеумен қатты буып, ертеңгі шайға келіп отырды. «Қалайсың?» – дегендерге: «Бүгін жақсымын», – деп жауап берді.

Мен аудан орталығынан дәрігер шақырттым. Ол Бейістің көптен бері көкірек ауруымен ауыратынын, екі өкпесінің де сау еместігін айтты.

– Ал егер Алматыға алып кетсем қайтеді? Дәрігерлер бірден құптады.

– Жеткізе алсаң, тамаша болады. Өйткені бұл кісі өмірі дәрі ішпеген, дәріге еті үйренбеген адам. Тез сауығады.

Мен сөйтіп тәуекел дедім де шешемді Алматыға алып жүретін болдым. Басында өзі де келісімін беріп еді. Мен облыс орталығы – Қызылжардан санитарлық самолет шақыртып қойған кезде, әлде біреу азғырды ма, ол кісі «Алматыңа бармай-ақ қойсам қайтеді?» – дегенді айтты. Мен бұл дүдамалдықтың негізін бірден түсіндім де:

– Баланның қуаты жетеді, Бейіс, далада қалып қоям деп қорықпа. Жаман айтпай жақсы жоқ. Егерде олай-бұлай болып кетсең, сүйе-

гіңді осы араға алып келем, – дедім төтесінен. Байқасам, күдік үстінен дөп түсіппін. Шешем бірден көнді.

Сөйтіп, мен Бейісті Алматыға алып келдім. (Шешем біздің үйге ес біліп, есейіп қалған кезімізде келгендіктен бе, мен де, Есмағи да ол кісінің атын атайтынбыз.) Жолда әуелі Қызылжарға дейін самолетті көтере алмай қиналғанымен, кейін Алматыға дейін поездың ауасы тарлығынан мазасы кеткенімен, аман-есен үйге жетіп, февральдің орта кезінде өгей шешемді республикалық туберкулез институтына орналастырдым.

Мен әлдеқашан ашылған Американы қайта ашам деп арам тер болмай-ақ қояйын. Бірақ қайталап айтса көптік етпес бір шындық: адам өзі өскен ортасымен мықты. Суда жүйткіген балықты сыртқа шығарып тастасаң, пұшайман. Аспанда қалықтаған қыранды қанатын қырқып жерге жіберсең, пұшайман. Адам да солай. Бейіс дәрі ішпеген болса, аурухана бетін де көрмеген жан ғой. Біз Бағдат екеуміз соны ескеріп, шешеміз ішқұса болмасын деп күніне бір рет, кей күндері екі рет барып қасында ұзақ отырып кетіп жүрдік.

Бейісті Алматыға алып келгенімнің бірден-бір дұрыс жол екеніне екі жарым айдан кейін көзім анық жетті. 1961 жылдың май қарсаңында егер ауылдан біреу болмаса, біреу келіп шешемді көрсе, танымай қалуы да мүмкін еді. Осы уақыттың ішінде ол аппақ манардай болып толығып, сауығып кетті. Күні-түні буындыратын жөтел де жоқ. Апталаса қара судан басқа нәр татпайтын шешеміз әкелген тамағыңды сыпыра соғатын болды. Емші дәрігерлерінің де, өзінің де, біздің де көкірегімізді қуаныш кернеді.

Емші дәрігер айтады: Мамаңның беті бері қарады. Бірақ сауығып кеткен жоқ әлі. Туберкулез – айлап, жылдап жатып емделуді тілейтін науқас. Бұл кісі әлі де үш ай осында болады. Содан кейін бес-алты айға мына қала іргесіндегі «Каменское плато» санаториіне жібереміз. Сонда емделеді.

Біз Бағдат екеуміз дәрігер сөзін қуана қарсы аламыз. Шешемізге жеткенше асығамыз. Бірақ Бейіс қуана бермейтін секілді.

–Иә, дәрігер маған да айтқан-ды, – дейді де қояды.

Осы кезде ол кісінің көңіл күйінен басқа бір өзгерісті байқағандаймын. Мен бара қалсам, шешемнің үнемі терезеге қарап, әлдеқайда алысқа көз тігіп отыратынын көремін.

Мені көріп далаға қуана шыққанымен, әңгіміміз жалғаспайды. Үзіліп қала береді. Мен сол тұста Бейістің менің сөзіме құлақ қоя бермейтінін, көңілі басқада отыратынын аңғарамын. Осы бір ала көңілділіктің аяғына көктемнің құлпыра көктеп, өрік ағашы аппақ гүлге оранған тамаша бір күні (сол кезде институттың көк шалғыны құлпырған саялы кең ауласында өрік ағашы да көп болатын) нүкте

қойылды: шешем сол аулада орынбаспайда отырғанымызда маған окыс бұрылды да:

– Балам, саған енді өлсем аруағым разы. Мен жазылдым ғой. Ана қарғаларды сағындым. Ауылға қайтаршы! – деді.

Амал жоқ, Бейіс ауылға аттанды. Кетерде емдеуші дәрігері:

– Салқын тиіп қалмасын, ауыр жұмыс істемеңіз. Бойыңызды күтініз. Сіз әлі түгелдей айығып болған жоқсыз, – деп ескертті.

Ауылға барған соң ауыр жұмыс істемеу, бой күту қайда. Өмір бақи еңбекпен, бейнетпен көзі ашылған адам қарап отыра алар ма?! Екі жаз, бір жарым қысты араға салып 1962 жылдың январінде елу тоғызға қараған шағында менің өгей шешем дүниеден өтті.

Тағы да: «Шешең әл үстінде, тез жет!» – деген шұғыл хабар келді. Мен тағы да шұғыл қамданып араға бір күн салып бесін кезінде ауылыма келдім. Келсем, әкем бастаған ауыл адамдары шешемді жерлеп келіп отыр екен.

– Неге маған қаратпадыңдар? – болса керек алғашқы сөзім.

– Қашан келеріңді білмедік. Бүгін күн жұма. Мәйітті ертеңге қалдыруға болмады.

– Ендеше хабарды неге кеш бердіңдер? Мен ауыл арасында жүрген адам емеспін ғой.

Мен, сөйтіп, өгей десең де туған анамдай болып кеткен үлкен жүректі қадірлі, қасиетті жан иесіне топырақ сала алмай қалдым.

* * *

Мен Алматыға қайтып келем. Жол бойы жегідей жеген ой: Бұл кісі мен ұшқан ұяға отыз жыл қазық болды. Бақты, қақты. Шаршасам жебеді. Сүрінсем демеді. Бойындағы бар қызу-қайратын менің жолыма бағыштады. Ең қызық кезін, жастық шағын маған арнады. Өссе екен, адам болса екен деп армандады. Ал мен өстім. Ал мен адам болдым. Ал сонда менің жолымда бар ұмырын сарп еткен осы кісіге мен не жақсылық көрсеттім? Не қызметім өтті? Рас, шеше қызметі сатулы емес. Түбінде қайтарып алармын деп қарызға берген жоқ ол өмірін. Білем мен оны. Бірақ тумаса да туғандай болған ана алдындағы, қызметі өткен аяулы жан иесі алдындағы парыз-қарызың қайда? Халық ұғымында ананың ақ сүті анаңды үш мәрте жаяу арқалап Меккеге апарсаң ғана өтеледі деген бар. Ал тумаған ана ақ сүтін бермесе де туған анаңдай болып еңбек етсе, бағып, қағып сені қияға қондырса, ондай адамның еңбегі Меккеге тоғыз рет арқалап апарсаң да өтелмеуі мүмкін ғой. Өтелмейтін себебі, жаңағы еңбектің сатулы еместігінде.

Менің жасым ұлғайып, араға жылдар түсіп, Бейіс менен алыстаған сайын өгей шеше ұлылығы айқындала түскендей болады.

Әлі есімде мен Қарағандыда тұрған кезімде Бейісті сол қалаға алып келдім. Алып келер алдында аудан орталығы Пресновкадан паспорт алу, ал паспорт алу үшін ол кісінің суретке түсуі керек болды. Паспорттық суретке түсу үшін тағы бір шарт бар екен: еркек болсын, әйел болсын суретке жалаң бас түсуге тиісті екен. Мен Бейіске осы шартты түсіндірдім. Жаулығын алуды өтіндім. Ателье де фотограф, үшеуміз-ақ болсақ та шешем жаулығын алғысы келмеді. Үгіттеуге тура келді. Ұялатындай қайын ата, қайын аға дегендердің жоқтығы айтылды. Шешем жаулығын шешті. Дайын тұрған аппарат сырт етті. Осы бір қабақ қағыста шешемнің қара терге шомылып жүре бергенін байқадым.

Бұл не? Баласынан, әлде қайдағы бір фотографтан ұялып, қысылғаны ма сонда? Жоқ менен де, одан да емес, өзінің арынан ұялғаны. Адамшылығынан, кісілігінен қысылғаны. «Бұл ұят болады», – дегеннің ар жағында ұяты барға қаншама тежеу, шектеулер жатыр. Егер екі-үш ай бойы нан дәмін ұмытқан біздерге Бейіс аузынан айырып өз үлесін беріп жатса, өгей шеше мейірімін ар билемеді деп кім айта алады?! Әу баста екі баламен қалған менің әкем мен күйеуі өліп, бір баламен қалған менің өгей шешем уағада байласқанда екеу ара:

– Менің екі қарғам бар, сыртқа теппейсің.

– Әрине, сыртқа теппеймін.

– Сол қарғаларды өз балаңдай көресің. Алаламайсың!

– Әрине, алаламаймын, – деген секілді анттасу диалогі болуы ықтимал ғой. Ал сондай анттасу диалогі болды десек, сол ант жолы менің өгей шешемнің келешектегі іс-харакетін, мінез-құлқын, бізге деген пейілін анықтап бермеді деп те айта алмайсың ғой. Өз өмірін ар мен адамшылық белдеуіне байлаған мұндай адамдар біреу үшін тау қопару керек деп түсінсе, қопарады. Ары, ұяты үшін отқа да түседі, суға да түседі. Ал өзіне қатер төнген шақта біреуден жәрдем күтіп жаутаңдамайды. Қызметім өтіп еді ғой деп салық салмайды. Өлім таянғанға дейін шешемнің маған телеграмма бергізбегенін мен осылай түсінемін.

Менің өгей шешем – ардың құлы. Адамшылықтың, кісіліктің құрбаны.

Ал осы құрбандыққа мен немен жауап беруім керек? – Шынымды айтсам, бұл сауалға күні бүгін де жауап таппай қиналамын. Жалғыз-ақ сол 1962 жылдың аяқ кезінде жазылған өгей шеше жайындағы «Мезгіл» хикаясы сол сұраққа жауап тапсам ба деген ізденістен туған туынды екенін айтқым келеді.

АВТОГРАФ

Жұмыс аяғында үйге келіп білдім: Педагогикалық институттың студенттері телефон шылдырлатып, кездесуге шақырыпты. Уақыты соншалықты тығыз. Ал тақырыбы болса беймәлім: үй іші сұрамаған, шақырушылар айтпаған. Ойлап-ойлап, барғанды жөн көрдім: тым болмаса жұрт айтқанды тыңдап қайтқан да теріс болмайды ғой.

Жеткен хабардың шалағайлығы сондайлық, мен, тіпті, кешігіп қалыппын. Зал лық толы. Мінбеде бір шикіл сары сөйлеп тұр. Шешен сөзін бөлмейін деп кіре беріске отыра салып едім:

– Президиумға, – деген дауыстар шықты. Жұрт дүрліге қол соға бастады. Амал жоқ, ілгері өтуге тура келді. Көрсеткен орынға жайғасқан соң байқадым, стол басында мен танитын бірер адам бар екен: қоңқақ мұрын, құбаша – ақын. Одан әрі отырған жалпақ бет қара – сыншы.

Шикіл сары сөзін ілгері жалғады.

– Біз сендердей кезімізде есеп дегеннің не екенін білмейтін едік. Не істесек те, мемлекет қамын ойлайтынбыз. Ал бүгінгі жастардың психологиясы мүлде басқа. Олар есепке жүйрік. Жоғары оқуға түсердің өзінде де мемлекетке емес, өзіне пайда түсірер мамандықты таңдайды. Мәселен, зоовет институтта оқып жатқандардың қайсы бірі мал бағуды жақсы көреді дейсің. Сонда да зоотехник, ветеринарлық дәрігер болып шықпақшы. Себебі, олар малдың өзін жек көрсе де, сүтін жек көрмейді.

Кеш келіп, ештеңе түсінбегендігім бе, әлде осынша жәбірлейтіндей қазіргі жастардың, оның ішінде зоовет институтта оқып жүргендердің не жазығы бар дедім бе, әйтеуір:

– Мынау не айтып тұр? – деп оң жағымда отырған көзілдірікті жігітке бұрылдым.

– Бұл кісі осы институттың мұғалімі. Ұстаз болған соң не айтса да еркі бар ғой.

Мен енді мына жиын мақсатын анықтап алғым келді:

– Бұл жиын ненің құрметі?

– Е, естімеген екенсіз ғой. Студенттердің ойлап шығарып жүргені. Кездесу тақырыбы – «Өткен өміріңдегі есте қалған бір оқиға».

– Балалар шынында да қу екен. Аңқау ағаларын мінбеге шығарып алып, аузына келгенін сөйлетпек қой, – деп әріректе отырған бір жігіт ана мінбедегі шикіл сарыны иегімен нұсқап мырс етті.

Мен ойланып қалдым. Шынын айту керек, сондай табылған тақырып. Өз өміріңдегі тағылым боларлық бір оқиғаны есіңе алып, жақсы жандар туралы айтып берсең, жастарға өнеге, ал өзіңе жан ләззатын әкелер еді ғой.

Ал сонда мына оқыс сауалға не деп жауап бермек керек? Басыңнан өткен көп оқиғалардың қайсысы мәнді? Қайсысы бүгінгі жасқа әсер етпек? Жөппелдемеде солардың ішінен нені даралап айтқан жөн болмақ?

Мен осындай бір сауалдар қойып, азапқа түсіп отырғанда:

– Есеп қумандар, балалар! – деп әлгі шикіл сары мінбеден түсті.

Зал тым-тырыс. Қол соққан бір пенде жоқ.

Енді мінбеге қоңқақ мұрын құбаша ақын көтерілді. Реніштi залдың көңілін көтерейін деді ме, жасында өзі ғашық болған бір қыз туралы айтты. Ұзын сөздің ұрғасынан түсінгенім: бұл қызды шын сүйген екен де, қыз байғұс мұның сезімін түсіне алмаған.

– Қыз балалар, махаббатты қадірлей біліңдер! – деп тоқтады құбаша ақын.

Үшінші болып мінбеге сыншы көтерілді.

– Мына бір жас ақын дала туралы өлең жазған екен. Өлеңінде қала тынысының тарлығын, шуылының көптігін айта келіп, көсіліп жатқан кең даланы аңсайды екен. Бұл не, жолдастар? – деп сыншы аса бір мәнді кідіріс жасады. Содан кейін өз сұрағына өзі жауап беріп, сөйлеп кетті, – Бұл – атам заманнан бері сын мансұқ етіп келе жатқан, өзіміз де талай-талай өлтіре сынап келе жатқан патриархальщина, ескіні көксеу.

Көзілдірікті жігіт әдебиет тарихынан мол хабардар адам екен.

– Мына жарықтық бұрынғы китінінен әлі танбапты ғой, – деп қалды .

– Китіңі емес, күрзісі ғой, – деп әріректе отырған жігіт тағы сөзге араласты.

Залдан да шу шықты.

– Сіз айтып отырған жас ақын соғыстан кейін туған жігіт. Олай болса, оның көксеп отырған «ескісі» елуінші, алпысыншы жылдар болып шығады. Онда қандай патриархальщина бар?! Бұл жиындағы әңгіме тақырыбы мүлде бөлек... Одан да сіз өз басыңыздан әңгіме қозғаңыз.

Мен әлі ой жетегіндемін: залда өрендей жастар отыр. Бүгінгі студенттер. Ертеңгі мұғалім-ұстаздар. Ал осы мұғалім-ұстаз бен шәкірт ара қатынасы қандай болмақ? Ұстаз ұстаздығын сатып, жасының үлкендігін бұлдап, кез келген жерде орынды-орынсыз ақыл айта берсе, ондай ұстазда не құн бар? Осы ойдың ұшы мені жетелеп отырып алыста қалған балалық шағыма, мен оқыған орта мектепке, ондағы бір ғазиз мұғалім-ұстазыма алып барды.

...Бір мың тоғыз жүз отыз сегізінші жылдың күзі еді. Мен онда төрт кластық ауыл мектебін бітіріп, көршімізде жиырма шақырым жердегі Майбалық орта мектебінің бесінші класына келіп түскен болатынмын. Ілгері класта оқитын балалардан білгенім: мектеп-

тін бұрынғы шала сауатты мұғалімдері кетіпті де, олардың орнына жоғары оқу орнын биыл бітірген кілең жастар келген. Бәрі де ығай мен сығай.

Оқу басталысымен-ақ бұл пікірдің дұрыстығына менің көзім жетті.

Тарамыс денелі, ұзын бойлы қара кісі Ешмұхамбетов Кәрім – мектеп директоры. Ол маған тіпті өзінің сұсты қияпатымен, маңғаз, паңдығымен әлде бір сәуегей ақсақал-патриарх секілді болып көрінетін еді.

Жас мұғалімдердің ішінен көз алдымдағысы – тарғыл бет, кесік мұрын, аласа бойлы мұғалім – Ғазез Әбішев. Әдебиет пәнінен сабақ беретін. Мінезге бай, кішіпейіл, не айтса да «бұл не зат?» деп тұратын кісі. Балаларға ұрыспайтын. Сөйтсе де сабағын демімізді ішімізден алып, тыныш отырып тыңдайтын едік. Өзі өлең жазатын. Өлең жазатын балаларды төңірегіне жинап, қанаты қатпаған жастар шығармаларын жалықпай оқып, жөндейтін. Тіпті кейбір шумақтарды жанынан қосып, неге, қалай өндеп, өзгерткен себептерін де тәптіштеп түсіндіретін-ді.

Ал математика пәнінен сабақ беретін аққұба жігіт – Шияп Садықовтың жөні мүлде бөлек.

Ешмұхамбетов директорды айында-жылында бір көрсек, Ғазез үнемі қасымызда болатын. Шияп та мектептің оқу жағын басқарған себепті үнемі көз алдымызда. Дегенмен бұл мұғалімге біз үнемі жолай алмайтынбыз. Себебі ол балаларды іш тартып өзіне жақындатып та, жә болмаса сыртқа теуіп, алыстатып та жібермейтін. Біз одан қаймығатын едік. Әлде сабақ беретін әдісі өзгеше болғандықтан сыйлаймыз ба, әйтеуір, оған деген сезіміміз жұмбақ, түсініксіз. Бір ғажабы Шияп мұғалім аз сөйлейтін. Дауысын көтеріп балаларға ұрысқан кезі де жадымда жоқ. Сөйтсе де математика сабағын біз айрықша бір мейрам немесе той секілді күтуші едік. Үзіліс бітпей жатып класқа кіретінбіз. Тақтаны тап-түйнақтай тазалап, бәріміз де орнымызға барып қимылсыз отырып, есікті бағатынбыз. Шияп мұғалім кешікпейді. Қоңырау соғылған соңғы минутта еңселі кластың есігі ашылады. Арғы жақтан ақ өңін сондай аша түсетін кіршіксіз аппақ көйлек киіп, көк галстук таққан ұзын бойлы, қоңқақ мұрын талдырмаш жігіт кіріп келе жатар еді. Біз бәріміз де орнымыздан тұрамыз. Кей мұғалім амандықтың осы түрін қатты ұнатады ғой. «Былай тұрмадың, алай тұрдың», «олай амандасудың орнына былай амандастың» деп ескерту жасап жататындар да табылады. Ал Шияп мұғалім болса, кіре бергенде-ақ қолын көтеріп «отырыңдар» деп ишарат білдіреді де, өз столына келеді. Содан соң тамағын сәл кенеңкіреп:

– Қалай, сабаққа дайындалдыңдар ма, балалар? – деп сұрайтын.

– Дайындалғанда қандай! – дейміз біз бір ауыздан. Шияп мұғалім жүзіне аздап күлкінің ізі жүгіреді.

Өйткені ол біздің математика сабағына әманда дайындалып келетінімізді жақсы біледі. Біле тұра сұрайды. Ал оның біле тұра сұрап тұрған осы «құлығын» біз біле бермейміз. Ағымыздан жарыламыз. Сол балалық аңқаулығымызға күле ме, әйтеуір күледі. Ал Шияп мұғалім күлсе, біз рахаттанып қаламыз. Өйткені оның қияпатты, сұсты өңіне күлкі жарасады.

Шияп үні көкірегінен шығатын, қаз дауысты мұғалім еді. Оның үстіне сабақты да өте жақсы түсіндіретін. Әсіресе жаңа тақырыпты өткенде ұрымтал жерді тауып, қиын қисындардың өзін айқын етіп әр оқушыға жеткізіп бере білетін. Сол себепті біз де қарыздар болып қалмайық дейміз бе, «тақтаға кім шығады?», «пәлен тақырыпты, кәне кім айтады?» дегенде, қолымызды біріміздің-біріміз асыра көтеруші едік. Өз білгеніңді таныту, сөйтіп бұл мұғалімнің көзіне түсу әркайсымыздың арманымыз секілді.

1939 жылдың қысы. Сол жылы Сәбит Мұқановтың «Жұмбақ жалау» романы жарық көрді. Кітапқа шөліркеген біздер кітапханаға айлап кезекке тұрып, бұл романды қолдан-қолға тигізбей жаппай оқығанбыз. Екі баланың басы қосылса, әңгіме тақырыбы – осы кітап. Балалар болса Асқарға ұқсағысы келіп, қыздар болса Ботакөз болғысы келіп, сілкініп жатқан кезіміз еді. Бір күні өзінің дағдылы сабағына Шияп мұғалім сол «Жұмбақ жалау» романының екі данасын алып келгені әлі есімде.

– Балалар, мына кітапты оқыдыңдар ма? Бәріміз де шу ете қалдық.

– Оқығанда қандай?

– Қалай оқыдыңдар? – деп сұрады Шияп мұғалім. Жауап әр қилы. Біреу пілте шам жарығымен түнімен оқыпты. Біреу ертемен тұрып оқыған. Қолына қағаз, қалам алып керекті жерін жазып алып оқығандар да, жазбай оқығандар да бар. Соның бәрін Шияп тыңдап болды да:

– Балалар, көңілдеріне келсе де айтайын, тап мына Сафуанша бірін де оқымағансыңдар, – деді.

Менің жүрегім су ете қалды: мақтағаны ма, даттағаны ма?

– Міне, кітап оқу деп мынаны айт! – Шияп мұғалім «Жұмбақ жалау» романының соңғы бетін ашты да, ақ жерлеріне толтыра жазылған шатпақтарды көрсетті.

Менің бетімнен отым шықты. Себебі, ол шатпақтарды мен жазған болатынмын. Романның бала көңілге әсер салғаны сондай, кітаптың өзімдікі емес, кітапхананікі екенін де ескермеппін ғой. Тіпті, қай кітаптың болса да бетін шимайлаудың жөн емес екенін ол кезде білмейтін де болсам керек. Ойыма келгенді жаза беріппін.

Шияп мұғалім бірақ ұрысқан жоқ. «Бұдан былай кітапхана кітабын шимайлама» деп ақыл да айтпады. Бар болғаны қасыма келді де:

– Арманың көп, сөзің мағыналы екен, мына кітапқа да бірдемелер жазарсың, – деп екінші кітапты менің қолыма ұстата берді. Мен аларымды да, алмасымды да білмедім. Алайын десем, Шияп мұғалімнің кекесінмен айтып тұрғанын анық сезінем. Алмайын десем, сыйлайтын, сыйлағандықтан әманда қаймығыңқырап жүретін бедел иесінің сөзін далаға тастау да қиын. Ақыры сезімнің осы екіншісі жеңді ме, мен «Жұмбақ жалау» романын үнсіз алып, портфеліме салдым. Класс іші жым-жырт. Шияп мұғалімнің кекесінмен істеп тұрғанын олар да біледі. Сол себепті қазір бір сұмдықтың боларын күтіп үнсіз қалған. Қасымда отырған Тоқтар деген жалпақ бет, таңқы мұрын, мінезге бай досым:

– Бекер алдың, қазір ұрсады ғой, – деп күбір етті. Бірақ Шияп мұғалім балалар күткен жерден табылмады. Қайрылып орнына барған бойы сағатына қарады. Содан кейін үнді қаз даусымен:

– Балалар, уақыт босқа өтіңкіреп кеткендіктен, үйге берген тапсырманы келер сабақта пысықтармыз. Қазір жаңа тақырыпқа көшейік, – деп әңгімені мүлде басқа арнаға бұрды.

Арада бірнеше күн өтті. Мен мұғалім сыйлаған кітапты не істерімді білмей көп жүрдім. Ақыры Тоқтардың ақылымен оңаша отырған кезін пайдаланып, Шияп мұғалімнің кабинетіне кірдім. Әлде осы бір келуімді күтті, күтпесе жайдан-жай келмегенімді сезді, әйтеуір, Шияп мұғалім орнынан тұрып, жылы қарсы алды.

– Иә, балақан?

– Мұғалім, кітап бетін шимайлап ағаттық жасадым, кешірім сұраймын. Енді қайтып мұндай кемшілікті қайталамаспын, – деп кітапты өзіне ұсындым.

Шияп мұғалім «жоқ, бұл қалай, мен саған сыйлап едім ғой», – деп көлгірсімеді. Тегі өз әдісінің нысанаға дөп тигеніне риза болды ма, жымиып күлді де, кітапты қолына алды. Өзі де оқып шыққандығын танытып, әр беттерін ашып отырды да:

– Қалай десең де кітап беттеріне жазғандарың көңілге қонады. Адам арманшыл болуға тиісті. Өйткені арман қашан да адамды алға жетелейді.

Шияп мұғалім осыны айтты да стол суырмасынан «Жұмбақ жалаудың» мен шимайлаған данасып алып, бірінші бетіне: «Сафуан балақанға! Осы кітаптың соңғы бетіне өзің жазған армандарыңның орындалуын тілеймін. Шияп Садықов» – деп жазып, қолыма ұсынды. Содан кейін жымиып күлді де:

– Мынау өз кітабым еді, тағы бір белгілер салып тастамасаң, кітапханаға апарып тапсыруға тиістімін. Бұдан былай көпшілік оқитын кітапқа ұқыпты қара, – деп стол суырмасына салды. Мен

Шияп мұғалімнің кабинетінен төбем көкке жеткендей болып шықтым.

Есік алдында күткендердің де есі жоқ. Кітапты қолдан-қолға алып, мұғалімнің қолтаңбасын тамашалаумен болды. Ал мен болсам, өзімді басқа балалардан бойым озыңқырап тұрған секілді сезінем. Бірақ бұл Шияп мұғалімнің тек маған ғана жасаған ілтипаты емес еді. Бір шама жақсы оқыған балаларды алаламау – ұстанған жолы болса керек-ті. Шын мағынасындағы педагог екендігі, оның балаларға деген көзқарасы, іс-әрекетінен әр кезде-ақ көрініп тұратын.

Шияп мұғалімнің қай шешімі болса да терең толғаныстан, күн демей, түн демей балалар жәйін ойлап жүруден туатынына осы күні көзім анық жетеді. Үстірт байлам, қызбалық бұл мұғалімге жат қылық.

Жетінші класта біз отыз жеті бала оқыдық. Отыз жеті түр-түс қана емес, отыз жеті түрлі мінез ғой бұл. Сабақты «керемет оқыдық» деп қанша мақтанғанымменен, ішімізде тентегіміз де, иіс алмасымыз да табылып қалатын. Солардың өзіне де қатал деген Шияп мұғалімнің көзқарасы шындап келгенде қатал бола бермейтін-ді. Дайындықсыз келген, жауап бере алмаған баланы екілік бағамен көзге шұқымайтын. Ең әуелі үй-жәйін, неге дайындала алмаған себебін сұрап білетін. Ал бала жауабынан жалғандықты сезсе, сабақтан кейін дереу кабинетіне шақырып алушы еді. Бір таңданарлығы – Шияп мұғалім кабинетіне кірген бала мүлдем өзгеріп шығатын-ды. Үлгермегендер үлгеріп, тентектер жуасып кететін. Бірақ себебін ешкім білмейді. Кабинетте болған балалар болса айтпайды. Айдан анығы кім болса да ол кабинеттен жәбір көріп шықпайтындығы.

Осының бәрін бүгінгі күнгі ақылдың көзіне салып, сараптай келе түйетінім: Шияп мұғалім бала психологиясы дегенді терең білген. Бала намысының мұқалғыш келетінін, ал мұқалған намыстың күтпеген жайларға апарып соқтыратынын тамыршыдай тап басқан. Соның бір айғағы тағы да өз басымда.

Шияп мұғалім кітап сыйлаған соң беделім көтерілді ме, әлде жақсы оқығандығым себеп болды ма, әйтеуір келер жылы өз класымның старостасы болып сайланғаным көз алдымда.

Осы бір тұстағы интернатта өткен өмірімді еске алсам, сол кездің екі бірдей қызық иісі күні бүгінге дейін мұрнымды келіп қытықтайды. Бірі нан иісі. Интернаттың өз наубайханасы бар. Онда кілең бір әнші украин қыздары жұмыс істейді. Аракідік кезекші болған кезімдегі сурет көз алдымда: үлкен кеспектерде тасып жатқан қамыр жалпақ столдың үстіне төңкеріледі. Содан кейін оқтаудай жұп-жұмыр кілең бір ақ білектер қамыр үстінде ойнағанда бүгінгі жастардың би билесі түк би секілді емес. Сұлу қыздар өстіп ән сала жүріп-ақ білектерімен стол үстінде «билеп» болғаннан кейін, иі қанған қамыр қазақы бала ұғымынан тыс бір, шұңғыл ыдыстарға

аударылады да пеш ішіне жөнелтіледі. Сол пештен шыққан төмпе-төмпе ақ бөлке иісі аш болмасақ та, ауылда ашытпаған нан жеп келген біздердің сілекейімізді шұбыртатын-ды. Екінші иіс-қағаз иісі. Бұл иістің де әсері мен үшін пісірілген нан иісінен әсте кем емес. Жазылмаған дәптердің ақ парақтары, оған түскен тор көздер мен шетіндегі қызыл сызықтар ғажайып бір иіс шығарып сезіміңді баурайтын. Қағаздың тапшылығы ма, білмеймін, әйтеуір, бір блокнот, не бір қалың дәптер қолыңа түссе, әкең базардан келгендей қуанатынсың.

Әлі есімде, бір күні сабақ үстінде Шияп мұғалім интернатқа дәптер келгенін айтты. Аздығы сондай, бала басына біреуден ғана.

Үлкен үзіліс кезінде жүгіріп завхозға бардым. Ол тізімге қарады да: отыз жеті балаға отыз жеті дәптер, деп пар-парлап санап, жетпіс төрт дәптерді ұстата берді. Қызыққандығым сондай, «артық қой» деуге аузым бармады. Класқа келген бетте сырымды Тоқтарға айттым.

– Не істеуім керек? Қайтарып берсем бе екен?

– Қайтарып беріп жындандың ба?! Бөліп алайық та.

– Біліп қойса қайтеміз?

– Біліп қойса, кім алғанын қайдан біледі? Жоғалды дейді де қояды. Оның үстіне соншама көп дәптердің ішінен бір отыз жетісін іздемеуі де мүмкін ғой.

Тоқтардың осы сөзі қамшы болды. Дәптерді жасырып портфельге салып алып үйге әкелдік те, бөліп алдық. Бөлінбей қалған бір дәптерді Тоқтар «еңбегің бар ғой, сен ал!» деп маған берді.

Арада екі-үш күн өтті. Дәптер туралы не сөз болып жатыр дейміз бе, аяқты ұшынан басып жүрдік. Тың тыңдаймыз, сөйткенше болмады, дүңк ете қалды.

– Интернат қоймасында отыз жеті дәптер жетпей қалыпты.

– Старосталардың біріне завхоз жаңсақ санап, артық беріп жіберіпті.

Сол күннің ертеңіне біреуден «сені Темірболатов шақырып жатыр» деген хабар келді.

Темірболатов Үтжан жұмсақ мінезді қартаң адам болатын. Сонда да жүрегім лүпілдеп бардым. «Өлсең де мойындама» деп Тоқтар тапсырып жіберсе де, егер алғанымды қадай айтса қайырып берейін деймін. Бірақ завхоз сондай жайбарақат екен. Сонысы маған күш беріп жіберді.

– Біраз дәптер жетпей қалды, анада кеткен жоқ па, балақан? – деді әлденені көтеріп бір жерден екінші жерге қойып жатқан қалпында.

– Жоқ, кеткен жоқ, – дедім мен сенімсіздеу. Завхоз қайталап ештеңе демеді. Маған көз қиығын да салған жоқ.

– Ә, жарайды, ендеше бара бер.

Мен қуанып, класқа келдім. Болған жәйді Тоқтарға айтып едім, «Әне айтпадым ба, саған, кім алғанын қайдан біледі» деп, о да масайрап кетті. Бірақ ел құлағы елу емес пе, «VIII класс старостасын завхоз шақырыпты, жоғалған дәптер сонда екен. Тоқтар досы екеуі бөліп алыпты», – деген лақап лезде жайылды.

– Дәптерлерді қалай, қайтардың ба? – деп сұраушылар да көбейе бастады.

Завхоз алдын көріп қайтқаннан кейін мен енді неге болсын бекіп алдым.

– Айтып тұрған дәптерің не өзіңнін? Завхоз шақырса басқа мәселемен шақырған, – деп бет бақтырмаймын.

Тағы да бірер күн өтті.

Шияп мұғалім сабаққа дағдысынан сұстылау келді де, бірден:

– Балақан, артық алған дәптерлерді әлі қайтармапсың ғой. Қазір тұр да завхозға апарып тапсырып кел! – деді. Даусы өктем. Зіл де, бұйрық та сезіледі. Мен де шорт кеттім.

– Алмаған дәптерді қайдан апарып берем?

– Алмағаны қалай? Завхоз отыз жеті дәптер орнына екі-екіден жаңсақ санап жетпіс төрт дәптер берген жоқ па?

Тоқтар қайтсе де мойындама дегендей санымды шымшып қалды. Класс іші мен не дер екен дей ме, тым-тырыс.

– Завхоз жаңсақ санаған жоқ, жаңсақ айтып тұр, мұғалім.

Шияп мұғалім маған сәл тіксініңкіреп қарады. Бірақ үндеген жоқ. «Ал жақсы» деді де сабаққа көшті. Осымен әңгіме бітті деп ойладым ба, менің де жүрегім орнына түсейін деді. Бірақ ойым ұзаққа бармады. Сабақ бітісімен Шияп мұғалім мені өзімен бірге кабинетіне шақырды.

– Көкесіне танытады енді, – деген күлкілі дауыстар шығарып салды мені.

Балалар білмей айтпапты. Кабинетіне келген соң Шияп мұғалім қаһарланып кетті.

– Сөзді қой, балақан, жаныңның барында дәптерлерді қайтар қазір. Әйтпесе жаман болады.

Мен бірақ қызық халдемін: не айтса да, қалай қоркытса да ерегесемін бе, әйтеуір, алған бетімнен қайтар түрім жоқ.

– Жаман болса болсын, қайтара алмаймын.

– Қайтармасаң мектептен қуыласың.

– Қуылсам, қуылайын, бірақ қайтара алмаймын. Шияп мұғалім таңданған секілденді:

– Неге қайтара алмайсың?

– Алмасам, қалай қайтарам! – деймін тағы да қарысып. Мұғалім сәл үндемей отырып қалды. Не ойлады? Мына әдісінің мақсатқа жеткізбейтінін ойлады ма, қоркыту, ұрсумен бала

жүрегіне жол табылмайтынын сезді ме, кім білсін, әйтеуір, орнынан тұрды да, шкаф үстінде тұрған мандолинді барып алды. Бері оралғанда байқадым, жүзі жылы, көңіл күйі өзгеше. Шияп мұғалім мандолиннің жайлап құлақ күйін келтірді де, мені «отыр» дегендей ишарамен диванға шақырды. Өзі қасыма келіп жайғасты да, әлде бір халық әнін тартты. Содан кейін бетіме жылы жүзімен жымия қарап:

– Сен осы домбыра, мандолин тарта білесің бе? – деп сұрады.

– Жоқ.

– Бірақ, ән саласың ғой?

– Әнге де сонша емеспін.

– Қабырға газетіндегі Жамбылға арнаған өлеңіңді оқыдым. Жақсы екен.

– Түзеп, жөндеген, жаңа шумақ қосқан Ғазез мұғалім ғой.

– Оқасы жоқ, кейін буының бекіп, қаламың төселген ақын деген атаққа ие болған кезде, өзің де біреуге көмектесетін боласың.

Мен жадырайын дедім. Шияп мұғалім тағы бір халық әнін тартты. Содан кейін кілт тоқтады да, маған тіктеп қарады:

– Сен, балақан, сабақты жақсы оқитын, тәртіпті, жақсы баласың. Жақсы болмасаң, біз сені староста етіп сайламас едік қой! – Шияп мұғалім мені қайтер екен деді ме, тоқтап қалды. – Мен дәптерлердің сенде екенін анық білем. Тіпті ана Тоқтар екеуіңнің бөліп алғандарыңа дейін маған аян. Керек десең қай жерге тыққандарыңа дейін айтып бере аламын. Жалғыз-ақ, жаңа балалар алдында ағаттық жіберіп алдым. Көптің көзінше сені қыспауым керек еді. Дәптерді қайтар. Бірақ балалар алдында сені арашалап алуды маған тапсыр. Ұрлықшы атандырмаймын.

Манадан бері қыстығып отырсам керек, мен жылап жібердім.

– Ондай-ондайлар бола береді, қысылма да жылама. Бала кезімде менің де ептеп кебежеге түсіп, құрт, май ұрлаған жәйім болған. Дәптері құрғырдың жетпей жатқаны ғой, әйтпесе сөз етуге тұрмайтын шаруа мұнымыз...

Мен көзімнің жасын сүрттім де түрегелдім. Шияп мұғалім екі айтпайды. Бала жүрегі тамыршы секілді, мұғалімнің бұл қасиетін жақсы біледі. Осы ұғымымды растағандай;

– Ешкімге көрсетпей өзіме ғана әкеп берерсің, – деген қаз дауысы мені кабинеттен шығарып салды.

Әңгіме осымен бітті. Мешкей деген жақсы атақ емес қой. Келесі күні Тоқтардағы дәптерлерді алып, оған өзімдегіні қосып газетке орадым да, жасырынып келіп мұғалімге тапсырдым. Әңгіме кешегі сөзбен бітті деді ме, әлде өзгерісі бар ма, қайтсе де жоғы табылғанына Шияп мұғалім қуана қойған жоқ.

– Бар класына бара бер, – деп салқын ғана шығарып салды.

Қобалжулы көңілмен класқа кірдім. Қазір ол кіріп келеді де «ұрланған дәптерлер міне!» деп газетті жазады. «Ұры әне отыр!» – деп мені көрсетеді. Сонда қайттім!..

Жұмсақ мінезді Тоқтар:

– Не болды? Өңің қашып кетіпті ғой? – деп сұрады.

– Білмеймін, мұғалім алды суық. Әшкерелеп қоя ма деймін...

Тоқтардың да өңі өзгеріп кеткен секілді. Демін ішіне алып үнсіз қалды.

Әлден уақытта қоңырау соғылды. Класқа Шияп мұғалім кірді. Бәріміз түрегелдік. Арада қанша уақыт өткенін білмеймін, бір кезде мұғалімнің: «Ау, сендер неғып түрегеп тұрсындар? Отырмайтын ба едіңдер?» – деген дауысы құлаққа келді. Қарасам, жұрт әлдеқашан отырып үлгерген. Түрегеп тұрған Тоқтар екеуміз ғана.

– Сен неге тұрсың? – деппін мен Тоқтарға отырып жатып.

– Өзің отырмаған соң – дейді Тоқтар сыбырлап. Арт жақтан дауыс шықты:

– Отыра алмайтын себептері бар олардың.

– Қандай себеп? – деп сұрады Шияп мұғалім.

– Қылмысты. Дәптер ұрлаған. Шияп мұғалім түсін суытты.

– Оны кім айтты саған?

– Жұрт шулап жүр.

– Өз көзің жетпесе, жұрттың сөзіне неге ересің? Дауыс жым болды.

Шияп мұғалім тақтаға қарай бір-екі аттап барды да бері бұрылды.

– Бұл екеуінде түк жазық жоқ. Бәрін шатастырған әлгі завхоздың өзі. Тексере келгенде дәптерлер өзінен шықты. Бір бумалардың арасында қалған.

Тоқтар күрсініп шалқая отырды. Менің де демім дірілдеп шығады.

– Үстірт сөйлеп, жөнсіз сөзге еру жолсыздық болады, – деді Шияп мұғалім.

– Олай болса, кешірім сұраймын. Ағаттық болды, – деп жаңағы бала кішірейе сөйледі.

Тоқтар жымың етті. Қыздар жағы «е, бәсе!», деп шу ете қалды. Мен үндемей өз орнымда отыра бердім.

Бұдан отыз сегіз жыл бұрын Шияп мұғалімнің даналығы аркасында мен «ұрлықшы» деген жаман аттан осылай құтылған едім.

Ұшқары ойлап, келте пішетін кейбіреулер: «Мұның несі даналық?» – деуі де мүмкін. Оның үстіне үстірт қарағанға Шияп мұғалім әрекетінде педагогикаға «жатпайтын» да бірденелер бар ғой. Айталық менің абыройымды төкпеймін деп, көп алдында өтірік айтты. Шындықты жасырып қалды. Онысы дұрыс па еді?!

Мен қазір ата болған адаммын. Немере-шөберелер сүйіп отырған жанды-жақты үйде әр ата-ана өзінше педагог болуға тиісті ғой. Мен

ол кездегі бала кезімен емес, бүгінгі педагогикадан хабары бар, бала тәрбиелеудің жөн-жосығын білетін ата көзімен қарағанның өзінде де Шияп әрекетін бірден-бір дұрыс жол демекпін. Өйткені, «шындықты жасырып қалудың» ірісі мен уағы бар. Кейде ірі шындықты жасыру қылмысқа итермелесе, ұсақ нәрсені әшкерелеу қылмыстан да ауыр болмақ. Рас, мемлекет мүлкіне біреулер қол сұғып, екінші біреулер соны жасырып қалса, әне бұл қылмыс. Ал ана дәптер мәселесі секілді ұсақ болымсыз жәйда өр көкіректік танытып, айқайлап жату – кісілік қасиетке дақ түсірерлік білімсіздік; керек десең, надандық демекпін. Өйткені, адам тағдырының кілті кейде осындай ұсақ оқиғадан көбірек табылып қалатынын ескермеске болмайды. Менің жұбайым мұғалім болып істейді. Бұдан біраз жыл бұрын осы Алматы қаласының Баянауыл көшесі жағындағы бір орта мектепте өзі куә болған бір қайғылы оқиғаны айтып берген еді: бесінші класта оқитын бір бала үйіне келген де, атылып қалған. Артына жазып қалдырғаны: «Папа, мама! Кешіре көріңдер, сендерді ұрлықшы баланың әке-шешесі деп көзге шұқыттырғым келмейді». Бары осы. Ақыры қазамен ғана шешілер қандай ұрлық жасапты сонда ол бала? Осы қайғылы оқиғаның алдында V класта бір баланың қаламы жоғалған.

Класс жетекшісі тықылдаған тым пысық әйел екен. Балаларды тізіп қойып түгел тінткен... Сонда жоғалған қалам әлгі баланың қалтасынан шығыпты... Жаңағы тықылдақ педагог баланы жұрт алдына шығарған да тілдеген: «Ұрлықшысың, өтірікшісің. Әке-шешеңе барып айтып. Милицияға апарып түрмеге жаптырам», – деп бала намысына тиген... Соның аяғы жаңағы қайғылы оқиға. Ойланызшы, қылмысты жасаған кім? Қалам ұрлаған бала ма, әлде мұқалымпаз бала намысын қорлаған ана мұғалім әйел ме? Тайға таңба басқандай даусыз бір шындық бар: ұшқыш болмасаң, самолет штурвалына отыруға тиісті емессің. Тетігін білмеген адам ЭВМ-нің маңайына да бара алмайды. Барса, күлкі болады. Ал бала жүрегінің, бала психологиясының кілтін іздемейтін, іздесе де таба алмайтын, педагогтық қабілет-дарыны жоқтар мектеп есігін ашып, класқа кіруге не себепті қақылы?

Біз кейде жас балалар өз ойлаған жерімізден шықпаса, шошынып қаламыз. Өзіміз бала болып көрмегендей түймедейді түйедей етіп жіберетініміз бар. Бүгін дәптер ұрласа, ертең біреудің қорасына түсіп, түйесін ұрлайды деп қараймыз. Бүгін біреудің портфелін ашып, қалам «ұрласа», ертең қалтаға түсіп ақша ұрлайды деп шошынамыз. Осы шошынуларымызда бала психологиясын жете білмегендіктен туатын ұшқарылық барын пайымдай бермейміз. Бұл «ұрлықтың» шын ұрлық болмай, жүре бара, есейе келе балалық шақпен бірге

кететін бала мінездің қызығушылығы болуы да ықтимал ғой. Шын ұрлықтардан осы балалық қызығушылықты айыра білу үшін шын педагогтік көрегендік, даналық керек. Шынында да, қазір ойласам, Шияп мұғалім даналық танытпай, алдап түсіріп алып, жұрт алдында масқарамды шығарса, менің тағдырым қай арнамен кетерін бір Тәңірдің өзі білсін. Өйткені бала жүрегінің кілті табылмаған жерде мұқалған бала намысы неге апарып соқтыратыны белгілі ғой.

* * *

Арада ұзақ жыл жатыр. Ұлы Отан соғысы біз оқыған мектеп қабырғаларын шалқайта айырып, әрқайсысымызға әрқилы жолдар дайындады. Соғыс басталысымен Ғазез бен Шияп өздері сұранып майданға аттанды. 1942 жылдың мартында Тоқтар екеуміз де Армияға шақырылдық. Жолымыз Алматы қаласына дейін бірге түсті де, 17 март күні бұрынғы «Ударник» кинотеатрының үйі бізді ажыратып жіберді. Тоғыз жолдың торабы болған осы үйден Тоқтар батысқа, мен шығысқа аттандым. Көп кешікпей мен шығыстан батысқа оралдым. Ал бір өкініші батысқа аттанған Тоқтар шығысқа қайтып оралмады. Майдан жұтқан боздақтардың бірі ол. Ғазез бен Шияп тағдырлары да қилы-қилы.

Майданға семья құра алмай бойдақ аттанған Ғазез талай-талай жараланып, ақыры елуінші жылдың бас кезінде туған жері Көкшетаудың Қарағаш ауылына оралды. Қарағаш – данқты жер. Одан қазақ поэзиясының тарланы Жақан Сыздықов қанат қаққан. Бұл жер – жас талантын аша алмаса да, өз заманының оқушысына танылып кеткен Елжас Бекенов туған жер. Талант дарыған осы ауылда мен 1963 жылы болдым. Арада жиырма екі жыл өткенде ұстазым Ғазезбен кездестім. Баяғы үн, баяғы саумал мінез. «Бұл не затты» да Ғазекең ұмытпаған. Бар өзгерісі – семья құрған. Біз ересек балалардың әкесі болсақ, Ғазекең шиеттей сәбилердің әкесі. Құдай берген сынық мінезі ме, әлде оның балаларынан менің балаларым әлдекайда үлкен болғандықтан ба, Ғазез ұстазым кішірейіп маған «сіз» деп сөйледі. Бір-екі рет ескертіп: "Сіз маған ұстазсыз ғой және қандай ұстазсыз, ал мен өмір бақи сіздің шәкіртіңіз ғанамын. Сіздей ұстазым барлығын мақтан етемін», – десем де Ғазекең сізден танбады. Бірақ мен Қарағаштан қанаттанып аттандым. Қаншама ұзақ жол болсын, басы бірінші қадамнан басталады демей ме, мен бүгін қазақ совет әдебиетінде бір нәрсені тындыра алдым-ау десем, соның бастауында Ғазез Әбішевтей ғазиз жан тұрғаны мен үшін мақтаныш.

Ал Шияп мұғалім болса, соғыстан жаралы оралған жанның бірі. Бір қызығы – келген бетте біраз жыл партия қызметінде болған. Кейін өзінің сүйікті қызметі – мектепке ауысқанда: менен қайбір партия қызметкері шығушы еді. Мектебіме келіп енді дұрыс болды – депті. Ол біраз жыл Солтүстік Қазақстанның Сергеев ауданында бір үлкен орта мектепте директор болып қызмет істеді. Қазір пенсияда деп естимін.

Мен Шияп мұғаліммен 1965 жылы кездестім. Таңданарлығы – кейбір педагогтерге ұқсап: мен саған ұстазбын, сен маған шәкіртсің – демеді. «Мен сіздің шәкіртіңізбін, сіз маған ұстазсыз», – деп мен айтсам, әлдеқайда ұтымды болатынын зерделі педагог білсе керекті. Елпілдеп алдыма да түсе қойған жоқ. «Майбалық орта мектебінен озып шыққан жалғыз өзің ғанасың ғой, жазғандарыңды оқимын», – дегені болмаса, баяғы жылуы ішінде, сырты салқын қалпы. Тал бойынан мен тапқан бар мін – киімі жұпынылау секілді. Кигені кеңдеу шалбар, өңірін айқара түймелейтін пиджак. Әңгіме үстінде тағы бір аңғарғаным; бір кезде жұртты табындырып, әйелдерді ынтық еткен сұлу жүзіне өмір сызықтары түскен. Қаз дауысында да аздаған жарықшақ бар. Адам психологиясын тамыршыдай дөп басып танитын педагог менің осы сәттегі көңіл-күйімді байқап қалды ғой деймін, қабағына кірбің іліп, терең күрсінді:

– Үйге жүріңдер, шай ішейік.

Ұстаздың айтқаны маған заң. Мен орнымнан тұрдым.

Үш-төрт бөлмелі ағаш үйдің іші бостау, салқындау көрінді маған. Алдыңғы бөлмеден ақ жаулықты бір қарт ана шықты.

– Төрлетіңдер, балалар!

– Бұл кісі Мисалым жеңгелеріңнің анасы, – деп таныстырды Шияп.

Ойыма оқыс келген сауал:

– Ал жеңгеміздің өзі қайда? Шияп мұғалімнің өңі бұзыла берді:

– Манадан бері айта алмаған едім. Мисалым жеңген дүние салған...

Мисалым жеңгей менің көз алдымда. Дөңгелек жүзді тым сүйкімді кішкене кісі. Қыста биік өкшелі фетр пима киіп жүретініне дейін білем. Ол бізге сабақ берген жоқ. Сонда да сынық мінез, сыпайылығы үшін, Шияп секілді жігіт төресінің лайықты, жарасымды жұбайы болғандығы үшін қатты сыйлап, алдын кесіп өтпейтінбіз. Есімде сақталған тағы бір көрініс: екеуінің жұбын жазбай бірге жүретіндігі. Мектепке бірге келетін, мектептен бірге кететін: Класта терезеге жақын отырған балалар:

«Әнекей», – деп қалса бәріміз бірден түсінетін едік те, дүр етіп терезеге ұмтылатынбыз. Сонда бір-біріне қос аққуша сондай үйлесіп келе жатқан, не кетіп бара жатқан Шияп мұғалім мен Мисалым

жеңгені көретінбіз. Көретінбіз де қызығатынбыз. Жүріс-тұрысы, мінез-құлықтарына еліктейтінбіз де. Олар біз үшін әманда сұлулық пен тазалықтың, татулық пен асыл махаббаттың ойып алған үлгісі секілденіп тұратын.

Біз зират басына бардық. Мисалымға деген Шияп махаббатың мен осы жерде көргендеймін. Қызыл кірпіштен көтеріліп, марқұмның өз көңіліндей ақпен сыланған күмбез төңірегінде аялы алақанның ізі жатыр. Тазалық – татулық ізі, айнымас достық ізі.

Зират басынан қайтқанда, Шияптың жүдеп, шөгіп қалғанын байқадым. Сол халден шығарып алайын дедім бе, қасымыздағы жолдастарға баяғы дәптер тарихын айтып едім, Шиякеннің де есінде екен:

– Бәрі де жоқтықтың салдары ғой, – деп ақталған секілді болды. Ол оқиғада сондайлық тапқырлық бар деп танымайтындай. Менің көңілімде мұғалімнің мені жұрт алдында ақтап алғаны көбірек сақталса, оның есінде тіктеу келгені, «ұрысқаны» көбірек қалып қойғанға ұқсайды. Байқаймын, «дәптер мәселесіне» екеуміз екі тұрғыдан қарайтын сияқтымыз. Оның да жөні бар. Шиякең секілді көшелі адам «есіңде ме, мен сені арашалап алып едім ғой», – деп жоқ жерде өз бағасын өзі түсіріп боска шашылып жатса, не болғаны?! Ұлы Абайдың:

Жалғанда сенен артық маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да, –

деген жолдарының жүрекке ұялар сиқырлы күші «сен»,«мен» деген есімдіктердің өз орынын тауып тұрғанында емес пе! Ал осы жолдарды сәл өзгертіп:

Жалғанда менен артық саған жар жоқ,
Маған жар сенен артық табылса да, –

десе надандықтың көкесі болып шықпас па!

Міне, менің, алғашқы ұстаздарымның бірі Шияп Садықов бұл күнде ата болған шәкіртінің өзі мақтана алатын осындай адам.

* * *

Міне, педагогикалық институттың залында надан шикіл сары мен аңғал құбаша ақынды, ұр да жық піл көз сыншыны тыңдап отырып менің көз алдыма осы бір оқиға келген еді.

МЕНІ ҚАЛАЙ ҮЙЛЕНДІРМЕК БОЛДЫ

Сөйтіп менің Түмен қаласына келгеніме де біраз уақыт болып қалды. Басында қан сорпасы шығып жатқан батыска жібермей, шығыска аттандырғаны несі деп күдіктенген де едім. Бірақ Түменде де қуанатындай ештеңе жоқ екен. Республиканың солтүстігіндегі қазақтар «Түмен», «Түмен» – деп аузынан тастамаушы еді. Екі сөзінің бірінде «Түменге кетіпті» «Түменнен келіпті», – деп отыратын-ды. Сөйткен Түмені үлкен бір деревнядай ғана. Қаланың бар байлығы сазы мен қалаға сұғына кірген қарағайлы орманы. Тас төселмеген көшелері аттылы арба өте алмайтын батпақ болып жатса, кісі жүретін тротуарлары біршама дұрыс – қарағай тақтай төселген болып келеді екен. Дұрыс дегенім, әрине, жәй сөз. Жерден қарыс сүйем биігірек түбір қазықтарға шегеленген әлгі тақтайлар әманда күтімді, күнде қадағалап отыруды қажет ететін болса керек. Соғыс зардабы ма, әлде қай кезде болсын бойымызға үйір құлықсыздық, құтсыздық па, шегесі босаған, не болмаса сынып, шіріп түскен тақтайлармен жүру оңайға түсе бермейді. Шегесі босаған тақтайлардың бір басын бассақ, екінші басы сартылдап, қопаңдап кетеді. Ондай жерлерде қыл көпірден өткендей екі қолың ербеңдеп, қалай құламаудың амалын қарастырасың. Сынған жерлерге аяғын тығып алып жығылып жататындар да табылады. Кейде сорайған шегелерге табанын қадап алып, шойнаңдап қалатындар да аз емес.

Мен міне осы Түмен қаласында әскер қатарындамын. Бірақ солдат гимнастеркасын кидік деген атымыз ғана. Ертемен тұрып, бірер сағат қала сыртында жүгіріп ойнағанымыз болмаса, қалған уақытымыз қара жұмыспен өтеді: осы Түмен қаласын бүйірлеп ағатын мол сулы Тура өзені бар. Сол өзеннің үсті ағызып әкелінген бөренелерге толы. Соны жағаға шығарамыз да аралаймыз. Тақтай тілеміз. Соғыс кезінде қылшылдаған жігіттерді қолына мылтық беріп жауға неге жібермейді, мына тақтай тілдіргені несі? – дегендерге командир жауабы біреу-ақ: бұл жұмыс майданға барғанмен тең. Өйткені осы бөренелерден соғыс самолеттерінің қаңқасы жасалады. Тақтайларды көбірек тілсек, самолеттер де көбейетін болады. Самолет көбейсе, фашистерге соққы да күшейе түседі. Осы жауапты медеу етеміз де, бөрене аралауға жұмыла кірісеміз. Өстіп күндер өтіп жатты. Менің қасымда Сәдуақас дейтін ересек бір жігіт бар. Дәлірек айтқанда ол менің қасымда емес, қайта мен осы бір ензегей бойлы қайырымды жігіттің қасындамын. Жасы да үлкен, көргені де көп Садуақас мені сары ауыз балапан көреді де, қамқорлығына ала жүреді. Сапта қатар тұрамыз. Казармаға да бірге келеміз. Жатар жеріміз де іргелес. Асханада да бір столдың басында отырамыз.

Оның үстіне елден келген сәлем-сауқаттар да бөлінбей ортаға түседі. Негізінде ақ көңіл, ашық қол, мейірі мол Сәкең: қарның ашып қалмасын, ішіп ал, аяғың тоңып қалмасын, шұлғауыңды жайып жатуды ұмытпа, – деп жүргені үнемі.

Садуақасты қанша үлкен десем де, әлі отызға да келмеген жігіт шағы ғой. Үйленгеніне де көп болмаған. Қол бос кезде сол құмары тарқамай ауылда қалған жарын, қызығы басылмай жөргекте қалған баласын ойлайды. Ыңырсып ән салады. Айтатыны кәдуілгі – «Қамажай». Бірақ осы күнгі құлаққа сіңіп кеткен үйреншікті жеңіл де шапшаң айтылатын, желікпе сезімге толы Қамажай емес, өзгеше зарлы, мұңға толы Қамажай:

Басында Қамажайдың бір тал үкі,
Айырылып Қамажайдан болдым күлкі.
Айырылып Қамажайдан жүргенімде
Келеді қай жерімнен ойын-күлкі.
Ахау, халылайым, лилилайым,
Қамажай, қалдың кейін, сәулетайым.
Қолында Қамажайдың алтын жүзік,
Қамажай отыр ма екен көзін сүзіп.
Көрмесе жарты сағат тұра алмаушы ед,
Апырай, кетер ме екен күдер үзіп, күдер үзіп.

деген жолдарды Садуақас әдемі майда даусымен соншалықты созып айтқанда, жүрегіңді суырып ала жаздайды. Орындалмай қалған арман мен тарқамай қалған ыстық құмарлықты, гүлі ашылмаған жалқын махаббаттың зары мен қыршын жастықтың неғайбыл болашағын сезінесің Садуақастың Қамажайынан. Ән айтылып болған соң Садуақас күрсініп алады. Мен болсам, тілім байланып көпке дейін үндей алмай отырамын.

– Ғашықтың дерті қиын дерт. Сен әлі жассың, біле бермейсің ғой, – деп қояды Садуақас.

«Білем» деп мен таласпаймын. Сөйтсе де елде қалған қара торы, күлім көз бір қыз көз алдымда көлеңдей береді. Мен онымен тіпті ашылып сөйлескен де емеспін. Білетінім – көрші ауыл Айтуардағы Қали дегеннің қызы. Аты – Сақыш көшпелі халық сотында хатшы. Ал мен болсам сол соттың осы өзіміздің ауылдағы заседателімін. Көшпелі сот біздің елге жиі келеді. Мен Сақышпен жиі кездесемін. Обалы нешік, ол менімен жөнсіз әзілдесіп те көрген емес. Қаратып алайын, көңілін табайын деуден де аулақ. Сөйтсе де қыздың ашаң да сұңғақ келген құлын мүшесі мен атжақты, меңсіз қара торы кейпінде, әлдекалай сығырая қарағансығанымен үнемі күлімдеп тұратын мойыл қара көзінде сондай бір сайтан сұлулық,

тартымдылық барын байқаймын. Сақыш әманда маған қарап отырады. Ұятсыздық танытып тесіле, өліп-өшіп қарамайды. Елеусіз отырып, ұрлана қарайды, Сондайда мен бір түрлі қызық бір күйге түсемін: қыз көнілінің хошын сезініп мақтанамын ғой деймін. Сонымен қатар біреу-міреу сезіп қалып, келеке етіп жүрмес пе екен деп қыпылдап, қолайсызданатын да түрім бар. Дегенмен ибалы қыз сезімі қайтсе де тереңде. Көнілінде не барын басқалар түгіл менің өзіме де сездіртпеуге тырысады. Оны оқта-текте мен қарап қалғанымда көзін аударып әкететінінен сөйтіп ештеңені білмегенси қалатынынан байқаймын.

Екеу ара жан білмейтін сырымыздың бары да жәйі де осы.

Міне, енді Түмен қаласында Армия қатарында жүріп, Садуақас өз семьясын сағынып, ішқұса болса, мен елден бөлек Сақышты ойлап әуреленемін. Күн аралатып құлаш-құлаш хат жазам. Ол хаттарым дәстүрлі сәлем хаттан кері әлде бір пәлсапалық трактаттарға көбірек ұқсап кете ме қалай. Түменнің қарағай орманын, Хура өзенінің арналы ағысын суреттейтін болсам керек. Махаббат жәйлі, жастық, көрілік жәйлі, өмірдің өтіп кететіндігі жәйлі түйіндеулерім өзімше бір жаңа дүние. Мен ашқан керемет жаңалық ай, күн, аспан да, дүлей боран мен қара нөсер жаңбыр да, ескен жел, жымыңдаған жұлдыздар да сөз болып жатады. Бөрене аралап жүрсем де, жоқ нәрседен романтика іздеймін. Жоқ жерде табылатын сол романтикалық оқиғалардың бас қаһарманы, әрине, өзім болып көрінбекпін ғой. Обалы нешік, Сақыш хат аралатып болса да жауап беруден жалықпайды.

– Жазғандарыңыздың бәрін бірдей түсіне бермеймін. Сонда да хатыңыз келгенде қуанып қалам, – деп бастайды да ауыл-үй жайын, Армияға кімдердің кетіп, кімдердің жараланып қайтып келгенін тәптіштеп жазады. Мен өз хатымда жалған романтика қуалап жерге түспей қойсам, Сақыш өз хатында «Сізден» әрі аса алмайды. Әйтеуір, дәтке қуат жанға медеті – «хат күтемін» – дейтін соңғы сөзі. Тіпті тағы бір кезекті жауабында «зәуде демалыс алып, елге келе қалсаңыз, хабарласарсыз» деп те жазыпты. Осы сөзі білгендей болып шықты. Мен август айының орта кезінде тәртіптілігім, елгезектігім, жұмысты жақсы істегенім үшін жиырма күнге демалыс алып туған ауылыма келдім.

* * *

Қуаныштың үлкені менің жақын ағаларым – Нұрқан мен Қари Армиядан оралыпты. Екеуі де жаралы. Біржола босап келген. Нұрқан да, Қари да соғыстан бұрын аудандық көлемде жақсы-жақсы қызмет атқарған, ағайын арасында сондай сыйымды, елге

аса беделді жігіттер. Әсіресе Қаридың жөні бөлек. Сырт көзге адуындау көрінгенімен, Қари өзгенің қыбын таба біледі. Сөйте тұра кімді болсын өз дегеніне көндірмей қоймайды. Ұрыспайды, балағаттамайды. Бірақ, қорасан дағы қалған қияпатты келбетін тіктеп, көк сақиналы қоңыр көзін тура қадап өктемдеу сөйлегенде: «Жоқ, оның болмайды», – деп бір адам қарсы келе алмайтынды. Бір сөзбен айтқанда, Қари аса бетті жігіт. Нұрқан да одан кем түспейді. Бірақ ол өктем сөйлемейді. Жұқалап сөйлейді іліп-қақпа әзілге шебер. Менің тағы бір ағам бар. Арықша келген, ұзын бойлы әдемі жігіт – Мырзахмет. Мырзағаңның қолы жұмсақ. Соған орай өзі де сөзі де жұмсақ. Шешен сөйлейді, Бірақ әлдекімді қағытып, әлдекімге тие сөйлегенін көрген емен. Өзі сондай қайырымды. Елде, қоғам, ағайын арасындағы кикілжің бірдемелер болса, соның тігісін жатқызып, жамап-жасқап жүргені. Ешкімге болмасын демейтін кеңдігі тағы бар. Сол себепті Мырзағаңның Қаридан да, Нұрқаннан да жөні бөлек. Қари мен Нұрқанды жұрт ығысыңқырағандықтан сыйласа, Мырзахметті шын сыйлайды.

Міне, мен үйге келіп түскенімде осы ағаларым қарсы алды. Баяғы бір бөлмелі ағаш үй. Үй іші жүдеу. Әкем байғұс мен ес білгелі колхоздың қара табан еңбекқор торысы. Өгей шешем Бейіс те сондай момын бейнетқордың бірі. Қайда жұмсаса да қақпайды. Бара береді. Істе дегенді істей береді. Бірақ ол кездегі ауылда табыс жоқ. Алты ай жаз, алты ай қыс балық көзденіп дамыл, тыным таппай жұмыс істеп жүрсе де, тапқандары кей жылдары тамағымызға да жетпей қалады. Үй-ішінің қоң-торғайлығы да содан. Төсек-орын, төсеніш, киім-кешек бәрінен де көнелік, жұтаңдық сезіледі. Бірақ үй жұтаңдығын елеп жатқан ешкім жоқ. Әйтеуір, әкемнің алдына салған бірді-екілі қой-ешкісі бар. Соның бірін көтере ұрылып қазанға түскен. Біздің үй мәре-сәре той. Дәм үстінде әңгімені Қари бастады.

– Шәке, осы сенің не ойлағаның бар? – деп ол мол денесімен менің әкеме бұрылды.

– Нені айтасың?

– Балаң болса, демалысқа келіп жатыр. Үй жұмысы әлі күнге, әне жасы келіп қалған Бейістің мойнында. Келін түсіру керек.

– Далада жатпаса да табамыз, – деп Қари енді Нұрқан мен Мырзахметке қарады.

– Е, далада жатқан біреу бар ма екен?

Олар қостағандай болды. Менің жүрегім лүп ете түсті. Албырт шақтың бір міні – намысқойлығы, жоқ нәрседен ұялып, қысылып жүретіндігі ме деймін. Алғашқы ой: мынандай жүдеу тұратын үйге менсініп қандай келін түспекші?

– Уақыты тығыз емес пе баланың? – деп әкем қарсылық білдіргендей болды.

– Түк те тығыз емес. Воекомматқа барып тағы бір он бес күн қостырып аламыз, – деп Нұрқан Мырзағаңа бұрылды.

– Тәшенге хабар салу керек.

Тәшен Мырзағаңның досы. Осы ауданда прокурор. Аса беделді жігіт. Ол кіріссе, қай істің болса да тынарына сене беруге болады.

Менің қызығымды қызықтағысы келді ме, әйтеуір, Мырзағаң да қарсы емес.

– Несі бар, барамыз Тәшенге, істеттіреміз оған.

– Дайындық жағы.., – деп келе жатыр едім, Қари киіп кетті.

– Өй, не дайындық керек саған? Шәкен тағы бір қойын сояды да ағайын-туғандардың басын қосады. Батасын алады. Әне, дайындық деген сол.

– Төсек-орын, үй-жәйі...

– Қари ежірейе қарады:

– Өй, сен де бір айтпайтынды айтады екенсін. Әйел үйіне келмейді, саған келеді. «Ерді кебенек ішінде таны» деген атам қазақ.

– Өтірік емес, – деп әкем құптай сөйледі. – Ерді кебенек ішінде таны деген мақалдың бары рас.

Сөзге Нұркан араласты.

– Бас екеу болмай, мал екеу болмайды. Қайта осы үйді түзеп, тәртіпке келтіретін сол келіннің өзі болады. Тілеуіңді тілеп, орныңды күтеді. Әрі Бейіс жеңгемізге қолқанаттығы тағы бар.

Мына әңгімеден кейін мен ойланып қалдым. Шынында да, әйел алудың не қиындығы болушы еді, тәйірі. Шапқылап барып, шапқылап алып қайтасың да. Ең бастысы, ұната, сүйе білуінде ғой. Иә, солай. Сені жоқтатпайды. Орныңды басады. Шешем өгей болса да, мінезге бай, байсалды момын кісі. Бетінен қақпайды. Сол себепті менің болашақ әйеліме өз үйінде отырды не, біздің үйде отырды не, бәрібір емес пе.

Мен осылай толғандым. Үндемей отырғанымды келіскендігі деп түйді ме, әйтеуір, ағаларым «ана ауылда ананың қызы, мына ауылда мынаның қызы» – деп ауызға ілігіп жүрген қыздарды түгендей бастады. Қызық, бірінің әкесі жақсы болса, шешесі жаман, екіншісінің кескіні әдемі болса да, аяғы қисық, үшіншісінің ақылы мол болса да, өнсіз, әйтеуір, ағаларым бір-бірімен келісе алмай көп отырды. Бір кезде мінезге сынық, кісі көңілін аулауға жүйрік Мырзағаң:

– Ананы айтып, мынаны айтып шатасып отырмыз манадан бері, баланың өз көздегені де болуы мүмкін ғой, – деп маған қарады. Қарекең мен Нұрекең де «ал, иә?» дегендей сұрана отырып қалды.

Неге екенін білмеймін, мен осы сәтте алты аласы,бес бересі жоқ күлімкөз Сақышты есіме алдым. Жұмсақ майда даусымен:

«Анада хат жазып, елге келсең хабарлас деп еді ғой. Келе көр» – деп тұрғандай, осы дауыстың анықтығы сондай, тіпті «Көздегенім бар. Ол Қалидың қызы – Сақыш!» деп те қала жаздадым.

– Мынау күмілжи береді. Соған қарағанда, көздегені бар болғаны ғой, – деді Қари.

– Бар болса айт, қысылма. Ойлағанымыз сенің қамың, – деді Мырзағаң.

– Атасаң болды, жердің түбінен болса да суырып аламыз, – деп қойды Нұрқан ағам.

Манадан бері қазан-ошақ жағында күйбеңдеп жүрген апам байғұс әңгімеге құлақ түрді білем, бері жақындады. Өңі нұрланып, маған әлсін-әлі қарай береді. Үй шаруашылығы бір өзінің мойнында етек басты күйбеңмен күні өтіп келе жатқанын, жалғызілікті екенін былай қойғанда, келін түсіру оған таңсық секілді. Өйткені, мен осы үйдегі үш ұлдың үлкенімін. Шілдехана демесең, келін түсіру, қыз ұзату қызықтары бұл үйде бұрын болып көрген емес. Сол себепті ағаларымның мына қарекеті апама бір түрлі қызық көріне ме қалай. Шешемнің әңгімеге көңіл аударғаны әсер салды ма:

– Ал, Бейіс, сен не дейсің? – деп сұрады Мырзағаң ежелгі жұрт көңілін аулағыш мінезіне бағып.

Шешем көп сөйлемейтін кісі.

– Қызы бар болса алсын, – деп күңк етті маған жымия қарап.

Шеше сөзі қамшы болды ма, немене, мен:

– Бар, – деп салдым.

– Ал оның кім? – деді жұтынып отырған ағаларым.

– Мына көрші ауылдағы Қалидың қызы...

Ағаларым шу ете түсті:

– Сақыш па? Ойбай-ау, неғып есімізге келмеген манадан бері!

– Көргенді жерден шыққан ибалы бала.

– Әкесі Қали ел кісісі.

Сөзге әкем араласты.

– Ә, Қалидың қызы болса, теріс емес. Үш ағам жанып сала берді.

– Ал, Қари, сен колхоз председателіне барып, арбасымен қос көгін сұрап ал.

– Ал, Мырзахмет, сен Тәшенге телефон соқ. Бүгін кешке осында жетсін. Ертеңгі сапарды айт. Бірге баратынын түсіндір.

Мен көкейкесті сырымды айтуын айтсам да, жүрегімді тоқтата алмаймын.

– Қызым бар дегенде байласқан уәдеміз болған емес еді...

Қари киіп кетті:

– Сен хат жаздың ба?

– Жазып едім...

– Ол жауап қайтарды ма?

– Қайтарып жүретін еді... – деймін сенімсіздеу түрмен.

– Ендеше неменеге былжырап отырсың? Колхоз председателінің айтулы қос көгін аламыз ба, аламыз. Ауданның мандай алды

қызметкері прокурор Тәшенді шақырамыз ба, шақырамыз. Мен кім, Нұрқан, Мырзахмет кім? Біле ме бізді ол елдегілер? Біледі. Сыйлай ма бізді? Сыйлайды. Олай болса, сөз қысқа.

Аға сөзі бұлтартпайды. Сондай дәлелді. Шынында да менікі не былжырау осы? Бетіне жан келмейтін үш ағам болса, ол ол ма, олардың ауданда пілдей прокурор досы болса, мен кімнен кеммін? Ешкімнен де кем емеспін. Күріш арқасында күрмек су ішеді деген емес пе. Атым белгісіз, тындырғаным жоқ болса да мынадай жолбарыс ағаларымның арқасында қайтіп осал болмақпын. Осындай ағалар кәне кімде бар? Ешкімде де жоқ. Олай болса неменеге тайқаксимын. Неменеден қорқамын. Ел ішінде беделді, аты аймаққа кеткен ағаларымды алып барсам, әкесінде не ес қалмақ? Сақыштың өзі қайтып көнбейді? Мүмкін емес көнбеуі. Нар тәуекел...

Сонымен ағаларымның дегені болды. Колхоз председателінің желден жүйрік қос көгі колхоз председателінің әдемі көк арбасына жегілді. Ауданнан прокурор Тәшен шақырылды. Келесі күннің тамылжып тұрған ертеңінде менің төрт ағам Қари, Нұрқан, Тәшен, Мырзахмет болып қораптың төріне, ал мен – болашақ күйеу бала қораптың алдыңғы құйрық баспайына отырып алып, болашақ келіншегімнің ауылына қарай қара жолдың шаңдағын бұрқыратып жосылта жөнелдік-ай келіп..

* * *

Сақыш тұратын ауыл жан-жағы қалың ағаш өскен ықтасын алаңға ұзыннан-ұзақ бір көше болып орналасқан шағын ғана колхоз болатын. Ауыздығымен алысқан екі көкті құйғытып, абалап шыққан иттерді шулатып, есік-терезелерден қараған ауыл адамдарын таңтамаша қалдырып, қалыңдық үйінің алдында келіп бір-ақ тоқтадық.

Үйден жүгіріп бір бала, содан кейін жасамыс бір әйел шықты. Зады менің болашақ қайын енем осы кісі болса керек.

– Қали ақсақал үйде ме?

– Үйде. Түсіңіздер.

Қари киліге сөйледі.

– Түспе десеңіз де түсеміз. Өйткені ат басын әдейі осы үйге тірейміз деп шыққанбыз әу баста.

Әйел бірдемені сезді ме, ашылып ештеңе демеді. Менің ойым Сақышта. Үйде ме екен? Әлде басқа жақта жүр ме екен? Сөйткенше болмады, менің болашақ қалыңдығым шешесінің сырт жағынан мойнын созып, сығалай бір қарады да, бізді көріп жоқ болып кетті. Әлде ағаларымнан, әлде менен зәресі ұшты ма, әйтеуір, амандасуға да шамасы келмеді.

– Қыз деген залым келеді, жайшылықта жайдары қарсы алушы еді, бір пәлені сезген болуы керек, жымып отырды ғой, – деп қойды Нұрекең.

– Жымиып қайда барар дейсің, басына нокта түсер алдындағы соңғы бұлқынысы да, – деп прокурор Тәшен сендіре айтты.

Қалекең сол кезде жасы алпысқа келіп қалған шоқша сақалды, кішкене бойлы, арық та, әдемі келісті кісі. Дағдылы аз сөйлеп, көп тыңдайтын сабырлы қалпы бізді сыпайы қарсы алды.

– Е, балалар, жоғары шығыңдар. Өй, қатын, қайдасың, төрге көрпе сал.

Өз көнілін патшаға да бермейтін менің ағаларым баппен басып, төрге шығып, іргеге тасталған мамық жастықтарға шалқая отырысты. Солардың төменгі жағынан осы үйдің бес минуттан кейін күйеу баласы болып кетейін деп тұрған мына мен жайғастым.

Қалидың үйі қонақ түсетін берекелі үй екенін бұрыннан білетінмін. Содан ба, әйтеуір, қора ішінде болашақ қайынбике, қайын жеңге, балдыздарым көбейіп кетті. Әлгіндей болмай от жағылды. Әлгіндей болмай қой сойылып, қазан көтерілді. Қабақ қағыста бауырсақ пісіріліп, сары май мен күжілдеп сары самауырын келді алдымызға. Осының бәрі Қалекеннің сыртқа бір-екі рет қана шығып келгенінің нәтижесі.

Өзіміз оңаша қалған бір ретте:

– Міне, ағаларыңның кім екенін көр енді. Біздің екпіннің тау шайқалтып, ағаштарды тамырымен қопарып кете алатынын байқап қой, – деп ағаларым маған қарап жымың-жымың етті.

Сонымен шай ішілді. Ет желінді. Содан кейін ағаларым келген шаруасына кірісті. Алдын ала келісім бойынша сөзді маған басқа ағаларымнан көрі ет жақын Мырзағаң бастады:

– Қалеке, – деді Мырзағаң қаздия тік отырып, ширақ дауысымен. – Мен іргеден көтерілген қара бұлтпын. Бабымды таппасаң үй-орманына түнеріп, түйіліп келіп қара нөсер болып төгіп кетем. Қара дауыл болып келем де соғып кетем.

Мырзағаң сөзін Қари іліп ала жөнелді.

– Мен қара бүркітпін, осы жақта орман таудың қызыл түлкісі жүр. Іліп түсуге шүйіліп келем. Мына отырған Тәшен қынынан суырылған жалаң қылыш, кесіп түседі. Ана отырған Нұрқан бесатар, нысанаға іліккенді жібермейді.

– Хош? – деп қойды аспанға шарықтап кеткен ағаларымның нені мегзеп отырғанын бірден аңғарған Қали. – Құлағым сіздерде.

Ендігі сөзді Нұркан қақпақылдады:

– Бізді қара бұлт, қара нөсер, қара бүркіт етіп, алмас қылыш, бесатар мылтыққа айландырып жіберіп отырған мына бала, – деп Нұрекең мені көрсетіп, жерге түсті.

– Ал, иә?...

– Құдай жазса, құда болмақпыз. Сізде мөлдіріп тұрған қыз бала, бізде жұтынып тұрған ұл бала бар. Табыстырамыз екеуін.

Монтаны Қали:

Ендігі сөзді Нұрқан қақпақылдады:

Мен – «бар еді», – деуге де, не «жоқ» деуге де батылым бармай күмілжіңкірей беріп едім. Қарекең іліп әкетті.

– Бар болғанда қандай!

– Е, балалардың келісімдері болса, онда не деп қарсы боламыз, – деп Қалекең бірден түсті де, есік жаққа дауыстады.

– Әй, қайсысың барсыңдар, әлгі баланы шақырыңдаршы.

Маған іргелес отырған Мырзағаң: «далаға шығып, өзің сөйлесіп алсаңшы қызбенен» деп күңк етті.

Мен елеусіз сыртқа беттедім. Сақышым тегі тығылып қалған ба, сүт пісірім уақытта шеткі бір үйден табылды. Бұрынғы мен көргеннен де құлпырып, сұлуланып кеткен секілді. Мен қол бердім де, оңашалау жерге жүр дегендей ыңғай таныттым. Үлкен-кіші, балашаға таңырқап қызықтаған көп көздер бізді қора айналдырып салды.

– Иә, жәй жүрсіңдер ме? – деп сұрады Сақыш, оңаша шыққан соң. Көзі күлімдемейді. Өңі салқын.

– Жәй жүруші ме едік. Шаруамыз бар.

Сақыштың көзі күлімдей қалды.

– Ендеше сол шаруаларыңды тындырмайсыңдар ма? Менімен уақытты босқа өткізіп қайтесіз?

– Шаруамыз сізде болып тұр ғой, Сақыш.

Сақыш түсінбегенсіді.

– Иә, мен де шаруа шеше алатын болып па екем?

– Әрине, шаруамыздың шешілер, шешілмес кілті өзіңізде.

– Армияда емес пе едіңіз. Біржола келдіңіз бе?

– Келдік қой, әйтеуір, – деп мен екі ұштылау жауап бердім.

Сақыш бұл жауаптың да мағынасын түсініп тұр. Біржола келмесең, енді неменеге әуре болып жүрсің дей ме, жүзі қайта салқын тартты.

– Ал мендегі шаруаңызды айтыңыз.

Мен не десем екен деймін бе, жүрексініңкіреп сәл тұрдым да, жаңағы ағаларым айтқан әдемі сөздерді төгілте жөнелдім,

– Мен іргеден көтерілген қара бұлтпын... Қара нөсер болып құйып кетем.

Мынаның дені сау ма дегендей, Сақыш томсарып қалды. Онда менің шаруам қанша, бір бастаған соң қайтсем де айтып тынуым керек.

– Мен... мен қынабынан суырылған алмас қылышпын. Кесіп түсем. Мен кезелген ақ мылтықпын. Нысанаға алғанымды қалпақтай ұшырам.

Түменнен жазған хаттарымды түсінбейтін Сақыш мына жылтыр сөзге тіпті құлақ асар емес.

– Иә, оны не қыл деп айтып тұрсыз? – деп тіксіне сұрады.– Шаруаңыз осы ма?

– Жо... жоқ... шаруам әлі алда. Мен, жоқ, мен емес, сіз орман таудың қызыл түлкісісіз. Ал мен қара бүркітпін. Іліп түсем.

«Әй, ақымағым-ай» дегені ме, Сақыш мырс етіп күліп жіберді.

– Сіз бүркіт болсаңыз бола беріңіз. Мен бірақ түлкі емеспін. Іле алмайсыз.

Мен тебіреніп кеткендеймін. Енді кәдімгі адамша жалына сөйлеймін.

– Сақыш, мен сізді жақсы көрем. Алып кетейін деп келдім.

Сақыш илігер емес.

– Сіз жақсы көрсеңіз болды, шаруа бітті дейді екенсіз ғой. Дүниенің тұтқасы сіздің сол жақсы көруіңізде ғана тұр екен ғой. Ал мен жақсы көрмедім. Онда не істедіңіз?

Төбемнен жәй түскендей. Жылы-жылы хат жазып жүрген Сақыш дәп осылай жауап қайтарады деп кім ойлаған.

– Сақыш, мен өзіңізге сеніп келдім ғой.

– Неге сеніп келесіз? Уәде берген жоқ секілді едім ғой.

– Уәде бермесеңіз де.. – деп күмілжідім мен.

Сақыш:

– Уәде бермесеңіз де... – деп кекете сөйледі.– Мен тоқты-торыммын ба сізге? Тоқты-торымды да алдын ала келісіп, уағдаласып алмаушы ма еді?! Мықты ағаларыңның айбарына сеніп келген екенсіз ғой. Ал бүркіт болып бүре беріңіз.

Мен сөз таба алмай қалдым. Сақыш «сау болыңыз» – деді де қора айналып кетті. «Сақыш, Сақыш» – десем де қайырылған жоқ.

Екі иінімнен су кетіп, солбырайып ішке кірдім. Ағаларым қанша мықтымсынса да, істің тетігі өздерінде емес, Сақышта екенін түсінетін болса керек, «ал, не болды?» – деп жарыса сұрады.

Менің «Сақыш көнбеді» деуге дәтім бармады. – Жауабын екі-үш күннен кейін беретін болды, – дедім ұялғандығымнан.

– Е, дұрыс қой, екі-үш күн күтейік, – деп шуласты ағаларым.

Қали да жадырап сала берді. Құлығы ма, шыны ма:

– Жөні сол. Қыз ұзату оңай ма. Дайындалайық. Ол жақ та қамдансын. Өйтпегенде тосыннан тосын, томаға-тұйық, әлде бір тоқты-торым сұрай келгендей болатын еді тіпті, – деп шешіле сөйледі.

Біз аттанып кеттік. Жауап екі-үш күн түгіл, жарты айдан кейін де келген жоқ. Келмейтін жауапты күтіп, мені жолымнан бөгей берген ағаларыма шынымды айта алмағандығымнан Түменге де бес күн

кешігіп келіп, бес күн гауптвахтаға жатып шықтым. Сотталып кете жаздадым.

Міне, ағаларым мені бір кезде осылай үйлендірмек болған еді...

Біз қызығы: бұл күнде бірі дүние салған, енді бірі қартайып пенсияға шыққан сол ағаларымның «қайтсе де осы бала кісі болса екен», – дейтін ақ тілеуінен туған осы бір күлкілі де қызық оқиға – мен өтіп келе жатқан ұзын жолдың бойындағы жолаушы тоқтап сусындар, ат шалдырып өтер бір саялы бекет-белгі секілді болып көрінеді де тұрады өзіме әманда.

ЖЕЛ КЕРУЕН

Аудандық комсомол комитетінің хатшысы болып сайланғаным сол еді, аупартком хатшысы Петр Матвеевич Голубев өзінің кабинетіне шақырып алды да, елге командировкаға шығатынымды айтты.

Мен үндемедім. Себебі, сайланғаным кеше ғана. Комсомол ұйымының жұмысын да әлі қабылдап алған жоқпын. Сол жауапты жұмысты қабылдамай жатып, керек десең хатшы креслосына отырмай жатып елге, командировкаға шығуым керек?..

Аз-кем үнсіздіктен кейін мен айтқан болсам керек:

– Петр Матвеевич, комсомол жұмысына бармаймын десем де, еркіме қоймадыңыз, енді сайланғаннан кейін аздап болса да, комитеттің жұмысымен танысуым жөн емес пе?!

– Кейін танысып үлгересің. Аудан халі қиын. Астық жоспары орындалмай жатыр. Сол қиындықты комсомол – сендер болып, біздер болып жеңбесек, кім жеңбек?..

Менде дау айтар шама жоқ. Келісімімді ынғайыммен танытып көтеріле бердім. Есік көзіне жеткенімде:

– Сен әлі бастықпаған жігітсің ғой. Жеңілден бастасын деп шаруасы шағын «Ортақшыл» колхозына жіберіп отырмын, – деді аупартком хатшысы. – Егер қиындық бірдеме туа қалса, байланысып тұрғайсың. Көмектесермін.

Мен есікті жаптым. Қатты жапқаным жоқ, бірақ. Өйткені, бет әлпеті мөлдіреп түскен леп белгісіне ұқсайтын осы бір ақ сары, орта бойлы, шығыңқы қозы қарыны бар етжеңді кісіні жек көрмейтін едім... Жек көрмейтін едім... – сөз емес, шынымды айтсам, жақсы көретінмін. Мен емес, бүкіл ел болып Голубевті жақсы көретін. Себебі ол сөзде де, істе де бар кісі. Екеуінде де аяғын тең басқан жорға. Оның үстіне... оның үстіне емес-ау, ең бастысы, сондай әділ. Алды кең. «Ал кеттімі» жоқ. Болмашыға тарылып, күйіп-

піскенін, тызбалақтағанын өз басым көрген емен. Жоғарғы жақтан келіп жататын әр қилы қаулы-қарар, жарлықтарды аудан ынғайын ескере отырып өзінше шешеді. Өзінше жүзеге асырады. Содан ба, бүкіл аудан болып осы кісіге қарайтын. Голубев бізге арқа сүйер, қарағаштай пана. Әрі – барометр. Ол кісі қыстықса, ашу шақырып, қабағын түйсе – арты тегін емес екенін жұрт бірден аңғарар еді де, өлсін, тірілсін, тапсырылған іске бас қойып, жұмыла кірісер еді. Голубевтің қадірлілігі сондай, оның бұл ауданға екінші келуі. Алғашында төрт-бес жыл бірінші хатшы болып істеген соң, Петр Матвеевич жоғарылап, облыстық көлемдегі бір мекемеге бастық болып кеткен-ді. Бірақ арада жыл өтпестен бүкіл аудан болып хат үстіне хат жазып, қоярда-қоймай жүріп қайтарып алған болатын.

Міне, Голубев осындай кісі. Менің жақсы көретінім де содан. Ал жақсы көрген адамың аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болса, онда сен аудандық комсомол комитеті хатшылығының креслосына отырып үлгермек түгіл, есігінен аттамасаң да, оның дегені заң.

Шынын айту керек, Солтүстік Қазақстанның ең бір қиырында жатқан осы Преснов ауданы орысы көп те, қазағы аз, аралас аудан. Соған қарамастан, Голубевтің «сен олайсың, сен былайсың» дегені болған емес. Ең алдымен, ол «осы өседі-ау», «осының қолынан бірдеме келеді-ау», – дейтін қазақ кадрларына көңіл қойғыш. Айталық, менің аудан комсомолына басшы болармын деген үш ұйықтасам да түсіме енбейтін оқиға. Ал Голубевтің пікірі өзінше. Ол мені шақырып алды да, «секретарь боласың», – деді. Мен «бола алмаймын», – дедім. Олай дейтінім – мен, ең алдымен, орыс тіліне шорқақпын. Бұл қиындықты қалай жеңерсің? Петр Матвеевич айтты. «Орыс тілін оқы, үйрен. Жетпеген жерінде өзім көмектесем».

Ал, тіпті менің басымда тіл мәселесінен де өткен бір қиындық, мін бар: өзім анық білем – менде басшы боларлық ұсқын жоқ, ұйымдастыру қабілеті жоқ.

Мұны айтқанымда Петр Матвеевич қабағын тыжыртқан: бұдан былай кеш жатасың, ерте тұрасың. Аз ұйықтайтын боласың. Сонда басшыға керек ұсқын да, ұйымдастыру қабілеті де өзінен-өзі келеді.

Мен тіпті сол қасиеттердің өзінен-өзі қалай келетінін ойлап та үлгерген жоқпын. Міне, енді «Ортақшыл» колхозына аудандық партия комитетінің дындай өкілі болып бара жатырмын.

Бұл – соғыстың үшінші жылы. Майданда қандай ауыр хал, қан төгіс қиындық болса, сол қиындықтың айнасы – ел өмірі.

«Ортақшыл» колхозы не бары қырық-отыз шақты-ақ түндік. Салатыны – төрт жүз гектар егін. Сауатыны – жүз шақты сиыр да, бағатыны – бес-алты жүз қой. Ал осындай, жел үп етсе ұшып кетер, есебі бірлеп саналар қауқарсыз колхоздың үкімет алдындағы боры-

шы мыңдап есептеледі. Алдын ала айта кетейін, мен өкіл болған сол жылы егіннің әр гектарынан бұл колхоз орта есеппен бес-алты центнерден астық алды. Барын жиып үкіметке тапсырды. Одан қалғанын тұқым қорына құйды. Сонда жыл он екі ай табанын сиырып, маңдайын жыртып тер төккен, боздақтары мен бас көтерерлерін майданға аттандырып жіберген қатын-қалаш, кемпір-шалдардың еңбегіне тигені – бес-алты пұт бидай. Онымен қай жыртығыңды жабарсың.

Майданды қан төгіс, елді қиындық иектеп алған шақ.

Осы жайды өзге жұрттың бәрінен де озық білетін Голубев елге өкілдер аттандырар сол жиналыста: «Жалғыз масақ далада қалмасын, бәрі де майдан үшін! – дей тұрып: – Әпербақандық танытпаңдар, Құдайға құлшылық ет десең, маңдайын соғып алар ақымаққа ұқсап кетпеңдер. Үкіметке тапсырылар астықпен қабат тұқым қорын, малға деген жем, еңбек ақыға бөлінер дәнді де қатар ойластырыңдар», – деген.

Мен, міне, «Ортақшыл» колхозына хатшының осындай ақыл-тапсырмаларымен келе жатырмын.

Бір қызығы, шарқы шағын болса да осы колхоз маған соншалықты ұнайды. Ұнайтын себебі – ең алдымен, бұл жел жағында қалың орман-ықтасыны бар колхоз. Оның үстіне, сол орман ығында әдемі жерге орналасқан осы бір кішкене ауылда жігіттің төресі – Әпен тұрады. Біздің орманы мен суы мол Солтүстік Қазақстанда бұрын шағын-шағын ауыл болып, қыс кезінде айлап жынды боран соқса да, бұта басы шайқалмайтын, мал мен жанға ықтасын-құт қалың ормандарын қыстап, жаз сол өлкенің жайылымы шүйгін, мөлдіреп жатқан тұнық, тұщы сулы көлдері көп даланқы жерлерін жайлайтын қазақтар 1931 жылы топтасып, бас қосып колхоз болып ұйымдасты. Ал сонда менің бала ұғымымда колхоздасып жатқан сол ауылдарда туған екі қиындық бар-тын. Біріншісі – ішсең сусын, жесең тамақ, кисең киім болатын, шағын тірлігіңнің тірегі – алдыңа салып мәпелеп баққан екі-үш қаранды айдап апарып ортаға салу еді. Осы ретте, мен күні бүгінге дейін ел ішінде болып өткен ұлы дүрмек – революция – коллективтендіру кезіндегі тіршілік тартысының жай бергі бетін қарпитын саяз жазушысымақтар мен не нәрсені болсын жалаулатып жүретін саяз социологтар аша алмай келе жатқан және бір кереметі – ондайлар аша да алмайтын бір психологиялық жайды байқаймын.

Бұл қазағың қазақ болған есте жоқ ескі күндерінен бастап мал баққан, сол себепті бар болмыс-тірлігін мал тұяғына бағындырған халық. Қазақ амандасса: «Мал-жан аман ба?» – деп әуелі малдың жайын, содан кейін жанның жайын сұрасады. Ең сұлуын «құлын мүше», немесе «ботакөз» – деп жылқыға, түйеге теңейді. Теңдесі

жоқ әйел сұлулығы – арудың бейнесі де – аруана. Ең жақсы көргенін «қозым», «ботам», «құлыным» деп жатса, бұл да бір шырқау жан тазалығының, шексіз махаббат тұнығының бейнесі. Осы арада мен мынандай бір қызық фактіні еске алғым келеді. Біздің қазақ балалар театрының негізін қалаған, бұл күнде одақтың музыкалық балалар театрының жетекшісі, СССР Халық артисі Наталья Ильинична Сац өзінің «Өмірімнің хикаялары» деген кітабында: «Мұхтар Әуезов – қазақтың «құлыным», «ботам» деген сөзіне ыржиып күлген әйел, қазақтың жанын түсінбейді дейтін еді», – деп жазады. Малмен бірге өріп, малмен бірге қонысына қайтқан, бірақ сөйте жүріп, тазалық пен адалдық тұрғысына, аңқаулық пен сұлулық, рух биігі тұрғысына үлгілі деген өркениетіңнің өзіне шын мағынасында үлгі бола білген халық «ал бар малды ортаға саламыз», – деп ұран тасталғанда, дүниеқоңыздықтан қиналмаған. Қолыңды қырықса – шолақ, аяғыңды қырықса – мешеу болып қалатының секілді, тірлігіңнің тірегі – алдыңдағы малыңды алса, әрі шолақ, әрі мешеу болып қаламыз деп түсінген ел: «Ал малды ортаға салдық, ал колхоз болып ұйымдастық. Ал сонда ертеңгі күніміз не болады? Біз берерміз, бір-ақ қайтарып аларымыз не сонда? Ортайғанды немен толтырамыз?» – деп дағдарған. Бұл – өмір баки мал баққан, малсыз жерде тірлік болады деген ұғымды мүлде қабылдай алмайтын халықтың психологиясы. Ал осы психологияны қайтіп жеңдік? Қалай, не тәсілмен өзгерте алдық? Жаңа өмірдің артықшылығын, коллективтендірілген елдің күш-қуаты басым болатынын жеріне жете дәлелдей жүріп асықпай үгіттеп, жұрт көзін жеткізе алдық па? Жоқ, ол кездегі коллективтендіру науқанын жүргізудегі белсенділер тәсілі мүлде бөлек болған. Аты шулы «Табыстан бас айналу» атты мақаланың жарық көру себебі де, міне, сол әпербақандықта жатыр.

Колхоздасу науқанында Солтүстік Қазақстанда туған екінші қиындық – қоныстану мәселесі. Себебі – «жақсы, колхоз болайық, ал сонда қайда қоныстанамыз?» – дегенде әркім өз қыстауына қарай тартқан. Өз қыстауларының артықшылығын дәлелдеймін деп қызыл кеңірдек болған. Бірақ қыс қыстап, жаз көшіп кететін бұл қыстауларда су жоқ. Ал суы жоқ жердің орманы қанша қалың болғанымен, тұрақты мекен бола алмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Солтүстік Қазақстанда мынандай бір парадокс байқалады: осы бір шағын өлкеде картаға түскен бір жүз жиырма бес мың көл бар болса, сол өлке территориясының үштен екісін орман алып жатады екен. Жаңағы парадокс деп отырғаным – ағашы бар жерде көл жоқ та, көлі бар жерде ағаш жоқ. Сол себепті, жаңа қонысты мөлдір сулы терең де қайран көл төңірегінен іздеген ел белсенділері колхоз қыстақтарына қолайлы орын деп кілең бір ит жон, қыраттарды таңдаған. Айналаң тұнып тұрған ну орман. Колхозды ауылың болса ит байласа тұра ал-

майтын, солтүстіктің ұзақ қысында үйлердің төбесінен қар жүріп кетер, ықтасыны жоқ, жел өтіндегі жон қырқаларда жатыр.

Ал, мына мен келе жатқан «Ортақшыл» колхозы туралы олай дей алмайсын. Жел жағы – ықтасын қайың шоғы. Екі жағында колхоз орталығынан біршама қашығырақ бір сулы томар, бір қамысты көл бар. Көлдердің біршама жерде болуы – су тасып әкелуде қиындығын сезінсең де, – тазалыққа жақсы екен. Оны мен өзімнің туған «Лия» колхозының тәжірибесінен білем!

Шіркін, бір кезде Лия көлі қандай еді! Көлемі шағын болса да, мөлдір суы жарға соғып жататын-ды. Асты ақ таңдақ құм, қалай кешіп жүрсең де лайланбайтын. Қол созым жердегі қамысына жігіттің жігіті-ақ малтып барып, қайта алатын. Қайыққа мініп айдынына шықсаң, су тұңғиығындағы тірлік айна-қатесіз көз алдында. Өз патшалығында еркін жосыған бұқа мойын қара жон табандар мен қызыл қанат алабұғалар бүгінгі түрлі түсті жақсы телевизорыңыздағыдан да айқынырақ көрінетін. Сол Лия көлі қазір жай бір шалшық. Себебі көл қабағын айналдырып, итіндіре орналастырылған ауылдың бар мал-жанының жаз бен күз, қыс бойғы жуынды, шайындысының бәрі көктемде қар суымен сол Лия көліне құйылады. Қазір бұл көлдің суын адам түгіл, мал да ішпейді. Ал «Ортақшыл» колхозының екі жағында алысырақ жатқан көлдер күні бүгін де бәз-баяғы қалпында.

Міне, мен келе жатқан қырық-отыз үйлі «Ортақшыл» колхозының аудан көлемінде осындай ерекшелігі бар.

Ал сол колхозда тұратын Әпенге келсек... ол өзі асықпай отырып айтарлық өз алдына бір хикая...

Содан бері, міне, отыз сегіз жыл өтті. Бірақ осы бір шаршы бет, шықшытты келген, ұзын бойлы ашаң жігітті әлі күнге ұмыта алмаймын.

Әпен – осы ауылдың бетке шығары. Ол өзі майданда қанын төгіп, жараланып келген жігіт. Бір қолы – жарымжан. Көкіп көп сөйлемейді. Бетімен ақыл айтып та шашылғанын көрген емен. Майданда «өйттім, бүйттім» деп бөскен кезін де байқаған жоқпын. Атқарар қызметі де шамалы. Колхоздың кілтшісі ғана. Бары сол. Ал колхоз председателі жуантық келген жасамыс қара – Тұрғын Әйкенов – қулық-сұмдығы жоқ, жоқ жерде бедел ала қояйын демейтін, ісін есепке құрмайтын, әйтеуір, өзімен-өзі болып жүретін кісі. Неге екенін білмеймін, бастық пен кілтші екеуі де осы ауылда туып-өскен, ала-құласы жоқ өз ағайындарының арасынан шыққан адамдар болса да, Әпеннің беделі артық. Жоқ-жітігі көп жұрттың бәрі де әрі жасы үлкен, әрі бастық Тұрғынға бармайды. Әрі жасы кіші, әрі бар болғаны колхоз кілтшісі ғана Әпенге келеді. Әпенмен ақылдасады. Көңілдің жыртығы болса, соған жаматтырғысы келеді.

Бір қызығы, Тұрған оған шамданбайды. Ел көңіл-күйінің пернесін дөп басып тани бермейтін, алың-бұлыңдау, алды бар да арты жоқ, ақ қабақ бастықтың осы міндерін пайдаланып, жұрт алдында жақсы көрініп қалайын деп Әпен де есеп құрмайды. Екеу ара есеп-қисапқа сыймайтын сондай бір татулық, шынайы үйлесімдік бар. Әу баста, Құдай тағала бұл екеуін жаратқанда: «Ал, міне, сен мынадайсың. Мынадай болғандықтан, сенің жетпей жатқан көп мініңді сенен көп жыл кейін туған, міне, мына кісі әманда түзеп, туралап жүретін болады», – деп нұсқауын қоса жазып, қосақтап жіберген секілді. Олардың осы ерекшеліктерін өз елі ғана емес, былайғы жұрт та, аудан белсенділері де жақсы біледі. Сол себепті бұл колхозға сырттан келетіндер де Тұрғын деп емес, Әпен деп келеді. Колхоз председателі Тұрғын үйіне емес, Әпен үйіне келіп түседі.

Ауданнан дыңдай өкіл болып келген мен де бұрынғылар салған жолмен Әпен үйіне келіп түстім...

Әпен семьясы ол кездің ұғымында ауқаттылардың қатарына іліккенімен, тым жұпыны, қоң торғай тұратын еді. Екі бөлмелі ағаш үй, бес-алты қой-ешкі, бір бұзаулы сиыры мен жыл сайынғы төлі – соғымдық бір бие – бар байлық осы. Әпенге жұрт үйір болатын себептің тағы бір түйіні – оның әйелі Кәмилаға байланысты ма деп те ойлаймын. Сол кезде үш-төрт баланың анасы болып жасы отызға келіп қалса да, Кәмила өңін бермеген тым тартымды, шырайлы келіншек. Бірақ жұрт оның шырайына келмейді. Ісіне, берекесіне қарап келеді. Арада, міне, отыз сегіз жыл өтіп кеткен осы бір шақта Әпенді, оның жұбайы Кәмиланы еске алсам, менің көңілімде қалғаны – осы кісінің үндемейтіндігі. Кәмила балаларына қарайды. Малын бағады. Әманда қонақ алып келетін күйеуді – Әпенді күтіп отырады. «Неге кеш келдің? Неге біреуді ертіп келдің?» – деген сұрау Кәмиланың тіліне оралмақ түгіл, ұғымына да жат сауал. Әпен – Әпен болған соң кешігуге тиісті. Әпен – Әпен болған соң қонақ алып келуге тиісті. Әпеннің дүниеге келгені, ер жеткені, Кәмилаға үйленгені, балалы-шағалы болғаны қандай заңды болса, «колхоз, колхоз!» – деп далақтап жүретін оның кешігуі де, сол «колхоз», – деп келген өкілдерді ертіп келуі де сондай заңды. Тегі момын, неге болсын көнтерлі Кәмиланың үндемейтіні де содан шығар. Ал жұрт болса Әпен үйіне Кәмила үндемейді, қабақ шытпайды дегендіктен ғана топырлап жатпайды. Үндемейтіндігінің, көнтерлілігінің үстіне Кәмилада тағы бір қасиет бар: оның қолы берекелі, тамағы дәмді. Бірақ Кәмиланың дәмді тамағын атүсті ішіп кете алмайсың. Шай ішкің келсе ертемен кел. Кәмиланың шайын түсте ішесің. Ет жегің келсе, түсте кел, Кәмила асқан етті түннің бір уағында жейсің. Кәмила асықпайды. «Күн шығып қалады, күн тал түс болып қалады, күн батып кетеді» деген Кәмиланың пәрігөйіне де

кірмейді. Ол жұрттың бәрінен кеш жатады, жұрттың бәрінен бұрын, ерте де тұрады. Бірақ сен асығып отырсың ба-ау, кезек күттірмейтін шаруаң бар ма-ау немесе жолыңнан қалып қоясың ба-ау, онда оның ісі жоқ. Тым тату тұратын осы семьяда талай рет Әпеннің де қабақ шытқанын білемін. Талай рет қонақтардың да мазасы кеткені көз алдымда. Бірақ Кәмила сол баяғы асықпас қалпынан жаза баспайды. Ал шыдамың жетіп, Кәмиланың бір рет шайын ішіп, бір рет асқан етін жедің бар ғой, келесі шайын бес сағат, келесі дәмін бес күн күтуге де барсың. Өйткені бұл орамда дәмге ондай бап әйел жоқ. Кәмиланың қарындағы майының, қазанындағы етінің дәмі айлар өтсе де аузыңнан кетпейді.

Міне, Әпеннің құдай қосқан қосағы осындай адам.

Бұл ауылда менің есімде қалған және осы әңгімеге тиек болғалы отырған тағы бір-екі адам бар. Екеуінің де аты – Ахметжан. Бірақ ұқсастықтары – бар болғаны атында ғана. Бірінен-бірін айыру үшін оларға жұрт таққан лақаптар қызық: Үлкен Ахметжан. Кейде үлкені Момын Ахметжан, ал кішісі Тентек Ахметжан болып та аталады. Үлкен Ахметжан сол кезде елуден шығып кеткен, әдемі шоқша сақалы бар еңгезердей адам. Таңның атуы, күннің батуы ат үстінде. Ат үстінде болатын себебі, ол осы колхоздағы барыдағы, жоғыдағы жалғыз бригаданың – бары-дағы, жоғы-дағы жалғыз бригадирі. Жылдың төрт мезгілінде туатын барлық науқандар, «ал кеттім» ала құйын жарлық, тапсырма, нұсқаулар осы Үлкен Ахметжан арқылы өтеді, осы Үлкен Ахметжан арқылы орындалады. Ертеден қара кешке астындағы торы төбелін салдыртып көше аралайды ол. Қатын-қалаш, шал-шапқыт, бала-шағаларды жұмысқа шығарады. Зырылдатып ферма басына, зырылдатып қырман басына барады. Әйтеуір бір тыным жоқ, әйтеуір бір қабақ шыту жоқ. Жалынып, жалпайып қарағымдап, әйтеуір жұрт көңілін тауып жүргені. Момын атанғаны да содан болса керек. Менің есімде қалғаны осы кісінің осы бір еңбекқорлығы. Әрі бала-шағасының көптігі. Біршама жасап қалған адам болса да, неге екенін білмеймін, балалары шиеттей жас. Тағы бір есімдегісі, бригадирдің атқа отырысы қызық, еңкеймейді, бойын тік ұстап, басын кекжитіп тік отырады. Содан болса керек, шоқша сақалы әманда состиып бірден көзіне түседі, әрі күлкіңді келтіреді. Осы секілді мінез-құлқы, жүріс-тұрысымен еліне жұғымды Үлкен Ахметжан маған да ұнап қалды.

Сөйтіп, бұл ауылда алың-бұлыңдау болса да, ақ көңіл Әйкенов секілді председателі, Әпен секілді беделді, ақылгөй нығыз кілтшісі, Үлкен Ахметжан секілді еңбеккор, момын торы бригадирі болғандықтан, ауданнан келген, мүйізі қарағайдай аудан өкілі – менің жұмысым біраз жеңілденіп қалды. Қырман басында, мал фермаларында Голубев берген тапсырма-нұсқауларды өзімше

жеткізіп, өзімше түсіндіріп науқанды абыроймен өткізуді өтінемін. Қарсы болар бір пенде жоқ. Қатын-қалаш, шал-шапқыт, бала-шағалардың бәрі де ел басына төнген қатерді менен артық түсінбесе, кем түсінбейді. Жұмыла іске кіріседі. Қайда болсын қызу еңбек. Егінжайда ертеден қара кешке тоқтаусыз комбайн дүрілдейді. Содан түскен астық дамылсыз өгіз арбаларға тиеліп, колхоз қоймасына жөнелтіледі.

Сондай бір күннің кешқұрымы. Мен егінжайда әлденеге тоқтап қалған комбайнға келсем, комбайншы сынған бір бөлшекпен әуре де, ал қашанда болсын іздеген жеріңнен табылар Үлкен Ахметжан пар өгіз жеккен бір айдаушы баланың тақтай қорапты бірішкесіне бидай арттырып жатыр екен.

– Бұл менің орталыққа апарар бесінші арба бидайым, – деді жас шамасы тоғыз-ондардағы қара бала. Даусында мақтаныш бар.

– Сонда бұл бала бүгінгі күніне бір жарым еңбеккүн табатын болады, – деп Үлкен Ахметжан көтермелеп қойды.

Бір күнде бір жарым еңбеккүн! Бұл әрі сондай көп. Әрі сондай аз. Көп болатыны бір үйден осы бала секілді екі-үш жұмыс қолы шығып еңбек етсе, бір жылда жанағы үйіңіз – мың, мың жарым, кейде тіпті екі мың еңбеккүнге дейін таба алады. Астық шыққан жылы бұл тіпті көл-көсір дүние. Қамба дайындап үйренбеген, алдағы жылдарда егін шықпай қалар-ау, сол себепті бар дүниені ысырап етпейік, жинап, сақтап қояйық деген ұғым қанына сіңбеген, құлағына еңбейтін қазақ ауылдарында ондай молшылық жылдары кілең бір аянышты көріністерге тап болар едің. Екі-үш адамы бел шешіп шыққан әлгіндей семьялардың еңбек ақысына жыл қорытындысында екі мың, кейде тіпті үш мың пұт таза бидай келеді. Ал мұншама астықты қайда сыйғыза аларсың? Сыйғыза алмаған, өткен жылы егін шықпағандықтан, екі қарасы болса, екі пұт бидайға сатып қыстан «аллалап» зорға шыққан, бірақ сол күндерді енді ұмытып үлгерген бұл қазағыңыз екі қараны енді екі пұтқа емес, екі жүзден төрт жүз пұтқа сатып алады. Бір пачка үнді шайы – бір пұт. Көйлектік сисаның метрі – бір жарым пұт, жай матадан тігілген костюміңіз – елу-алпыс пұт болып шырқап шыға келеді. Телегей-теңіз дүниенің тең жартысын оңды-солды осылай шашып, ырыс пен ризығын осылай шайқап үлгірген жұрт ендігі қалғанын не істейді дейсіз ғой? Ендігі қалғанының тағдыры одан да қызық: орталық астығын қайда қоярын білмей дағдарған колхоздың басшылары: «Еңбеккүнге тиесілі астықтарыңды алып кете көріңдер!» – деп ұран салады. Үлкен Ахметжан енді шоқша сақалын сосытып, торы төбелін тебініп келіп үй қақпаларын қағады. Даусы баяғыдай емес – қарағым-шырағымы, жылылығы аз да, өктемдігі басым: «Бүгін жұмысқа шықпай-ақ қой. Соның есесіне колхоз

камбасынан еңбегіңе тиесілі астығынды алып кет! Әйтпеген күнде...» Үлкен Ахметжан «әйтпеген күнденің» ар жағын айтпайды. Торы төбелін тебініп, екінші қақпаға келеді. Үлгергендер астығын алып үлгіреді. Ал үлгіре алмағандар жаңағы «әйтпегенденің» неге апарып соқтыратынын екі-үш күннен кейін барып көреді. Астыққа толтыра тиелген жүк машиналары ана жолғы Үлкен Ахметжан жүріп өткен ізбен қақпалардың алдына келеді де, кузов борттарын ағытып жіберіп, моторларын ызылдатып ілгерілі-кейінді лықсытады-ай келіп. Машина жүріп өткен осындай қақпа алдында қалған тау-теңіз астықтың кейде апталап жататыны да болады. Жаңбыр жауса шіріп, көктей бастайды. Мал жейді. Ойнақтап үстіне ешкі-лақ шығады. Сөйте-сөйте жаңағы тау-теңізіңіз көңге айнала береді. Мен ес білген 1934 жылдан соғысқа дейінгі Қазақстанның солтүстігіндегі қазақ колхоздарының бәрі демейін, бірақ көбіндегі хал осы болатын. Мына бір қара бала тапқан бір жарым еңбеккүннің көптігі, міне, осында. Ал аздығы – егін шықпай қалса, бір жарым еңбеккүн түгіл он жарым еңбеккүн тапсаң да алты ай жаз, алты ай қыс төккен терің, табан ақың бәрі зайғы. Шындап келгенде, егін шығымсыз болғандықтан, биылғы еңбеккүннің де зайғы екені айқын. Бірақ қара бала оған қарап тұрған жоқ. Еңбек істеп, қажетке жарағанын, колхозға қолқабыс жасағанын мақтан етіп тұр.

– Әкең бар ма? – деп сұрадым мен баладан.

– Бар...

– Қайда? Осында ма?

– Осында болушы ма еді?! Соғыста. Фашистерді қиратып жүр, – деді бала. Содан кейін: – Менің әкем сондай мықты. Көп кешікпей фашистердің бәрін қырады да, сосын үйге келеді, – деп қойды. Құдды ересек біреу үйретіп, аузына түкіріп қойғандай.

– Атың кім?

Бала аты-жөнін, кімнің баласы екенін айтты. Бірақ мен дәп осы бір кештен бастап, бір ай бойы осы ауылды шулатуға дәнекер болған сол қара баланың аты-жөнін ұмытып қалған екенмін, қанша ойлансам да дәп басып айта алмай отырмын. Сол себепті «қара бала» болып қала бергенін дұрыс көрем.

– Ал мектепке барасың ба? – деймін мен тағы да.

– Бармағанда ше?! Үшінші кластамын. Таңертең оқимын. Түстен кейін өстіп астық тасимын, – деді ол.

Сөйтіп, менің үшінші класта оқитын жаңағы қара баламның пар өгіз жеккен бірішкесі тақтай қорабын астыққа толтырып алып жөнеле берді. Арада аз-кем уақыт өтпей ымырт үйірілді. Ымырт үйірілісімен Үлкен Ахметжан да ғайып болды. Мен сынып қалған комбайн басында біраз айналдым да, қолымнан ештеңе келмейтін болған соң, атыма мініп, жолға түстім. Жүріп келем. Түн тастай

қаранғы. Бір мезетте алдымнан қарайып манағы өгіз арба көрінді. Әуелі жүріп бара жатқан шығар деп едім. Бақсам, жолдан біраз бұрыла шығып тоқтап тұр. Үстінде біреу қаранайды. Салдыртып келсем... бригадирімнің өзі. Тақтай қорапқа шығып алып, қапшыққа көсіп бидай толтырып жатыр... Салдыртып келуін келсем де, мен түкке түсінбеген болсам керек: «Неге тоқтап тұрсыңдар?» – деппін. Үлкен Ахметжан мойнын маған бұрып, көтеріле берді де, толуға деңгейленіп қалған қапшықтың аузынан ұстаған қалпы, аңырып, қимылсыз қалды.

– Неге тұрсыздар? – деймін тағы да қайталап.

Үлкен Ахметжанда үн де жоқ, тіл де жоқ. Сол мелшиген қалпы. Қара бала да үндемейді. Тыныштықты бұзып тұрған – тізгіні өгіз арба артындағы тіреуішке ілінген – торы төбел ғана. Мойнын тақтай қораптан асырып салады да, ауыздығын сылдырлата, еріндерін жыбырлатын әлгінде ғана комбайннан түсіп, буы бұрқырап жатқан жасаң бидайды күрс-күрс шайнайды.

Осы сәтте мен қандай халде болдым? Жадымда жоқ. Бірақ бірден түсіндім. Мақтаулы бригадирім бидай ұрлап жатыр. Мелшиіп қалған Үлкен Ахметжаннан ештеңе шықпасын байқадым ба, білмеймін, әйтеуір, еңбеккүн тапқыш қара балаға:

– Неге тоқтадың деп тұрмын ғой мен саған. Қамшының астына алайын ба осы! – дедім өктемірек дауыспен.

Қара бала шын қорықты ғой деймін, даусы жарықшақтанықырап шықты.

– Білмеймін, былай бұрыл да, тоқта деп мына кісі айтты. Сосын бұрылдым да, тоқтадым.

– Ал, ендеше, қайта бұрыл да, жолға түс.

Өгіздерді қақпайлап қара бала жолға салды. Арба үстінде әлі де не істерін білмей үнсіз тұрған Үлкен Ахметжан біраздан кейін қапшықтың аузын қоя берді де, бойын жазды. Содан кейін торы төбеліне мінип бірішкенің екінші жағында қатарласа жүрді. Арғы бозамық аспаннан анық көрінген бригадирдің сұлбасына қарасам, басы кекжимейді, сақалы да состиып тұрған жоқ. Бұрын ат үстінде үнемі тік отыратын еді. Енді бір түрлі бүкжиіп қалған. Басына төнген қатерді ол анық біліп келеді.

Менің не істеуім керек?

Елде бұрын «әй, кәпір» атанбаған, жаманаты шықпаған, ертеден қара кешке дейін «колхоз жұмысы» – деп балық көзденіп шапқылап жүретін еңбеккор торыны соттаттырып жібергенде не түседі? Бас көтерер ер азаматтың бәрі майданға кетіп, мына жадағай қалған тобан аяқ ауылда дәл осындай бригадир болып кім істей алады? Ал қара баланың көзінше ұрсып-ұрсып қоя берейін десем, өзге болса бір сәрі, үміт артып жұрт қараған белсендімнің өзі бас болып ұрлық жа-

саса, былайғыларға не жорық? Сыныктан басқаның бәрі жұғадының кері болып жүрмей ме? Голубевтің даусы естілгендей: жалғыз тал масақ жерде қалмасын! – Ал мен үстінен шықпасам, мына бір биік жусан арасында – масақ дегенің сөз болып па! – Бір қапшық бидай қалайын деп тұр ғой. Ал сонда мен аудандық партия комитетінің сенімін актаған болып шыға алам ба? Петр Матвеевичтің тағы бір сөзі жадыма оралады. «Құдайға құлшылық ет десең, маңдайын соғып алатын ақымаққа ұқсап кетіп жүрмеңдер». Бұл – талай-талай қиындықтан өткен тәжірибелі адамның ескертпесі. Осыған дейін өзім жақсы көріп келген кісімнің жаза басқан бір ісін кешпесем, онсыз да шиеттей балалары бар жанды-жақты жүдеу семьяның ойран-ботқасын шығарып, шаш ал десе, бас алардың өзі болып шықпаймын ба?

Мен қиналатын мәселе қайда, мінекей.

Байқасам, ауылға жақындап қалыппыз. Қапшық қарайып арба үстінде жатыр. Ал Үлкен Ахметжан болса сол бүкжиген қалпы арғы бетте үнсіз келе жатыр екен. Күні бүгінге дейін анық есімде – менде әлі түк шешім жоқ. Бірақ «Ана қапшықтағыны қорапқа төк те, жүре бер. Мен сені көрген жоқпын. Сен мені көрген жоқсың!» – деп қалай айтқанымды білмей қалдым.

Бұл айтқаным, шешім бе, әлде сезім бе, саралап та үлгермедім ғой деймін. Үлкен Ахметжан қарғып өгіз арбаға шықты да, қапшықтың түпкі бұрыштарынан ұстап тақтай қорапқа сау еткізіп аудара салды. Сөйтті де қарғып атына мінді. Содан кейін босап қалған қапшықты жол ернеуіне лақтырды.

– Рақмет сағаң, уәкіл. Аштан өлсем де, қап дегеннің бұдан былай атын ұмытармын! – деп торы төбелін тебініп жортақтата жөнелді.

Қара бала екеуміз колхоз қоймасына келдік. Мұнда басқа да комбайндардан келіп жатқан әлденеше өгіз арбалар бар екен, соларды үлкен таразыға салып, жұмыс істеп жүргендерге түсіретін жерді көрсетіп, қаттап, тіркеп Әпен жүр. Жұмыс күнделікті дағды бойынша түн ортасында бітті. Біз Әпен екеуміз күнделікті дағды бойынша түн ортасын аударып оның үйіне келдік. Кәмила жеңгеміз де күнделікті дағдысы бойынша түсте көтерген казанын бабына келтіріп, әбден дәмдеп пісіріп дайын отыр екен. Дәм үстінде әманда ілтипатты Әпен:

– Өнін сынық қой өзі бүгін, тамаққа зауқын жоқ секілді. Ауырып қалғанның қай жағысың? – деп сұрады.

– Ауырған жоқпын. Бірақ күйзеліп отырмын.

– Неліктен? Әлде қос басында бірдеме болып қалды ма?

Мен енді болған оқиғаны Әпеннен жасыруды жөн көрмедім.

Жарқыратып салдым.

Әпен таңырқай берді.

– Апырау, Тентек Ахметжан болса, бір сәрі, Момын Ахметжаннан да мұндай қылық шығады екен-ау? Міне, колхоз құрылғалы он екі жыл. Елді бастап бар малын ортаға салып, колхозға алдымен кірген екеу болса, бірі де, біреу болса өзі осы Момын Ахметжан еді. Сол он екі жыл ішінде Ахметжан біреудің ала жібін аттапты деген сөзді естісем, құлағым керең болсын! Қой, ана Тентек Ахметжанмен шатастырып отырған шығарсың?..

Алған шешімінің дұрыс-бұрыстығына көзім жетпегендіктен бе, Үлкен Ахметжан жөніндегі Әпеннің мына сипаттамасы әкімдіктің дәмін татпақ түгіл, мұрнына иісі де бармайтын мен бишараға жұбаныш әкелгендей болды. Өйтіп жұбаныш әкелгені де бар болсын, ертеңіне жұрт дүр ете қалды. Үлкен Ахметжан бір қапшық бидай салып алып жатқан жерінде ауданнан келген өкіл үстінен түсіпті де: «Мен сені көрген жоқпын, сен мені көрген жоқсың», – деп қоя беріпті. Сөз осы. Ертемен колхоз кеңсесіне әлгі Тентек Ахметжанның өзі тепсініп келсін: «Сенің либерал өкіл екеніңді мен бірінші келген күнінде-ақ білгенмін. Басқа өкілдер барлығы да «Отан үшін!» – деп айқайлап, жұртты ығыстыра, қорқыта келетін. Сол себепті науқан да ойдағыдай жүріп кететін. Бұра тарту, жұла тарту деген болмайтын. Ал мына өкіл болса, келе салысымен: «Жұмыс істеңдер, ал істемесеңдер ешкім сендерді зорламайды, өздерің біліңдер!» – деп ұран тастады. Осы сөзімен елдің кежегесін кейін тартқызғаны өз алдына, тіпті үкімет қалтасына сұғанақ қолын сұғып, астық ұрлағандарды да құлағынан ұстап алып келіп, соттаттырудың орнына, ұрласаңдар ұрлай беріңдер деп, қоя беріп отыр. Міне, бізге келген өкілдің сиқы. Мен бұлай қалдырмаймын. Тиісті жеріне жазамын әлі. Туыстарымыз майданда толарсақтан қан кешіп, жанын шүберекке түйіп жүргенде мұнда, елде, мынадай арамзаларды жайына жібере алмаймын мен!».

Осындай жалалы сөзге төзе алмайтын қызбалығым ба, білмеймін, әйтеуір жазған басым бір-екі рет Тентек Ахметжанның сөзін бөліп, дауласа кеткім келді. «Олай емес, былай», – деп өз дәлелімді айтпақпын ғой. Бірақ Әпен «айтып болсын» дегендей ыңғай білдіріп, білегімнен ұстап қалып отырды. Ал колхоз председателі Тұрғын бұл ауылдың басшысы емес, құдды басқа жақтан келген көлденең адам секілді. «Сөздерің әлі біткен жоқ па, ей?» – деп кеңсеге кіріп-шығумен жүр. Мынадай іс ұшынып кетсе, ең алдымен өзі жауап беретінінде шаруасы жоқ.

Мұндайда ерегіс отын өршітетін сөз таласы екен ғой. Әпеннің даналығымен біз тырс үндемегеннен кейін пәле іздеп келген Тентек Ахметжанның да сөзі таусылуға айналды. Сондай бір толас кезінде Әпен:

– Кім астық ұрлапты? Оны саған кім айтты? – деп сұрады.

– Кім айтты деген не?! Ұрлаған кісінің өзі айтты. Куәға ертең мен сол Ахметжанның өзін тартамын.

Мен өз құлағыма өзім сенбегендеймін. Қалайша ол өз ұрлығын өзі жария етпек?! Илан, иланба, расында да солай болып шықты. «Мен өйттім, ал уәкіл бүйтті». Әңгіме осы. Бірақ өзі істеген қылмыс каперінде жоқ, ауданнан келген өкілдің кеңдігін, кісілігін мақтамақ. Шынында да шал-кемпірлер арасында қолымды алып сілкілеп: «Мәртебең өсе берсін шырағым, шаш ал десе, бас алатын ұр да жық, әпербақан емес, болайын деп тұрған бала екенсің ғой!» – дейтіндер де шықты. Бірде Әпен Үлкен Ахметжанға:

– Істеріңді істеп алып, ендігің не?! Екі елі аузыңа бір елі қақпақ қоймайсың ба? – деді.

Сонда ол:

– Шын өлдім ғой деп едім. Уәкіл қайырымдылық жасар деп ойлаппын ба! Қуанышым ішіме сыймады. Айтпағанда қайтейін содан кейін! – деп жауап берді.

– Ойбай-ау, басыңа пәле тілеп алдың ғой енді.

– Әй, ол тентектің өстіп дүрілдетіп әкететінін қайдан білейін.

Ал не дейсің енді.

Кіші Ахметжан сөзді желге жіберетін адам емес екен, ақыры айтқанын орындап шықты. Ол былай болды.

Октябрьдің аяқ кезіндегі сондай лайсаң, салқын күннің бірінде тап осы ауылға аудан көлемінде бұрын мен көрмеген бір ұзын қара машина келіп, кеңсе алдына тоқтады. Ішінен үш адам шықты. Танығаным – өзіміздің Петр Матвеевич Голубев. Қалған екеудің бірі – жас та, екіншісі – жасамыс. Жасамысының үстінде ұзын етек, қызыл былғары пальто. Аз сөйлеп, аяғын нығыз басатын, жатқан бір маңғаз. Мұның тегін адам емес екенін бірден білген қарны жуан, әрі денелі болса да қауқарсыз Тұрғыным қаңбақша ұшып, елпілдеп кетті. Ал, біз, Әпен екеуміз сыртқарақ тұрдық.

Өз ауданының жайын жақсы білетін Голубев әуелі конақтарға Тұрғын мен Әпенді таныстырды. Содан кейін сәл жымиыңқырап тоқтады да:

– Ал мына жігіт біздің аудандық комсомол комитетінің бірінші секретары. Осы ауылдағы оң көзіміз. Өкіл, – деп мені нұсқады. Содан кейін маған қарады да: – Өзің неге сырттай бересің, берірек тұр, – деп қойды.

Мен жақынырақ келіп едім, машинадан түскендердің ішіндегі әлгі бір жастауы қолымды енді өзі алып қатты сілкілей бастады. Ал Голубев болса, дағдысынша қарқылдай қатты күлді де, коженқалы маңғазға қарап:

– Байқайсыз ба, балықшыны балықшы қиядан көріп жатыр, – деп қойды.

Олай дейтіні менің қолымды қайта қысқан жігіт Қазақстан Комсомолы Орталық комитетінің екінші хатшысы Александр Семенович Федулин екен. Ал мынау маңғаз Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің үгіт-насихат жөніндегі хатшысы Мұхамеджан Әбдіхалықов болып шықты.

Олар кеңсеге кірмеді. Солай тұрып колхоздың жай-жапсарымен танысты. Жел үп етсе ұшып түсер, мына октябрь айының кеш қалған сары жапырағы секілді қалтырап тұрған Тұрғыннан бір ши шығып кетеді деді ме, кім білсін, әйтеуір, биік лауазымды қонақтардың сұрауына көбінесе Петр Матвеевичтің өзі жауап берумен болды.

Қонақтар жүруге ыңғайланды. Сол кезде ортаға топ ете түскен бір кесектей, қайдан шыққанын кім білсін, Тентек Ахметжан сап етті. Ол мені нұсқап сөйледі:

– Жаңа мына Голубев жолдас мына тұрған уәкілді біздің осы ауылдағы оң көзіміз деді. Қате. Мүлде қате айтады. Бұл бала оң көз де, сол көз де емес. Су қараңғы соқыр. Саяси соқыр.

Коженқалы маңғаз: «Мынаның айтып тұрғаны сенсің бе?» – дегендей маған қарады. Мен оңып тұрмаған болармын, тегі, ол мұрнын тыржитты. Содан кейін «осындай сықпытсызды қайдан тапқансың?» дегені ме, Голубевке бұрылды.

– Иә, не болып қалды? – деп Петр Матвеевич арызшыға тіксіне қадалды.

Тентек Ахметжан қалтасынан үшкіл етіп бүктеп, ашылып кетер жағын жіппен бастырған қалың пакет алып шықты да:

– Бәрі де мынада айтылған, – деп Әбдіхалықовқа ұсынды.

Арада үш-төрт күн өтті. «Енді не болар екен?» — деп ала көңіл болып жүрген менің алай-былай хабар болмаған соң, қобалжу дариясында: «Бәрі де тынған шығар осымен», – деген үміттің талын қармап, жүрегім енді орнына түсе бергенде, ауданға шақырылдым...

* * *

Несін жасырайын, Голубевке: «Әлде қайтер екен?» деген түйткулі көңілмен қорқыңқырап келдім. Сол қорқынышымды қорқынышқа ұластырып мақтаулы деген Голубевым де мені салқын қарсы алды.

– Біз саған сеніп, жауапты жұмыс тапсырып едік. Бүлдіріп жүргенің не? – Тіксініп қалған хатшының шаншылта қойған алғашқы сұрағы осы болды.

– Нені бүлдірдім, нені бүлдірмедім, өзімнің де көзім жетпейді, – дедім мен шала орысшаммен ағымнан жарылып. Ақталғаным жоқ.

Осы бір тура да қалтқысыз жауабым ұнады ма, білмеймін, хатшы жұмсарайын деді.

– Ал қалай болды? Түсіндіріп айтшы?!

Тентек Ахметжанның арызы үстел үстінде жатыр екен, мен оны үшкіл бүктемелеріне қарап, кіріп келгенде-ақ айырғанмын. Сол арызды нұсқадым да:

– Несін айтайын, анада бәрі жазылған емес пе! – дедім.

Осының айтып отырғаны шын ба дегендей, Голубев маған сынай қарап сәл отырды да:

– Жоқ, сен өз түсінігіңді баянда. Ол арызға сүйенетін болсақ, ана бригадирді Колымаға айдау керек те, сені комсомолдан аластап, әлі қабылдап алмаған қызметіңнен босату дұрыс болады.

Хатшының маған деген ниетінің теріс еместігін осы арада сезгендеймін. Содан болса керек, өзіме өзім келе бастаған секілдімін... Еркінсіңкіреп:

– Аластау керек, босату керек олай болса, ол оңбағанды, – деп қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

Голубев мұнымды ұнатыңқырамағандай:

– Ну, ну, балалықтың, еркеліктің жөні жоқ бұл жерде. Мен сені ауданымыздың дыңдай басшыларының бірі деп шақырып алып отырмын ғой. Істің анық-қанығын білгім келеді. Кәне, баянда.

Мен не болды, соның бәрін түгел айтып бердім. Хатшы иланған секілді. Сөзімді күдіксіз, секемсіз тыңдады. Содан кейін сәл ойланып отырды да, оқыс сауал қойды:

– Ал бұл әңгіме қайдан шықты? Ана қара баладан таралды ма?

– Жоқ. Бригадир өгіз арбаны неге тоқтатты, неге қапшыққа бидай сала бастады, онда қара баланың шаруасы болмаған. Өйткені «бригадир ұрлық жасар-ау» деген ұғым жоқ қой қара балада.

– Ал енді қайдан шықты бұл әңгіме?

– Ұрлықшының өзінен...

– Қалайша? – деп таңданды Голубев.

– Өзіңіз айтқан әлгі «Ит жеккенге айдалдым» деп ойлаған Үлкен Ахметжан өкілден ондай рақымшылық күтпеген ғой. Қуанышы қойнына сыймаған соң, мені мақтап жар салғаны...

Голубев ішек-сілесі қатқанша кабинетті басына көтере күлді. Бір кезде қол орамалын алып көзінің жасын сүртті де:

– Қазақтардан осындай бірдемелерді күтуге болады, – деді енді сылқылдап күліп. Содан кейін тағы да сұрақ қойды. – Ал ана, Кіші Ахметжанды неге ренжітіп жүрсіңдер?

– Ренжіткен ешкім де жоқ. Не бары мен оны бір-екі-ақ рет көрдім. Ал, ана Әпен кілтші мен Тұрғын председательге осы сұрақты қойсам: «Ол тентекті көр ғана түзетеді. Арыз жазбаса, оның іші кебеді», – дейді. Іші кебетінін өзімнің де байқағаным бар. «Арызды қой, бірлесіп жұмыс істейік», – деп едім. «Ол ақылынды басына шайнап жақ. Мен әділдік күрескерімін. Шындықты айтпай отыра алмаймын», – деп бірақ қақты.

Голубев енді күлкіден тыйылды да, терең бір күрсініп алып, терезеге қарап отырып сөйледі.

– Мұндай арызқойлар қай заманда да, қай халықта да болған. Мүмкін, адам өз бойындағы кеселдерден тазарып, мүлде айығып кеткенше арызқойлар соңымыздан қала да қоймас. Талай шашты ағартар да, талай жүйкені құртар. Арызқой Ахметжан маған жаңалық емес. Маған жаңалығы ана... – деп Голубев қайтадан жымия мүдірді. – Бір қызығы мен, міне, жиырма шақты жылдан бері басшы қызметте келе жатырмын. Қилы-қилы тағдырларды көрдім. Қиян-кілы адамдармен кездестім. Қилы-қиян мінез-құлық пиғылдарды білемін. Бірақ мына Үлкен Ахметжан секілді біреуді мақтаймын деп өзін тұзаққа іліндіріп алған адамды өмірімде ұшырастырған емеспін.

Хатшы менің ойлаған жерімнен шыққан болса керек, не бары жиырмадан ғана ассам да, көп білетін адамша қосарланып қалып жатырмын.

– Мен де солай...

Хатшы менің өстіп сөз жарыстырғанымды ұнатпады ғой деймін, түйе сөйледі:

– Ұрлықтың үстінен шыққаннан кейін, босатпауың керек еді. Колхоз кеңсесіне алып келіп, акт жасап, ісін тергеуге берген жөн болатын. Біз сені ұрлықтың үстінен шықса, босатып жібере берсін деп өкіл еткен жоқпыз...

Бұл жерде менің хатшы сөзін бөлуіме тура келді.

– Босатып жібере берсін дейтіндей көп адам емес менің қоя бергенім. Не бары бір-ақ адам.

Әлбетте, сөзге құлақ қойғыш Голубев мені тыңдамады. Қайта өрши салды:

– Керек десең, ұрлықтың үстінен шықса босатпасын, аяусыз жазаға тартқызсын, соттаттырып жіберетін болсын деп те сені өкіл еткен жоқпыз.

Мен шыдай алмасам керек:

– Сонда не үшін өкіл еттіңіз? – деп қалдым тіксініп. Өйткені ұрлықшыны қоя бергенім үшін өзімді-өзім жазғырып жүрсем, хатшының мына сөзіне қарағанда, ұрлықшыны қоя бермесем де, желкесінен мытып ұстап, кеңсеге алып келіп акт жасаттырып, ісін сотқа бергіздірсем де, абыройлы болмайды екенмін ғой.

Мен білетін Голубев ойға жүйрік, логикасы мықты кісі.

– Болып қалар еді-ау, деген жайларды болдырмасын деп, мына қазіргі әңгіме тақырыбына айналып отырған оқиғаларды тудырмасын деп, ондай келеңсіз әрекеттердің тамырына нәр бармай жатып балта шапсын деп, бір сөзбен айтқанда аудандық партия комитетінің сол ауылдағы оң көзі болсын деп жібердік.

Ал, енді таласып көр Голубевпен.

Мен үндей алмай қалдым. Манадан бері арызқойды даттап, менің жағымда отырған хатшым өзгеріп сала берді.

– Былайша қарағанда, арызқой дұрыс айтқан. Әзірге сен біздің оң көзіміз де, сол көзіміз де бола алмай тұрсың.

Шынымды айтайын, жоқ жерде тарылып қалатын, мінезге жұқалау менің де шамыма тиіп кетті ғой деймін.

– Петр Матвеевич, алда разы болсын сізге, өкіл болып ондырмаспын тегі. «Ортақшыл» колхозындағы жұмысты тындырдық десек те болады Үкіметке өткізетін астықты өткіздік. Тұқым қорына дегенді де құюға жақындаттық. Рұқсат беріңізші, мен қайтып келейін, – деп салдым.

– Жоқ, қайтпайсың, – деп Голубев бірден қайырып тастады. – Ұры атанған бригадир солай жүре бермек пе? Оны мен де, сен де бұл жерде отырып шеше алмаймыз. Сол себепті «Ортақшыл» колхозына қайтып барасың. Жаңа бригадир сайлаттырасың. Ал егер жұрт осы ұры бригадирдің өзі қалсын десе, қарсы болма. Бірақ ана ағынан жарылғыш Арызқой Ахметжанның да кандидатурасын ұсынып көр. – Бір сөзбен айтқанда колхозшылар не дейді, соны заңдастыр. Оның үстіне аяқталмай қалған жұмысты тындыр. Міне, сонда күнәң кешірілетін болады.

Мен тұра беріп едім, хатшы қайта отырғызды. Оң жағында жатқан папкасын ақтарып, бір қағаз алып шықты да:

– Бұл да саған тағы бір сын, – деп тоқтады. – «Ортақшыл» колхозына он мың сом екен... – Хатшы маған тіктеп қарады. – Мемлекет жаңа лотерея билетін шығарған. Сен жаңағы жиналыста сол лотереяның маңызын, мемлекетіміз неге шығарып отырғанын түсіндіріп, колхозшыларға тарататын боласың. Жоспарың он мың сом... Он тиыны кем шықпасын. Бірақ асырып түсірем деп те тыраштанбай-ақ қой. Бәрібір онымен жақсы атты көріне алмайсың. Біз мұнда сол колхоздың бар мүмкіндігін егжей-тегжейіне дейін пайымдап айтып отырмыз бұл цифрды.

Менде не сөз бар, салым суға кетіп «Ортақшылға» қайтып келдім. Бір есепті келгенімнің өзі дұрыс болған. Өйткені Тентек Ахметжан да қарап жатпаған ғой: «Менің арызым бойынша уәкілдің қарасы өшті. Ендігі кезек мына бригадир Ахметжандікі», – деп елге сөз таратып жіберіпті.

Қанша дегенмен, мен бұл ауылдағы бір айымды тегін өткізбедім. Біраз қиындықтарды бастан кешіріп, тәжірибе жинап қалған, оң мен солымды айыра бастаған, жақсылық қайдан, жаманшылық қайдан, дөп басып білетін, әрі аупартком хатшысынан ақыл-кеңес алып келген, «жырынды» өкіл емеспін бе, жұртты иіре, тықсыра келдім. Алдымен Тұрғынға дауысымды қатайтыңқырап:

– Бүгін кешке колхозшыларды тездетіп кенсеге жинаңыз. Бір адам қалмайтын болсын. Әйтпесе басыңызбен жауап бересіз, – деп қойдым.

«Кеше кеткенде сап-сау секілді еді, бүгін қалай өзі, дені дұрыс па?» дей ме Тұрғын маған бажырая қарады. «Бажыраятын түк те жоқ, жолдас Әйкенов, мен енді мұрнының алды кеппейтін бала емеспін. Әкімшілік дегеннің не екенін біле бастаған, мансаптың дәмін тата бастаған өкілмін». Бұл – әрине ойым ғой. Ал бажырая қараған председательге: – Маңызды хабар бар, – деп манғазданып қойдым. Менің ойнап отырмағанымды түсінген Тұрғын: «Маңызды хабар» – деген соң өзгеріп сала берді. Дереу жарлық беріп жұртты жинатты.

– Ауданнан келген өкілде маңызды хабар бар, соны айтыңдар жұртқа, – деп тапсырды жұмсаған балаларға.

Осы бір үнемі қалбалақтап жүретін, істің мәніне терең бойлай бермесе де, арамдығы жоқ, аңқылдақ председатель: «Оның қандай маңызды хабар?» – деп те анықтаған жоқ. Ал мен болсам: «Маңызды хабар дегенім мынау еді», – деп айтқым келді де, биік лауазымды өкіл екендігім есіме түсіп кетіп, «жиналыста бір-ақ білсін», – деп айтпай қойдым. Ал ойнап көр өкілмен.

Шағын колхоздың өзіне лайық шағын кеңсесіне бала-шаға, шалкемпір лық толды.

Колхоз председателі:

– Колхозшылардың жалпы жиналысы ашық. Күн тәртібінде... – деп аңырып қалды. – Ойбай-ау, қарайтынымыз не мәселе еді?

Жұрт ду күлді. Жалпы дүрмекпен кеткен Тұрғын жарықтық жиналыста не мәселенің қаралатынын тіпті ойламаған екен ғой.

Тентек Ахметжан бойы бір қарыс болып ұшып тұрды.

– Сен өзің қандай бастықсың? «Маңызды хабар» – деп жұртты жинайсың да, сол хабардың не екенін де білмейсің.

– Оны мына ауданнан келген өкіл айтады.

Мен шынында да төселе бастаған екенмін. Голубевтің кабинетінде оқиғаның барысына қарай бірінші болып айтылған, әрі көп айтылған әңгіме бригадир жайы болса да, лотерея тарату мәселесін бірінші етіп қойдым. Обалы нешік, тартынып қалған бірі жоқ. Әуелі Әпен шығып сөйлеп: «Зұлым жауды жеңуге себіміз тиетін болсын! Мен бір мың сомның лотереясын сатып алам», – деп еді, жұрт түсті де кетті.

– Мен екі жүз сом!

– Мен бес жүз сом!

– Мен жүз сом!

– Мен үш жүз сом!

Жан-жақтан құйылып жатқан дауыстар. Мен тіпті зорға жазып үлгеріп отырмын. Жиналғандар түгел жазылып болды-ау деген, дабыр-дұбыр басыла бастаған кез еді, кенет Әпеннің даусы шықты.

– Әй, Ахметжан, сен үндемей қалдың ғой?

– Неге үндемейін. Бес жүз сом деген жоқпын ба! – деп Үлкен Ахметжан ұшып тұрды.

– Жоқ, сені айтпаймын, ана Кіші Ахметжанды айтамын.

– Мен лотерея сатып алмаймын.

– Неге алмайсың? – деп шұқшиды Әпен.

– Ақшам жоқ.

– Е, ақша өзге жұрттың қалтасын тіреп тұр ма екен? Жұрт қатарлы мына тізімге жазыл, ертең еңбеккүніне берілетін астықтан ұстаймыз.

– Жоқ, мен жазылмаймын. Зорлап ешкім де жаздыра алмайды. Партия мен үкімет зорландар деп айтпаған.

– Рас, зорла демеген. Бірақ сен сонда, немене, партия мен үкіметтің ұйғарымына қарсымысың?

– Жоқ, қарсы емеспін, – деп жалтарды Тентек Ахметжан.

– Ендеше былшылды қой, жазыл кәне, – деп қадалды Әпен.

– Ал, жақсы, он бес сом болсын.

– Өй, тегіңді... – деп Әпен бір балағат сөз айтып жіберді. Бұл мен білетін Әпеннің аузынан шыққан бірінші ерсі сөз.

Сонымен, лотерея сату мәселесі ойдағыдай өтті. Ойдағыдай дегенің түк емес. Шотқа қақтырсақ, табаны күректей он бес мың... Жаңағы Тентек Ахметжанның он бес сомы және бар.

Екінші мәселе жөнінде тағы мен сөйледім. Бір қызығы жұртты қанша үгіттесем де, Үлкен Ахметжанды орнынан босату керек дегенге жиналғандар тіпті құлақ аспай қойды. Тентек Ахметжанды атап көріп едім:

– Арыз жазудан қолы босамайды, қайда жүріп ол бригадир болады.

– Ол бригадир болса, онда біз басқа колхозға көшеміз... – деп көпшілік шулап қоя берді.

Сөйтіп, Үлкен Ахметжан орнында қалды. Он бес мың он бес сомға лотерея билеті сатылды. Енді Голубевтің сынынан сүрінбей өттім десем де болады. Десем де болады емес екен-ау. «Асырып түсіремін деп тыраштанба. Колхоздың бар мүмкіндігін тексере келіп он мың сом деп отырмыз», – демеп пе еді Голубев. Не істеу керек? Жо... жо... оқ, қиналатын мен емеспін, бірақ. Колхозда өткізген бір айым текке кетпеген. Оның үстіне аудандық жиналыстардан да көргенім бар. Сондай бір жиын соңында: «Мына адамдар қалсын, қалғандарына рұқсат», – демеуші ме еді. Мына жерде мен де маңызданыңқырап тұрып:

– Ал жиналыс жабылды. Мына адамдар қалатын болсын, – деп алты-жеті белсендінің атын атадым.

Ойымда Голубевтің нұсқауы тұрса да, қалай бедел алудың жолын үйреніп келем ғой, байсалды тұрып өз атымнан сөйледім:

– Өздеріңізге белгілі, бұл колхозға бөлінгені он мың сомның лотереясы еді, ал сіздер болсаңыздар он бес мыңға шығып кеттіңіздер.

– Тентек Ахметжанның он бес сомы және бар, – деп қойды отырғандардың бірі.

– Иә, иә, он бес сомы да бар. Лотереяны көтере сатып алатын болғандарыңызға рақмет. Саяси сауаттылық таныттыңыздар. Жауапкершілікті сезіндіңіздер. Бірақ «Бөрі арығын білдірмейді» деген бар ғой, тыраштанып жатқандарыңызбен, жағдайларыңның жақсы емес екенін мен жақсы білемін. Сол себепті тізімді қайта қарап, осының халі қиын-ау дегендерден шегерейік те, он мыңның өзіне түсірейік, – дедім тамағымды кенеп сәл қорazданыңқырап.

Алдымен Тұрғын елп етті:

– Өй, сен өзің азамат бала екенсің ғой. Бала-шағам көп, онда менен баста.

Баста деген соң, шегеруді председательден бастадық.

Әпен: «Анадан анандай сома шегер, мынадан мынандай сома шегер», – деп отырды да, өзіне келгенде қарысып қалды: – Аузыма Құдай салған шығар. Айтқаным айтқан.

Біз, сөйтіп, бәрін қаз-қалпына келтіріп, он мың сомға жаңа тізім жасап, жазылғандарға ертемен жүріп қайта қол қойдыруға кісілер тағайындап, Әпен үйіне келіп тыныш ұйқыға кеттік.

Тыныш ұйқы? Тыныш ұйықтауын ұйықтадық-ау, бірақ келесі күнгі оқиғаны Құдай басқа бермесін!

Шатақ тағы да Тентек Ахметжаннан шықты. Біз – Тұрғын, Әпен, тағы бір бес-алты адам болып колхоз кеңсесінде ертемен шаруаның жайын әңгімелесіп отырғанбыз. Тепсініп Тентек келсін!

– Үкімет лотереяны неге шығарды? Еріккендіктен шығарды ма? Жоқ, жолдастар, жеңіске жетер тура жолды іздеп шығарып отыр. Біз берген әрбір сом бір-бір снаряд. Олай болса, сендер Совет үкіметіне емес, фашистерге көмектесіп жүрсіңдер.

– Мынаның есі дұрыс емес шығар? – деп таңданды Тұрғын.

– Жоқ, сендердің естерің дұрыс емес. Алжасқансыңдар.

– Әй, ит, былшылдама енді, шықшы кеңседен, – деп Әпен тік кетті.

– Мен неге кетем? Сендер кетесіңдер. Сендерде әділдік жоқ.

– Әділдіктің жоқтығын немен дәлелдемексің? – деп сұрадым мен.

– Өз еркімен жазылған халықтың меселін қайтарып, шегереді екенсіңдер, түгел неге шегермейсіңдер?

– Түгел шегердік.

– Түгел шегерсеңдер тізімде мен неге жоқпын? Мені Құдайдың құлы емес деп пе едіңдер, әлде? Мен де сендер секілді Совет үкіметінің азаматымын.

Қызбалық, жастық па, кім білсін:

– Жоқ, сен Құдайдың да құлы емессің, Совет үкіметінің де азаматы емессін. Сен бір жүрген төрт аяқтының өзісің! – деп қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

Тентек Ахметжан өңмендеп үстел басында отырған біздерге жетіп келді де:

– Мен саған төрт аяқтының не екенін көрсетем әлі! Мен бәріңді де соттаттырам әлі! – деп жұдырығын менің тұмсығыма қарай тақай берді.

Сол кезде мысықша қарғып тұрған Әпеннің сау қолы Тентек Ахметжанның жауырынына сарт етті. Ұзын бойлы, ашаң да кесек тұлғалы болса да, бір қолы майданнан жарымжан оралған бұл жігіттің орасан қарулы екенін мен сол жерде көрдім. Тентек Ахметжан үстелге етпетінен түсті де, мойыны бейне бір бос қалған секілді маңдайы үстел тақтайына тарс-тарс соғылды. Әпен сонда да босатар емес. Желкесінен мытып ұстаған қалпы, тентектің басымен үстелді үсті-үстіне ұрғылап жіберді.

– Сен иттен-ақ көрдім ғой көресіні. Сен мені қашан соттатырып үлгергенше, мен сенің жаныңды зәннемге жіберейін!

Үстел үсті қан-жоса. Тентек Ахметжанның: «Ағатай, қоя берші, қойдым енді» – деген даусы ыңырсып шықты.

– Қойдым деді ғой, – деп қалды қабырғаға жабыса тұрып қалған Тұрғын.

– Әлі аз оған. Сазайын тартсын иттің баласы! Сүттей ұйып отырған ауылдың берекесін кетірген жоқ па! – деді манағы бесалтаудың ішіндегі бір қария.

– Жұрт жүз сомдап, мың сомдап жазылып жатқанда мұның жазылғаны он бес сом. Сол он бес сомды он сомға неге түсірмедің ғой – ақымақтың дауы. Өй, сенің бүйтіп жоқтаған әділдігіңді ұрдым мен онда! – деді екінші бір жасамыс адам.

Әпен Тентек Ахметжанның шашынан ұстап басын жоғары көтерді де, кеудесінен итеріп келіп жіберді.

– Ал қылатыныңды қыл енді, шошқа, – деді ентіге дауыстап.

Ахметжан еденге шалқалай түсті де, бір аунап барып, қолымен тұмсығын басып далаға қарай зыта жөнелді...

* * *

Сөйтіп, мен бұл ауылда бір айдан артығырақ уақыт болдым. Егін орағы аяқталды. Жоспар орындалмаса да, үкіметке тапсырылар астық тапсырылды. Толық болмаса да, барынша тұқым қоры да құйылды. Он мың... он бес сомы және бар лотерея билеті де сатылды. Мен енді аудан орталығына аттануым керек. Бірақ аттанбай қалдым. Ана оқиғадан кейін, тегі, істің артын бақпақшымын ғой деймін. «Ортақшылда» тағы бір жұма болғаным есімде. Бір қызығы, әділдік орнатқыш Тентек Ахметжан мүлде көрінбей қойды. Ал Момын Ахметжан болса, колхозшылардың өзін қалай бағалайтынын білген соң, торы төбелін қамшылап, табаны сайға тимейтін болып кетті.

Сөйтіп, мен кеңседе өткен майданнан кейін біршама күнді артқа салып, Пресновкаға келдім. Келдім де, Петр Матвеевичқа кірдім. Астық жайын да, лотерея сату жайын да, бригадир туралы көпшілік жиналысында болған қызу талас жайын да, түгін қалдырмай баяндадым.

– Тағы не бар айтылмаған? – деді Голубев маған тура қарап, ықыластана ризашылық білдіріп.

«Айтсам ба екен, айтпасам ба екен?» деген толқу болды ма, мен мүдіріңкіреп қалып едім, хатшы ойымнын үстінен түскендей:

– Ана арызқойдың жағдайы қалай? – деп сұрады.

– Арызқойдың жағдайы жақсы емес.

– Неге жақсы емес? – деп Петр Матвеевич елең етті. Өңінде «тағы бірдеме болып қалған жоқ па?» – деген сұрақ бар.

– Арызы өтсе ғана арызқойлардың жағдайы жақсы болады. Ал мынаның жағдайы мәз болмайтыны – арызының өтпей қалғандығы.

Петр Матвеевич дән ырзалықпен қарқылдап күлді.

– Ал, жақсы, енді өз жұмысыңа кіріс.

– Арызқой тағы арыз жазса, тағы да келермін. Айтылатын сөз сонда тағы да табылар, – деп мен сөзімді екі ұшты етіп аяқтап, орнымнан көтерілдім.

Колхоз кеңсесінде өткен оқиғадан әзірше бейхабар хатшы:

– Ал жақсы, келістік. Онда өзім шақырып алармын, – деп мені көңілдене шығарып салды.

Бір қызығы, Голубевпен мен кейін де талай-талай жолығысып жүрдім. Бірақ Тентек Ахметжанның мәселесі бір рет те сөз болған жоқ. Себебі, илан, иланбаңыз, ол анада Әпен соққысына жығылғаннан кейін арыз жазбай қойды.

Мен кейін облыстық «Ленин туы» газетінде тілші болып істеп жүрген кезімде, сол «Ортақшыл» колхозына талай-талай келгенім бар. Сонда Әпенмен кездескенде сұрағым әманда:

– Тентек қайда? – дегенмен басталатын.

Әпен жымия күледі.

– Жүр осында. Бірақ тентек емес ол қазір.

– «Аюға намаз үйреткен таяқ» деген рас екен ғой?!

Жоқ нәрсеге қызбайтын орныкты Әпен тағы жымия жауап береді.

– Халық айтса, білмей айтпайды ғой...

* * *

Міне, сөйтіп, жиырмадан енді ғана асқан жас жігіттің кешкен халжайлары, көрген-түйгендері енді алпысқа жақындап, шашы ағарып, тоқтасқан адамның ой елегінен өтіп барып әңгімеге айналған бұл хикая да тәмамдалып келеді.

Мен қолыма қалам аларда осындағы аты аталған адамдар жайлы сұрау салдым. Жасы келген Тұрғын әлдеқашан дүниеден өткен. Өз ауылының арыстаны Әпен де елуге жетпей жатып қаза болыпты. Ертеден кешке дейін салпақтап жүрсе де, бір ауыз сөз қатпас, әйел затының асылы Кәмила қазір тірі. Балалары бар болса да, тұрмысқа шыққан бір қыз баласының қолында тұрады. Қазақ қызды «жат жұрттық» – деп кемітеді де, ұлды ардақтайды. Бұл заманда жарғақ құлағың жастыққа тимей ұл өсіріп, қыз өсіріп, табаныңды тасқа тілдіріп, маңдайыңды отқа қарытып, мұзға соғып жүрсең де қартайған шағыңда ракатын қайсысынан көресің? Құр ақылгөйсуді қаламайтын, шешуі қиын сұрақ бұл. Ахметжандардың екеуінен де хабарым жоқ. Маңғаз Әбдіхалықов пен пысық Федулин әзірге аман. Пенсияда. «Анау орыс, мынау қазақ» – деп алаламайтын әділ де іскер, еңбеккор Голубев кейін жоғарылап, Көкшетау облыстық партия комитетінің екінші хатшысы болып істеді. Арада сегіз жыл өткен соң мен қазақ университетін бітіріп, «Лениншіл жас» газетінің солтүстік облыстардағы тілшісі болып жүрген кезімде Көкшетауға да барғанмын. Сонда Петр Матвеевичпен Зеренділе кездестім.

Университет бітіргенімді, семьялы болғанымды, Жанна атты қызым бар екенін естіп қуанған. Өкініштісі – Петр Матвеевич қазір қайда? Бұл дүниеде бар ма, жоқ па, біле алмадым...

Тағы бір өкінішті жай – ағаш ығында деп мен мақтаған «Ортақшыл» колхозының бұл күнде жер бетінде нысыраты да жоқ. Ол әуелі қасындағы басқа бір әлдірек колхозбен қосылып, совхозға айналған екен. Сол совхоздың біраз жыл бөлімшесі болып тіршілік құрыпты. Жүре бара одан да айырылған. Мектебі жабылып, фермалары басқа бір жерлерден қоныс тепкен. Содан кейін келешегінің

жоқтығын көрген ауыл адамдары түгелдей совхоз орталығына көшіп барыпты. Қызық жай: сол ауданның жел өтіндегі қыраттарға орналасқан басқа колхоздары бұл күнде жаңа ұйымдастырылған совхоздардың не бөлімшесі, не фермасы болып, әйтеуір баяғы орнында тірлік кешіп жатса, мына орман ығындағы «Ортақшылдың» зираты мен жұрты ғана жатыр... Адам тағдыры секілді, ел тағдырының да ешкім күтпеген бұралаңы көп болады екен...

Кейінгі бір жазда мен ауылға бардым. Ауыл дегенде баяғы Пресновауданы – Преснов, Жамбыл болып екіге бөлініп кеткен-ді. Әуелі «Лия» колхозы болып ұйымдасып, кейін Аманкелді атанған менің ауылым қазір Жамбыл ауданындағы Жамбыл совхозының бір бөлімшесі ғана. Бұрын біздің ауылдан шығып аудан орталығы Пресновкаға тура баратын жол ағаш арасын аралап «Талпын», «Үлгі», «Ортақшыл», «Әйімжан» колхоздарын басып өтетін-ді. Оны ел ішкі жол деп атайтын. Бұл күнде Жамбыл ауданының орталығы – Жекекөлден Пресновкаға асфальт жол түссе де, мен қайтарда баяғы «Ортақшылды» басып өтетін ішкі жолдың сорабымен жүрдім. Арада отыз сегіз жыл өткенімен, ескі ауылдың жұрты маған күні бүгінгідей сайрап жатыр. Міне, мынау – Әпен үйінің орны. Мынау – менің Үлкен Ахметжанды ұстап алған жерім. Кеңсе жұрты да айқын. Ұзын қара машина, міне, мына жерде тұрды. Тентек Ахметжан үш бұрышты арызын, міне, мына жақтан келіп былай ұсынған. Оның кеңсе ішінде соққыға жығылған жерін де дөп баса аламын...

Байқасаңыз, менің осы әңгімемде бір кемшілік бар: Тентек Ахметжан бас жоқ, көз жоқ, бізге неге өшікті? Мен соның себебін ашқан жоқпын. Ашпаған себебім – сол өшпенділіктің сыры неде – соны білмеймін. Өз басым әлгі кеңседе айтылған бірер ауыз іліп-қақпадан басқа, онымен кездескен жан емеспін. Ал Әпен, Тұрғын, Үлкен Ахметжан бір жақ, бұл бір жақ болып араларында не бар? Мүмкін, түк те жоқ шығар?... Мүмкін, Тентек Ахметжан расында да арыз жазбаса отыра алмайтын ауру иектеген нағыз қияңқының өзі болар?.. Ол жағы маған қараңғы.

Көркем әдебиеттің тірегі – тартыс. Ал мен сол тіректі табам деп, әлдебір тартыстарды жоқтан сауғылап, көңілден қосып, ойдан шығарып жатсам, оным – өлгенге обал да, тіріге қиянат. Не болды, қалай болды, соны боямай сол қалпында беруді жөн көрдім. Шынымды айтсам, сондай бір оқиғаға негіз болып кеткен менің ісім – Үлкен Ахметжанды босатып жіберуім – дұрыс па, әлде бұрыс па? Осы күннің өзінде де оған дөп басып жауап бере алмаймын.

Рас-ау, мен кіммін осы?

ШАРАПАТ

(Алғашқы саны 1920 жылы шыққан «Ленин туы» газетінің 60 жылдығына)

Әдебиетке құмарлық бар да, сол құмарлықты шын талантқа айналдыру жолы бір бөлек. Бабы табылмаған талант – қабілет қанатсыз құс секілді. Қияға самғамақ түгіл, бауырын жазып жерден көтеріле де алмайды.

Мен әдебиетке бала күнімнен-ақ құмар едім. Әу баста осы құмарлық отын кім тұтатты? Алты жасымда өздігімнен хат танып (мектепке колхоз құрылған жылы, сегізге қарағанда кезімде барғанмын), сықсима шам немесе пештегі от жарығымен үй толы тыңдаушыларыма заулата оқып беретін «Алпамыс» пен «Ер Тарғын», «Ер Сайын» мен «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» қисса жырлары ма? Жо болмаса, өз ауылымдағы Бори секілді сұңғыла әңгімешілердің ұзақ түн келістіре айтатын ертегілері болар ма? Әлде Майбалық орта мектебіндегі алғашқы әдеби ұстазым Ғазез Әбішевтің әсері ме? Мүмкін, ата-бабаларымның, апа-әжелерімнің қанымен ауысып келген қасиет шығар? Қайтсе де дөп басып жауап бере алмаймын. Ал әдебиетке деген сол құмарлықты баптап, жазушылық ұлы өнердің додасына салып жіберген не күш десеңіз, жауабым дайын: ол – өзім ұшқан ұям – «Ленин туы» газеті.

Кейде жиі, кейде сирек болса да «Ленин туы» газетіне қалам тартқаныма қырық жылдан асты. Әуелі жеңіл-желпі хабарлар, жүре-бара әдеби сын, рецензиялар, өлең, очерктерім көріне бастады. Бір қызығы мен жазып редакцияға жолдаған дүниелерімнің жарияланбай қалғаны, иә болмаса, ойсырата жөндеуге ұшырағаны болған емес. Газет құдды менің хатымды ғана күтіп отыратындай-ақ, жазғаным жеткен болар-ау деген шамада жарқ етіп шыға келетін-ді. Газет қалыптастырған осы дәстүр өзім жүріп келе жатқан өнер сапарында әрқашан алдымнан шығын отыратынын байқаймын. Шынымды айтсам, архивымда жарияланбай қалған, не болмаса баспа орындары баспаймыз деп қаңтарып тастаған туындым жоқ. Ырымшыл болмасам да, осы бір «жолымның болғыштығын» «Ленин туы» газетіне саям. Тіпті ретте «ерке болып», жаман үйреніп кеткенмін бе, баспа орындарына апарып берген дүниемді «пәлен уақытта жариялаймыз» десе, сол «пәлен уақытының» күні маған айдай, ал айы жылдай көрінін тұрады. Азды-кемді редакция жүргізілсе, оған да шамданамын. Осы мінезімді білетін баспа орындары мін деп, кемшілік деп тапқанды пікір есебінде өзіме айтады. Ал мен болсам, құлағыма қанғанын қабылдап бар ықыласыммен жөндеп беруге тырысамын. Өз ұғымымша, бұл

өзіңді жауапкершілікке жетелейтін дұрыс қасиет. Бізде портфелін толтырып, күлді-бадам бірдемелерін алып келіп үстелге тастап, ар жағындағы шығарма тағдырын редакциядағыларға ұстата салатын жазушылар да бар. Оларға қалай шықса да, жазғаны жарық көрсе болғаны.

Сол қырық жыл ішінде газетте істеген көптеген журналист-азаматтармен қызметтес болдым. Солардың ішінде есімде қалған азаматтардан сыпайылығы, іскерлігі, шымшыма әзілімен жүрегімнен орын алған Өміржан Оспановты, аңқылдақ адал да көпшіл Мұхамеджанов Ғалымды, қой аузынан шөп алмас момын Ғазезді, әпенделеу Сейтенді, сыпайы сұлу Шалабаев Кенжеболат пен орысша-қазақшаға сондай сауатты, әзіл сөзге жүйрік Малдыбай Қоқыбаевты, қалтарысы жоқ – Қабдолла Әбілханов пен салмақты да білімді Нияз Сыздықовты, хат бөлімінің бастығы енбекқор Әминаны атай аламын. Олардың бірсыпырасы дүние салған. Ал қазір әр жерде әркилы қызмет атқарып жүрген тірілерімен кездесе қалсам, қимас туыстай шұрқырасып қаламыз.

1944-1945 жылдар мен үшін тіпті ерекше еді. Мен онда газеттің Преснов, Октябрь аудандарындағы тілшісі болып қызмет атқардым. Тапсырма көп пе, әлде сапарға әуес өз қасиетім бе, әйтеуір, елді жиі аралайтынмын. Ол кездегі жүріп-тұрудың қиындығы да мені қиналтпайтын-ды. Жаяулап-жалпылап, кейде ат, кейде өгіз демей, әйтеуір, жүре беруші едім. Соның арқасында көршілес жатқан сол екі ауданның сол кездегі бала-шағасына дейін білетінмін десем артық айтпағаным. Қисапсыз көп адамдармен таныстым. Қисапсыз көп мінез-құлықтарды жадыма түйдім. Сол жүріс-тұрыстың нәтижелі іздері шығармаларымда сайрап жатыр десем де болады. Мен жасаған алуан турлі образ, бейнелердің төркінін зерттегісі келген адам болса, сол екі аудан адамдарынан тауып ала алады. Бұл ретте мен «Ленин туы» газетіне өтелмес қарыз иесімін. Осы кезде жаяулап-жалпылап жүрген сол күндерімді сағынамын да. Сондағы сапарларымның бар мехнат, азабын көтеріп қайта жүрсем деймін. Өйткені сені онда ешкім қарсы алмайтын, ешкім шығарып та салмайтын. Күнделікті ел өмірі ешбір сыр-бояусыз, жалғандығы, көлгірсуі жоқ шынайы қалпында көрінген ғой. Мен қазірде де ел аралаймын, Бірақ бұл сапарларымның жөні мүлде басқа. Ел басшылары қарсы алады, қасында жүреді, шығарып салады. Сен сахнадағыдай көп көзінің алдындасын. Ал мұндай жағдайда тіршілік-қаракеттің түрлі-түсті көктем көбелектеріндей құлпырып, жасанып келер көбігін ғана көресің де, шын өмірдің өзі көленкеде қалып қоя береді. Сол себепті мұндай сапарлардың жемісі де аз болмақ. Газетте тілші болып істеген сол күндерімді осы ретте сағынамын. Өзімнен кейінгі журналистерге, газет қызметкерлеріне құлаққағыс етерім – еш жерде, қай бір жағдайда болмасын: «Мен газет қызметкерімін» – деп кеуде

көтеріп, піскен кезім болған емес. Ол кезде не көп? – Жетімсіздік, кемістік көп. Ақсап жатқан жұмыс... орындалмай жатқан науқан... Боздағы майданнан қайтпай жатқан қаралы үйлер... Соның өзінде де қаламымды қара басымның қамына пайдаланған жерім жоқ. Жақсы қарсы алмадың, жақсы шығарып салмадың, – деп өкпелеп, өш алу деген де менде болмаған.

Күні бүгінгідей есімде: бір жолы егін орағы кезінде Преснов ауданындағы «Ортақшыл» колхозына бардым. Колхоз председателі Әйкенов Тұрғын негізі момын, қақ-соқта жұмысы жоқ, жұрт алдында беделі алайын, жоқ жерде көрініп қалайын деп кісімсінбейтін, басқаға содыры да, сонымен қатар пайдасы да жоқ, әйтеуір, солай жүргеніне мәз, жылы ішектің иесі болатын. Келсем, қос басына кеткен екен. Колхоз кілтшісі Әпен:

– Мен егін басына барғалы жатырмын. Бірге жүр. Сол жерде жұртпен кездесесің де, шаруаңды тындырасың. Содан кейін ар жағындағы қол созым «Айымжанға» бастықтың атымен жеткізіп саламыз ғой, – деді. Әпен айтқанын істеттіре алатын, тындырымды, кісілігі де мол, нар түйедей келісті жігіт болатын. Шынын айтқанда, ел ішінде бастық Тұрғыннан көрі Әпеннің беделі басым түсіп жататын-ды. Мен Әпен ұсынысын қуана қарсы алдым. Неге десең, Тұрғынның астында сол орамға жүрдектігі, талмайтындығымен даңқы кеткен сұр бие бар...

Сол бір тұстағы осы ауданның колхоз басшыларында басқа дүние құрып қалса да елде жоқ ат ұстау және ол атты баптап ұстап, мініп жүру салтқа айналған бір сәнқойлық болатын: «Айымжан» колхозының председателі Жолмұқанов Мұхамеджанда қос қан жирен, Аманкелді атындағы колхоз председателі Тұралин Сексебайда қос бурыл, Көбештегі Аманжолов Қарида бөшке көк, Орталықтағы Әбділдин Қуандықта шаппай желетін торы айғыр – ел ішінде «машинадан озып кеткен» – дейтін лақап, аңызға айналған тұлпарлар. Сол жануарлардың бәріне де менің тақымым тиеген. Бәрін де Толыбай сыншының өзіндей білетінмін. Міні жоқ тіпті. Сөйтсе де, солардың ішінде Тұрғынның сұр биесін Ақан сері Құлагеріндей мүлде мойны озық тұрған дүлдүлі десең де сияды. Бірде мен Жамбыл облысындағы Луговой асыл тұқымды жылқы совхозында болып, сондағы «XX ғасырдың сәйгүлігі» – Абсентке мырыштан құйылып қойылған ескерткішті көріп қызықтаған едім. Жылқы баласында да сондай сурет сұлулық бола береді екен ғой. Абсент – ескерткіш орнатуға тұрарлық жануар. Өйткені ол Токио мен Римдегі бүкіл дүниежүзілік жарыстарда бас бәйгені жеңіп алған. Англия мен Американың не бір ат бапкерлері келіп, «сатыңыздаршы, қанша миллион сұрасаңыздар да қолма-қол ашық чекпен төлейміз», – деуі тегіннен-тегін емес.

Абсентті еске түсіріп отырған себебім: ол егер әр облыста өзінің бір дүлділіне ескерткіш орнату керек десе, мен ойланбай-ақ солтүстікте

Тұрғыннын сол сұр биесін атаған болар едім. Өйткені, осы жануар не бір қыстың ақ түтек боранында қалың қар сызған шанамен, не бір жаздың лайсаң ақ жаңбырында күбішектен саз кешкен арбамен қиын жолдың қайсысына шықсаң да болдырмақ түгіл, сыр бермейтін еді ғой. Сыр бермек түгіл қамшы салдырмайтын-ды. Делебені қағып қалсаң, құйрығын бір шипың еткізіп (бойындағы бар міні осы ғана), құстай ұшып жөнелер еді... Балалық па әлде сұр биеге сондайлық табынғандығым ба, мақсат – келген жұмысты тындырған соң «Айымжанға» бастықтың атын мініп бару. Күтпеген қызығым да сол егінжайда болды. Тұрғын дағдысынша елпілдей қарсы алды. Шаруашылық жайын баяндады. Адамдарын таныстырды. Жұмысым біткен соң «Айымжанға» баратынымды айтып, апарып тастауын өтініп едім, әдетте кісі бетіне келмейтін момыным ал кеп кетсін дейсің. Жұрт көзінше айтпағаны жоқ. Тілші болсаң астыңда атың неге болмайды? Машинамен неге жүрмейсің? Сен тіпті тілші емессің. Тілші болған күннің өзінде де газетіңдегілерге беделің жоқ. Беделді азаматтың астында көлігі болады. – Сөз осы. Басу айтпақ болған Әпенді де тыңдаған жоқ. Ақыры менің жаяу кетуіме тура келді. Дегенмен мен кеткен соң бастықты тегі Әпен айтып көндірген болса керек. Тұрғын маркұмның өзінің де қайтымы шапшаң болатын, жол ортасына жете бергенімде сұр биені салдыртып бір жігіт келді де, «Айымжанға» жеткізіп салды. Лау сұрағаннан басқа түк жазығым жоқ болғандықтан ба (тіпті астындағы өз атыңды бер деп те айтпағанмын ғой), Тұрғынның мына соңғы қылығы әлгі ұрысқанынан да жаман батты. Мазақ секілді. Мен қатты ренжідім. Соның өзінде де Тұрғынды, Тұрғын бастаған шаруашылықты жамандап мақала жазу ойыма да келмепті. Арада отыз алты жыл өткен соң, міне, енді ғана, онда да орайы келген соң айтып отырмын. Бұл қылығыммен мен ешкімге қиянат жасамадым дегенді айтқым келеді. Содан болса керек, мен ғана елді танып қойған жоқпын. Ел де мені танып, өзіне санаған. Соның айғағы – екі ауданда да жақсы көрген аға достарым көп еді. Бұдан, әрине, «мына тілші жауырды жаба тоқып жүре берген екен ғой», – деген ұғым тумайды. Обьективті айтылатын пікір, жазылатын мақалалардың жөні бөлек. Мен бұл жерде мың тонна қоқысынан бір грамм радий іздеген кенші секілді күйбеңі көп күнделікті күйкі тірліктен әманда жақсы мен жаңаның нышанын іздеушілік пиғылын айтып отырмын.

Тағы бір есте қалған оқиға – бұрынғы Октябрь ауданының Ленин атындағы колхозында өткен ақындар айтысы. Бұл ауданда айтыс өткізу газет редакторы Өміржан Оспанов пен онын орынбасары Ғалым Мұхамеджановтың ұсынысы бойынша облыстық партия комитетінде маған тапсырылған-ды. Кіммен кім айтысады? Және кіммін деп айтысады? Әуелі осыны шешіп алу керек. Белгілі ақын

Тырбидың Молдахметі, әрине, шаппай бер. Ал оның қарсыласы кім болмақ? Сол Ленин атындағы колхоздың тұрғыны Ерғали ма әлде Өрнектегі әнші мұғалім Әзікен бе? Аудан басшыларымен ақылдаса келіп, айтысқа ақын келіншек араласса жиынымыздың әрлі, тартымды боларын ескеріп, біз Әзікенге тоқтадық. Көп кешікпеді, «Еңбек» колхозынан Тырбидың Молдахметі, «Өрнектен» Әзікен айтыс өтетін Ленин атындағы колхоздың орталығына келді. Шынын айтсам, айтыс текстін күн ұзақ отырып мен жазам. Молдакең мен Әзікен жаттаумен болады. Осындай күндердің бірінде ұзақ жұмыс істеп шаршаған соң далаға шығып біраз қыдырып, ала көленкеде, жаткан пәтерім – колхоз председателі Әлмағамбеттікіне келсем, аупартком хатшысы Көбегенов, Алматыдан келген ақын Ғалым Малдыбаев отыр. Әзікен маған бас салды.

– Рахмет сізге, өкпем жоқ. Мен енді ауылыма қайта берейін.

Мен түкке түсінбеймін.

– Не ғыл деп қайта бермексіз?

– Мына кісілер солай деп отыр ғой.

– Себеп не? – деймін хатшыға қарап. Көбегенов:

– Әзікеннің орнына Ерғали жөн секілді, – дейді.

– Неге жөн секілді? – деп қадаламын тағы да Көбегеновке. Ерғали Ғалым Малдыбаевтың кейінгі алған әйелінің әкесі екенін білгендіктен, тіктеу сөйлеймін. Оны мына Ғалекең айтсын, – деп жалтарды хатшы.

– Әзікен өлең шығармайды ғой, – деді Ғалекең.

– Әзікен өлең шығармаса, өлең шығарып қарқ қылып тастапты деп Ерғалиды да естіген жоқпын, – деп дауласа кеттім Ғалекеңмен. – Содан кейін кеше ғана келісіп алып, бүгін былай құбылып жатқанымыз ұят. Кейін де күн бар. Молдаекең мен Ере-екеңді де айтыстыруға болады. Оны – мына Ғалекеңнің өзіне тапсыру жөн, – деп Көбегеновке қараймын.

Негізі бос, Алматыдан келген аты бар ақынның беделіне ғана сыйып отырған Көбегенов жығыла кетті.

– Ғалеке, шынында да шалдарды кейінірек бір кездестірейік. Мына айтыс өте берсін.

Ғалым Малдыбаев ал кеттімі жоқ байсалды адам ғой, «жоқ болмайды» демеді.

Осы оқиғадан кейін Әзікенге өзіне деген бір түрлі сенім пайда болғанын аңғардым. Ақын келіншегім құлпыра шабыттанып, даусы да ашылып кетті. Кәрі тарлан Молдахмет пен өз елінде қадірлі әпші келіншек Әзікеннің айтысы көпке дейін жұрт аузынан тастамай айтып жүрерлік той болып өтті.

Бұл 1945 жылдың февраль айының орта шені болатын. Қателеспесем, сол айдың аяқ кезінде айтыс тексті толығымен «Ленин туында» жарияланды.

Содан бері арада отыз бес жыл жатыр. Әзікен, оның күйеуі Мәжитпен арамызда сол кезде басталған достық байланыс күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Әзікен мен Мәжиттің айтыс өткен кезде бір-екі жастағы үлкен қызы Гүлбаршын кейін қолымызда тұрып университетті бітірді. Біз оны өз қолымыздан тұрмысқа бердік. Жолдасы Рабат Алматыда Қазақ радиосында істейді. Бұл жас, жаңа семья да Алматыдағы біздің екінші үйіміз секілді қазір.

Сөз соңында мына мүшелді той күнін пайдаланып, газетке қояр бір тілек-талабым да бар: газет жас таланттарды үнемі бақылап, көтермелеп, жазғандарын жиі-жиі жариялап отыруға тиісті. Өйткені аудан, облыстағы баспа орыны жас дарындардың алғашқы ақ бесігі болып табылады. Солтүстіктен шыққан ірі талант иелері Сәбит, Ғабиттерді мақтан ететіндеріңізді білем. Бірақ басқа облыстарға қарағанда Солтүстік өлкесі талантқа сарапдал екенін де ұмытпау керек. Мен өзім өз артымнан жиырма жылдан кейін ғана ерген жалғыз-ақ інімнің барын (талантты прозашы Ермек Қонарбаевты айтамын[1]) ойлап азырқана қынжыламын. 1979 жылы «Жалын» баспасы «Жүздесу» деген атпен тамаша әңгімелер жинағын шығарды. Онда 1935-1945 жылдары арасында дүниеге келген қазіргі халыққа танымал жиырма бір автор бар. Солардың ішінде Солтүстік пен Көкшетаудан шыққан бір жазушы жоқ. Осы жайді ескерсек, жаңағы мен айтқан тілектің мағынасы айқындала түседі.

[1] *Е. Қоңырбаев 1984 жылы қайтыс болды.*

ҚҰЙТЫРҚЫСЫ ЖОҚ БІРҚАҚПАЙЛАР

ҮРІККЕН ДАНАЛЫҚ

1953 жылы сентябрь айында Алматы облысы, Ұзынағаш селосында ауыл шаруашылық көрмесі ашылды. Сол көрмеде биология ғылымының кандидаты Әубәкір Әжікеев деген жігітпен таныстым. Ол ВАСХНИЛ-дың қазақ филиалында жұмыс істейді екен. Мені сол филиалдың, осы Ұзынағаш төңірегіндегі экспериментальді базасына алып барды. Отырғызылған ағаштарды көрдік. Тау беткейінде егілетін егіннің жағдайымен таныстық. Қазақ филиалының негізін қалаған атақты ғалым, ер көңіл азамат Кәрім Мыңбаев туралы әңгіме шертістік. Ақыры тауды өрлей отырып, Үш Қоңыр жайлауына да көтерілгенбіз. Әрине, малдың төменге түсіп кеткен кезі болғандықтан жайлау қаңырап бос жатыр. Сөйтсе де бір кезде Мұхтар Әуезов тебірене суреттеген, сол сурет арқылы көңілге жұмақтай болып ұялап қалған жайлаудың тасы мен топырағын шөбі мен суын қызықтадым. Кереметі – әлдеқашан күз түссе де, көкпеңбек болып жатқан осы бір тау төбесіндегі кең алқаптың кез келген жері тұнып тұрған тұмалар. Айқыш-ұйқыш түсіп ағып жатқан бұлақтар Абай жырлаған шыбынсыз жаз орнаған осы бір атырапта мал дегенің екі-үш айдың ішінде құлпырып шыға келеді екен. Рақаттана дем алып, кереметтей бой жазып, сергіп, бесін кезінде біз төмен түстік. Біресе қиялап шыңға тартып, біресе құлдырап еңістеп кететін тау жолы. Әубәкір алда, мен оқ бойы кейін келе жатқанмын. Кенет астымдағы атым осқырынып қалды да жалт берді. Мен ұшып түсе жаздадым. Әйтеуір Құдай сақтады. Неге үрікті

екен жануар деп жан-жағыма көз салсам, жол үстінде оқушылардың көк сиясы секілді қызғылт реңкті бір жылан маған қарап шиыршық атып, ысылдап тұр. Құласам, үстіне барып жалп етерім хақ. Сол ойдан зәрем ұшты ма, білмеймін, әйтеуір аттан түстім де, алыстан баспалап, тас лақтыра бастадым. Жылан қозғалмады. Иіріліп алып, қалақша басын маған бұрған қалпы тілін сүйреңдетіп, келсең кел деп тұрғандай. Бірақ жақындаған жоқпын. Көп сермелген тас қойсын ба, ақыры тік тұрған жылан сылқ ете түсті де, тарқатыла берді... Содан кейін денесінің әр жері бір дір етіп барып қимылсыз қалды. Мен атыма міндім де, ұзаңқырап кеткен жолдасыма қарай жөнеле бердім. Жүріп келем. Ойлап келем: жыланның бар жазығы – менің жолымды кесіп өткені. Айбат шексе, жасаған шабуылы емес, көрсеткен қарсылығы ғана. Олай болса, неге өңмендедім? Оның қаруы – уы болса, сенің қаруың – қолың. Батыр болсаң жекпе-жекке шық. Әйтпесе өз жолымен кетіп бара жатқан тіршілік иесінде не шаруаң бар еді? Ол жан екеш жәндік бола тұрып, өлімді қасқайып тұрып қарсы алды. Ал сен болсаң?..

...Айтуға аузың бармайды...

ҚАҢҒЫБАС ҚОЯН

Ертерек жылдардың бірі. Әлдеқандай болып, қопайып жүргеніммен үйде көк тиын жоқ. Қарызға бірдеме шықпас па екен деген үмітпен Жазушылар одағына келдім де, көп кешікпей үйге телефон соқтым: елу сом табылды. Қазір барамын.

Осыдан кейін тындыра кетер бір шаруам болып «Жұлдыз» журналының сол кездегі бас редакторы Жұбан Молдағалиевтің кабинетіне кірдім. Ғабиден Мұстафин отыр екен, қуанып кетті:

– Міне, төртінші қол табылды ғой...

– Ал кеттік онда, – деді Жұбан.

Қалайша көнбейсің! Жұбан үйіне барып карта ойнадым. Қырсыққанда қымыран іритіні рас екен. Қалтамдағы елу сомның үстіне жиырма бес сомға тағы қарыздар болып, түннің бір уағында сөмпиіп үйге келгенім. «Тоқ бала аш болам деп ойламайды», – деп Абай айтқандай, қолы шыққандардың менде не шаруасы бар, масайрап қала берді.

Әрине аштан өлген жоқпыз. Сөйтсе де С. Маршактың:

Скачет заяц бороздой,
У него карман пустой.
Катя к зайцу подошла
Калача ему дала

Подарила медный грошик,
Чтобы купил еду для крошек,
А купил он табаку,
Курит лежа на боку,
Эдаки бездельник, –

деген өлеңіндегі қаңғыбас қоянға ұқсап кеткенімді есіме алсам, күні бүгінге дейін аркам мұздап қоя береді...

ҚОРҚАҚҚА ЖАУАП

Дүние салған бір азаматты жерлеп жатыр едік, әлдекім Бердібек Сокпакбаевка сұрақ қойды:

– Сенің жайлаужайың осы тұста деп естіп едім, рас па?

– Рас. Мына Кеңсаймен өрлей салсаң, ана төбенің басында. Тиіп тұр десе де болғандай.

Тиіп тұр дегесін бе, екінші біреу қосарлана кетті:

– Молалардан қорықпайсың ба?

– Өлгендерден неге қорқам? Қорықсам, тірілердей қорықпаймын ба? – деп жауап берді Бердібек табан аузында.

АДАМНЫҢ КЕЙБІР КЕЗДЕРІ

1956 жылы өзбектер өз зиялыларының бірінші съезін шақырды. Қазақстаннан төрт-бес адам қонақ ретінде Ташкент қаласына бардық. Делегация бастығы – Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Ишанбай Қаракұлов.

Обалы нешік, өздері съезд деп атаған осы жиынды өзбектер кереметтей етіп өткізді. КПСС Орталық Комитеті Президиум мүшесі, Өзбекстан Орталық партия Комитетінің сол кездегі бірінші секретары Мұхиддинов баяндама жасады. Съезд соңында айта жүрерліктей етіп қонақасы берді. Жұрт тарай бастаған кез. Біз ертерек шығып бильярд ойнап жүргенбіз. Екі беті бал-бұл жанып, қызара бөртіп Ишанбай балаша жүгіріп келді. Қолды-аяққа тұрмайды:

– Ойбай, жүріңдер...

– Қайда?

– Жаңағы банкет залына... Абдуллаевтың өзі шақырып жатыр. Қазақтарды өлгенше жақсы көремін, келсін деді.

Кейін марқұм болған Абдуллаев Одаққа аты мәлім үлкен ғалым, Өзбек ССР Ғылым академиясының президенті, бізді айрықша көріп шақырып жатса, қалайша бас тартасың? Банкет залына кірсек, ұзын столдың басында Абдуллаевың қисайыңқырап отыр екен. Қасында ер-әйелі бар көңілді жұрт. Ақ көңіл Ишанбай жүгіріп президенттің қасына барды.

– Міне, қазақтарды алып келдім, – деп мызғып кеткен Абдуллаевты жұлмалай бастады.

Абдуллаев бір кезде көзін ашты. Қарсы алдында тұрған Қазақ ССР Мәдениет министрінің орынбасары А. Федулинді басқалардан бұрын көрді де, қолын бір-ақ сермеді:

– Сендерді кім шақырды? Кәне, табандарыңды жалтыратыңдар!

Бала мінез Ишанбайдың иланымпаздығы мен аңғырттығы, Алматыға жеткенше күлкімізге тиек болғаны әлі есімде.

ТҮМЕНДЕГІ СӘРСЕНБАЙ

Бұдан бұрын «Мені қалай үйлендірмек болды» атты әңгімемде айтқанымдай, мен Түменге кешеулеп аттандым. Сібірдің осы бір қаласы өкпе тұстан біздің ауылға онша қашық та емес, сол себепті Петропавл, Омбы арқылы айналып поезбен жүрмей, атпен тура тарттық. Әкем еңбегіне алған бидайды диірменге тарттырып, арбасына бес-алты қапшық ұн салып алды. Біз бір апта жүріп, Түмен қаласына келдік. Онда соғыс кезінің қиындығына қарамастан, ірілігі, мырзалығымен есімі ел ішінде аңызға айналып кеткен Есенәлінің Сәрсенбайы тұрады. Әкем ат басын соның үйіне тіреді. Сәрсенбай, шынында, мырза кісі екен. Құрақ ұшты. Базарда бір таба нан бес-алты жүз сом болса да, жегі жеп саңырақ мұрын атанып кеткен келіншегі Әлқатияға етті асқызды, шайды қойғызды. Төңіректі жұтандық, қоң торғайлық, керек десең аштық айналдырып жатса да, ақ майды аузымыздан ағызды. Мен әскери бөлімшеме кеттім. Ал Сәрсенбай болса, қадірлі қонағы әкелген ұнды қымбат бағаға сатып, әкемнің қойнын ақшаға, қоржынын киім-кешек, керек-жарақ нәрсеге толтырып берді. Әкем жүрерде рақмет-алғысын жаудырып, соншалықты риза екенін, істеген жақсылығын ұмытпайтынын айтып ішкен-жеген, пәтер қақы болмаса да, он шақты күн аты тұрған қора қақы деп ақша ұсынып еді:

– Ау, Шәке, мұныңыз қалай, атам қазақтың бөліспеген еншісі – қонақасысы, салып берер төсегі – баспанасы емес пе?! Пәтер ақы деп сізден ақша алатын жынданды деп пе едіңіз мені. Көрсеткен

сый-құрметімді жақсылық дейтін болсаңыз, Құдайдан қайтар. Жәбірлемеңіз. Менің қолым ұзын адаммын. Бір тиын шығарсам, екінші жағынан бір теңге болып кіріп жатады. Пәтер жалдап көрген күні құрысын, – деді Сәрсенбай.

Бұл кісі ірі сауда жүргізеді. Вагондап Москваға, тағы сондай ірі қалаларға ет апарып сатады деуші еді, сонысы рас болды-ау, деп ойладым мен. Тағы да ризалығын білдірген әкем менің керек-жарағыма екі пұт ұн қалдырды да, Сәрсенбайға: «Қажет еткен кезінде сатып ақша жасап берерсің», – деп аттанып кетті.

– Өзіңіздей көріңіз, – деп Сәрсенбай қалды.

Арада екі-үш ай өтті. Кезекті бір медициналық байқауда менің өкпем қарайғаны мәлім болды. Шынымды айтсам, өзім ештеңені сезген жоқпын. Еш жерім ауырмайды. Температурам да дұп-дұрыс. Бірақ медициналық комиссия, сол жақ бұғана астында қатерлі инфилтрат бар деп тапты да, қымызбен емделу керек деп қорытынды жасады. Байқамаса, қарамаса, туберкулезге айналып кетер қаупі барын да ескертті. (Шынында да, мен тубдиспансердің есебінен кейін, елуінші жылдардың бас кезінде ғана шықтым). Мен елге қайтатын болдым. Сәрсенбай екі пұт ұнды алты мың сомға сатты да, ақыл қосты.

– Елге ақша апарып қайтесің, керегіңді осы жерден алып кетпейсің бе?

Осы ұсынысты мақұл көрдім де, әскери бөлімшемен қош айтысып, Сәрсенбай үйіне келдім. Ол кісі әкететін дүниелерімді дайындап та қойған екен, шығара бастады:

– Шашың сондай қалың тікірейіп тұрады екен. Тарақ керек шығар?...

Тарағым бар болса да, керек емес деп қалай айтайын, керек дедім. Сәрсенбай әлдебір темір тарақты алып шықты да:

– Бағасы – бес жүз сом, – деді.

– Болсын.

Үлкендігі бармақтың басындай ғана айнаны алып шықты да Сәрсенбай:

– Бағасы – екі жүз сом, – деді.

– Болсын.

– Сен әлі үйленбеген бозбала емессің бе, иіс май да керек болар?

– Әрине керек.

Сәрсекең этикеткасында қарғаның мәткесіне ұқсас әйел суреті бар, иығына қарай сүйірлене беретін флаконды алып шықты.

– Алты жүз сом...

– Болсын.

– Мынау мойынға салатын шарф. Мың сом.

– Болсын.

– Елге барған соң сүйген қызыңмен кездеспейсің бе? – ...?

– Мынау ерін бояуы. Сегіз жүз сом...

Бояу жаққан қыздарды жек көрем деуге аузым бармады.

– Болсын.

Ұзын сөздің қысқасы, менің осы болсындарым бес мың бес жүзге түсті.

– Мынау жол шығынына жетеді, – деп Сәрсекең бес жүз сомды қалтама салып берді де, поезға отырғызып жіберді...

Қанша ірі болса да, саудагер адамдардың тиынды сомға қалай айналдыратынын сонда көргеніммен, мағынасын жүре-бара пайымдаған секілдімін.

Өнердің үлкен сыншысы Ставский «Алыптар тобы» деп атаған аса дарынды суретшілердің көш басшысы Иван Крамскойды атақты купец Павел Третьяков қатты бағалаған. Пікірімен қалтқысыз санасқан. Соның айғағы: осы күнгі Третьяков галереясындағы мыңдаған картиналардың тек Крамскойдың айтуымен сатып алынуы. Третьяков Крамскойдың ешбір ұсынысын елеусіз қалдырмапты. Бәрін де қабылдапты. Сол Третьяковқа Крамской бірде хат жолдаған ғой: «Мен бір портрет жазып бітірдім. Жұрттың айтуынша, жаман шықпаған секілді. Егер сатып ала қалардай болсаңыз бағасы – мың екі жүз бен тоғыз жүз сомның арасы».

Третьяков өзінің бас кеңесшісіне жауапты былай қайтарған: «Мен саудагер адам болғандықтан, бағаның соңғысына тоқталдым».

Миллиондаған ақшасын аямай шашып, картина сатып алып жатқан Павел Третьяков бас кеңесшісі Иван Крамскойдың өзінен де үш жүз сомды жырып қалып жатса, Сәрсенбайға не демексің?

Саудагердің аты саудагер.

ТІРШІЛІК БАСПАЛДАҒЫНДА

Қолым бос кезінде айтса болды, әйелімді сұраған жеріне апаратын әдетім бар. Сағат кешкі бес. Біз салып ұрып, тарап жатқан көкшін базарға келдік. Бақаң тарай бастаған жұрт арасына сүңгіді де кетті. Машинаны күзетіп мен қалдым. Жай қалған жоқпын, құжынап жатқан жұрт нөпіріне қараумен отырмын. Міне, қақпадан бір әйел, бір еркек шықты. Біреуінің қолында сыпырғыш. Екіншісінің қолында жарты литр арақ, тағы бір түйіншек. Екеуі маған қарай жақындап келді де, уақыты бітіп жабылған кішкене дүкеннің баспалдағына келіп жайғасты. Еркек сыпырғышты былай қойды. Әйел түйіншекті ашты да, тұзды қияр мен қызанды алып, баспалдаққа орамал төседі. Еркек жартының тығынын ашты.

Екеуі баппен отырып, кәдімгі үйдегідей дастарқан жайды. Нан мен сарымсақ, тұзды қияр мен қызан, жарты литр арақ. Аты көше демесең, бұдан артық не тілемексің Құдайдан?!

– Оң қанатты мен тазалап сыпырдым, – деді әйел.

– Сол қанат бүгін сондай таза. Менің алшым оңынан түсті, – деді еркек. – Бір қасапшының етін шабысып едім, бес сомды қалтама сұға салды.

– Маған да теріс болған жоқ, алма сатқан бір азаматтың жүгін түсірісіп едім, үш сом ұстата берді, – деді әйел.

Екеуі де көңілді. Екеуінде де табыс бар. Еңбекпен өткен мына күнді қайтсе де, атап жіберу керек енді. Содан кейінгі жоспарды ақылдасып шешеді ғой екеулеп. Әйел жан қалтасынан екі стакан шығарып орамал үстіне қойды. Еркек бір жұтынып алды да, арақ құймаққа шынының көтере берді... Кенеттен бір милиционер сап ете қалды:

– Бұл жерде не істеп отырсыңдар?

Еркек арақты орамал үстіне қайта қойды. Екеуінде де үн жоқ.

– Тәртіпті неге бұзасыңдар? Көшеде отырып арақ ішуді сендерге кім үйретті?! Тұрыңдар кәне! – Милиционер осыны айтты да, жарлығының орындалуын күтпестен арақты арыққа апарып лақылдата салды. – Табандарыңды жалтыратыңдар, кәне, бұл жерден!

Милиционер қас-қағымда кетіп отырды. Тілі байланып қалған еркек пен әйелде үн жоқ. Бірер минут осылай өтті. Содан кейін екеуі де есін жияйын деді білем, осы жерге отырайық деген сенсің, жоқ, мен емес, сен едің ғой, – деп даурығысып, бір-біріне қол сермесіп, жер тепкілесіп тұрды да, екі айырылып жүре берді...

Ерсі шаруаның ақыры осылай тынбағанда қайтуші еді...

ӨЛЕРДЕГІ СӨЗ...

Қайнекей Жармағанбетовтің «Ара» журналында редактор кезі. Кабинетінде бір топ жазушы отырғанбыз. Телефон шылдырады. Қайнекей трубканы көтерді де, өңі бұзылып сала берді.

– Мұқан Иманжанов қайтыс болыпты...

Сол бойда біз бәріміз де салып отырып ауруханаға бардық. Шағын ғана палата. Көрпемен ұқыпты қымталған Мұқанның көзі жұмулы жатыр екен. Арса-арса қу сүйек қана болса да, өңі онша өзгермеген, ұйықтап кеткен адам секілді. Орта жастан асқан орыс күтуші әйелі ағыл-тегіл жылап жүр. Өлімнің не бір түрін көзімен көріп, қолымен атқарған осы бір жасамыс әйелдің мына түрі бізді таң қалдырды. Сұрасақ, оқиға былай екен: мына кісі Мұқанды зембіл-арбаға

салып рентгенге апарыпты. Өз аяғымен түскен Мұқанның шығарда шамасы болмай қалған. Жүріп кете ме деп қорыққан күтуші әйелі зембілді былай тастап, саудырап қалған қу сүйекті көтеріп әкеп орнына жатқызған. Сол екі арада Мұқан тілден айырылған.

– Көрпесін жауып, енді дәрігерге жүгірмек болып тұра бергенімде, тілі күрмелген ауру көзін ашып маған әлденені ишара жасады, – деді күтуші әйел. – Мен түсіне алмадым. Шай керек пе? – Ауру басын шайқады. Су ішесің бе? – Ауру басын шайқады. Дәрігер шақырайын ба? – Ауру тағы да басын шайқады. Тамақ ішкің келе ме, әлде? – Ауру тағы да басын шайқады. Не тілегінің барын түсіне алмай, дал болдым. Жан-жағына көз жүгіртіп байқасам, өкшесі ашылыңқырап қалған екен. Дереу аяғын көтеріп, көрпемен жақсылап орап, қымтап орнына салып едім, аурудың кенет тілі шықты да:

– Спасибо, – деді. Бар айтқаны сол. Содан кейін дүниеден өтіп жүре берді...

Күтуші кемпір осыны айтып, ағыл-тегіл тағы жыламасы бар емес пе!

– Бұл жерде өлім деген не, тәйірі. Аурулар күнде аттанып жатады. Ал мына аурудың жөні бөлек еді ғой. Алты айдың ішінде бір нәрсеге ренжігенін, бір нәрсені талап еткенін көрген емеспін. Қандай асыл адам! Осындай асылдарды өлім, шіркін, неліктен аямайды екен?

Күтуші әйелдің сөзі біздің де қабырғамызды қайыстырды. Көзімізге мөлтеңдеп жас келді. Ойлап қарасаң керемет қой. Иманжановтың жан тәсілімін қылардағы сөзі – рақмет болған.

Қай күні дүниеден өтеріңді кім біліпті... Ал сонда дүниеден өтердегі соңғы сөзің не болмақ? Өзіңді қай қырыңнан көрсетерсің? Дүниеге келгеніңе рақмет. Сол өмірде не бары қырық екі-ақ жыл өмір сүргеніңе рақмет. Жақсы адамдарға рақмет!..

Жақсы адамдар?.. Олар қайда? Ана көзінің жасын көл етіп тұрған күтуші әйел жақсы адам ба? Жақсы адам болса, өліп жатқан басқалар үшін неге егілмейді?

Жоқ, жақсы адам сенің кеудеңде. Жақсы адам сенің қан тамырларыңның соғысында. Жақсы адам сенің мінез-құлқыңда.

Жақсы адам... Сен жақсы болсаң ғана жақсы...

КУЗЬМИНИЧНА

1952-1953 жылдары біздің «Көркем әдебиет» баспасы сондай қауметсіз болатын.

Неге екені белгісіз, тиесілі қалам ақыңды айлап жүріп ала алмайтынсың. Ақша бөлісетін күні ертемен келіп кезекке тұратынсың.

Жасы бар, жасамысы бар бірін-бірі кеудесімен итеріп, кассирге ұмтылған халықты көретінсің.

Сондай бір күн. Өлдім-талдым дегенде менің де кезегім жетті-ау! Айнала жұрт қоршауында қалған кассирша кемпір Кузьминична терлеп-тепшіп отырған қалпы қалам ақымды санап, қолыма берді. Он сегіз мың сомды будыратып қойныма тықтым да, далаға шықтым. Жармасқан дос-жарандарға жолда екі жүз сомды шығынға шығарып үйге келдім. Будыраған көп дүниені әйеліме табыстап жатпаймын ба!?

– Қанша алдың? – деп сұрайды Бағдат.

– Табаны күректей он сегіз мың сом, – деймін мен кісімсіп. Өйткені, ол кездегі он сегіз мың қазіргі он сегіз мыңнан әсте кем болмайтын. Он сегіз мың – бір жарым кабриолет «Победа», үш «Москвич» машинасының құны.

Қалтаңда жүз сомың болса, екі-үш досыңды ертіп, ресторанға барып, кәдімгідей шайқап шығатынсың.

Бағдат мен әкелген ақшаны олай санады, былай санады. Ақыры есебіне жете алмады ғой деймін.

– Мынау он сегіз мың емес, – деді.

– Немене, кем бе?

– Кем емес, артық.

– Артық?..

– Иә, тұп-тура он сегіз мыңы...

Біз енді қалам ақыны екеулеп санадық. Рас екен. Жолдағы шығындарымды қоссам, отыз алты мың сом!

Алғашқы күдік: мүмкін, алашағымның өзі отыз алты мың шығар?.. Қағыс естіп, теріс түсініп жүрмейін осы. Сөйтсем де қалам ақымның қанша екенін шамалайтын секілдімін. Көз алдыма жұрт аузында – Кузьминична аталатын, сол себепті бұл күнде аты да жадымнан шығып кеткен аласа бойлы арық, ақ шашты кішкене кемпір Кузьминична елестеді. Алдына бара қалсаң, ақшаның түспегенін, ертең тағы да банкке баратынын, мүмкіндігі болса алып келетінін айтып асықпай түсіндіріп жататын, кішіпейіл, қамқор, жаны ашығыш Кузьминична.

Ертеңіне бар ақшаны портфельге салдым да, бірден баспаның бухгалтериясына бардым... Отырғандардың бәрінің де қабағы түсіп кеткен. Ал Кузьминична көп жылаған болса керек, көзі қып-қызыл бұлаудай.

– Біреу-міреу қаза болғаннан сау ма? Неге бүйтіп отырсыңдар?

– Қазадан да жаман, – деді әйелдердің бірі.

– Он сегіз мың сом ақша жоқ. Кузьминична қалай жоғалтты, білмейді. Банктен кем алды ма, әлде осында келген соң біреулерге артық беріп жіберді ме, мүлде беймәлім.

– Ендеше жоғалған ақшаларың менде, – деп портфельді аштым.

Жұрт жадырап жүре берді. Көзі қып-қызыл Кузьминична кемпір жылағаны ма, әлде күлгені, әйтеуір оғаш барылдақ дауыспен келіп мойныма асылды да, шөпілдетіп сүйе бастады.

– Мой милый! Мой ненаглядный! Мой... Мой... Самый... Самый... – Қолы сондай қатты болар ма, қылқындырып әкетіп барады.

Жұрт есін жиып, Кузьминичнаның көңілі орнына түскеннен кейін, істің мән-жайын тексерсек, ауасы тар кішкене бөлмеде шаршап, шалдығып отырған Кузьминична байғұс жүз сомдықты елу сом деп қос-қостан санап маған ұстата беріпті. Ал мен болсам... қаумалаған халықпен алысып тұрып байқамаппын.

Міне, содан бері отыз жылдан артық уақыт өтті, Кузьминична әлдеқашан дүние салған. Ал мен болсам, біреуден ілгері, біреуден кейін жүріп жатқан жайым бар. Басқаның көзінің жасы, мұрнының боғы – он сегіз мың сомды сіңіре қалған күнімнің өзінде де, осы күйімнен асып кетпеген болар едім. Рас, бір көйлекті артық, бір костюмді жұрттан асырыңқырап киермін де. Бірақ онымен қай төбеге шығатын едім? Қай мұратқа жететін едім? Көйлек жыртылады. Костюм тозады. Алайда арың таза жан болсаң, сол ісіңді ойлаған сайын жерге кіріп кете жаздап жүрмес пе едің?!

Періште болмасам да, алтынды көре тұрып жолдан таймағанымды осы күні мақтана отырып есіме аламын.

ҚАРАҚҰМНЫҢ БЕРДӘЛІСІ

Қызылорданың Жалағаш ауданында Бердәлі деген досым болды. Әу баста, мен онымен Қарақұмда сол төңіректің белгілі ақыны Әбдікәрім Оңалбаев екеуміз жайлау аралап жүріп кездескенмін.

Қызылордадан шығарда Әбдікәрім: «Қарақұмда бір керемет кісі бар, сонымен таныстырамын», – деген. Тықыр нұрамен құмды жиектей отырып, бір төбеден асып едік, айналасы көкпеңбек бір көлшік көрінді. Құмның нағыз іші болса да, гүл жазира дерсің. Жайылып жүрген қой отарлары. Киіз үй...

– Бердәлінің ауылы осы, – деді Әбдікәрім.

Бердәлі толықша келген, орта бойлы қара кісі екен. Басына қол орамалын төрт құлақтап, киіп алыпты.

Дағдылы амандық-саулық. Баққан мал-жайын білгім келді ме:

– Халіңіз қалай? – деп сұрадым.

– Халдің несін сұрайсың, шырағым. Бағымыз ба, сорымыз ба қой малын мандайымызға жазған екен, соны бағып жүріп жатырмыз.

Жауап сондай оқыс шыққан соң, ферма бастығын сөйлеткім келді ғой деймін, дауласа кеттім:

– Неліктен сор дейсіз? Қой малы ел ырысы емес пе! Еті... жүні... терісі... дегендей...

Бердәлі жауапты шолақ қайырды.

– Е, қой бақпайтын елдер де бар көрінеді ғой. Солар аштан өліп жатпаған секілді. Қой болмаса, кәсіптің басқа бір түрін таппас па едік. Сонымен айналыспас па едік?!

Біз Бердәлімен қона жатып әңгімелестік. Мінезі кесек, сөзі ірі. Оқығаны жоқ болса да, тоқығаны көп. Қазақтың ақбөкен жайлаған кең сахара құмының бір қиырында осындай дана адамдардың барлығына қайран қалып, әрі оны өзіме іш тартып аттандым.

Кейін Бердәлімен тағы да кездестім. Бұл жолы Қарақұмда емес, Алматы қаласында. Бекең қыдырып келмепті. Ауруханада пышақ үстінде қайтыс болған он алты жасар інісінің мәйітін алып кетуге келген. Өр даланың өрелі де сұңғыла перзенті қалада сондай пұшайман. Өлікті алып кету жабдықтарының бірін білмейді. Бекенді жақсы көргенім соншалық, жүгіруіме тура келді. Мырыштан табыт жасаттырдым. Шілденің ыстық шағы еді. Тоңазытқыш вагон алып бердім. Мәйіт салынған бұл тоңазытқыш вагон, Теміржол басқармасының айрықша қадағалауына алынды.

Арада айлар өтті. Қаза қайғысы жеңілдеп, есін жия бастаған кезде, Бердәлі маған телефон соқты.

– Танымасаң да, көрмесең де, шын ағасындай қызмет еттің. Ініңнің басына келіп тауап етіп қайт. Қонақ бол.

– Рақмет, Беке. Жөні келсе, көрермін.

– Көрерміңді қой, шырағым. Келетін бол.

Сөйтсе де сол көрермінмен тағы біршама уақыт өтті. Ноябрь тойы жақындады. Қызылорда қаласынан тағы телефон шылдырады.

– Ал, шырағым, қалаға арнайы келіп әдейі телефон соғып тұрмын. Біздің жаққа келіп қайт.

– Көрермін, Беке.

– Көргені несі?

– Барармын дегенім ғой.

– Қашан?

– Кейін хабарлармын.

– Әй, шырақ, ондай сөзбұйдаңды қой. Немене мені ат өтті шақырып жүр деп ойлайсың ба? Әлде, жол қаражатың жоқ па? Олай болса, қазір табан аузында телеграфпен ақша аудартам.

Ағынан жарылып, шын шақырып тұрған Бердәлінің мына сөзі шымбайыма батынқырап кетті Мен ноябрь мерекесін Бекең ауылында өткіздім. Қырғауылға тұзақ құрдық. Қамыс арасынан қоян қағып, доңыз аттық. Сөйтіп, қош айтысар күн де жетті. Басқа бір

үйде түстеніп, Бердәлінің үйіне келсек, аулада бір арғымақ құнан, бір тайлақ байлаулы тұр екен. Дастарқан үстінде үй қожасы маған қарап сөз бастады:

– Қорада бір құнан, бір тайлақ байлаулы тұр. Екеуін де сыйға тартамын деп тыраштанып жатпай-ақ қояйын. Бірақ қалағаныңды алып кетесің. Ең салсаң болды. Алматыға жеткізу біздің жұмыс.

Бұрын мұндай сыйлық алып үйренбеген басым жалтарып жатырмын.

– Мен мұнда зәрулік қысып келген адам емеспін, Беке. Көңіліңізге рақмет.

– Ол не дегенің? – деп таңданды Бердәлі.

– Мен құнан мен тайлақсыз да байып қайтып бара жатқан адаммын. Бұрын көрмеген ағаларымды таптым. Бейтаныс інілеріммен достастым...

– Ондай әдемі сөзіңді... әлгі қаладағы жолдастарыңа айтатын сөзіңді маған айтпа!

Бекең тықсыра бастаған соң, мен тағы да ығына жығылдым.

– Маған бәрібір. Қалағаныңыз болсын ендеше.

– Әне, соныңды айтпайсың ба! Аумин, – деп Бердәлі стаканды басына бір-ақ көтерді. – Атағанымыз тайлақ онда.

Бердәлі секілді кесек жаралған тұлғаларда екі сөз бола ма? Тайлақтың өзі болмаса да, көзі өзіммен бірге Алматыға ере келді...

Осындай ірілік шіркінің қазақтан басқа қайда бар екен десеңші!?

ҚАМСЫЗ КҮНДЕР

Өткен күнге көз жіберсең, талай-талай қызық та қиын, ерсі де оғаш, оқыс жайларды да басыңнан кешіргеніңді байқайсың. Біреуіне өкінесің, енді біріне таң-тамаша қаласың. Балалық аңғырттық пен Сырдың суы жұлығыңнан да келмейтін жастық кездің қамсыздығы... – бәрі де сонда.

1951 жылдың июль айы Қарағанды қаласында тұрған кезіміз. Жұбайымның айы-күні тақалып отырса да, кезекті демалысымызды пайдаланып, екі жасар қызымыз Жанна үшеуміз, туған жер қайдасың деп тартып бердік. Жолда оқыс бір оқиға туып қалмас па екен? Перзентханасы түгіл, акушеркасы жоқ ауылда жағдайымыз қандай болмақ? Қиындық көріп жүрмейміз бе? Пәрігейімізге кіріп шықсайшы!.. Қырыққа дейін адамның жаны артта. Қырықтан соң ғана алға шығады деген сол екен. Қорқу, үрку дегеніңнің қайда жүргенін кім білсін! Қалай десең де аман-есен ауылға келдік. Бағдат

аман-есен босанды. Мен Дана атты екінші қыз балама әке болдым... Ата-бабаларымыз, әже-аналарымыз дүниеге қалай келсе, Данамыз да дәп солай келді. Қиындық көрген жоқпыз. Өйткені, дүниеге жаңа келген нәресте перзентханаң қайда? Акушеркаларың неге жоқ деп, мазамызды кетірмеді. Дені сау, ауру-сырқаудан аман, күн санап түлеп жатты.

Өстіп жүргенде күз келді. Бұрын бұл жақтың күзі әуелі түн салқындап, бозқырау түсіп, жауын-шашындатып бірер аптаға созылар болар еді. Осы жолы неге екенін кім білсін, бірден соқталы ақ боран соқты да кетті. Бірақ боран түгіл зымыстаныңа қарар мен бе?! Нәрестеме бір ай үш күн толды дегенде, октябрьдің бірі күні жолға шықтық. Мақсатымыз – «Мәуліт» атты теміржол станциясына жету. Жетсек болды, билет алу, балаларды шұбалтып поезға отыру, Петропавлды басып, Қарағандыға жету дегенің бұйым болып па?! Жаңбыр аралас ақсоқта борап тұр. Жол дегенің ми батпақ. Толтыра бидай артқан жүк машинасы сол ми батпағыңды есіп ыңыранып келеді. Кабинкада екі балам мен Бағдат. Мен болсам, төбеде отырмын. Боран дегенің не, тәйірі? Жылы киініп, жалған дүниенің жартысындай үлкен болыққа оранып алғанмын. Ең кереметі – үшеу болып келіп, төртеу болып көбейіп кетіп барамын... Шынымды айтсам, төртеу емес, тұп-тура алтаумын. Машина үстінде менен басқа тағы да екі адам бар: ағалы-қарындас – Бәри мен Қымбат. Екеуі де ғаріп. Екеуінің де көзі жоқ. Өз семьямның Қарағандыға жетуін шопақ құрлы көрмеген соң, оларды да алып келе жатырмын. Өйтетінім, Қарағандыда керемет бір танысым бар. Жай таныс емес, атақты Филатовтың ортан қолдай шәкірті. Небір басырларыңды жазып жіберген оташы.

– Таныс-туыс, жегжаттарыңның ішінде соқырлары болса, алып кел. Қабылдаймын деген.

Мен, міне, сол дос дәрігеріме ағайын-туыс немесе жегжатым болмаса да, ауылдасым – екі бірдей мүскінді әкеле жатырмын.

«Жол болса жаман, күн болса түтеп тұрған ақ боран. Екі баламен, оның үстіне екі ғаріппен далада қалсақ, күніміз не болады?» – деген күдігіңізді көңілге күншілік жер жақындатқанмын ба, салып келеміз Құдайдың дес берісінде, інір қараңғысында Мәулітке де жеттік. Вокзалға барсақ, Қарағанды поезы бұл жерден ертең кешке өтетін болып шықты. Сонда ғана барып есіме түсті: ау, екі баланы көтеріп, екі ғаріпті жетелеп қайда барып түнемекпіз? Кез келген тұрғыннан:

– Осында қазақ үйі бар ма? – деп сұраймын. Ақыры рақмет жауғыр біреуі:

– Анау жерде қазақ, тұрады, – деп жөн сілтеп жібергені... Келсек, қора толған машина, үй толған қонақ. Екі бөлмеде ине шаншар жер жоқ. Исі қазақ болған соң, қабақ шытар үй иесі ме!

– Ау, ысырылыңдар былай қарай. Мына сәбилер жаурап қалмаса игі еді, – деп төрдегілерге жарлық беріп жатыр. – Ал жоғарлатыңдар, кәне.

Исі қазақ болған соң, қысылып жатқан біз де жоқ. Екі баланы көтеріп, екі ғаріпті жетелеп төрге шықтық. Шай іштік. Жердің тарлығынан қырымыздан жатып түнді де өткердік. Ертеңінде вокзалға келсек, жолаушы дегенің, оның ішінде қас қылғандай, тап Қарағанды жүретіні аткөпір. Әйелім мен балаларымды, екі ғаріпті бір жерге отырғызып, кезекке тұрдым. Екі жасар қызым тоңғаны ма, мамасына ұйлыға түседі. Ал Дана нәрестем болса, шешесінің борық мамасын сорғылайды да, мына дүниеге келгеніне ризалық білдіргендей ұйқыға кетеді. Ойында түк жоқ. Ол жағынан дәп папасының өзі секілді.

Сөйтіп жүріп, қырсыққанда қымыран іридінің кері келіп, кезек маған жеткенде орын болмай қалды... «Жаманның ақылы түстен кейін кіреді» деген рас екен, екі баланы көтеріп, екі ғаріпті жетелеп жүргенім сонда ғана есіме түсіп, вокзал бастығына бармаймын ба! Ақ шашты, көк көз, таудай кісі екен, басын шайқады:

– Өзің не қылған адамсың?! Ертерек неге келмейсің?! Енді амалың жоқ, бүрсігүнді күтесің...

Мәссаған безгелдек!..

Жазған құлда шаршау бар ма, енді бүрсігүнді күтетін болдық. «Соқыр ұстағанынан айырылмайды» деп бекер айтылмаған екен, салып ұрып кешегі үйге тағы келеміз ғой. Бір жақсысы, қонақтардың көбі аттанып кеткен екен. Бел шешіп отыруға, қисайып жатуға мүмкіндік туды. Үй иесі орта жасқа келіп қалған қалың қара мұртты кісі маған кейістік білдіріп жатыр:

– Кезектегілердің көп екенін көрген соң, жүгіріп үйге келмейсің бе?! Осы станцияда отыз жыл тұрамын. Танымайтын бірі жоқ. Екі билет болса – бірін, бірі болса – өзін алып бермейтін бе едім!?

Кәдімгі ебін таппаған тұз жалайдының кебі:

– Маған төрт билет керек қой, – деп жатырмын.

– Төртеуін де таппаймын ба?! Амал не!

«Өкінішті көп өмір кеткен өтіп», – деп Абай, мүмкін, осындайда айтқан шығар?... Кім білсін оны.

Біз, сөйтіп, аман-есен Қарағандыға да келіп жеттік-ау. Күн мұнда да ыздиып тұр екен. Қарлы бораның аяғы енді түу десе, түкірік түспейтін аязға айналған. Бірақ үйіміз сондай жылы. Жағамыз жайлау. Демалыстан шалдығып келіп, үһ, деп демалып жатырмыз. Демалып жатырмыз? Оны маған кім беріпті! Өз басыма тілеп алған азабым – екі ғаріпті жетелеп поликлиникаға, баяғы таныс көз дәрігеріме бармаймын ба енді. Соның алдындағы ертең барамыз деген күнгі Бәридің хал-күйін көрсең...Жоқ, көру түк те емес. Сезіну

керек. Оның көзі, жаңылмасам, бес-алты жасында қорасаннан кеткен. Өз айтуынша, күн сәулесін сезінеді. Түнде үй ішінде шамның жанған, жанбағанын да айыра алады. Ал бұл – жанары сөнбеген деген сөз. Шымылдықтанып бергі жағында тұрған шелді сылып тастаса, көзі шырадай жанып жүре бермек. Соқыр болғандықтан ба, кім білсін, қаршадайынан естігенін көңіліне тоқып, жадына сақтап өскен, білмейтіні жоқ Бәри осы жайға әбден қанық.

Бәри түнімен ұйықтай алмады. Әлсін-әлсін күрсінеді. Әлсін-әлі дөңбекшіп, аунақшиды, арада аз ғана күн өтеді. Ал Бәри болса, жарық дүниеңді өз көзімен көретін болады. Айнаға қарап өзінің қандай екенін анықтайды. Ақ мамасын берген анасы мен әкесінің, ағайын-туғандар мен алыс-жақындардың бәрінің кескін-кейпін бұрын көңілге ғана ұялатса, енді көз жанарына ұялата алады. Ақ-қара, қызыл-жасыл, көк-сары бояулардың түр-түсін, реңкін қызықтап, былайғы жұрт күнде көріп қадірін жоғалтқан жарық дүниені құлпырта жасандырып жанарында ойнататын болады. Адамға осыдан артық бақыттың керегі не?!

Қуанғаннан жүрегің лүпілдейді тіпті.

Иә, сөйтіп, біз көз дәрігеріне бардық.

Ең алдымен, көзі жүре-келе бертініректе кете бастаған, әлі де болса қарайған бірдемелердің сұлбасып айыра алатын Қымбат кірді де, қуанып шықты: жанары бүтін. Шелейі сылынады. Көзі көретін болады. Орысша білмейтін Бәриді мен өзім алып кірдім. Дәрігер оны олай қарады, бұлай қарады. Электр жарығын әр тұсқа ауыстырып қойып, әр қилы сұрақтар қойды. Қорытынды: көздің жанары жоқ. Операция жасағанмен ештеңе де шықпайды.

Сонымен, Қымбат ауруханаға жатып емделіп жазылып шықты. Ал Бәри болса, бірден ауылға қайтты. Өйтіп қайтқаны да бар болсын. Қалтасында көк тиын ақшасы жоқ екен. Біздің де қарық болып жатқанымыз шамалы. Демалыстан оралған, арғы жағында қоры жоқ адамда не қаумет болушы еді, қарызданып, қауғаланып аттандырдық-ау, әйтеуір. Жоқ, аттандырдық дегенім де дәл емес. Соқыр адам өз бетінше жүре алмайды екен ғой. Бұл шындықты, тап сол жолы аштым да, өзімізге таныс Мәуліт станциясына дейін апарып салуыма, сөйтіп елден келген кісіге табыс етуіме тура келді.

Содан бері, міне, отыз үш жыл өтті. Туған аулымда дүниеге келген қызым жоғарғы оқу орнын бітірді Үйлі-баранды болды. Аман болса, енді, бір он-он бес жылда өзі де әже болып қалар түрі бар. Ал біз сонда тірі жүрсек, ұлы ата, ұлы әже атанып кетуіміз де ғажап емес қой.

«Тышқан өле алмай жүріп құйрығына қалжуыр байлайды» дегендей, өзіміз де жарымай жүріп, ғаріптерді ертіп алғанымызды еске алсақ, жұбайым күні бүгінге дейін ренжиді:

– Балалық па, әлде ақымақтық, айы-күнім тақалып отырып жолға мен қалай шықтым екен десейші?! Айдарымыздан жел есіп тұрғандай-ақ, екі масылды сен қалайша ертіп алдың десейші?!

Қырық жас дегенің қарасын әлдеқашан үзіп кеткен себепті, жанымыз бұл күнде алға шыққан соң ба, сондағы ісіме өзім де қайран қаламын.

Сөйте тұра кім біледі, жастық қызуым мен қамсыз күндерім қайтып оралса, сол оқиғаны қайталамаймын деп ешкімге уәде бере алмай қалам ба деп те қорқамын...

ӨЗ МАШИНАМ ДЕГЕНДЕ...

Мен асықпай жүріп балама машина жүргізуді үйреттім... Бір кезде Жазушылар одағында Иван деген бір тыңғылықты шофер болған. Машина сатып алып, өзім жүргізе бастаған кезде сол Иван:

– Бір жылға дейін асықпай айда. Сабырмен, баппен жүр. Ақырын жүрсең оқыстан болар оқиғаларды алдын ала болжауыңа мүмкіндік туады. Ең жақсысы, шартты рефлекс дегенің қалыптасатын болады. Шартты рефлекс қалыптасса, кейін небір қиын жағдайдан да оңай шығып кете аласың. Ал осы бастан қатты айдап ызғытып кететін болсаң, әлгі шартты рефлекс дегенің өмір бақи қалыптаспайды. Әманда оқиғадан кешігіп барып қимыл-әрекет жасайсың. Мұның өзі бірдемеге ұрындырмай қалмайды, – деген.

Мен Иванның айтқандарын екі еткенім жоқ. Соның нәтижесі ме, білмеймін, әйтеуір рульге отырған жиырма бес жылдың ішінде жеңіл-желпі бірдемелер болмаса, анау айтқан жағдайға түсіп көрген емен.

Сол тәжірибемді енді балама үйретем ғой баяғы. Саян бірін тыңдайды, бірін тыңдамайды. Сөйтсе де реакциясы жақсы, спортшы болғандықтан машина жүргізуді тез үйреніп кетті.

Бұл ретте көңіліміз тынғанмен, енді тағы бір мәселе келіп шықпасы бар ма!?

Әдетте оның алты ай жазда бұрылуға мұршасы жоқ. Үнемі қызыл танау болып жүргені. Соның салдары ма, әлде салақ па, кім білсін, қолы босай қалса, машинаны мінеді де, бір кезде гаражға әкеп қойып кетеді. Жумайды. Ішін тазалап, сүртпейді. Ертеңінде «рақатын» мен көрем. Жасы келіп қалған адамның тоңқандап машина тазалап жатуы оңай дейсің бе?! Жатып ренжимін ғой. Балам жұбатумен болады:

– Қолым тимеді, папа. Келер жолы айнадай етіп жалтыратып қоямын.

Бірақ баламның келер жолы да уақыты болмайды. Мен тағы ренжимін.

– Өйте берсе, шаршап не қыласың, берме машинаны, – дейді шешесі де қиналып.

– Бермесек, бермейік, – деймін мен де реніш үстінде. Бірақ ашу тарқаған кезде жайылып қаламыз. Машина деген не? – Жай темір. Сол темірге бола дүниеқоңызданып, баладан қызғанып, іштарлық жасап жатуың – масқара емес пе! Жиған-тергенін кім алып кетіпті ана дүниеге. Естір құлаққа ұят тіпті. Осындай қиналыс үстінде жолды жұбайым тапты.

– Қой, сен бүйтіп ренжи берме. Одан да осы балаға машина алып берейік. Күте ме, күтпей ме содан кейін өзі білсін, – деді ол баспадан кітабым шығып, қоң жинап қалған кезде.

Біз осыған тоқтадық. Баламызға «Жигули» машинасын сатып әпердік. Әйелі мен төрт жасар қызында ес қалмады. Қайда барам десе де, енді ез еріктері. Бізден рұқсат сұрап кіріптар болып жатпайды. Тағы бір қызығы – зырылдатып біздің үйге келеді. Кабинетімде жұмыс істеп отыратын мен, балам машинасының даусын бірден танимын да, терезеден қараймын. Қызық сурет: тырс етіп баппен есік ашылады. Бір жағынан балам, екінші жағынан немерем мен келінім шығады. Үшеуінің қолында да шүберек, машиналарын айналдырып сүрте бастайды. Үніле қарайды. Үніле сүртеді. Содан кейін үйге беттей беріп, үшеуі де тұра қалып артына бұрылады. Айнадай жалтырап тұрған ал қара көк «Жигулиін» қызықтап тұрып қалады. Ал біз болсақ, үшінші қабаттағы жұмыс бөлмемнің терезесінен жымия күлеміз.

Кімнің малы болса, оның малы болсын, мейлі керек десең, әкеңнің малы... Бірақ өзімдікі дегенге не жетсін!

ЕСІРКЕП ҚАРТТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Қызылорда қаласында тумаса да туғандай болып кеткен Қомшабай атты інім бар. Әкесі Есіркеп мен көргенде жасы жетпістерге қарай келіп қалған сұлу да сүйкімді ақ шал еді. Шашы да, өзі де қылаусыз аппақ. Сол кісі бірде қызық әңгіме айтқан. Соны каз-калпында қағазға түсіруді жөн көремін.

Отызыншы жылдардың атақты халық комиссары Темірбек Жүргеновтің әкесі Қара дәулетті кісі болған. Ел ішіндегі беделі де жаман емес. Айтқанын тыңдаттыра алатын, дегенін істеттіре алатын адам. Сөйтсе де Сыр бойында одан да өткен беделді, одан да өткен даңқты бір кісі бар. Ол – белгілі ақын Тұрмағанбет Ізтілеуұлы.

Тұрмағанбет Қарадан көп кіші. Сөйтсе де нағашылы-жиенді болғандықтан әзілдері қатты жарасса керек.

Бір күні Қара түстеніп отырған үйге Тұрмағанбет келіп түскен ғой. Жасы кіші болса да, даңқы зор, әңгімесі әдемі, көрген-білгені көп Тұрекенді жұрт қаумалап төрге шығарайын десе, Қара сырыла қоймапты. Әңгімесін үзбей сөйлей беріпті.

– Тұреке, жоғары шығыңыз.

– Жоқ, маған осы ара да жарайды, – деп ақын төменірек жерге отырған.

– Тұреке, сіз сөйлеңіз...

Бірақ ауыл-үй арасының қысыр әңгімесін айтып отырған Қара тоқтай қоймаған.

Сонда Тұрмағанбет ақын жұртқа Қараны мезгеп былай депті:

– Адамның бойында алпыс екі тамыр бар. Соның бірі әу баста ерекше ерке жаралады екен. Нәресте дүниеге келгенде жаңағы тамыр өкшеде тұрып сәбиге жер тепкілетеді. Он мен жиырманың арасында табанға барып, қолды-аяққа тұрғызбай зырылдатады. Жиырма мен отыздың арасында салып ұрып белге барады. Жатқызбайтын болады. Түн ұйқыңды қашырып жортуылға шығарады. Бозбалалық құрғызады. Отыз бен қырықтың арасында ол тамыр кеудеңе келеді. Соқталы азамат етеді. Қырық пен елудің арасында әлгі тамыр басыңа барады да, кеменгер дана етпек сені. Ал алпыстан асқан соң, тіліңе келіп қоныс салады да, адамды заржақ етіп бос сайратып қояды. Қарекеңнің сол заржақ, тіл безер шағы ғой, сөйлей берсін...

Разы болған жұрт ақынын көтеріп әкеп, Қарадан да жоғары отырғызыпты деп, Есіркеп қарт нұрлы да сұлу жүзіне күлкі ойнатып, қылаусыз аппақ сақалын ақ саусақтарымен сипалап қойған еді.

Мейлі Қара, мейлі Ақ бол, асылы жұрт қаламаған жерде үндемегенге жетер не бар екен десейші!

ӘКЕМ ТУРАЛЫ СОҢҒЫ СӨЗ

Менің әкем сексен жетіге қараған шағында, 1983 жылы сентябрьдің төрті күні дүние салды. Сентябрьдің жетісі – сәрсенбі күні жамбасы жерге тиді Соңғы отыз жылда қыс айларының денін қалаға, бізге келіп өткізетін-ді. Бірақ кейінгі үш-төрт жылда жүріс-тұрысы ауырлап, Алматыға келе алмады.

Со себепті жай-күйін білмекке, сәлемдеспекке ауылға өзім барып жүрдім. Бір мың тоғыз жүз сексен бірінші жылы барғанымда тың еді. Көңілі де тетік, жүріс-тұрысы да ширақ болатын. Көргісі келген соң

Түмен облысында тұратын жиені – Қапезге де апарып қайтқанмын. Араға жыл салып тағы келдім. Бірақ әкем шаршаңқырап қалған. Сабыты да кісіге түсе бастапты.

Менімен қонақтап келген Тахауи сәлем бере бөлмесіне кірді.

– Шәке, қалайсыз? Тынсыз ба? Әкем сәл жымиды да:

– Сексен бес дұрыс еді. Арғы жағы кәләкәйт, – деп өзі де күлді. Бізді де күлдірді.

Бұл әңгіме көз жұмарынан бір жарым ай ғана бұрын болған еді. Өмірден жыламай өткен адамдардың бірі – менің әкем бе деп те ойлаймын.

ҚҰЛЫҚТЫҢ ҚҰНЫ

Бізде Залман Михайлович Танхимович деген орысша жазатын еврей жазушысы болды. Екеуміз көрші тұрдық. Екеумізде де машина бар. Екеуміздің де темір гаражымыз үй жанында. Өзіңнің машинаң болса, машинаң болғаннан кейін гаражың үй қасында тұрса, алшыңның оңынан түскені дей бермейсің бе! Әрине. Танхимович та, мен де солай ойлаймыз. Тағдырға дән ризамыз. Екеуміз күнде гараж алдында кездесеміз де телпегімізді көтерісіп амандасамыз. Езуімізді құлағымызға іліп тастап мәз болысамыз.

– Нам с тобой крупно повезло, – дейді Залман Михайлович.

Мен оған басымды шұлғып құптаумен боламын:

– Айтары жоқ-ау, тегі!

– Бізден басқалардың халі хал емес қой. Машиналары қала сыртындағы ақылы орындарда тұрады. Апарып қойғанша бір сағат, алып келгенше бір сағат керек. Азаптың көкесі...

– Иә, жаның ашиды тіпті.

Күндеріміз өстіп жайбарақаттықта өтіп жатты. Сондай татумыз. Керек десең, доспыз. Кешке қарай кездескенімізде машина артында бірдемелеріміз болса, қалтқысыз бөлісеміз. Сенікі-менікі жоқ бізде. Еншіміз бір десек те болғандай тіпті. Өстіп жүргенде, бір күні бақытты күндеріміздің шырқы бұзылсын да кетсін: гараждарымыз тұрған жерге үй салынатын болды. Гараж қақпаларына қаһарлы хабарландырулар ілінді:

«Осы айдың пәленше күніне дейін гараждар алынатын болсын. Әйтпеген күнде бульдозермен ысырып тастаймыз». Танхимович жүгіріп біздің үйге келді.

– Енді не істедік?

– Бір жөні болар, – деймін мен оған... – Әлі уақыт бар емес пе? – Танхимович сипақтап біраз тұрды да, кетіп қалды.

Ертесіне қарасам, менің гаражым орнында. Ал Танхимовичтың гаражы зым-зия. Алғашқы күдік: менің гаражымды қалдырып, оның гаражын қайтіп ысырып тастаған? Өйтетіндей мен кімнің еркесі едім? Сөйтсем, жарты литрді бөліспей ішпейтін менің жан досым Залман Михайлович түннің бір уағында кран әкеліпті де, гаражын менің тереземнің алдындағы бос орынға орната қойыпты. Ал қыларың болса, қыл енді!

– Ау, Залман дос, бұл ісіңді қалай түсінуге болады? Менің терезем алды болғандықтан, гараж қойылса, мен қоюға тиісті емеспін бе бұл жерге?!

– Ешқандай да түсінбей-ақ қой. Жуырда көшіремін, – деп жұбатты Танхимович.

Амал қайсы, жоққа бола көршіңмен ренжісу дұрыс емес. Мен гаражымды әрірек бір жерге апарып қойдым да, демалысқа шығып кеттім. Көп кешікпей Саяннан хат келді. Балам біздің гараждың орнында қалып, Танхимович гаражының алынып тасталғанын жазыпты. Үй салудың ережесі бойынша, жаңа құрылыстың төңірегінде тоғыз метрден бері ештеңе де туруға тиіс емес екен. Атқару комитеттің өкілдері сол ережеге сүйенген.

Сөйтіп, өз қулығы Танхимович байғұсқа бір гаражға түсті.

Балам хатын орысшалап: «Где Сафуан Шаймерденов, двум хитрецам делать там нечего. Не правда ли?» – деп аяқтаған екен.

Осы күнге дейін сол орында тұрған гаражыма барған сайын баламның мына сөзі есіме түседі де, өзімнен-өзім күліп қоямын.

КӨКПАРҒА ТАЙЫНША ТАРТҚАН...

Бұдан көп жыл бұрын Қапшағай теңізінің арғы бетіндегі «Шеңгелді» совхозындағы бір шаруа адамынан соғым алатын болдым. Рульде өзім. Қасымда қонаққа келіп жатқан әкем бар. Біз совхозға сәске түсте келдік. Ашық шарбақта жем жеп жүрген он шақты жылқы. Қайсысын таңдасақ та өз еркіміз. Жасынан жылқы бағып, мал арасында өскен қария жылқы ішінде біраз жүрді де, жүген-құрық тимеген бір семіз байталға айдар тақты. Жылқышылар қақпайлап жаңағы байталды шығар қақпаға айдап әкеліп үйшікке өткізіп берді. Қалай әкетсең, ендігісін өзің біл. Әкем болса жасы ұлғайған адам. Мен болсам... Иә, менің жайым айтпаса да түсінікті ғой. Енді не істейміз деп дағдарып тұр едік, елулер шамасындағы салт атты бір кісі келіп әкеме селем берді. Істің мән-жайын түсінгеннен кейін:

– Атым сенімсіздеу, дегенмен де байқап көрейін, – деді де, шүу асауды бұғалықтап арқанның екінші ұшын иіріп әкеп, тақы-

мына басты. Сөйтті де, тарта жөнелді. Байтал төрт аяғымен табандап жатып алған. Ат шірене тартты. Шүу асау тыңға салған түренше жер сызып келеді. Ал ана қазақтың жалаңаш тақымындағы арқан домбыра шегіндей дыңғырайды. Үзілуге бар, бірақ желімденіп қалған секілді бір еліге де сусыған жоқ. Өстіп отырып біз оның үйіне келдік. Жас кезінде өзі де күнгімен көз сүріндірген әкем қайран қалып, басып шайқады.

– Тақымың қысқаш па өзі немене?! Өнеріңе болайын. Менің де қайратым біраз бар еді. Бірақ тақымыма ту биені бастым деп мақтана алмаймын, – деді.

Өкінішке орай, аты-жөні жадымнан шығып кеткен жаңағы қазақ:

– О, бұл біздің дағдылы машығымыз. Жасырақ кезімізде серкені менсінбей, көкпарға тана тартатынбыз, – деп қайырды жауапты.

Әкем құптай сөйледі:

– Мына өнеріңнен кейін түйе тартатын едік десең де сенем, шырағым...

Осындай кереметті көргенім бар менің...

АЛА ТАҚИЯ

Құтби Киром – тәжік халқының белгілі жазушысы. Менің досым. Әу баста онымен тәжік әдебиетінің Алматыда өтер онкүндігінің шаруасымен командировкаға келгенде танысқан едім. Жүре-бара достасып кеткенбіз. Сол жақындық мына Қарағанды сапарында тіпті нығая түсті.

1963 жылдың сентябрь айының басы Қазақстанның солтүстік жағын аралап, Қарағандыға келдім. Қала іргесінде тұратын туысым – Жұмышев Иманғалидың үйінен аттанғалы жатыр едік: көктен түскендей салып ұрып Құтбидің өзі жетіп келмесі бар емес пе! Құшақ жайысып, қауыштық та қалдық.

– Ау, Құтбижан, қайдан жүрсің?

– Алматыға келсем, жоқсың. «Жақсы күйеу қайынсақ» деген өздеріңнің мақалдарың бар емес пе! Жаман күйеу емес екеніңді білемін. Сол себепті зәуде Қарағандыға жүрген шығар деп әдейі ізіңді кесіп келдім, – деп күлдірді.

– Тәжікстанға барсам, мен де сені Айни ауданынан іздер едім. Әрине мен онда қайынсақ жаман күйеуді іздемекпін ғой, – деп мен де болмай жатырмын. – Сол себепті уақытпен санаспайсың, Алматыға бізбен бірге машинамен аттанасың.

– Өзіме де керегі сол.

– Бұл өлкеде керемет жерлер бар. Сол керемет жерлерде күні бүгін мақтаныш ететін керемет дарын иелері болған..

– Таныстыр сол жерлеріңмен.

– Керемет дарын иесінің бірі – Мәди. Әрі ақын, әрі композитор. Әрі XX ғасырдың басындағы қазақ халқының Робин Гуды.

– Робин Гуд екені де рас.

Бұл өлкеде бұрын да болған, әрі қазақ туралы пікірі тым жоғары Құтбидың Мәди туралы хабары мол екен:

Атыңнан айналайын Қарқаралы,
Сенен – бұлт, менен – қайғы тарқамады.
Сайыңнан сайғақ құрлы пана таппай,
Мен болдым бір қашқын жан Арқадағы, –

деп өлеңдетіп те жіберді.

Біздің алдымен, ат басын тірер жеріміз сол Қарқаралы болмақ.

Арқаның меруерт алқасы – Бурабай мен Баян-аула десек, үшіншісі осы Қарқарасы емес пе! Жеткенше асықпыз. Бірақ бір кезде шәрдәрі, шай артқан қытай саудагерлерінің, батсайы-жібек, шайы мата артқан Орта Азия саудагерлерінің керуендері мен қазақ сахарасының түкпір-түкпірінен төрт түлік мал айдаған дала байларының тотысқан қан базары – аты шулы Қоянды жәрмеңкесінің жұртына қалайша соқпай өте аламыз?

Біз әлі асфальт төселіп бітпеген, томардай-томардай қиыршық тастары машинамыздың астын соғып жүргізбегендіктен шоссеңізді былай тастап, Қояндыға дала жолымен тарттық. Жүріп келеміз. Жүріп келеміз. Түс ауды. Шаршап, шөлдеуге айналдық. Ақыры теріс жолға түсіп кеткенімізді аңғардық. Бір кезде алдымыздан қыстақ көрінді. Кіре берісте: Нүркен Әбдіров атындағы қой совхозы деген жазу. Сөйтсек шығыс оңтүстікке қарай ойысып кетіппіз. Қарқаралы солымызда қалған. Оқасы не? Ол қалада күтіп отырған нағашымыз да, жиеніміз де жоқ. «Жол аяғы жүрсе бітеді» дегендей, әйтеуір, жылжи берсек болмай ма?! Сонда да әлде бір жерге аялдап, шөл басып, тыныстап алғанымыз да теріс болмас еді-ау.

Ұзын көшенің басына іліге бергенімізде, көк қақпалы қоршауы бар көк шатырлы үлкен үйге көзім түсті.

– Мына үйге тоқтап, шай ішсек қайтеді?

Құтби менің сөзімнен жаңсақтық тауып түзетіп жатыр:

– Тоқтауын тоқтармыз. Оған көзім жетеді. Ал ондағылар бізге шай бере алар ма? Ол жағы маған қараңғы.

Қасымда бөтен адамның барын осы жерде есіме алып, ойланып қалдым. Кіріп барып шай іше алмай шықсақ, сорлағанымыз емес пе!?

Сызылып барып көк қақпаны аштым. Арғы жағы тап-таза, жұтынып тұрған аула іші. Әдеміше келген бір жас әйел самауырға шоқ салып жатыр.

– Алыс жолдан келе жатқан жолаушы едік... Шай бере алмас па екенсіз?

Самауырға шоқ салып жатқан келіншек жымия сәлем беріп, басып иді:

– Аға, шайдан да үлкен сыбағаңыз бар. Түсіңіз.

Біз үйге кірдік. Әлгіндей болмай шай келді. Әлгіндей болмай самауырға шоқ салып жүрген әлгі әйел дастарқан басын басқа бір ересек әйелге тапсырды да, ғайып болды. Әрине біз: «Жолаушы үйінен қырық қадам шыққан соң ғаріп болады» деген мақалды ұстанып, шай ішкенімізге құлшылық жасап, разы болып отырмыз. Әйел қайда кетті? Шайдан басқа ештеңесі болмай ма екен? Шаруамыз жоқ тіпті.

Сөйткенше болмады, сау етіп бірінен-бірі өткен өңдірдей төрт жігіт кіріп келді:

– Ассалаумағаләйкүм, Сафаға.

– Жолыңыз болсын!

– Әдейі шақырса келтіре алмайтын қонағымыз едіңіз, Құдай айдап қолымызға келіп түстіңіз. Құр шаймен құтылып көріңіз енді бізден!...

Ан-таңмын.

Сөйтсем, біз келіп түскен үй осы совхоздағы орта мектептің директорының үйі екен. Үй иесінің қасына еріп келген үш жігіт – совхоздың директоры, совхоздың бас агрономы, совхоздың бас зоотехнигі. Самауырға шоқ салып жатқан келіншек – әдебиет пәнінің мұғалімі. Алматының қыздар институтының түлегі. Қаладағы кездесулерде талай-талай болған. Талай-талай сұрақтар қойған. Талай кітаптарымызды бақайшағына дейін шағып, баяндамалар жасаған.

Ұзын сөздің қысқасы, біз бұл ауылда үш күн болдық. Қаркаралыға бардық. Атақты Шайтан көлге көтерілдік. Мектебінде кездесу өткіздік. Ауыл жігіттері екі елі қасымыздан қалмады. Алақандарына салып жүрді десек те болғандай. Ақыры төртінші күні ертемен, таң сәріде біраз жерге шығарып салып, енді ашық аспанның астына дастарқан жайды. Біз бұл ауылдан мәртебеміз өсіп, бір жасап аттандық. Құтби таң-тамаша. Даркандыққа, мырзалыққа қайран... Ел үстінен өтіп бара жатқан көлденең аттылы жолаушылардың өзін ұстап алып, үш күн бойы жібермей қойған жігіттердің жаны жоқ конақжайлылығына қайран.

– Біздің тәжіктерде жомарт, сақи кісіні: «Ә, бұл нағыз қазақ» деген тенеу бар еді. Сол сөздің мағынасын мен енді түсіндім, – дейді Құтби машина ішінде келе жатып.

Ықылас пен көңілге, ірілікке байып, қалтқысыз құрметтің қызуына бөгіп көсілінкіреп отырған мен, шешіліп кетем ғой баяғы.

– О, бұл мырзалық мырзалық па, тәйірі! Қазақтың шын мырзалығының бір ұшы ғана ғой сенің көргенің.

Жүріп келеміз. Бетіміз – аудан орталығы Ақтоғай. Одан әрі жайлау жолымен Семей облысына аспақпыз. Қыркүйек айының бас кезі болса да айналамыз көкпеңбек. Күз жаңбырымен қайта көктеген дала сондай тартымды. Даңғырап жатса да, ылғалы мол дала жолы шаң шығармай ирелеңдеп алысқа тартады. Қанатын кең салып ілесіп келе жатқан екі беткейдегі тау сілемі бара-бара қусырылып бізді қыспаққа ала бастаған секілді. Ұзын ұрғасы он шақты үйден тұратын «Милы бұлақ» деген жерге келдік.

Қыстаққа кіре берісте жаңа салып жатқан ағаш үйге көзім түсті. Қасында киіз үй. Үй белдеуінде үш құлын байлаулы тұр. Тәжіктер шын мырзасын қазаққа теңейтін болса, ал мен сол қазағыңыздың өзі болсам, оның үстіне қазағыңыздың ту тіккен жаннат өлкесі Қарқаралының жерінде келе жатсам, белдеуінде үш құлын байлаулы тұрған үйге неге бұрылмаймын? Бұрылып, тәжігіңіздің өзі мырзалықтың бейнесі еткен қазақтың үйіне кіріп, мына тәжікке дәм сыйлап, қазақ мырзалығын тағы бір неге танытпаймын!?

Киіз үй күз белгісін танытып қаңырап бос тұр екен. Көп кешікпей жығылар түрі бар. Біз бір ғана бөлмесі біткен ағаш үйге бет-тедік. Жұрт молынан тұрып тіршілік қарекетіне әлдеқашан көшкен ертелік шақ болса да, жасамыс бір әйел жастықтардың мамығын бұрқырата ұшырып, төсек-орнын енді ғана жинап жатыр екен. Дала дастарқанының әлі тарқай қоймаған буының әсері ме, сөйлей кірдім:

– Жеңеше-ау, түске дейін төсек жинамай не еткенің?.. Әйел адырая қарады.

– Немене, жинап берейін деп келдің бе?

– Жинасақ жинаймыз...

Бірақ менің әзіл-еркелігімді түсініп жатқан әйел жоқ.

– Жинасамыз, көмектесеміз деп келгендердің талайын көргенбіз. Жолдарыңнан қалмаңдар. Әйда, барыңдар.

Мен жығыла сөйлеп жатырмын:

– Алыс жолдан келе жатқан жолаушылар едік. Белдеуде үш құлын байлаулы тұрған соң, дәм татайық деп бұрылдық.

– Қымыз жоқ.

– Саумал болса да ішеміз.

– Саумал да жоқ.

Мырза атанған қазақтың мына әйелі қарсы алмай тұрған соң, Құтби далаға шығып кетті. Мен енді еркінси сөйледім:

– Женеше-ау, ас аңдып жүрген ешкім жоқ бұл заманда. Ана жігіт тәжіктің Құтби Киром деген ақыны. Қадірлі қонақ. Соның алдында өлтірдіңіз ғой мені...

Әйел менің бетіме таңдана қарап бетін жыртты:

– Құдайым-ай, қара бастырды ғой мені. Ала тақия кигенге осында алма сатқан саудагерлерсіңдер ме деп қалып ем ғой, мен бейбақ! – Осылай деді де жүгіріп далаға шықты. Құтбиді жетелеп үйге алып кірді. Бал татыған қымыз табылды. Бауырсақ пен май да шықты.

– Ағаларың қазір шөптен келеді. Мал соямыз, болыңдар осында.

– Рақмет, жеңешетай!

Біз ашуланса шөл де, жадыраса көл жеңгемізден зорға құтылып ілгері жүрдік. Әрине тәжік киген ала тақия талай-талай әзіл-әңгіменің тиегі болды. Соңдай көңілдіміз. Енді Ақтоғайға да алыс қалған жоқ. Тарамдалып шыға тартып, қайта келіп қосылып жатқан дала жолымен ызғытып келеміз. Кенет алдымызда ілбіп ілгерілеп бара жатқан бір жүк машинасы көрінді. Рульде отырған мен, оң жағымдағы бір жол тармағымен басып озып, алға түстім. Біршама уақыттан кейін артымыздан – пиа..пип... деген дауыс шықты. Қарасақ, әлгі ілбіп келе жатқан жүк машинасы, тұмсығын тақап келіп қапты. Тоқтаңдар деген белгі білдіреді. Айдаладағы жолаушыға не қажет болмайды? Бір мұқтажы бар шығар?.. Жолдан шығып тұра қалдым. Алдымызды кес-кестеп көлденеңдей келіп жүк машинасы да тоқтады. Кабинаның екі жағынан қарғып, екі жігіт түсті. Көздері үкінің көзі секілді. Қып-қызыл. Екеуі де удай мас.

– Бәсі дәкөмент! – дейді шофер жігіт жаман орысшасымен тілі күрмеліп.

– Қайдағы документ?

Машинаның үстінде милиция формалы бір лейтенант тұр екен. Ол да мас.

– Давай, давай атбирай! – деді барылдап.

– Неліктен атбирай?!

– Ви нарешеле...

– Нені нарушили? – дедім мен де өздерінің сөзіне салып.

– Улецное двежения...

Сөйтсек бұлар біздің оң жақтан басып озғанымыз үшін байланысып тұр екен. Мастармен тәжікелесіп тұрамыз ба, тартып бердік. Олар бізді қуды. Бірақ жеткізбедік. Шынымды айтсам, Ақтоғайға соншалықты ашу қысып келді. Қазақтың мына даласында ерлік пен ездіктің қатар өмір сүріп келе жатқанын қалай түсінерсің?! Көп кешікпей мастар ұсталды. Аудандық тұтынушылар одағының

машинасы екен. Манағы мықты үшеу жынын алдырған бақсы секілді. Есеңгіреп қалған. Бір сұмдықтың болғанын біледі. Бірақ не сұмдық екенін аңғара алмайтын секілді. Милиция лейтенанты формасын тастап, жай костюм киіп үлгеріпті. Боп-боз. Кешірім сұрай береді. Сөйтсе де бір нәрсені анықтағым келеді.

– Шофер да, қалғандарың да удай массындар. Сонда тәртіпті қайсымыз бұзған болып шығамыз?

– Қателік болды... Кешіре көріңіз.

– Біз ғой даланың тағысы емеспіз. Өз бетімізбен кетіп бара жатқан жолаушылармыз. Не шаруаларың бар еді бізде? Кім деп құдындар?

– Шынымды айтайын ба? – деді лейтенант ағынан жарылып.

– Керегінің өзі сол ғой, – деді аудандық партия комитетінің бірінші секретары Нарымбетов.

– Машиналарыңыздың сериясы бөлек екен. Оның үстіне мына кісінің басынан ала тақияны көрген соң... алма сатып жүрген өзбек саудагерлер ме деп қалдым...

Ашу буып отырған мен күліп жібердім. Қазақ тілін жете біле бермейтін Құтби істің мәнін кешеулеп барып түсінді де, басындағы ала тақияны столға ұрды.

– Бір күннің ішінде екі рет ұятқа қалдырды. Енді кисем, ит болып кетейін...

Содан бері, міне, жиырма бір жыл өтті. Құтбимен байланысымыз әлі күнге үзілген жоқ. Жиі-жиі кездесіп тұрамыз. Бірақ оның Ақтоғайда берген антынан айныған кезін де байқаған емен.

СҮЗГІШ ЖАЗУШЫ

Ісләм Жарылғапов – қазақ тіл өнерінің тарихынан өз орнын ала алатын айрықша тұлға. Соңғы отыз жылда қазақ тілінің құрамына Ісләм кіргізген жаңа сөздер бірқыдыру: балмұздақ. Аялдама. Оқырман. Көрермен. Жағажай, Жайлаужай. Бейдауа... тағысын тағылар. Осындай сөздердің ұзын-ұрғасы жиырма-отыз. Ал мұның өзі бір адам үшін аз дүние емес. Өйткені, сөз туындату – айрықша талантты қажет ететін қиын құбылыс. Қазіргі әдеби тілімізде де, ауызекі сөйлеуімізде де қалыптасып кеткен жиырма-отыз жаңа сөз! Ал қалыптаса қоймағаны қаншама?... Дүниежүзілік әдебиет тарихында ешбір данышпанның қолынан келмеген шаруа. Бір кезде орыс әдебиетінде Европа елдерінен кірген галошты – мокроступ деп, театрды – зрелище деп, тротуарды – топталище деп орысшалағандар болған. Бұл сөздердің тілге кіріге алмауы сөз

құраудың қиындығын танытады. Бұрын тарақанға ғана байланысты айтылатын – шуршат сөзін И. С. Тургеневтің – камыши шуршат, – деп жаңа мағынада қолданғанын орыс лингвистикасы күні бүгінге дейін мақтан ететіні тегін емес. Жарылғаповты айрықша тұлға деп отырғанымыз да содан.

Дегенмен де сөз туындату – ғылымның шаруасы. Жазушы болудың басты шарты – ең алдымен, көркем шығарма жазу. Қала берді көркем аудармамен шұғылдану.

Осы тұрғыда Ісләмнің Жазушылар одағына қалай өткені есіме түседі.

1956 жыл. Казақстан Жазушылар одағының бұрынғы үйінің залында президиум мәжілісі өтіп жатыр. Күн тәртібінде мүшелікке кісі алу. Кезек Ісләмға келді. Кепілдемені басқалар емес, тап Мұхтар Әуезов пен Қазақстан Жазушылар одағының председателі Ғабит Мүсіреповтің өздері берген.

Соның өзінде де талас туды. Мүшелікке алудың басты шарты – көркем кітаптың болуы. Ал мына кісіңізде ондай кітап жоқ. Сұрақ:

– Жарылғапов жолдастың қандай кітаптары бар екен?

– Герценнің «Кто виноват?» романын аударып бітіргеніме біраз уақыт өтіп еді. Қазір сол аудармамды сүзіп жатырмын, – деп жауап берді Ісләм.

Сөзді Мұхтар Әуезов іліп әкетті:

– Міне, көрмейсіңдер ме, Ісләм қазақ тілінің сықырын жақсы меңгерген жігіт. Тілге жөнсу басқа біреу болса, редакциялап жатырмын... жөндеп жатырмын... түзеп жатырмын... қайта қарап жатырмын дер еді. Ал Жарылғапов сүзіп жатыр.

Мұхтар түсіндірмесінің әсері адам айтқысыз болды. Ісләм Жазушылар одағына бірауыздан қабылданды.

Содан бері табаны күректей жиырма тоғыз жыл зымырап кетті. Ал Жарылғапов болса, Герценнің «Кто виноват?» романын әлі күнге сүзіп, аяғына шыға алмай келеді.

Уақыт шіркін, өтейін десе оп-оңай-ақ екен-ау!?

ІСЛӘМ ТУЫНДАТҚАН СӨЗДЕР

Аялдама – остановка. Азагүл – траурный венок. Асадал – буфет.

Асадал бұрын қазақ тілінде бар сөз. Бірақ Ісләм оны жаңа мағынада қолданып отыр.

Аққайнар – шампанское. Әуескер – любитель. Әуегер – аэронавт. Алжұмыр – помидор.

Ісләм бұл сөзді – жауҗұмыр – картоп – деген сөзден шығарған. Ал – парсы тілінен кірген сөз. Қызыл мағынасында. Алқызыл – қызылдың қызылы немесе қанқызыл. Бұл жерде ескерер бір жай – көркем әдебиетте помидорды – қызан – деп көбірек қолданып жүргеніміз. Менің ойымша, қызан – тілімізге кірігіп келе жатқан сөз.

Балмұздақ – мороженое. Бөртегүл – сирень. Бейдауа – рак (болезнь). Бағахат – отзыв. Балшарап – сухое вино. Басылым – издание. Баспагер – издатель. Басжалбыр – капуста. Бияла – пузырь.

Солтүстік жақтың қазақтары пузырьді – бұзыр, дейді. Мәселен, шамның бұзыры.

Гүлгүл – букет цветов. Ғарышкер – космонавт. Ғарыш – космос.

Әдеби тілімізде кірігіп келе жатқан сөз.

Ғаламшар – планета. Дүниетаным – мировоззрение.

Дүниетанымды – Мұхтар Әуезовтің қатты ұнатып – табылған сөз деп бағалағанын өз құлағыммен естігенім бар.

Дауажай – курорт. Дамылжай – дом отдыха. Дәрігер – фармаколог. Дәрішілік – фармакология.

Ісләм бұл жерде – фармакологияның арғы тегі – жетесіне сүйеніп отыр. Pharmakon – грек тілінде – дәрі. Logos – ілім.

Дәушия – бутыль. Думан – фестиваль. Еңбеккер – труженик. Емгер – врач. Емші – лекарь. Жазбайшы – писун. Жазақ – писака Жазғақ – графоман. Жазбалақ – писание. Жазылыс – подписка. Жергін – землянин. Жағажай – пляж. Жайлаужай – дача. Жемсін – овощ.

Ісләм қазіргі тілімізге кіріп бара жатқан – көкөніске қарсы. Фрукты-овощи – жеміс-жемсін. Қандай үйлесімді.

Жазбай – писанина. Жаннатжай – вилла.

Ісләмнің ұғымында жаннат – жердің астында емес, үстінде. Жанжай – больничная палата. Зымыран – ракетаноситель. Көргілік – зрелище. Көрілім – представление. Көрермен – зритель. Кәрлен – фарфор. Кәрсен – фаянс. Керсен – чаша. Көкшін – зелень. Кеніш – рудник. Қойылым – постановка. Қаламгер – мастер пера. Құлтемір – робот. Қайыр – брат милосердия. Медбрат. Хайрия – сестра милосердия. Медсестра. Нәһан шарап – коньяк. Намыскер – болельщик.

Меніңше табылған балама. Жыртып отырғаның кімнің намысы? Немесе – кімнің намысын жыртып отырсың демей ме, қазақ?! Жанкүйер деген асыл сөзді қайдағы жоқ – болельщикке қор етуіміз – ана тілімізді қастерлемеушілік.

Отырғы – стул. Орынтах – кресла. Ойналым – спектакль. Оқырман – читатель. Өнержай – дом творчества.

Өнержай! Осындай тамаша балама тұрғанда – Әл-Фараби атындағы творчество үйі, – деп жарнама қағуымыз қандай жарасымсыз.

Өркениет – цивилизация. Бұл енді айтары жоқ сөз. Суреткер – художник пера. Сахнапаз – мастер сцены. Сайран – гастроль. Сарап – смотр. Саулықжай – здравница. Сақтық-жай – профилакторий. Сәуленке – отражение. Тілүн – речь. Тілбілім – языкознание. Тілтаным – языковедение. Тариғат – историография. Тұғыртах – табурет. Тұғырық – скамья. Тағамат – меню. Шарай – орбита. Шиша – бутылка. Шөлмек – склянка. Шұжықан – сарделька. Шүжікен – сосиска. Шыжғырық – шашлык. Шипажай – санаторий. Үнүлгі – стиль.

Жеке бір сөз айшықтары: жаныңыз жадырасын – с легким паром. Таң талайлы – доброе утро. Күн шырайлы – добрый день. Кеш арайлы – добрый вечер. Бұл жерде – кеш жарық деген әдемі сөзіміздің барын ескергеніміз жөн.

Тұн тынымды – спокойной ночи.

ҚЫЗЫЛАСПАН ТАУЫНДА МІНГЕН АТ

1977 жылы Әлжаппар Әбішев жетпіске толды. Қарт жазушының еңбегін республика өкіметі орнымен бағалап, омырауына Октябрь Революциясы орденін қадады.

Мүшелді тойы одан көп бұрын туған жері Қарқаралы-Талдыдан басталған-ды. Жазушы бұл қуанышты сапардағы қошеметшісі ретінде Тахауи екеуімізді шақырған. Қысқасы, Алматыдан шыққаны, Қарағандыдан қосылғаны бар он шақты нөкерін ертіп, өз алдына шаңырақ көтерген Талды ауданын аралады. Атақты «Қаракесек» әнінде: «Ауылым қонған жері Талды-ау деймін», – деп кәдімгі Мәди жырлайтын Талды. Анықтай кетер бір жай: Қарқаралы екіге бөлінгенде, Әбішевтің туған совхозы осы Талды ауданына қарап кеткен екен. Сол себепті той салмағы негізінен соларға түскен секілді. Бірақ ауырлап жатқан ел жоқ. Жазушының жетпіс жыл бұрын шыр етіп жерге түскен, кіндік кескен жеріне бес-алты ақ шаңқай үй тіккен. Электр шамын жағып, газ орнатқан. Радио жүргізген. Ағайын-туғандарынан бастап аудан басшыларына дейін қолын қусырып, тік тұрып қызмет жасап жүрді.

Айнала тау қоршаған, ықтасынды бұл аңғарды жаннат десең де сиярлық. Сентябрь айының орта тұсы, күздің молынан кіріп, емін-еркін жайлап алған шағы болса да, төңірек көкпеңбек. Суы мол

былдырлы бұлақ жағасын қуалап қап-талдай өскен тал мен шілік, көк терек пен ақ қайың қызуы қайтқанымен, әлі де мейірін төгіп тұрған ашық күнде баяу ескен самалға бас шұлғып жай тербеледі. Бір жағымыз – Таңбалы тас, екінші жағымыз – Қызыласпан тауы деп аталады екен. Таңбалы дейтін себебі, сонау төбеде жайылған қой секілді шұбартып шашырап жатқан кесек-кесек тас беттерінен есте жоқ ескі күндерде арғы тегіміз тырнап түсірген қой, түйе, жылқы түліктерінің бейнесін көруге болады. Ал Қызыласпан тау... Бір қызығы, бала кезімде қысқы кештерде білтелі шам жарығында айнала қоршаған жұртқа зуылдатып өзім оқитын «Қобыланды батыр» жырындағы:

Қараспан тауын жайлаған,

Қалың қыпшақ елдерден... – деген жолдар есіме түсті. Мен сонда аспаны қап-қара болып түнеріп тұратын болған соң – Қараспан тау деп аталған шығар деп ойлайтынмын. Күні бүгінге дейін солай түсініп келгенмін ғой. Мүлде олай емес екеніне мына Қызыласпан тауын көрген соң ғана көзім жетті. Көлде кең түсіп жатқан еңселі жота. Сол жотаның үстіне тағы бір қызыл шақа құз мінгескен. Бергі беті тік жар, адам баласы бара алмайтын болғандықтан, сол құздың орта тұсындағы тоқымдай ғана тұлдыр жерге қыран құс келіп жыл сайын ұя салып, балапандарын ұшырып әкетеді екен. Сонымен Қызыласпан таудың мағынасы: аспанда тұрған қызыл тау болып шығады. Меніңше, Қараспан тауы да дәп солай аспанда тұрған қара тау болса керек-ті...

Сөйтіп, біз Қызыласпан таудың бауырында – Әлжекеңнің кіндік қаны тамған жерде – үш күн болдық. Ауданның қыз-бозбалалары келіп ән шырқады. Домбыра тартты. Әр қилы ойындар көрсетті. Ертең жүреміз деген күннің кешінде радиодан мынадай хабар берілді: Талды ауданының еңбекшілері қазақтың ата салтын сақтап қадірлі қонақтарымыз – Әлжаппар Әбішевке, оның қасындағы жолдастары Тахауи Ақтанов пен Сафуан Шаймерденовке ат мінгізеді.

Жұрт ду қол шапалақтап дуылға қайта көшті. Шам әлі жана қоймаған іңір қараңғысы. Біз ортада ән шырқаған бір өнерпазды қоршалап, алқа-қотан тұрғанбыз. Кенет бір жігіт оң жағымнан жақындай беріп қойныма қолын сұғып жібергені. Жайбарақат тұрсам керек, шошып қалдым.

– Қорықпаңыз, бұл жаңағы мінген сәйгүлігіңіз, – деп сыбырлады жігіт.

Конверт тырсиған қалың екен. Ішкі қалтамды керіп бара жатқандай сезіндім. Келесі күні ертемен:

– Атыңды міндің бе? – деп сұрады Тахауи.

– Мінген секілдімін...

– Қаншаға түскен түрі бар?

– Мың болатын шығар деп ойлаймын. Тахауи абыржыңқырап қалды.

– Тек... мың емес шығар?

– Конверт сондай қалың. Кеудемді керіп барады.

– Ашып, санамайсың ба? – деп тықыршыды Тахауи.

Сол жерде конвертті ашсам, кілең бір сомдық пен үш сомдық екен. Ұзын саны – екі жүз.

Тахауидың жүрегі орнына түсейін деді білем, қарқылдап рақаттана күлді.

– Бәсе, елден ала бөтен мың сомды саған қалай берді десем...

– Сенікі қанша?

– Менікі де екеу.

Кейін анықтасақ, той иесінің де мінген аты біздікі секілді екен.

Негізінен, жақсы өткен той аяғы аудан басшыларымен арамызда туған қалжыңға ұласты:

– Біз енді бұдан былай соғым іздей қалсақ, салып отырып осы ауданға келетін боламыз.

– Келіңіздер. Бірақ соғымды жақын жерден іздемей, алыстан іздеулеріңіздің мәнісі неде? – деп сұрады мазамызды кетіріп жүрмес пе екен деп қалған бір басшы.

– Мәнісі – бұл жақта жылқы малының су тегін екендігінде ме деп ойлаймын, – деді Тахауи.

Әрине біз бұл елге бірдеме дәметіп келген жоқпыз. Бар мақсат әдебиетіміздің ақсақалы Әлжаппардың қошаметшісі болу ғана. Олай болса, ондағылар радиолатып, жер-көкті шулатпай, сыйсыяпатын: «Орамал тон болмайды, жол болады» деген дәстүрлі жолмен көрсетсе де жетіп жатпайтын ба еді!? – демекпіз ғой.

– Асылы, арық сөйлеп, семіз шығарғанға не жетсін!...

Деуін десек те, қауіп билеген жайымызды да жасыра алмақшы емеспіз: Бұл жерде сасқалақтаған ел басшылары үндей алмай қалды. Ал егер араларынан біреуі суырылып шығып: «Ағалар, кешіріңіздер, біз сіздерге соғым берген жоқпыз, ат мінгіздік», – десе, біздің күніміздің қандай боларын бір құдайым білсін!...

САУ БАСҚА САҚИНА

1971 жылдың қазан айы. КСРО Бейбітшілік қорғау комитетінің ұйғаруымен Дунай бойындағы елдерді араладым. Дунай круизы деп аталатын бұл сапардағы кемеде жүз елудей адам бармыз. Одақтас он бес республика өкілдері. Мақсатымыз: ел көру. Мәдениетімізді жақындастыру. Елмен елді байланыстыру.

– Қазақстаннан бесеуміз. Екі әйел, үш еркек. Әйелдің бірі – Қостанай облыстық атқару комитетінің жауапты қызметкері Бағила. Екіншісі – көпке белгілі Ажар Ыбыраева.

Ажар бұрын Қазақстан Орталық Комсомол Комитетінің секретары болып істеген. Қазақ КСР Жоғарғы Советіне депутат болып сайланған, көпті көрген, көшелі кісі. Жүріс-тұрысынан, сөз саптасынан ысылған адам екені көрініп тұрады.

Біз Прага қаласына шекарадағы Чоп станциясы арқылы поезбен келдік те, үш күн сонда болдық. Завод-фабрикаларды араладық. Әрине, қолымыз босай қалса, магазиндерді де сырт қалдырған жоқпыз.

Аралай беруге бармыз. Бірақ ала беруге келгенде, қысқа жіп күрмеуге келмейдінің кері. Себебі, Прагаға келген бетте әрқайсымызға қырық сомға жуық ақшамызды төрт жүз алпыс кронаға айырбастап берген. Біз ерлер жағы кез келген жерде көзімізге түскен ұсақ-түйекке шашып жүрміз. Ал әйелдер жағы... иә, әйелдер ақшаны қалай ұстайтыны айтпаса да белгілі ғой.

Сөйтіп, Ажар екеуміз Вацлав алаңындағы магазинге кірдік... Бір кезде ол қолымнан тартты. Қарасам, өңі бұзылыңқырап тұрған секілді. Аяқ-қолы дір-дір етеді. Шошып қалдым.

– Не болды, Ажар?

Ажарда үн жоқ. Қолын шошайтып төбені көрсетеді. Мен жоғарыға қарадым. Бірақ асулы тұрған люстралардан басқа түкті көріп тұрғаным жоқ. Аң-таңмын.

– Люстра... – деді Ажар сыбырлап.

– Иә, люстра?...

– Алматыда бұл люстра мың сом тұрады.

Бақсам, атақты чех хрусталінен жасалған люстра төрт жүз жетпіс крона тұрады екен. Ал Ажардың бар ақшасы төрт жүз алпыс крона Қиналыс сыры сонда.

– Қиналма, – дедім Ажарға.

Сөйтіп, жетпегенін мен толтырып люстраны ораттырып алдық.

Ажарды қуантқаныммен, ендігі қиналыстың көкесі маған көшті.

Ит арқасы қиян Дунай бойынан сатып алған зіл қара тас шыныны сындырмай, бүлдірмей Алматыға жеткізу менің міндетім болса, қиналмағанда қайтерсің!...

БРНОДА КЕЗДЕСКЕН ҚЫЗ

Чехословакияда Прагадан кейін Брно қаласына келдік. Бес жүз мың халқы бар тарихи бұл қаланың ең алдымен көзге ұратын кереметі – тазалығы. Сағат бестен кейін қала ортасындағы бір аланды

апарып көрсетіп еді, жыпырлап жатқан столдарға көзім түсті. Мен басында кітап сататын базар екен деп қалғам. Сұрастыра келсек, көкшін базар екен. Жеміс-жемсін, көкшінін сатып, жұрт тарап болған шақ. (Жемсін. Көкшін – Ислам Жарылғапов туындатқан жаңа сөздер. Жемсін – овощ. Көкшін – зелень.) Ғажабы – шашау жатқан бір нәрсе жоқ. Жеміс-жемсін, көкшін дегеннің ізін тапсақшы. Көкшін базар дегенге зорға сендік.

Брноның тағы бір ерекшелігі: он тоғызыншы ғасырдағы бүкіл Европа халықтарының тағдыры шешілген ұлы жорықтардың жол торабында жатқандығы. Онда Наполеон келіп тоқтаған. Кутузов армиясының да аялдаған жері осы. Қала тұрғындары тарихи осы жайларға мән береді екен. Соның айғағы: Наполеон мен Кутузов түскен үйлер қабырғаларындағы гранит тастарға қашалған жазу-ескерткіштер. Бұл қала – жер бетіндегі тіршілік деп аталатын ғаламат құбылыстың бірінші болып сырына үңіліп, биология ғылымының жаңа тармағы – генетиканыздың негізін қалаған ұлы ғалым Мендельдің туған жері. Чех халқының өзінің ұлы перзентін мақтан тұтатындығы, оған арналған музейден танылмақ.

Келген адамдар тамашалайтын ғимараттар да көп. Соның бірі – әулие Жақып костелі. Жүріс-тұрыстан қолым босаған бір сәтті пайдаланып мен со костелге кірдім. Қабырғалары мен төбесіне не бір керемет суреттер салынған ұзын да кең залдың сахна іспетті бас жағында, неке қию секілді, бір рәсім жүріп жатыр. Кіре беріс, сол жақта кішкене үйшік. Ашық тұрған әйнекшесінен жай адамша киінген бір кісі көрінеді. Кезекте тұрған жұрт біршама.

Басында ол кісіні кассир екен деп қалдым да, билет алмақ болып кезекке тұрдым. Көп кешікпеді, менің соңымнан он сегіз-жиырмалардағы бір қыз келіп кезек алды. Жүзінде әлдеқалай мұң бар секілді. Сөйтсем, ана үйшік касса емес, құлшылық жайы екен. Жәй киім киген кісі пәруардигәрдың өзі. Кезекте тұрғандар – құлшылық етушілер, күнәсінен тазарамыз деп келушілер. Мен кезегімді жаңағы қызға бердім. Ол рақметін айтты. Бірақ қарап қалмадым.

– Мұнда неге келдіңіз?

Чехпен орыс тілінің тамыры бір ғой. Айтқанымды қыз түсінді.

– Мінәжат етуге келдім, – деді мұңды кейіппен.

– Түріңізге қарасам, емшек табы аузыңнан кетпеген сәби екенсің. Не күнә жасап қойып едіңіз?

Қыз кейпіндегі мұң ізі қалыңдай түсті.

– О, это моя вина...

Кейін білдім, вина чех тілінде сыр деген мағына береді екен.

Мен далаға шықтым. Арада біршама уақыт өтті. Қарасам, әлгі қыз да мінәжат етіп, кетіп барады екен. Жаңағы келгендегісіндей емес, жүрісі ширақ. Өңі өзгеше. Жүзінде айрықша бір нұр ойнайды. Маған жымия қарап:

– Сау тұрыңыз, – деп қолын бұлғады да, әлдебір қанат біткендей көтеріңкі рухпен қалқып жөнеле берді.

Келгендегі түрі мен кеткендегі түрі жер мен көктей.

Ойланып қалдым: асса жиырмаға келген мына қыз біреуді атып, біреуді өлтірмеген шығар?... Олай дейтінім, шын қылмыскерлер өз бағасын біледі. Шіркеуге барып құлшылық жасамайды. Ал мына қыз көп болса, бір жерде өтірік айтып қойды... Не болмаса, біреудің әзәзіл сөзіне алданып, опық жеп қалды... Сонысы үшін, шіркеуге келіп құдайға құлшылық етіп жатыр.

Мен Құдайшыл адам емеспін. Және де Құдайға құлшылық ете көр деп ешкімді де үгіттеп отырғаным жоқ. Сөйтсе де іс-қаракет, жүріс-тұрысымыз жайлы, ең болмаса, арымыздың алдында анда-санда болса да есеп беріп тұратын болсақ бәлкім, мына дүние шіркінің бұдан да көрі нұрлырақ болар ма еді, әлде қайтер еді?

БАҒАСЫ ЖОҚ СЫРҒА

Әлиза күйеуден жас қалған жесір әйел. Бір бөлмелі үйде жұпыны ғана тірлік кешкен машинистка болатын. Жалақысы баласымен екеуінің ішіп-жемі, киіміне жетпегендіктен, көбіне үйіне де жұмыс алып істейтін. Үйіне алып істеген жұмысының бірі – менің «Инеш» романымның алғашқы нұсқасы.

Жүре келе ойда-жоқта Әлизаның бағы жанды. Алпыстан асқан шағында атақты бір адамға тұрмысқа шықты да, бұрынғы кем-кетік, жоқ-жітіктің бәрінен оп-оңай құтылды да кетті. Құтылып қана қоймады. Енді үлде мен бүлдеге оранып жүретін болды. Бірақ табиғатында ақ жарқын, сұлу, ашық жаралған Әлиза, талғам дегеннің де не екенін білетін кісі. Көрейін де өлейін деп үстіне не болса, соны жапсыра бермей, сәнмен киініп ел-жұртты өзіне қаратып жүрді...

...Бір жолы мен өзімізге етене бір мекемеде отыр едім, Әлиза кіріп келді. Жетпіске қарай келіп қалса да құлпырып кеткен. Үстінде аса қымбат манто. Басында сол түстес қымбат теріден тігілген бөрік. Салалы саусақтарында бриллиант көзді үш-төрт платина жүзік. Ашаң да сындарлы бітімі жиырма бес-отыздағы кезіндегіше ашылып, үлбіреп тұрғандай. Тал бойындағы мінін іздегін келсе, онысы – салпыншақты көнетоз алтын сырға мен елуінші жылдарда болмаса, кейін сәннен қалған кішкене алтын қол сағат.

Өзім жақсы көріп сыйлайтын әрі жасы да, жолы да үлкен Әлизаға ұшып түрегеліп орын ұсындым. Басқалар да қалысып жатқан жоқ.

– Әлиза жеңге, былай шығыңыз..

Әлгіндей болмады, ақ жарқын Әлиза жұртты баурап әкетті. Бөлме іші көңілденіп жүре берді. Сөз арасында Әлизаны бұрын да жақсы білетін, өзіне тетелес есепші әйел отырып:

– Киген киімің, салған әшекейлерің қымбаттылығымен ғана емес, әдемілігімен де көз тартады. Өзіңе сондай жарасады. Бойыңды да, әрінді де ашып тұр. Сөйтсе де ана сағатты платина сағатқа, ал ана алтын сырғаны көзі бар сырғаға ауыстырсаң, тіпті қатып кеткен болар еді, – деді ағынан жарылып.

Әлиза жауабы дайын екен:

– Шындап келгенде, мына сағат пен сырға өзіме сондай қымбат. Жо, жоқ, үстімдегі асыл дүниелерді кемсіткенім емес. Сөйтсе де маған олар өзімдікі емес, біреудікі секілді, жат болып көрінеді. Киіп жүргеніммен, салып жүргеніммен қызығы жоқтай. Ал сырға мен сағаттың жөні бөлек.

– Иә, қалайша?

– 1952 жылы Сафуанның «Болашаққа жол» романын басып мың сом алдым. Қай әйелде әлсіздік жоқ?! Менің арманым – алтын сағат пен алтын сырға еді. Соған қолым жетті. Бұл әшекейлер – өзімнің табан ақы, маңдай терім. Платинаң мен бриллиантыңа айырбастамай жүргенім де содан, – деді Әлиза бір күрсініп. – Тапшылық, жоқшылық көрген кезімнің жәдігері. Ыстық көрінетіні де содан.

Әлизаның ақылды сөзіне отырғандар бас шұлғысып қалды.

ЖАР БОЛҒАН МҰРЫН

Ертерек жылдардың бірі. Қазақстан Жазушылар одағының проза секциясын басқарып жүрген кезім. Бастығымыз – Ғабиден Мұстафин. Жауапты секретарь – Сейтжан Омаров. Біз бір бөлмеде төрт-бес консультант отырамыз. Қайнекей Жармағанбетов балалар әдебиетін, Хамит Ерғалиев поэзияны, Аманжол Шамкенов жастар әдебиетін басқарады. Қалтай Мұхамеджанов драматургия секциясында.

Шынымды айтсам, осылардың ішіндегі ішкі тәртіпке мойын ұсынғыш Аманжол екеуміз.

Күнделікті күйкі тірлік, жұмыс бабында не болмайды... Бір жолы жауапты секретарымыз Сейтжанның ойлаған жерінен шыға алмай қалған болсам керек, бастығымыз Ғабиден шақырып алды да, ескерту жасады:

– Сен өзің орныңда бола бермейтін көрінесің. Түскі тамаққа ерте кетіп, кеш келеді екенсің...

Әлбетте мынадай әділетсіздікке көніңкіремеймін ғой.

– Ғабеке, бекер. Қайта сарылып отыратынның өзі менмін.

– Бекер емес Сейтжанның өзі айтты маған. – Осыдан кейін Мұстафин дағдысынша сөзін салмақтап біраз отырды. – Кешіккеніңді екінші рет естісем, жұмыстан шықтым деп есептей бер. – Үні сондай қатқыл. Ойнап отырмағаны айқын.

Іштей қарсылығым болғанымен не дей аламын – жарайды, жақсы деп кабинеттен шықтым. Осындайда өзім деген кісісіне түсіп кететін Ерғалиев еленделп отыр екен.

– Бастық не дейді?

– Жұмысқа енді кешіксең, шығарып жіберемін дейді.

– Секретарымыздың шағыстырмасы ғой бұл. Көреміз. Ал, әйде, кеттік...

– Қайда?

– Тамаққа да.

Қарасам түс болып қалған екен.

Бізде жақсы дәстүр бар: түскі тамаққа бесеуміз де жұбымызды жазбай көкшін базардағы ұлт тағамдарын жасайтын асханаға барамыз. Бұл жолы да солай еттік. Онда өзімізге таныс бір мықты аспазға арнайы заказбен манты жасаттырдық. Дұнған лағманын создырдық. Сөйткенше сағат екіге жақындап қалды.

– Ал кеттім, – деймін, манағы ескертпеден кейін алаңдап отырған мен.

– Отыр. Бәріміз бірге шығамыз. Кешіксек бірге кешігіп барамыз, – деді Хамит.

Сөйтіп, біз жұмысқа он бес минут кешігіп келдік. Айтқандай-ақ іздеп жатыр екен.

Мұстафин манағыдан да қатулы.

– Өзің сөзге түсінбейтін адам екенсің. Жаз арызыңды, – деді салмақтап.

– Жазсам, жазайын, – деп бөлмеме келдім. Тағы да қайран Хаман:

– Не дейді? – деп қалды.

– Жұмыстан кетесің. Арызыңды жаз дейді... Хамит ұшып түрегелді.

– Олай болса, кетісетін жер келді ендеше. Жүріңдер кәне! Түгендесіп алайық.

Үшеуі Хамит соңынан ерді.

– Ау, сен неге жүрмейсің?

– Арыз жазам...

– Жоқ жазбайсың арызды. Тұр, кәне!

Жазған құлда шаршау бар ма, мына төртеуіне еріп мен Мұстафиннің кабинетіне қайта бардым. Хамит от ала қашқандай дуылдата кірді.

– Мынау адам баласы естімейтін сұмдық қой. Он бес минут кешіктің деп жұмыстан куу естір құлаққа ұят екен тіпті. Және қай мекеме? Жазушылар одағы. Ғабиден Мұстафин... Он бес минутта Жазушылар одағы не тындыра қоятын еді?

Ғабиден саспайды. Шықшытын қимылдатып біраз отырды да:

– Тәртібі жоқ мекеме – ат қорамен тең. Мана ескертілген бұл жігітке. Енді өз обалы өзіне. Жұмыстан шығады, – деді орнықты бір қалыпты дауыспен.

Хамит тулай жөнелді.

– Сафуанды шығаратын болсаңдар, біз бәріміз де кетеміз. Бәріміз де қазір арызымызды береміз. Қайнекей, кәне, жаз арызыңды. Қалтай, әй, Аманжол, жазыңдар арыздарыңды.

Ғабиден мыңқ етпейді. Ниетінен қайтар түрі жоқ. Жазса жазсын дегендей үнсіз отыр.

Дәп сол сәтте, адам баласы ойлап таппайтын бір қызық оқиға туып кеткені. Бір жолдасымыздың қайда болсын мұрнын шұқылап, ермек етіп отыратын әдеті бар-тын. Бұл жолы да ол жұрттың артын ала кіріп, есік көзінде тұрған орындыққа отыра кеткен де, әңгіме өзі туралы болмаған соң басқада шаруасы не, өзінің дағдылы ермегіне көшкен-ді. «Әй, батыр» деген дауыс шыққан сәтте селк етіп, саусағы ербең ете қалмасы бар емес пе? Үлкендігі кішігірім қоңыздай қозы құмалақ сонау төрдің басындағы Ғабиден столының шынысына барып былқ ете түскені. Әуелі шошып қалған Ғабиден көзілдірігін киіп ана жағынан да, мына жағынан да үңіле қарады. Ештеңеге ұқсата алмады ғой деймін, ақыры ұртына жел толтырып алып барынша үрлеп еді, құмалақ қозғалмады. Жаңағы жолдастың сырын жақсы білетін мына жұрт ашу буып отырса да, аспан жарылғандай ду ете түсті. Әсіресе күлегеш Қайнекей ішек-сілесі қатып, шықылдап қалған. Мұрыны қисайып кеткен Хамиттың өзі де буына күледі. Неге екенін кім білсін, сазарып отырған Ғабиден де езу тартты.

– Ал жақсы, барып жұмыстарыңды істеңдер, – деді бастық жайдары дауыспен.

Сөйтіп, дос мұрнының арқасында бір қауіптен аман қалған едім сонда.

Дүниеде не бір қызықтарың бола береді екен ғой.

ҚҰЛАҚ ТУРАЛЫ ЕКІ ҚАЙЫРМА

1

Қожықов Мүсілім екеуміз Қазақ университетіне келіп түскен соң, алғашқы лекцияның үстінде таныстық та, достасып кеттік. Ол өзі аса сыпайы, бауырмал, мырза жігіт. Бірінші семестр бітісімен туған ауылы Арысқа қонаққа шақырды. Бұл жақ Қазақстанның солтүстік жағына қарағанда бай келеді екен. Мал көп. Екі жүз, үш жүзге дейін қой, он бес-жиырма қара мал, он шақты жылқыны екінің бірі ұстайды. Сөздің рәсімі: анау базарға пәлен бас мал айдады. Мынау түген бас... – деген секілді болып келеді.

Мүсілімнің әкесі Ахмет те кедей тұрмайды. Баласы қонақ ертіп келген соң, жемде тұрған бір қойын көтеріп ұрды да, қаланың қыз-бозбалаларын қонаққа шақырды.

Дағдылы дәм – ет келді. Қадірлі қонағы болғандығымнан бас менің алдыма тартылды.

«Әкесі тірі адам бас ұстамайды» деген ұғымнан ба, білмеймін, әйтеуір кейбіреулер жол ананікі емес, менікі еді деп, кеукілдесіп жатар болса, мен осы бас ұстау дегенге әлі күнге зауқым жоқ. Сол дағдыма басып, алдымда тұрған басты ысырыңқырап қойып едім, Мүсілімнің анасы көнбейді.

– Шырағым, баламның досы болғандығыңнан бұл мал саған арнап сойылған. Әкең бар болса да ұстайсың басты.

Амал жоқ басты ұстауыма тура келді. Байқасам, бір құлағы кесіп алынған. Алғашқы ой: ана құлақ Мүсілімнің әжесіне арналған болды. Ал мына құлақ менікі. Осылай топшыладым да қалған құлақты кесіп алып, басты кері қайтардым. Сөйткенше Мүсілім әжесінің қасында отырған төрт-бес жасар немересі қыңқылдай бастады:

– Құлақ, құлағым қайда?..

– Өй, үндемей отыр деймін мен саған, – деді әжесі немересінің білегінен шымшып.

Бала даусы зорая түсті.

– Құлағы несі? Іниңнің құлағы ауыра ма? Неге жылап отыр? – деп сұрадым Мүсілімнен.

– Кісі келгенде құлақ жеп жаман үйреніп қалған бала ғой, мән бермей-ақ қой.

Сөйтсем «Ел-елдің заңы басқа, иттері қара қасқа» деп бекер айтылмайды екен ғой: біздің Қызылжар, Көкшетау өңірінен басқа жердің бәрінде де құлақты бала жейтінін кейін білдім. Өз елінің қой кімге сойылса, құлақты сол жейтін дәстүріне бағып кеткен қонақта сәбидің не шаруасы бар, қой сойылған соң, құлақты жеймін деп

ұйықтамай күтіп отырған ғой. Өзінен де үлкен баланың келіп жеп қоярын қайдан білсін!

1946 жылдың февраль айында Арыс қаласында мен байғұс, өстіп бітіспес бала дауына қалғаным бар.

2

Қызылорда облысының Қармақшы ауданын аралап жүріп бір жігітпен кездестім. Еңгезердей шойын қара. Көзі қып-қызыл. Мұрны бетіне мүлде батып кеткен. Ал құлағы... шынымды айтсам, бір құлағы орнымен мүлде жоқ. Ұстарамен орып тастаған секілді. Білмекке құмарлықтың үстем болғаны соншалық, жаңа ғана таныс жігіттен сұрауыма тура келді:

– Ау, жігітім, бір құлағыңыз қайда?

Жігіт қипақтаңқырап қалды. Ол үшін жауапты екінші біреу беріп жатыр.

– Туа солай.

Жұрт ду күлді. Жігіттің өзі де күлді.

– Ә, бұл бір хикая ғой, – деп күмілжиді. Сірә, ұялатын сыңайы бар секілді.

Кейін білдім, оқиға былай екен:

Мына Шойын қара өзінің көптенгі досы Мағаумен отырып арақ ішіпті. Шойын қара таудай да, ал Мағау болса, шынашақтай-ақ. Соған қарамастан, екеуі әлденеге келіспепті де жанжалдасқан. Жанжал аяғы төбелеске ұласқан. Мына Шойын қара қойсын ба, Мағауды көтеріп алып ұрған ғой. Бірақ шақар Мағау қарап жатпапты. Оңтайына келген бір сәтте Шойын қараның құлағын қыршып алып түкіріп тастапты. Істің насырға шапқанын байқаған жұрт екеуін айырып, Шойын қараға кеңес бермей ме:

– Мына құлақты ал да, ауруханаға шап. Жамататын бол!

Шойып қара көнер емес:

– Құлақ маған айғаққа керек! Мен бұл иттің баласын түрмеге жаптырамын.

Ертеңіне мастықпен бірге ашу да тарқайды. Түгендесер болса, кім-кімді түрмеге жаптырады, ешкімнің көзі жетпейді. Ақыры ескі достар қайта табысып, ауруханаға барса, құлақ өліп қалған...

Арақ шіркіннің арандатар жері көп-ау.

РЕСПИГИ МЕН АҚАН СЕРІ

Жетпісінші жылдардың бас кезінде менің «Қарғаш» повесім бойынша жасалған инсценировка «Әнім сен едің» деген атпен Жамбыл театрында қойылды. Музыкасын көпке танымал композитор Маңғытаев жазған-ды. Қазір Қазақ радиосынан:

Алыстан қол бұлғап сағым,
Аңсайды күлім көз таңын.
Үзіліп кеудеден түскен
Ақ моншақ, ақ арман –
Сол күн қайда, жаным?!

Қайырмасы:

Жалындап аспан,
Жанады жүрек.
Толқиды теңіз
Дауылды тілеп.
Жырлайды, жырлайды теңіз,
Мұңайды, мұңайды теңіз...
Мұңайды, –

деп Зейнеп Қойшыбаева жиі айтатын сазды да сұлу ән – Мыңжасар әні, сол спектактальдің үзілмес өзегі – лейтмотиві.

Осы тұста композитормен ара қатынасымыз, творчестволық байланысымыз айта жүрерліктей болған.

...Бір күні Мыңжасар телефон соқты да, үйіне шақырды:

– Керемет күйтабақ бар. Соны тыңдайсыз.

Күйтабақ шынында да керемет екен. Симфониялық поэма. Әуені құлаққа сондай жағымды. Әрі бір жерде естіген әуенім. Бірақ Құдай тағала музыка өнерінен мені мақұрым қалдырған ба, қандай әуен, дөп басып айта алмай отырмын.

– Тегі, біздің жігіттердің бірі жазған поэма болды ғой, – дедім ақыры, Мыңжасардың: «Қандай ән, табыңызшы?» – деген өтінішіне.

– Кім жазса да сәтімен шыққан.

Мыңжасар күлді де, күйтабақты қолыма берді:

– Респиги. Симфониялық поэма. Ал ойнарсың музыкамен!

– Тыңдаңыз ендеше, – деп Мыңжасар менің жауап бере алмайтынымды білген соң домбырасын алды да, аңырата жөнелді.

– Бұл әнді білесіз бе?

– Білем. Ақан серінің «Қара торғайы».

Ұшады қара торғай қанат қағып,
Астына қанатының маржан тағып.
Бірге өскен кішкентайдан сәулем едің,
Айырылып қапияда қалдым неғып?
Қара торғай,
Ұштың зорға-ай,
Бейшара-ау, шырылдайсың жерге қонбай...

– Респиги поэмасының лейтмотиві осы «Қара торғай» әні. – Мыңжасар осыны айтты да, менің көзімді жеткізейін деді ме, күйтабақты қайта айналдырып, өзі домбырамен қосылды. Жиырма минуттай ойналатын симфониялық поэманың қайырылып соғып отырар мотиві – Ақан серінің «Қара торғайы» екеніне күмәнім қалмады.

Респиги? Бұл кім?

Респиги Отторино – итальян композиторы. 1879 жылы Болоньеде туып, 1936 жылы дүние салған. Осы ғасырдың бас кезінде Петербург шаһарында Н. А Римский-Корсаковтан сабақ алған. Италия музыкасына модернизмнің қалыптасуына себін тигізген. Өз творчествосында Көне Римді көтере мадақтап, орта ғасырлық саз, әуендер мен мақамдарды өзгерте пайдаланып отырыпты. Сөйтіп, кәдесіне жаратқан әннің бірі – қазақ халқының мақтан тұтар композиторы Ақан серінің атақты «Қара торғайы» болыпты.

«Қара торғай» Респиги қолына қалай түскен?

Шығыс әуендерінің білгірі Римский-Корсаковтан алды ма? Әлде, жиырмасыншы жылдардың аяқ кезінде Затаеевичтің жіберуімен Ромен Ролланға жеткен әрі француздың атақты жазушысын қайран қалдырып, табындырған «Қазақ халқының мың әні» атты кітапты көзіктірді ме? Айту қиын. Анығы Ақан сері әнін пайдаланғандығы.

Қайранмын. Жоқ Респиги қазақ әнін қайдан алды екен деп, қайран болып отырғаным жоқ. Ел мен ел арасындағы қарым-қатынастардың қилы-қиян жолдары бар ғой. Сол жолдардың бірімен итальян композиторы да жүріп өткен шығар. Менің қайран қалып отырғаным: бір «Қара торғай» әнінің тұтас симфониялық поэмаға арқау бола алғандығы. Осы ойымды Мыңжасарға айттым. Музыка әлеміне енді ғана аяқ басып, музыка сүйер қауымның жүрегіне үміт шырағын тұтатып, құлағын еледете бастаған жас композитор шау тартқан кәрілерше терең күрсінді:

– Қазақ музыкасы ұқсатқанға қиырсыз мұхит секілді. Ретін тауып пайдалана алмай келеміз ғой мұхитты!

Мыңжасар сөзінде жан бар ма деп ойлаймын.

БАУЫРЖАННЫҢ САБАҒЫ

Бауыржан әманда ой үстінде жүретін кісі еді. Өлең де жазатын. Мақал-мәтелдер де шығаратын. Соларын күн демей, түн демей жақсы көретін аға, іні, дос-жарандарына телефонмен оқып беретін, пікір тыңдағысы келетін әдеті бар болатын.

Оның бұл қасиетін білмей тұрған ертерек жылдардың бірінде, кештетіп телефон шылдыр ете қалды. Көтерсем, жуандау келген қатқыл дауыс – Бауыржан даусы. Жаңылмасам, телефонды алғашқы рет шырылдатып тұрғаны.

– Иә, Бауке, құлағым сізде, – деймін жүрек лүпілін басқан болып.

– Қолыңа қағаз бен қарындаш алғын, – деді Бауыржан.

– Ал алдым.

– Жазғын ендеше, – деп Бауыржан өзі шығарған екі шумақ өлеңді жіктеп оқи бастады. – Жазып болдың ба?

– Болдым, Бауке.

– Қалай екен?

– Айтары жоқ-ау, тіпті.

– Өтірік мақтап тұрған жоқсың ба?

– Өтірік мақтап не Құдай атыпты, Бауке...

– Ендеше қайталап оқығын өзіме... Менің үнім өшті де қалды.

– Ау, неге үндемейсің?

Ал мен болсам, не дерімді білмей тұрмын. Өйткені қолымда қағаз да, қарындаш та жоқ. Тексереді деп ойламағанмын ғой.

Содан былай қарай Бауыржан Момышұлы телефон соғар болса, қағаз бен қарындашты ала отыру әдетіме айналған еді.

МАҚТАНЫШ

Қазақ әдебиеті мен өнерінің 1958 жылғы желтоқсан айында Москва қаласында өткен онкүндігі мәдени өмірімізде айта жүрерліктей оқиға болды. Тойға Қазақстаннан мың қаралы өнер иелері қатысты. Ал жазушылар болса, көпшілігі семьясымен барды.

Мен бес жасар балам Саяным мен әйелім үшеуміз «Киев» қонақ үйіне тоқтадық. Бақсам, үй-ішімен барғандардың көпшілігі осында екен. Соның ішінде Бауыржан Момышұлы да бар.

Күндіз әр жердегі кездесулерге қатысамыз. Сөйлейміз. Кешке театрларға барамыз. Уақыт сондай тапшы. Бұрылуға шама жоқ. Сөйтіп жүріп қонаққа бару немесе қонақ шақыру кәдесін де ұмытпадық. Тойдың аты той, дуылдасып, гүілдесіп жүрміз, әйтеуір.

Бір күні қонақ үй дәлізінде Бауыржанмен кездесіп қалдым.

Жаксы көретін, ищай деспеген ағаға бар ықыласыммен сәлем бердім:

– Ассалаумағалейкум, Бауке!

Бауыржан қолымды алды:

– Сафуан, сен былай еткін.. – деп сәл күмілжіп тұрды да, – әй, сен де бармайсың, – деп қолын бір сілтеп теріс айналып жүре берді.

Мен болсам, Бауыржанның соңынан қалмаймын ғой баяғы.

– Ау, Бауке, бармайдыңыз не? Қайда бармайды?

– Ана Тахауи секілді, ана Серік пен Зейнолла секілді сен де... бармайсың.

Мен жанығып кеттім.

– Жоқ мен олардай емеспін. Қайда жүр десең де әзірмін. Жан пернесін тамыршыдай баса білетін Бауыржанға керегінің өзі осы ғой. Тоқтап бері бұрылды.

– Рас айтасың ба?

– Өтірік айтқан жерім жоқ секілді еді ғой, Бауке. Көздеген нысанасына дөп тигізіп, дегеніне жеткен, қулығын асырған Бауыржан енді жымия күлді.

– Кешке ЦДКА-да кездесу өтеді. Менімен бірге жүресің. Бұлтарар жер қалмады. Амалдың жоғынан театрға әйелімді жалғыз жіберіп, Баукеңнің соңынан ердім. Айтулы уақытында машина келді. Айтулы уақытында біз Орталық офицерлер үйінің көк залына келіп кірдік. Ұзын-ырғасы үш жүздей адам отыр екен. Капитан чинінен бастап генералдарына дейін сонда. Түрегелген де, амандасқан да бірі жоқ. Мына қазақ не айтар дейсің деген кекірттік жайлап алған секілді, көк залдың іші тып-тыныш. Ұйымдастырып жүрген бір подполковник: – Бауыржан Момышұлына сөз беріледі, – деп хабарлағанда да қол соққан ешкім болмады.

Бауыржан баяу қозғалып мінбеге көтерілді. Отырғандарға сүзіле қарап сәл тұрды. Зал елі де тым-тырыс.

– Байқаймын, іштеріңде генералдарың да бар көрінеді ғой. Ал мен болсам, Совет Армиясының полковнигі ғанамын.

Залда жеңіл гуіл жүгіріп өткендей болды.

Бауыржан сасар емес. Қолын асықпай жайымен жан қалтасына сұғып, тілімдей ғана қағаз алып шықты. Сол қағазды көтере ұстап баппен оқыды да, қайыра салып қойды.

– Менің бар дайындығым осымен бітеді. Енді ауызша бетпе-бет отырып сөйлесеміз.

Жұрт осы сөзді күтіп отырғандай-ақ көк залдың қабырғалары айырылып жүре берген секілденді. Сатыр-сұтыр соғылған шапалақ ауаны жаңғырықтырды. Кеудесін көтеріп, менмен отырған жұртты өстіп дегеніне елеусіз бағындырып алған Момышұлы екі сағаттай сөйледі. Жарқылдаған терең ой, алмастың жүзіндей өткірлік, капиядан шыға келетін тапқырлық... бәрі-бәрін де сол сөзден көруге болады. Жұрт аяғында түрегеліп овация жасады. Сұрақтар жауды.

– Полковник, сен бақытты адамсын. Өйткені келешекке жолды дұрыс таптың, – деді бір генерал.

– Көргеніміз көп қой біздің. Соны қайтіп жазуымыз керек? Ақыл-кеңес алайын деп едім, қалай кездесе аламын? – деді екінші генерал.

Біз түннің бір уағында көк залдан зорға босап шықтық.

– Бала, кездесу қалай өтті? – деп сұрады Бауыржан менен.

– Орыстарда «По одежде встречают, по уму провожают» деген мақал бар емес пе. Соның тегін айтылмаған мақал екені артығымен дәлелденді.

Бауыржан разы болды білем, кеңкілдей күлді.

– Осындай ұл тапқан қазақ халқынан айналайын! – дедім. Бірақ мен мұны іштей айттым. Қонақ үйге жеткенге дейін мына бір кесек жаралған, басқалардан мүлде бітімі бөлек ұлы қазақпен бір машинада келе жатқанымды мақтан тұтып, кеудемді қуаныш кернеп отырды.

ЖОҚ ТҮЙЕНІҢ ӨРКЕШІ

1964 жылғы май айының басы. Нұрғиса Тілендиев қала іргесіндегі Кетентайда (Дмитриевка) тұратын апасының үйіне Бауыржан екеумізді қонаққа шақырды. Музыкада айрықша дарын иесі болғанымен күнделікті тірлікте әр нәрсенің ығы-жөнін елеп, ескере бермейтін, табиғатында шашылып-төгіліп жүретін Нұрғиса, апасының дастарқанына әйелімен Виктор деген біреуді қосыпты.

Шуақты көктем. Төңірек деген құлпырып кеткен. Ал үй-іші одан да бетер сәнді. Тап-таза. Нұрғисаның апасы мен жиен жеңгесі сондай қылап болса керек, дастарқан үсті қыстан шыққан қазы-карта, жал-жая, тағы сондай тамақтарға тұнған. Нұрғисадан бастап жігіттердің бәрі аяғынан тік тұрып ұшып жүр. Қадірлі қонақтарын күтіп жүр.

Алдындағы май мейрамдарынан шаршаңқырап шыққан Баукең мені: «Сен аға баласысың», – деп төрге шығарды да, өзі Виктордың әйелін қасына алып кейінірек отырды.

– Мен ет жемеймін, вегетарианецпін, – деп дәмділердің бәрін маған қарай ысырды да, Викторға былай деді:

– Нұрғисаның досы екенің рас болса, қонақша шалжиып отырма. Ана жігіттер сияқты аяғыңның ұшымен жүріп қызмет көрсет! Марш!

Виктор қып-қызыл болып жүре берді. Бірақ бір кереметі, дүние жүзіне аты кеткен әйгілі адаммен тәжікелесіп жатпады. Ұшып тұрды.

– Айтқаныңыз болады, полковник. Мен дайын. Бауыржан жымия күлді.

– Отыр олай болса! Бұйрық орындалды.

– Бұл бұйрығыңызды да орындадым! – деп Виктор қайта отырды.

– Өй, өзің әзілді түсіне білетін жігіт екенсің ғой, – деп Бауыржан мұртынан күлді.

Үй-іші көңілденіп сала берді.

Бауыржан расында да дәмнен татып алмады. Жайлап отырып арақ ішті. Бірақ ет жемеді. Виктордың келісті келген сұлу әйелін өзіне үйіріңкіреп әңгіме айта бастады. Ал қалған жағымызда әзіл-күлкі, дуыл күшейді. Бір кезде Бауыржан өз қасында отырған әйелге қарап:

– Между прочим я люблю куриный бульон, – деді. Соны естіп қалған Нұрғиса ұшып түрегелді.

– Ал тұрыңдар, жігіттер, ағамызға тауық сойып, сорпа жасап береміз.

Қызмет істеп жүрген үш-төрт жігіт атып тұрды.

– Тауық соямыз!

Бауыржан қолын көтерді:

– Жоқ, жігіттер, мен ет жемеймін. Сорпа да ішпеймін. Бекерге әуре болмаңдар.

– Жоқ соямыз.

– Мен вегетарианецпін дедім ғой сендерге.

Нұрғиса тоқтар емес.

– Жаңа ғана тауық сорпасын жақсы көрем дедің ғой...

– Сөздің сырағысы ол. Айтып отырғаным баяғыда өткен бір әңгіме.

– Мен ештеңені білмеймін. Ағам айтты, бітті. Жүріңдер, тауық соямыз, – деп Нұрғиса жігіттерді ертіп шыға бастады.

Інісінің сөз тыңдаудан қалғанын сезген Бауыржан:

– Әй, Нұрғиса, қайырылғын бермең, – деді. Нұрғиса кері бұрылып тоқтады. Бауыржан даусы орнықты, сөзі салмақты.

– Ағаңның айтқанын екі етпейтін болсаң, онда мен түйенің өркешін де жақсы көремін. Ал бара бер.

Нұрғиса лекіте күліп шығып кетті Тауық сойғызып, сорпасын әкелді. Бірақ түйенің өркеші жоқ болып шықты. Бауыржан тауық сорпасын татпады.

ЖОЛДА ҚАЛҒАН «БОЙТҰМАР»

Сандыбаев Әнуар – орта бойлы, толықша келген қара кісі.

Мұхтар Әуезовтің баяғы «Түркістан осылай туған» атты очеркіндегі совхоз директоры. Мұхтар оны өз туындысының басты қаһарманы етіп бекер алмаған. Әнуар – мінезге бай, сөзге сыпайы жігіт. Ал оның талант-қабілетінің қандай екенін Әуезов шығармасынан жақсы білеміз.

Мен Сандыбаевпен «Сарыағаш» санаторийінде кездестім. Әйелі Мархаба да, өзі де ашық-жарқын бауырмал жандар екен, көп кешікпей достасып кеттік.

Әнуар Түркістан совхозында біраз жыл істегеннен кейін жоғарылап, Жуалы аудандық партия комитетінің бірінші секретары болыпты.

Жамбыл облысының Шымкентке шыға берісіндегі сулы да нулы, таулы атырапты алып жатқан Жуалы ауданы – Бауыржан Момышұлының кіндік кескен жері. Бүкіл аудан болып даңқты жерлесін мақтан етсе, Бауыржан да туған өлкесін жек көрмеген. Соның айғағы – Москваға барарда, Москвадан қайтарда Жуалыға ат басын тіремей кетпейтіндігі.

– Бір күні Баукең Кубаға барады екен деген хабар дүңк ете қалды, – деп бастады Әнуар әңгімесін. – Жымба жолдап білсек, рас екен. Әрі Москваға дейін жеңгеміз екеуі поезбен жүрмек. Ол ол ма, жолда Жуалыға соғып екі-үш күн аялдайтын да болып шықты.

Біз әрине қуандық. Исі қазақ аттап баспаған, жер шарының арғы бетінде жатқан алыс елге аттанып бара жатып, өз аулына аялдар болса, қуанбағанда қайтесің. Комиссия құрдық. Қайда түсіреміз, қайда апарамыз, қандай құрмет көрсетеміз, бәрін де ойластырып, істелінер шараларды белгіледік. Аудан еңбеккерлерімен ақылдасып едік, аянған жоқ. Табан аузында үш-төрт мың сом ақша да жиналып қалды. Оны жүрер алдында сөз сөйлеп, комиссия председателі тапсыратын болды.

Сонымен таңғы елең-алаңда Баукең жұбайымен поездан түсті. Сондай көңілсіз. Тоқтайтын үйін мезгеп едік, бармаймын деп, бірақ қақты.

Шынымызды айтсақ, сасып қалдық.

– Енді қайда барасыз? – деп сұраймыз ғой баяғы.

– Мен аруақ аттай алмаймын. Осында немере інім тұрады. Сонда барып түсемін.

Амал жоқ. Баукең жеңгемізді алып інісінің үйіне кетті. Екі-үш күн сабылып, дайындық жасаған, ұйқы-күлкі көрмеген біздер тарасып тындық. Ертеңіне түске қарай Баукең інісін жіберіпті. Келсек, кешегідей емес жайдары.

– Кеше көңіл күйім келіспей, поездан ауырыңқырап түсіп едім. Өкпеледіңдер ғой деймін?

Біз бір ауыздан шыққандай:

– Жоқ, атай көрмеңіз, өкпелеуші ме едік! – деп жамырай жөнелмесіміз бар емес пе.

– Былшылдапсыңдар! – деді Баукең сәл қабағын шытып. – Өкпелеуші ме едіңдер. Өкпеледіңдер. Сыпайылық жасап, жасырып тұрсыңдар. Майданда мұндай көлгірсудің құны – өлім жазасы.

– Аздап ренжігеніміз рас, – дедім мен Баукең бұлтартпаған соң. – Бірақ «Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды» деген емес пе, ештенеміз кеткен жоқ.

Бауыржан кеңкілдей күлді.

– Е, осылай жөндеріңе көшкендерің дұрыс. Кешірім сұраймын.

Баукеңмен өстіп тіл табысқан болдық. Бірақ онымыз ұзаққа бармады. Аттанар күні қадірлі қонағымыз тағы іріп жүре бергені...

Інісінің үйінен шығайын деп жатқанда комиссия бастығы сөз сөйледі. Ол өзі сөзуар жігіт болатын. Алқа-қотан отырған жұрттың шуылын басып былай деді:

– Қадірлі Бауке! Сіз көз көрмек түгіл, құлақ естімеген алыс сапарға аттанып бара жатырсыз... Осындай жолға шығар сәтінде халқың ежелгі дәстүр бойынша жебеп-желеп жүрсін деп бойтұмар қадайды бойыңа. – Ол осыны айтты да, жібек орамалға түйілген ақшаны Бауыржанның қойнына тықты.

Отырған жұрт дүрліге қол соқты.

– Жебеп-желеп жүрсін әрдайым!

Мен осы кезде Бауыржанның түсі өзгеріп кеткенін байқадым.

– Бойтұмар деген не? – деп сұрады ол тіксініп. Мұртының әр қылшығы едірейіп кеткен.

– Ақша еді... – деді председатель сыбырлап.

– Ақша деген қай уақытта адамға бойтұмар болып еді? Сапарға шыққан адамды қашан жебеп-желеп жүрген-ді? Өзің не былжыратып тұрсың? – деп ақырып қалды да, жібек түйіншекті председательдің өзіне қарай лақтырып кеп жібергені. – Мен ырымшыл да, күнін көре алмай жүрген сорлы да адам емеспін. Бауыржанның қоштасардағы сөзі осы болды. Ағамыз сөйтіп бізді жерге қаратып кетті, – деп Әнуар әңгімесін аяқтады.

Тыңдаушылардың бірі Сандыбаевқа дүрсе қоя берді:

– Бауыржан емес сендерді жерге қаратып кеткен. Керісінше, сендер Бауыржанды жерге қаратып аттандырып салғансыңдар.

– Неліктен? – деп таңданды Әнуар.

– Жер-көкті шулатып, жиналыс шақырмай-ақ, аттанар сәтте, мына түйіншек – Баукеңе деген ел-жұртының ықыласы еді деп, жеңгелеріннің қалтасына сала салсаңдар, былай шыға бере терезеден лақтырып кетеді деп қорықтыңдар ма? Пәленің бәрі өздеріңде. Ат сыйласаңдар мінер еді. Шапан жапсаңдар киер еді. Ол – ежелгі ата салты. Ақшаны бойтұмарға теңеп қойнына тығып... немене, соғыста өліміне қарсы барған ер Бауыржанды ез деп ойлап па едіңдер?

Әнуар үндей алмай қалды.

Расында да махаббат пен айқайдың тұз-еңбегі жараспаған ғой ежелден.

ҚАЛИЖАННЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Қалижан Бекхожин етене жақын адамымен ренжісіп қалыпты да, Қазақтың республикалық тұтынушылар одағының демалыс үйіне кеткен. Көп кешікпей жанағы жақын кісісі соңынан келген ғой. Қасында кім бар дейсіз бе? Қасында тап Бауыржан Момышұлының өзі. Ниеті керемет – өкпелесіп қалған екеуін табыстырмақ.

Қалижан әңгімесі мынадай:

– Менің де оңып тұрған қай мінезім бар. Бауыржан алай-бұлай деп келе жатыр еді, тыйып тастадым, бұл мәселеде сен ақыл айтайын деп пе едің?! Тыңдамаймын ақылыңды!

Баукең ұшып түрегелді де, тартыла қалды. Қолы шекесінде:

– Честь моя оскорблена! – деп өкшесін сарт еткізіп бір-ақ қайырды да, шығып жүре берді.

Арада талай күндер өтті. Жазушылар одағының фойесінде отыр едім, баспалдақпен көтеріліп келе жатқан Бауыржанға көзім түсті. Бірақ маған қарай жақындамады. Жасым кіші болса да қырсығып, мен де орнымнан көтеріле қоймадым. Баукең оң қанатқа бұрылып кетті. Көп кешікпей қайта оралды да, сол қанатқа беттеді. Көзі менде. Тұрып келіп амандасса екен деп жүрген секілді. Сол қанатта да аялдамады. Қайта көрінді. Мен де ішіме қулық сақтап, енді қайтер екен деп көзімді төмен салып отырмын. Сол сәтте бір жас жігіт тұра қалды да, Бауыржанға қол берді.

– Мені танисың ба? – деп сұрады Бауыржан жігіт қолын алып тұрып.

– Ойбай-ау, аға, сізді танымай не қара басыпты бізді!

– Танысаң, мен кіммін?

– Аға, қойыңызшы!

– Жоқ, танисың ба, жоқ па? Шыныңды айт! – деп Бауыржан көзін тіктеп қадала сұрады. Өңінен ойнап тұрмағаны айқын танылады.

– Сіз полковник Бауыржан Момышұлысыз... Даңқты жауынгер! Атақты жазушы! – деді жігіт дауыстап.

– Отставить! Білмедің онда... – Баукең сұсы басты ма, кім білсін, жігіт қызарып, қысылыңқырап қалды. – Әне, анау жерде қазақ халқының үлкен ақыны Қалижан Бекхожин отыр... – деп Бауыржан қолымен мен жақты көрсетті.

– Қалекеңді де білем.. – деді жігіт.

– Білсең, мен сол ақынның ағасы боламын.

Қитығыңқырап отырған мен күліп жібердім де, жүгіріп келіп Бауыржанның қолын алдым, – деп Қалижан жымия күлді.

Қай жақтан орағытып, баспалап келіп адам жанының пернесін қалай дөп басады Баукең! Батыр даңқының шығып кетуінің бір себебі – бәлкім, осы білгірлігінде жатуы да ғажап емес-ау?!

КӘРІ КҮЙЕУ

Қалада да, далада да Бауыржан Момышұлы туралы әңгіме көп. Соның бір парасы батырдың мінез-құлқы, жүріс-тұрысы жайлы болып келеді. Біреулер оны тік мінез, қатыгез, тентек деп түсінеді. Рас, Бауыржан қойдан қоңыр, жылқыдан торы періште жан болмайтын. Сөйтсе де «Бауыржан маған қиянат жасады», – дегенді де жер бетіндегі бір пенде айта алмайтын шығар. Шындап келгенде, Момышұлы баладай пәк, жаны таза, ары таза, әрі сондай нәзік, басқаның жан дүниесіне үңіле білетін терең психолог кісі еді. Ойшылдығы, тапқырлығымен де ерекше көзге түсетін. Өзі ірі болған соң, басқалардан да ірілікті күтсе керек-ті. Ойы деңгейлес, пікірі пара-пар біреумен кездессе, құлы болып кетуге әзір тұратынын өз басым жақсы білемін. Ал құр білімсіп, өтірік күлетін, көлгірсіп сөйлейтін арамзаларға батыр үкімі айқын да қаһарлы. Ондайларға кешірімі жоқ. Міні десең, міні-ақ болсын, Бауыржан білімсіздікті де кешірмейтін. Ондайларға: – Өзің не оттап отырсың, бар, шық, – деуден тайынбайтын-ды. Мейлі, патша болсын, надандармен де табыса алмаған. Ең кереметі, сөзге тоқтаушы еді. Жығылар жерінде жығылатын. Өтірік айтылатын «сізге» жұлдызы қарсы. Ал өзінен жасы көп кіші біреу суырылып: «Әй, Бауыржан, сен...» – деп әділін айтар, тауып сөйлер болса, шамданудың, үлкендігін салық етудің орнына намысшыл басын иіп, тағзым ету – дәстүрі еді десең де болғандай. Осы мінездемемді дәлелдейтін, батырдың бірі-біріне ұқсамас үш қырын анықтай алатып үш мысал бар менде. Енді, соларға тоқталайын.

Бірінші мысал: Бауыржанның бірінші әйелі, жақсы шығармаларымен қазір көпке танылған жазушы, әкесіндей кесек тұлға Бақытжан Момышұлының анасы Жамал қырқыншы, елуінші жылдарда «Лениншіл жас» газетінде машинистка болып істеді. Сол тұста менің де екі-үш жыл осы газетте қызмет атқарғаным бар. Жамал сондай келісті келген, ашық-жарқын жүретін, қайырымды, адал, еңбеккор кісі еді. Біз одан аңызға айналып кеткен батыр туралы көп сұрайтынбыз да, әңгімесін аузымызды ашып тыңдайтынбыз.

Алматыда құрылған қазақ дивизиясының екі жылдық тойына 1943 жылы майданнан Бауыржан Момышұлы шақырылған. Әрине даңқты перзентін бүкіл ел болып қарсылап, сый-құрмет көрсеткен ғой. Бауыржан да қарыздар болып қалмапты. Завод, фабрикаларда кездесулер өткізген. Партия, совет қызметкерлерімен қала зиялыларына қазіргі заманның соғыс стратегиясы туралы лекциялар оқыған.

Кездесулердің ресми жағы бітіп, аттанар шақ жақындаған кезде лауазымы жоғары бір кісі Момышұлын өз үйіне қонаққа шақы-

рыпты. Хал-хадарынша дайындалған. Бірақ дастарканда ішімдік атаулыдан арзан колды қызыл шараптардан басқа ештеңе жоқ болып шыққан.

– Не коньягі, не арағы жоқ курап отырған бұл не қылған президент? – демей ме кадірлі қонағы.

– Бауыржан, айналайын, паекка алған барымыз осы. Коньяк деген де бірдеме болушы ма еді?! – деп таңданыпты үй иесі.

– Жоқ, мұндай үйде отырып болмайды, – деп Бауыржан ұшып тұрған да, Жамалды ертіп, қасындағы Дмитрий Снегинді бұйрықпен тұрғызып алып кетіп отырған.

Жолда келе жатып:

– Ұят болды ғой кетіп қалғанымыз, – демей ме Жамал.

– Мен одан қонаққа шақыра көр деп, тілегенім жоқ қой. Республика үкіметі ресми түрде сыйлап отыр. Онысына мың да бір рақмет. Ал мынаның үйіне шақырып тұрып көрсеткен не жосықсыздығы? Біз емес, өзі ұялсын, – деп Бауыржан бір-ақ қайырған.

Бұл не? Тентектік пе? Десеңіз, деңіз. Бірақ білімсіздікпен Момышұлының ауыл-үй қона алмайтынын біліп қойғанымыз да теріс емес.

Екінші мысал: 1962 жылы қазақ әдебиетінің күнделікті тірлігінде жұртты шулатқан бір оқиға туып кеткені. Бауыржан Момышұлы Қамаш атты артист әйелді күйеуінен айырып алды. Осы орайда республиканың бір топ қарт большевиктері жоғарғы орынға хат жазды. Сол хат «Қазақ әдебиеті» газетіне жариялансын деген ұйғарым болды. Хатпен бірге мақала жазу маған тапсырылды. Мен ол кезде Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы едім. Бұлтарарға шама жоқ. Жазушы парызы туралы бірдемелерді айтуыма тура келді. Жасы үлкен, даңқы зор ағаға не жөн үйретерсің?! Атқарған қызметін, көрсеткен ерліктерін санай берсем керек. Есімде қалғаны, Аристотельден келтірілген қорытынды сөзім: – Человек вне общества или бог, или зверь. Бауыржан өзін қайсысымын деп түсінеді екен? – деп аяқтағанмын.

Бір қызығы, ресми орындар менің бұл мақаламды Бауыржанды сынаудың орнына мақтаумен болыпсың, деп қабылдай қоймады. Оған көнген басым, енді, Бауыржанның өзі не айтады деумен мазам кеткені. Шынымды айтсам, әлденені бүлдіріп қойған бала секілді батырмен кездесуден тайқақсып жүрдім. Бірақ көп кешікпейақ, бұл мәселенің аяқ астынан шешіле кеткені. Өз кабинетімде шылдыраған телефон құлағын ұстай бергенімде, үстінде шинель, басында папаха, полковниктің өзі кіріп келмесі бар емес пе! Мен түрегелдім. Бауыржан қолын шекесіне апарды:

– Жазғандарыңның ішіндегі ең тәуірі: «Қазақ әдебиеті» газетінің кешегі санында жарияланған мақалаң екен.

– Жолдас полковник, мен де тап солай ойлаймын, – дедім сабырлы кейіпте.

Бауыржан сәл жымиған секілді болды. Бірақ үн қатқан жоқ. Өкшесін сарт еткізіп кейін қайырды да, шығып жүре берді.

Бауыржан оны кекесінмен айтты. Бірақ мен шүкіршілік дедім. Өйткені қатал мінезді, тентек Момышұлынан окиғаның зорырағын күтіп, қылша мойным талша деп жүргенмін ғой.

Бауыржанның бұл қылығын даналығы демеңізші!

Үшінші мысал: 1970 жылы Абайдың жүз жиырма бес жылдығы аталып өтті. Әуелі астанамыз Алматыда басталған мереке Семейдегі, одан кейін Шыңғыстаудағы тоймен ұласқан-ды.

Абай ұрпақтарының қадірлі қонақтарының бірі – Бауыржан Момышұлына арнайы ақ шаңқай үй тігіліп, ерекше құрмет-ілтипат көрсетілді. Сол үйдің қожасы – бір совхоздың директоры екен, Бауыржанның қолына суды өзі әкеп құйды. Орамалды өзі әкеліп ұсынды. Бар мүшесі түгел табақты да өзі әкеліп қонағының алдына тартқан-ды.

Алдында Семей қаласында әлденеге ренжіп қалған Момышұлының ашуы әлі тарқамаған болса керек. Мін тағу үшін қайтсе де ілік іздейді ғой баяғы. Буы бұрқырап келген дәмге көз жүгіртсе, ішінде төс жоқ. Ал Бауыржанның жаңа қосылған жары – Қамаш осы Семей елінің қызы. Олай болса, Бауыржан – исі Семей еліне күйеу. Ілік табылды ендеше!

– Әй, деректір, мен осы елге күйеу екенімді білесің бе? – деген ғой әдейі қисайта сөйлеп.

– Білем, Бауке, – депті өз басына үйіріліп келе жатқан бұлтқа онша көп мән бере қоймаған директор.

– Білсең, төсім қайда?

Төстің жоғына көзі жетсе де, директор бірақ саспаған.

– Сен секілді кәрі күйеуге бас пен жамбас та жетіп жатыр, – деп бас пен жамбасты Бауыржанның алдына қойған ғой.

Бауыржан қарқылдап рақаттана күліпті де, совхоз директорын:

– Ой, сен өзің тапқыр жігіт екенсің ғой! – деп өз қасына отырғызған.

Бұл жерде анықтай кетер бір нәрсе бар: егер совхоз директоры қысылып, қымтырылып, ас пісіріп, даяшылық жасап жүргендерге: төсті неге салмағансыңдар, мана айтқан жоқ па едім, – деп жалтарар болса, – сен өзің қайда жүрсің? Бар, көзіме көрінбе! – деуден Момышұлы тайынбақшы емес.

Батырдың даңқына табынып, сырттай жақсы көріп жүрсе де, бетпе-бет кездесе қалғанда аузынан сөзі, қойнынан бөзі түсіп тұратын немесе оны орынсыз мақтай жөнелетін азаматтардың

көбінесе, Бауыржан алдынан ренжіп, опық жеп шығатындарының сыры, міне, осы секілді жайларда жатса керек-ті.

Бауыржан ойшылдық пен пікірліктің, ақылдылық пен тапқырлықтың құлы болып өткен адам.

СЫРБАЙДЫҢ НҰРҚАНМЕН АЙТЫСЫ

Майданға солдат болып барып, ақын болып оралған Сырбай Мәуленов соғыстан кейін біраз жыл Қостанайда тұрды. Облыстық газетте қызмет істеді.

Кезекті бір демалысын пайдаланып, Торғайға барған ғой. Онда әрі ағайыны, әрі дос аға, аты белгілі ақын Нұрқан Ахметбеков тұрады. Әрине Сырбай әзіл-қалжыны жарасқан сол аға үйіне барып түспей ме. Елге әйгілі ақын болса да, Нұрқан қысылыңқырап қалса керек. Кішілеу демесең, Торғай да Қостанай секілді қала. Інілерінің бірін мал әкел деп жақын жердегі ауылға жіберсе, жөпшеңділікте келе қоймаған. Қысылған Нұрқанды көрші тұратын бір жігіт құтқарады:

– Менің малым байлаулы тұр. Сырбай бүгін біздікінде болсын. Сен малыңды ертең сой.

Сөйтіп, Сырбай Нұрқанның көрші үйіне қоныс аударады. Көңілі жайланғаннан кейін жақсы көретін ағасын қажай бастамай ма!

Болғанда Қостанай тау, Торғай төбе,
Болғанда сіздер – қайық, біздер – кеме.
Үйінде шайып ішер шалабы жоқ,
Шай аңдып көрінгеннен жүрген неме! –

депті Сырбай Нұрқанға қарап.

Сонда делебесі дуда қызар аруақты ақын Нұрқан домбырасын қағып-қағып жіберіп айғайға былай басқан:

Мінбейсің жігіт болсаң атқа неге?!
Айтпайсың ақын болсаң, жатқа неге?!
Торғайға тойынғалы келіп пе едің,
Қалада көк су ішкен қатпа неме?!

Жұрт дуылдасып қол соққан. Сырбай жығылғанын мойындаған. Шіркін, Нұрқан осындай төкпе ақын еді ғой. Әттең, не керек, дүниеден ертерек кетіп қалды.

СІЛЕКЕЙ

Солтүстік Қазақстан облысының Преснов ауданында бір кезде «Тауағаш» дейтін колхоз болған. Тауағаш – бұрынғы Шағалақ самайдың жайлаған жері. Ал Шағалақ самай дегенің шетінен серімырза, шетінен әнші-күйші, домбырашы келетін ел.

Есіл тасып барады жардан асып,
Жаңбыр мен қар жауады араласып.
Шам сөндіріп барайын деген басым,
Ұйықтап, өліп қалыппын қара басып.
Өзім атым – Мұратбек, әкем – Шүрек,
Бізді қос деп Құдайдан еттім тілек.
Осылайша екеуміз болғаннан соң,
Неге бірге бітпеген қолқа-жүрек?!

деп келетін атақты әнді шығарған Шүрекұлы Мұратбек ақын да осы жерден.

Мұратбек дәстүрі жоғалып кеткен жоқ. Ән салып, домбыра тартатын, жыр жырлайтын өнерпаздардың талайы Тауағаштан кейін де шыққан. Соның бірі – Хасенұлы Темірғали. Темірғали аса кескінді, келісті келген, сұлу мұртты, ақ сары кісі еді. Сылдыраған майда қоңыр даусымен домбыраға қосып Үкілі Ыбырай әндерін салғанда, тыңдаушысын еріксіз елтітетін-ді. Темірғали неліктен Ыбырай әндерін таңдап алған? Таңдап алатын себебі, Үкілі Ыбырай шағадақ самай еліне жиі барады екен. Жиі барып, айлап жатып, ән салып, домбыра тартып дүниені сауық-сайранға айналдырады екен. Сауықшыл ел өнерпаз ақынды тыңдаудан жалықпайды. Жалықпайды емес-ау, қайта хан көтеріп қарсы алады. Ат мінгізіп, шапан жауып, Үкілісін үйден үйге, қолдан қолға өткізіп қыдыртады. Егер Ыбырай бір өлеңінде:

Атығай, қарауылды көктей өтіп,
Мен таппадым керейдей жомарт елді, – деп жырласа, сол керей мырзалығына шағалақ самай қосқан үлес аз болмаса керек-ті.

Темірғали он бес-он алты жасынан бастап ақынның әнін тыңдап, өлеңін жаттап өскен. Керек десеңіз,Үкілі атасының айлап қасына еріп жүрген кезі де болыпты.

– Бір жылы пішенге түскелі жатқан кез еді, – деп бастайтын Темірғали әңгімесін. – Ауылға Ыбыекен келді. Дүние бірден көңілденіп сала берді. Күнде той, күнде думан, жағалай шақырыс. Сөйтсе де бұл жолы Үкілі біздің ауылға көп тұрақтамады. Уақ елін аралауға шыққанын айтты. Аттанарынан бір күн бұрын шақыра барғанымда: «Бала, сен менімен бірге жүресің, – деді.

Сөзіне, әніне құмартатын өнерпаз ағаның керек десең аткосшысы болудың өзі біз үшін арман секілді емес пе. Қуанғаннан жүрегім лүпілдеді. Бірақ күмілжіп қалдым.

– Қайдам, әкем жібермейтін шығар?

– Ол жағын маған тапсыр.

Үкілі Ыбырайдың беделі сұмдық. Дегені екі болмақ емес. Сөйтсе де әкем мені босата қояр деп ойлаған жоқпын. Себебі – жалғызілікті кісі. Үйіміздің бас көтерері де, таянышы да мен. Мен болмасам, жұмыстың мына қауырт шағында пішен шабылмай қалады. Жоқ, әкем мені өлсе де босата алмайды.

Сол күннің ертеңіне Үкілі Ыбырай біздің үйде болды. Өте көңілді отырды. Әнді де шырқады. Әзіл-қалжың әңгіменің де тиегін ағытып жіберді. Әлі есімде: өзінің үш-төрт қайтара көтеріп салатын «Кәусер» әнін шырқап болды да, домбырасын алдына көлденең тастай салып:

– Өй, Хасен, – деп әкеме бұрылды.

– Ләббай, Ыбыеке?

– Саған салар қолқам бар.

– Қолымыздан келсе, орындайық, Ыбыеке...

– Бір түнгі сілекейіңді бір айға қиясың маған. Әкем сәл мүдіріп отырып қалды да:

– Бір түнгі сілекейді сізге қимасақ, кісілігім қалмас. Қидым, қидым, – деп екі рет қайталады.

Мен, сөйтіп, Үкілі Ыбырайдың тапқырлығы арқасында бір ай бойы ақынмен бірге жүріп, Уақ елін араладым. Тапқырлық дегенде... тапқырлықтың бәрі әлгі жалғыз сөзде жатыр. Ал егер: «Баланды қасыма қосып бер. Ел көрсін, жер көрсін» деген секілді етіп жай өтінер болса, жалғызілікті әкем мына қауырт шақта мені өлсе босатпас еді...

Үкілі Ыбырай осындай уытты адам болған.

ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ МЕН ҮКІЛІ ҚЫЗ

Темірғали бипаздап ән салғанмен, көсіле сөйлеп кететін шешен кісі емес еді. Бір ай қасында жүріп Уақ елін араласа да, Ыбырай туралы білігі сарапдал-тын. Темірғали – Ыбырай ән салғанда терезенің шынысы сытырлайтып, құлағың тұнып қалатын еді, – дейтін. Соған мысал ретінде Үкілінің «Кәусер» әнін келтіретін. «Кәусер» – қайырылар тұсында үсті-үстіне үш мәртебе көтеріле шырқалатын аса қиын ән. Содан болса керек,Темірғали бұл әнді айтпайтын. Тек домбыраға салып ыңылдап отыратын да, сегіз перненің бітер жерінен әрі қарай сағақтатып шекті үш жерден

ұрып, қолын аспанға көтеріп бұлғап-бұлғап барып тоқтайтын-ды. Солтүстіктің белгілі жыршысы Тырбидың Молдахметі де Темірғалиға ұқсап, әннің басқы жолдарын айтатын да: «Арғы жағы, міне, былай», – деп домбыраны сағақтатып, жоқ пернелерді қуалап, қолын бұлғап-бұлғап тоқтайтын. Соған қарағанда Үкілі Ыбырай даусының ауқымы аса кең болса керек-ті. Тағы бір дәлел: Үкілі ән салғанда тамағы бүлкілдеп, бақа тамақтанып, иегімен мүлде тұтасып кететіндігін көргендердің, Үкілінің әнін тыңдағандардың түгелдей мойындайтындығы.

– Үкілі Ыбырай шабытқа мінген шағында қолды-аяққа тұрмайтын. Малдасын құрып, нық басып төрде отырғанымен, оң аяғын сол аяғының санына артып алып, құйрығымен жорғалап есік көзіне барып қалатынын білмей қалушы еді, – дейтін Молдахмет. Ұлы ұстазына еліктемейтін шәкірт болар ма, өзінің де үдере жырлаған кезінде есікке дейін барып, кейін шегініп отырғанын талай-талай көргенім бар. Молдахметті Темірғали да қостайтын. Бірақ әнді бір орында көзін жұмып алып, теңселе, қозғалмай отырып салатын.

Темірғали айтып, кейін Молдахмет растаған тағы бір әңгіме – Ыбырайдың ән шығару тәсілі туралы.

Үкілі Ыбырайға шығарар әні көк дөненге мінген үкілі сұлу қыз болып түсінде көрінеді екен. Үкілі қыз әнді қарсы келе жатып салса, Ыбырай оны ертеңіне шығарады. Ал қырындап кетіп бара жатып шырқаса, ол ән бір жетіден кейін дүниеге келетін болыпты.

Бұл әңгімеге сенесіз бе? Әлде сенбейсіз бе? Оны өзіңіз біліңіз. Өз басым Үкілі Ыбырай түсіне кәміл сенемін. Өйткені көк дөненге мініп алып, ақын түсінде көлеңдеп жүретін үкілі қызды өнер атаулының құдіретті иесі – шабыт деп түсінемін.

«Шабыт – бұл, еңбек», – дейді даналар. Қарсылығым жоқ. Бірақ шабыт еңбектің топырыш торысы емес екенін де ұмытпағанымыз жөн. Өнер қонған адамға шабыттың келер шағы бар. Шабыт біреуге қара бүркіт болып, енді біреуге пырақтың қанатты тұлпары болып көрінуі мүмкін. Ал Үкілі Ыбырайға сол илһам-шабытыңыз үкілі қыз болып түсіне енсе, шүбәланудың жөні жоқ.

ҚЫЗЫЛСЫРАҒАН ҚАЗАҚ

1969 жылы шілде айында Шығыс Қазақстанға сапар шектім. Зырян қаласында көптен көріспеген немере қарындасым Мәшкен тұрады. Мақсатым: бейтаныс жиендерімді көріп қайту. Рульде өзім. Қасымда жұбайым мен балаларым. Үдере жүріп келемін. Ойым – ара қонып Зырян қаласына түсу. Даңғырап жатқан асфальт жолда тетігі

сау машина жер шыдата ма, бесін кезінде санаусыз адыр-белестерді асып аудан орталығы Шынжылыға келдім. Осы қыстаққа кіре берісте жол солтүстікке күрт бұрылады да, Шынжылы өзенінің оң қабағымен өрлей салады екен. Көктемде дүрліге тасып ағатын өзен болса керек, өйткені анғары сондай кең. Ал қазір тартылған шағы. Сонау төменде алыстан аттап өтердей ғана болып көрінер жіңішке арна еңкейе бастаған күн сәулесімен шағылысып иреленделп жатыр. Он жағымыз кеудеден ғана келер жарлауыт қабақ. Алдымызда бір шақырымдай жерде бір отар қой жолды кесіп суға құлай бастады. Өрге қарай ақырын жүріп келіп, қойлар әбден өтіп болды-ау деген кезде қозғала беріп едім, оң беттегі жарқабақтан бір нәһан қой қарғып, машинаның бамперіне соғылды да, төмен қарай домалап кеткені. Сарт еткізіп тежемені бастым да, машина жәшігіндегі пышағымды ала салып сереңдеп жатқан қойға жүгірдім. Ойым – қайтсе де арам өлтірмеу. Сол кезде дөннен асықпай аяңдап салт атты қойшы түсті. Шоқша сақалына қарағанда бізден әлдеқайда үлкен:

– Ақсақал, қателік болды. Байқаусызда малыңды бастым. Қанша сұрасаң да құнын төлейін де, бауыздап багажнигіме салып алайын, – дедім.

Қойшы шырт түкірді. Содан кейін қалтасынан шақшасын алды да, өкшесіне қағып-қағып жіберіп насыбай атты. Асықпай аттан түсті. Мен байғұста зәре жоқ. Бірақ шопан сасар емес. Қалтасынан өз бәкісін суырды. Осыдан кейін барып маған бұрылды да:

– Ертеден бері қызылсырап, мыналардың қайсысына ен тақсам деп келе жатыр едім, дұрыс болды. Ұзақ сапардағы бала көрінесің, жолыңнан қалмай-ақ қой. Жүре бер, – деп тыпырлап жатқан қойға беттеді.

Мен машинаға оралдым. Үрписіңкіреп қалған әйелім мен балаларыма болған жайды баяндап беріп едім, қуана күлді. Жүріп келемін. Ойлап келемін: есебі мол қулау біреу болса, қойды да бермейді, құнын да даулар еді. Сен сонда алыс сапар үстінде көнбей көр.

Қазағымның ірілігі демеңізші, бейтаныс шопанның мына мінезін!

ҚАЙРАН ЖАҚСЫЕКЕҢ

Сасықкөлдің құлағынан өткенімде күн батты. Енді қоналқалық жер іздеуге тура келді. Жол бойында көгалды бір ойпатта шөпшілер бар екен. Солардың қасына тоқтайып деп едім, маса көп екен. Шөпшілер бір қосын маған босатып та бермек болды. Бірақ балалардың ұйықтай алмайтынын да ескертті. Амал жоқ, ілгері жүруге тура келді. Көп кешікпеді, жол езуінде бір мал қорасы

көрінді. Қасында тігулі екі киіз үй. Жер ошақта лапылдап жанған от. Келсем, от басында жасамыс әйел жүр. Құрақ ұшты.

– Ойбай-ау, рұқсат бола ма дегені несі?! Рұқсат. Рұқсат, шырағым. Күн сондай ыстық болды бүгін. Балалар шаршап, шөлдеді ғой, ана ақ үйге кірсін. Ал мен шай қояйын.

Сұрастыра келсем, бұл Аягөз ауданына қарасты «Қаракөл» қой совхозының атақты шопаны, Социалистік Еңбек Ері Жақсыбектің үйі екен. Бір кереметі, Жақсыбектің баласы Совет те ата жолын қуған шопан. Жай шопан емес, ол да Социалистік Еңбек Ері. Әкелі-балалы екеуі де батыр.

– Ал ақсақалдың өзі қайда? – деймін орналасып, көңіліміз жайласқан соң.

– Мал жайып жүр.

Сағатқа қарасам, түнгі он бірден өтіп барады.

– Япырау, түн ортасы болды ғой. Осы кезде де мал жая ма?

– Ә, шалдың ымырттатып өргізіп әкелетін әдеті. Қойсаңшы, десең, тыңдамайды.

Тағы бір сұрап білгенім, Совет өз отарымен жайлауға көшкен екен. Мына отар ақсақалдың кіші баласының бағатын малы. Әлдеқашан пенсияға шыққан қарт қарап отыра алмайды. Кенжесіне мал бағудың амалын үйретеді, әрі көмектеседі.

Жол соғып, әбден титықтап, шаршап келгендіктен, әрі ертең тағы да ерте тұратын болғандықтан, мен қарт шопанның келуін күте алмадым. Жатып қалғанмын. Көзім ілініп барады екен, қарт үйге сөйлей кірді ғой деймін, оянып кеттім.

Қалақтай қатқан ұзын бойлы, селдір шоқша сақалды, қара шал екен.

– Ал кім боласың? Қайдан келе жатырсың? Қайда бара жатырсың? – Қарияның алғашқы сұрағы осы болды.

Мен жөнімді айттым. Қарт шопан сәл мүдірді де:

– Қайдан білейін мен оныңды. Мүмкін тонап кетуге келген ұры шығарсың?

Мен де қарап жатпай, еруліге қарулы жасап мына оқыс сауал-күдіктерге тойтарыс беріп әуремін:

– Ақсақал, нешеге келдіңіз?

– Жетпісті алқымдадық.

– Жер бетінде жетпіс жыл өмір сүріп, ұры мен ұры еместің кім екенін ажырата алмауыңның мәні қалай?

Шал қарқылдап күлді.

– Түрегел, балам. Құдайы қонақ боларсың. Қой соямын.

– Рақмет, ақсақал, көңіліңіз Құдайдан қайтсын. Мен жолдан шаршап келдім. Тынығайын.

– Ендеше малды таңертең соямын. Қарамай кетіп қалып жүрме.

– Түн тыныштығы болсын. Мен де ерте тұрамын ғой. Сөйлесерміз.

Уәдеміз осы болды. Қарт шопан екінші үйге кетті. Мен болсам ұйқыға аттандым.

Ертеңіне ояна кетсем, ұйқым сондай қанып қалған. Денем жадыранқы. Түрегелдім де жол жабдығына кірістім. Ерте тұрам деген шалдан дыбыс жоқ. «Соятын малың қайда?» – деп жүрем бе.

«Жол аяғы жүрсе бітеді» дегендей, балаларымды оята бастадым. Ойым үндемей ғана аттанып кетіп отыру. Сол кезде қора жақтан үй иесінің кемпірі көрінді.

– Үйбәй-ау, қайда аттанып бара жатырсың, шырағым?

– Жүремін, жеңеше.

– Жүргені несі? Жоқ, тоқтайсың. Мал жеп кетесің.

– Алда разы болсын. Жер мойны алыс. Ит арқасы қиян. Жүріп кеткенім жөн болар, – дедім ішімнен ұйықтап қалған қарт шопанға қыжыл сақтап.

– Енді қайттім? Қонақты жіберме деп кетіп еді шалым.

– Ол кісінің өзі қайда?

– Мана ала көбеден мал жайып кеткен. Қайтып келіп мал соямын, қайтсең де жіберме, деген. Қой қорада байлаулы тұр.

Дағдарып қалдым. Балаларыммен, әйеліммен ақылдасып едім, жүріп кеткенді жақсы көрді.

–Бір жапырақ ет жейміз деп ерте күнді кеш қыламыз ба?!

Мен жолды оңай таптым.

– Бұл жерде қанша отырасыздар.

– Енді бір жарты айда жайлауға, ана үлкен баланың қасына көшеміз, – деді кемпір.

– Олай болса, ақсақалға сәлем айтыңыз. Аманшылық болса, он күннің ол жақ, бұл жағында мына сапардан қайтып ораламын. Ақсақалдың арнаған малын сонда келіп жермін. Әзірге сау тұрыңыздар.

– Шалыма енді не деймін? – деп кемпір қинала-қинала қош айтысты.

Араға он бір күн салып, «Қаракөл» совхозының жол үстіндегі қой қорасына қайтып оралдым. Келсем, қарт шопанның жұрты ғана жатыр...

Жарты айсыз көшпеуге тиісті еді ғой, мұнысы қалай?

Кенет совхоз орталығы жағынан жүк машинасы көрінді.

– Мына Жақсыбек ақсақал қайда? Жайлауға көшіп кеткен бе?

Шофер жігіт кідіріп біраз тұрды.

– Жақсыбек ақсақал дүние салды ғой. Бүгін совхоз орталығында жетісін бергелі жатыр.

Мен не айтарымды білмей аңырып қалдым.

– Апырай, осыдан он күн бұрын кездескенімде сап-сау секілді еді...

– Иә, сап-сау болатын. Бір жерім ауырды деп, шағынып көрген жан емес. Түнделетіп қой жайып келіп, шай қайнағанша қисая тұрайын деп жатқан да тұрмай қалған...

Мен әлдебір қимасымнан айырылғандай, жүрегім бір түрлі сазып жүре берді.

Бір күн шалдың қасында болып, әңгімесін тыңдап, өткен-кеткен өмірін айтқызып, келер күні аттансам да ештеңеден құр қалмайтын едім ғой. Өкінішті-ақ!

Әй, от ала қашқан, өмір-ай десеңші!

ҮЙ ІШІНЕН ҮЙ ТІККЕН

Мен осы сапардан оралғанда Өскеменнен шығып тура Аягөзге түстім. Бірақ уәделі уақыттан екі сағат кешігіп, кештетіп келгенім. Сөйтсе де күтіпті. Аягөз аудандық партия комитетінің бірінші секретары Нұралинов Енжиһан сыпайы да сабырлы кісі екен, бұл ауданда қанша болатынымды сұрап жатыр.

Менің бір тілегім – қонып шығатын жер тауып берсеңіз дегенге ғана саймақ. Әрі Алматыға асар жол үсті болса, құба-құп. Рульде өзім. Шаршап келе жатқан жайым бар. Ертең қалаға жетуім керек.

Нұралинов басылыңқырап қалды.

– Мен екі-үш күн осы елде болатын шығар, шаруашылықтарымызды аралап, ел-жұртпен танысатын шығар деп ойлаған ем...

– Көңіліңізге ризамын. Ыңғайына қарай кейін еліңізге арнап та келермін. Қазір жолымнан қалдырмаңыз.

Біз осыған келістік. Енжиһан қасыма өз қызметкерін қосып, көрші бір ауылға аттандырып салды.

Тегі, алдын ала хабарлаған болса керек, мұндағы совхоз басшылары да жол қарап отыр екен. Совхоз директоры, жаңылмасам, Ғұмаров деген жігіт. Таныстықтың басы – қалдарыңыз қалай, – деп бейтаныс ел басшыларын сөзге тартамын ғой баяғы.

Ай-шай жоқ совхоз директоры Ғұмаров:

– Халіміз жаман, – деп қойып қалмасы бар емес пе.

– Себеп?

– Мына ауыл – түгелімен пәлен рудан. Шетінен қияңқы, арызқой.

– Тентектігі сол рудан болғандығынан ба? Әлде, бұл кілең тентектердің жиналған жері ме?

– Жоқ, пәлен рулығынан, басқалар өйтпейді.

Ел басшысының кейпіне қарасам, ойнап отырмаған секілді.

Көп кешікпей, біз бір шопанның үйіне барып түстік. Әлгіндей болмай дәм келді. Совхоз туралы, сол совхозда тірлік кешіп жұмыс істейтін адамдармен өзінің қарым-қатынасы туралы ойлардан уақытша болса да біршама алыстап, көңілдене бастаған директор сұрақты енді маған қойды.

– Аға, кітаптарыңызды оқыдық. Сыртыңыздан қанықпыз. Сөйтсе де өзіңіз туралы айта отырыңыз.

Мен Өскемен жағынан келе жатқанымды, онда көптен бергі көріспеген қарындасым тұратынын айттым.

– Онда сіз де біздің рудан болдыңыз ғой?

– Жоқ.

– Енді қай рудансыз? – деп қадалды Ғұмаров.

– Әлгі тентек руынанмын.

Ғұмаров құп-қу болып жүре берді. Тілі байланып, үндей алмай отыр. Қайтер екен деп мен де сөйлемей қойдым. Бір кезде есін жиды білем, әлдебір ішкі есеппен енді жамандаған руын мақтай жөнелді:

– Ойбай, ерліктің бәрі соларда ғой! Осы жердің Таужан аталуының өзі тегін емес. Таужан – жалаулы найза қолға алып, жауға шапқан жаужүрек батыры. Қалмағыңды көгендеп қойып қырған ғой сабазың. Бұлардан өнердің де небір түрі қашып құтылмаған. Әнші, күйші, сал, серi... – деп пұшайман болды да қалды.

Келесі күні мен шопан үйінен ерте аттанып кеттім. Жол бойы ойымнан Ғұмаров шықпай қойды: рушылдық атты наукасқа шалдыққан осындай басшысымақтардың дертіне табылар дауа қайда?

СӘЛЕМ ХАТ

М. деген жолдас Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтында бізбен қатарлас оқып, елуінші жылдардың бас кезінде бітіріп шыққан болатын.

М. жатақханада жатады. Қасындағы балалар ұйықтады-ау деген кезде тұрып алып хаттар жазады. Кімге дейсіз бе? Достарына.. мектепте бірге оқыған қыздарға... Әрине әке-шешесіне жазады ғой.

Көңілі арманға толы жас жігіт сәлем хатын: «Қадірлі Әке!!! – деп үш леп белгісін қойып бастайды ғой, әлбетте. – Қадірлі әке!!! Қазір түн. Терезе ашық тұр. Самал жел еседі. Аспанда ала бұлт бар. Ай қалықтап барады. Терезе шынысына жанасып сыбдырлаған жапырақтар да жүрегімді қытықтайтын секілді. Жұрт шырт ұйқыда. Ал балаң болса, жұмбағы көп мына сырлы түнде ой ойлап, арманның жетегінде кетіп барады».

Көп кешікпей баламнан қашан хабар келер екен деп үздігіп жүрген әкеден хат келеді ғой. Ол хат мынадай:

«Атана лағнет М! Сен жынданудың қай жағындасың?! Түнің мен желің не? Қалықтаған ай деген пәлені қайдан шығардың? Жеті қараңғы түнде кім сені жетектеп барады? Қайда? Ойбай-ау, бұл жақта да ай туады. Самал жел соғады. Жапырақтар да сыбдырлайды. Түн тыншу болса терезені біз де ашып тастаймыз. Әлде сен осының бәрін жарты жылдың ішінде ұмытып қалдың ба? Қалайша ұмытасың? Түрің жаман. Бүйте берсең, бара-бара бізді де ұмытып кетерсің сен. Түн... Самал жел... Қалықтаған ай... – деп шалықтай бермей, өзің қалай оқып жүрсің? Денсаулығың қалай? Ауру-сырқаудан амансың ба? Соңыңды жазбайсың ба!»

Бұл хат сол кезде бір көшеде көрші орналасқан университет пен институт студенттерінің қалай екені белгісіз, әйтеуір қолына түсіп, көп уақыт күлкіге тиек болғаны әлі күнге есімде.

Жөнін таппай сөйлеген, кімге не айту керегін білмеген адам, жоқ жерде сүрінеді деген осы-ау, тегі.

БІР ӨЛЕҢНІҢ ӨМІРБАЯНЫ

Қызық деңіз, демеңіз, мен қай күні туғанымды білмеймін. Үлкендерден сұрасам: ит жылы ауыл қыстаудан көшіп шығып, көктеуге қонғанда туыппын. Күні бүгінге мен сол «итіңізді» малданып келем. Ал Хамит Ерғалиев болса, туған күнін айнытпай біледі екен. 1916 жылты патша жарықтығыңыздың июнь жарлығынан соң төрт ай өтті дегенде, жаңа шежіре бойынша қарашаның он төрті күні дүниеге келген. Керек десеңіз, бұл кісіңіз туғанда таң қылаң беріп қалған ғой. Соған дейін дөп басып айта алады.

Міне, бүгін он төртінші октябрь. Сәске түс. Ақын алпыс беске толып, алпыс алтыға аяқ басқанына тұп-тура бес сағат болды деп қабырға сағаты қоңырау шалғанда Зейнолла Қабдолов екеуміз бір-бірімізге телефон шылдыратыстық.

– Ау, неғып отырсың? Бүгін Хамаңның шыр етіп жерге түскен күні емес пе?!

– Білем, шыр етіп жерге түскен күні.

– Барып шалды құттықтап шығайық та.

– Кеттік онда.

Біз, Зейнолла екеуміз, аз-кем уақыттан соң қазақтың бір ұлы ақыны Жамбыл мен орыстың бір ұлы композиторы Чайковский атымен аталатын шуы жоқ тыныш көшелердің киысатын жерінде

кездестік те, өткен жылы ғана тұрғызылған еңселі, әдемі үйдің екінші қабатындағы ас пісіретін бөлмесі болса, даладай, ал дәлізі айнала ат шаптырым, төрт бөлмелі пәтердің қоңырауын келіп бастық. Есікті балалардың бірі ашты.

– Әкең үйде ме?

– Үйде, жұмыс істеп отыр, – деді жаңағы бала сыбырлап. Кілтке жабылмақ түгіл, топсасынан еңкеймейтін Хаман кабинетінің есігі дағдысынша далиып ашық тұр екен. Дүбір шыққа делебесі қозар жүйрікке ұқсас қайран ақын біздің даусымызды естіп, бөлмесінен жүгіріп шықты.

– Ал төрлетіңдер!

Хаманды жұмысынан бөлмейік дедік пе, әйтеуір:

– Біз осы дәлізде отырсақ та болады ғой, – деп мүдірдік. Хаманның мұрны тап ашуланар кезіндегіше кәдімгідей қисайыңқырап қалды.

– Әй, дендерің сау ма өздеріңнің? Көрпесін төрге салмай, есік көзіне төсеген қай қазақты көріп едіңдер! Бүйтіп мүләйімситіндерің бар, неге келдіңдер ендеше!?

– Жай, өзіңізді құттықтайық деп...

– Немен құттықтамақсыңдар? Бұл күні айт та, той да жоқ секілді еді ғой, – деп дәлізге отырайық дегенге шамданып қалған Хаман иілер емес.

Ас үйден Әнуар жеңгеміздің даусы шықты.

– Ау, інілерің сені туған күніңмен құттықтағалы келіп тұр ғой. Бүгін он төртінші октябрь!

– Ә, солай ма еді? – Жымия күлген Хаманның әлгі бір кезде, қисайыңқырап қалған мұрны енді кәдімгідей түзеле бастады. Бір қызығы – бұл кісі туған күнін білсе де, толған күнін ұмытып кеткен екен.

– Ал онда, Әнуар, қазан көтер. Дастарқаныңды жай, – деп үй иесі бізді кабинетіне бастады.

Хаман шынында да шабыт үстінде екен. «Жүйріктің тоқымы құрғамайды» дегендей жазу үстелі бұрқыраған қағаз.

– «Жұлдыз» журналы қызық бір іс бастапты. Келер жылғы бірінші санына біраз ақындарды шақырған екен. Өлең тақырыбы – Қыс. Мұның өзі бәйгеге жаратып ат қосқан секілді, нағыз жарыс қой. Журнал қызметкерлері тауып кеткен. Сол тапсырманы талай күн толғанып жүріп, бүгін бір өлең келтірдім дүниеге. Сендерге оқып берсем қайтеді? – деді ақын енді ағынан жарылып.

Хаманның бұл ұсынысынан көрі, әлгі, Әнуар жеңгемізге айтқан «қазан көтері» дәмділеу, әуезділеу шықты ма кім білсін, Зейнолла екеуміз әуелі бір-бірімізге қарастық. Содан кейін ашық тұрған ас

бөлме жағына көз тіктік. Байқаймыз, ол жақтағы қимылдың бәрі дұрыс. Соған көзіміз жетіп, көніліміз орнына түскеннен кейін шалға бұрылып:

– Қайткені несі?.. Ал кәне, оқып жіберіңіз, – дедік кәдімгідей кісімсіп.

Жаңа туған өленнің аты «Осынау қаңтарға орай» – екен. Әуелі Хаман оқыды. Содан кейін Зейнолла екеуміз алма-кезек дауыстап оқыдық. Ал сосын пікір таласы басталсын да кетсін.

Он екі шумақтан тұратын осы өленде: «Қартайғандағы шашымдай» – деген бір жол бар екен. Өлерменбіз ғой деймін, біз әуелі соған шұқшидық:

– Бұл жерде әдемі табылған теңеуге мән берілмей қалған. Оқушы назары тоқтамайды. Ал оқушы назарын тоқтатам десеңіз осы жолды қаққан шегедей етіп нақтылап, қадап тастауыңыз керек. Ол үшін бар болғаны «менің» деген есімдікті қоса салсаңыз бітіп жатыр. Сонда: «Қартайғандағы менің шашымдай» болып жанып түседі.

Ақынның мұрны «қисайсам ба екен, қисаймасам ба екен» дегендей қимылданқырап кетті.

– «Меніннің» керегі жоқ бұл жерде. Ана «шашымдай» деген сөзде «мен» тұрған жоқ па?

– Тұруын тұр. Бірақ ол жерде ұрланып тұр. «Менді» үй төбесінде тігетін ту секілді көтеріп, желбіретіп қойған дұрыс.

– Ас бөлмесі жағынан келе бастаған мұрынды қытықтап, сілекейді шұбыртар бір иске қосылып Әнекеннің даусы шықты.

– Кеше бар болатын. Өзі ғой алып тастаған. Мен «меніңді» алма деп едім, көнбеген.

Хаман бері келейін деді.

– Әнуардың айтқаны рас еді...

– Рас болса, онда сөзге тоқтайсыз.

Ақынды дегенімізге көндіргеннен кейін дәндеген қарсақ құлағымен ін қазадының кері болып, біз тағы бір пәленің басып қылтиттық. Біз емес, дәлірек айтсам – Зейнолла.

– Маған ана бір шумағыңыз мүлде ұнамайды.

– Қай шумақ? – деп ақын тіксініңкірей сұрады.

– Ана бір «мүңкіген иіс», «шірік» деген сөздері бар шумақ.

Ақынның мұрны тағы қисайды.

– Оның несі ұнамайды? Дұп-дұрыс-ақ тұрған жоқ па?

– Дұрыс тұр дейсіз... Дұрыс тұрмағаны былай тұрсын, мүлде бұлдіріп, теріс тұр. Алып тастайсыз.

– Жоқ, алып тастамаймын. Бұл шумақ маған переходка керек.

– Онсыз да переход бар.

Талас көпке созылды. Ақын көнбей әлек, Зейнолла екеуміз көндіреміз деп әлек. Ақыры ас ішетін бөлмеге ауысып, жеңгеміз әкеп қойған дәм үстінде Хаман бері қарады.

– Айтқандарыңда жан бар ма деймін. Тіпті көп таластыңдар ғой. Алсам, алып-ақ тастайыншы...

Біз, сөйтіп, бір күнде Хамит Ерғалиевтің мұрнын үш мәрте қисайтып, үш мәрте түзеттік те, дегенімізге екі рет көндіріп орнымыздан көтерілдік.

Көтеріліп жатып, ақынның өз қолымен бір жолы жөнделіп, бір шумағы алынып тасталған өлеңді мен қалтама салып алдым.

– Ау, мен бұл өлеңді журналға апарып бермекші емес пе едім?..

– Үлкен адамсыз, әуре болып жүресіз бе? Мен-ақ апарып бере салам ғой.

Хаман: «Осы шіркін рас айта ма?» – дегендей маған қарады. Бірақ қайтсең де қайтарып бер деп қадалған жоқ.

«Шабан үйрек бұрын ұшар» дегендей, айына бір рет шығар «Жұлдыз» журналы ерте қамшылап, менің қалтама тым ерте түсіп кетуінің себебінен, оның үстіне Зейнолла екеуміздің де еңбегіміз бар болғандығынан, ақы иесіне жетпей қалған сол өлең мынау еді:

Қаңтардағы қарлы төңіректі
Оңашада ойлы қарақтап.
Басымыздан қанша өмір өтті, –
Қаңтардағы сырттың бәрі аппақ.
Мың заманғы таудың көк тасы,
Кеп-кешегі жасыл дарақ та,
Тандырдағы күйген от басы,
Күнбағыстың орны... – бәрі аппақ.
Қаңтардағы қайран табиғат
Түрлі түстерге шашылмай,
Бір-ақ бояуға табынған
Қартайғандағы менің шашымдай.
Және де бұл өзі бүтіндей.
Нәрестенің нәзік ерніне
Жаратылған ана сүтіндей...
Желіндегенде сөйткіш жер – міне!..
Желіндегенде солай дертетін
Қаңтардағы аппақ қайран Жер,
Құт-берекесін өртейтін
Пәле-жаланы қайдан дер?
Уа, көкірегі күйлі, алаңсыз
Адамдарға зәру ақ қысым!
Сөйлемейді бүгін жалаң сөз
Тумысында саған жақ кісінің
Қанды табан жендет қар таптап
Көрдік қой ит-қор еткенді.

Қорлаушыдан әм қорқақтан
Жиіркенетін мезгіл жетті енді!
Өрт шықса, соған жұмсарға
Жұмылған бұл шақ – жұдырық.
Кезікпесін деп жыл сорға
Күшті нәр жерден жеді ұрық.
Қаңтардағы аппақ жер-көктің
Қасиетті сүті шырындап.
Көп келсін дейді жөргектен
Нәрестелері шырылдап
Қаңтардағы таза ақ нәма –
Ақындардың дұғай дастаны!
Алаңсыз, мұңсыз шағына ма? –
Беймаза жанды дос таны.
Беймаза жанмын... жатпаймын
Жаныктырмай жылда санамды. –
Тойламай тағат таппаймын:
Көктемдегі шілдеханаңды!

Талантты қолдан шыққан туындыларды көз жүгіртіп қана қоймай, үңіле оқысаң ғана ашылатын бір астарлары болады. Басы-аяғы жұп-жұмыр осы бір әдемі өлеңнің мен екінші шумағына оқушы назарын аударғым келеді. Сол шумақта таудың тасы – көкпеңбек, дарақ – жап-жасыл, тандырдағы от басы қап-қара, ал күнбағыс болса – сап-сары. Әдебиетке түс бояулардың үлгісі болып кіріп кеткен кемпірқосақтың жеті бояуына тағы бір бояу – атап айтқанда, ошақ басындағы қара бояу қосылып, сегіз түр-түс құраса, содан таңдап алынған төрт түстің бәрі де өзгеріп, қартайған ақынның ақ шашындай тағы бір түске – атап айтқанда аппақ түске табынған. Ақын ойы терең: әзірге ақ жамылғанымен, ертеңгі күннің жемістеріне жүкті болып дертіп жатқан Жер-ананың шілдеханасын күтеді ол. Осы жерде заңды сұрақ келіп туады: ал ақын жырлап отырған жаңағы төрт бояуды қаңтардың үскірік ақ қары басты да, жауып тастады делік. Бірақ сол төрт бояуда адам іздері – іздері болғанда да кісілігі мен қабат иттілігінің де, өсек-ғайбат, хайуандығының да, арамза есептері мен зұлымдығының да, жә болмаса, тіпті бері салғанда адам мен адам арасындағы өкпе-базынасының да іздері жасырынып қалды ғой. Ал сонда ертеңге деп дерткен Жердің шілдеханасын күткен ақын сол шілдеханамен бірге өткен жылғы жауыздық пен иттік, арамза есеп пен арзан қулық іздері ол күткендей көмескі тартудың орнына көктеммен бірге қайта ашылып, қайта бадырайып көрініп жататын болса, не етпек?

Меніңше, бақай есебі жоқ, әманда кесек турап жүретін анқылдақ ақынға бұдан артық соққы болмаса керек.

Енді біз алдыртып тастаған шумаққа келейік:

Бұл күндерде бүлгін ниеттер
Бұрынғыдан бетер есірік.
Пәле-жала мүлде иектеп
Мүңкіп тұр иісі не шірік.

Бұл шумақ жаңа жауған ақ қарға Хамиттің өзіне тән өрнекпен сызып түсірілген сурет секілді мына өлеңнің қай жерінен қай жеріне «переход» бола алады? Тапсаңыздар жақсы. Таппасаңыздар, ешкімді мен жазғырмаймын. Өйткені, оған кінәлі әуелі біз – Зейнолла екеуміз де – қала берді қоймаған соң дегенімізге көне салған, мұрны қисайғыш тентек шалдың өзі.

ТҰТҚЫНДА ҚАЛҒАН СӨЗ

Бір ғажабы, Жазушылар одағына кім болса, сол үйір. Келіп-кететіндерде, жаудыртып хат жазатындарда қисап жоқ. Және сорттары бөлек. Даңғойлары мен бөспелері... тағысын тағылары. Бұлар жазғандарын кешіктірмей бастыруын, кітап етіп шығаруын талап етеді. Осы ретте, одақтың поэзия секциясының алшысы оңынан түскен десең де болғандай.

Белбеуіңді бір жұма бостау тартсаң, хаттар тасқынына тұншығып қаларың қақ.

Поэзия секциясын Хамит басқаратыны бұрынғы әңгімеден белгілі. Мен аман-есен проза секциясында жүріп жатырмын. Хамиттың жасы үлкен. Бірақ проза секциясының жолы үлкен. Сол себепті бір бөлмедегі бес консультантқа ортақ жалғыз телефон менің үстелімде.

Телефон безілдей қалды. Мен құлағын көтердім. Жарықшағы көп барлыққан еркек даусы:

– Маған Хамит Ерғалиевтің өзі керек.

– Өзі керек болса, өзі міне...

Телефон құлағы Хамитқа көшті. Жақын отырғандықтан барлыққан дауыс маған да айқын естіліп жатыр.

– Хамит Ерғалиев сенсің бе?

– Ия, мен... Тыңдап тұрмын.

– Жоқ сен Хамит Ерғалиев болсаң, тыңдама! Далаға шық!

– Сен, сен деп тақылдап тұрған бұл кім өзі?

– Мен бе? Мен өзіммін. Далаға шық! Шығасың ба, жоқ па? Анау дікілдеп әкетіп бара жатқан соң, Хамит бір саты төмен түсейін деді:

– Далаға шыққанда қайда барамыз?

– Гоголь мен Пролетар көшесінің түйіскен жерінде тұрамын.

– Мен сені танымаймын ғой?

– Танитын боласың..

– Қайтіп?

– Менің үстімде кір-кір майке. Қолтығымда жарты бөлке қара нан.

Қайдағы бір тентекпен тәжікелесіп тұрғысы келмеді ғой деймін, адуын Ерғалиевтың өзі далаға шығып кетті де, әлгіндей болмай-ақ жаңағы майкешең жігітті ертіп келді.

– Өлең жазады екен. Ақын болған соң ағаларына жасаған еркелігі, – деп жуып-шайып жатыр.

– Ал нең бар? Қане, оқиық.

Майкешең қара жарты бөлке нанды үстелдің шетіне қойды да, шалбарының қалтасынан мыж-мыж қағазын суырды. Хамит оқи бастады.

– Мына жолың тамаша. Мына бір жолың да жақсы екен. Ал мына бір жолың... – деп Хамит күмілжіңкіреп отырып, әлдебір сөзді қолындағы қарындашпен қоршауға ала бастағанын өзі де байқамай қалғаны.

Майкешең қара ұшып түрегелді. Өңі бұзылып кеткен. Дір-дір етеді.

– Қараптан қарап отырып сөзімді қамап тастадың ғой. Ал енді не болды? Босат сөзімді тұтқыныңнан!

Қамалып қалған сөзді жөппелдемеде қалай босатудың ретін таппаған Хамит пұшайман. Майкешең қара тықсырып барады:

– Почтамен жіберсең, жоғалтасыңдар. Өзің алып келсең, қамап тастайсыңдар. Өздерің не қылған адамсыңдар?! Босат деген соң босат деймін сөзімді тұтқындарыңнан!

Дес бергенде біреуіміздің есімізге сөзді «тұтқыннан» қалай босатудың амалы түскені. Мен жүгіріп барып машинисткадан резинка алып келдім. Дағдарған Хамит өзі салған қоршауды өшіріп, қолтығында жарты бөлкесі бар майкешең батырдан зорға дегенде құтылғаны...

БАЛА ТАПҚЫРЛЫҒЫ

Ділмұхамедімнің үш жастағы кезі. Үй-ішімізбен қырғыздың Ыстықкөліне барып демалатын болдық. Ертемен елең-алаңда жолға шықпақпыз. Ал Димашым болса әлденеге елігіп ұйықтамай қойғаны.

– Димаш, жат енді. Ала көбеде сапарға шығамыз. Тұра алмай қаласың. Ал тұра алмай қалатын болсаң, айтпады деме, қалдырып кетемін, – дедім баламды қорқытқан болып.

Сәби жауабы әзір екен:

– Папа, мені оятып әуре болма. Ұйықтап жатқан қалпымда көтеріп апар да, машинаның артына жатқыза сал.

Табылған жауапқа қалайша дау айтарсын. Бар болғаны езуімізге күлкі жүгірді.

АҚПА ҚҰЛАҚ ПЕН АШУЛАНШАҚ АҚСАҚАЛ

Ділмұхамедім төрт жасында шахмат ойынымен қатты шұғылданғаны. Және тез үйренді. Тез өсті. Мен онымен шындап ойнайтынды шығардым. Соның өзінде бірде ұтсам, бірде ұтылып қалып жүрдім.

Жетпіс бесінші жылдың қысы. Бір күні ойда жоқта үйімізге Ишанбай Қарақұлов кіріп келді.

– Бір семіз соғым иісі шыққан соң, жүре беріп едім, сенің үйің болып шықты, – деп күлдірді ол.

Жақсы көретін ақ жарқын ағаның шақыртпай келісіне қуанып қалдық. Келіні ас пісіретін бөлмеге жүгірді.

– Маған бола әуре болмаңдар. Бар мақсатым – сенімен шахмат ойнау.

Мен де қалжыңдап жатырмын:

– Менімен әуреленіп қайтесіз. Ең алдымен, мына баламен ойнап, ұтып алыңыз.

– Әзіліңді қойшы. Төрт жасар баламен ойнап... мені немене жынданды дейсің бе? Кәне, өзің кел.

Мен шахмат тақтасын әкелдім. Келісім былай болды: жүретін мен. Көрсететін балам. Былайша айтқанда, қол менікі де, ой мен көз Димашымдікі. Нені жүр дейді, қарсыласпаймын, жүре беремін.

Мен, сөйтіп, артымнан асылып тұрған баламның көрсеткен тасын қозғай бердім. Ишанбай әуел баста жеңіл жүріп отырып еді, бара-бара ойланып қалатынды шығарды. Ақыры жеңіліп тынды да, балама қолын ұсынды.

– Қарсыласың мен емес пе едім? Менің қолымды алыңыз. Ишанбай өзінің үйреншікті әзіліне басты:

– Әй, қазағым-ай, бүйтіп мақтанбасаң, қазақ боласың ба? Қол сенікі болғанымен, көз, ой баланікі! Сол себепті Димаштың қолын қысуым керек.

– Ә, маған осы мойындағаныңыз жетеді. Енді менсіз, баланың өзімен ойнап көріңіз.

Ишанбай қарсы болған жоқ. Жымиып күлді де, шахмат тастарын тіге бастады. «Күш атасын танымайды» деген емес пе, бала қабілетін мойындаған Ишанбай енді Димашпен жекпе-жекке кетті. Мен жай төреші ғанамын.

Балам шалды тағы тықсыра бастады. Әманда ойын-күлкі, әзілден айнымайтын Ишанбай өз кезегінде көп ойланып барып бір жүріс жүрді:

– Әкем маркум бала кезімде – балам, әманда осылай жүр, – деп үйретуші еді...

– Әкеңіз үйретуіндей-ақ үйреткен ғой. Жаман үйретті деп ойламаймын. Бірақ ұғып алмаған кінә өзіңізде, – деді Димаш кәдімгі үлкен адамдарша. Содан кейін екі жүрістен кейін тағы матап тастады.

Қаракұловты түннің бір уағында мен үйіне апарып салдым. Қоштасарда адам табиғатын түсіне білетін ақсақал:

– Димашың болайын деп тұрған бала екен. Байқаулы бол. Көзіңнен таса ете көрме! – деді.

Әрине, мен күні бүгінге дейін байқаулымын. Көзімнен таса кетіп көрген емен. Бірақ Димашым шахматты тастап кетті. Баламның бір әлсіздігі – ұтылғысы келмейтіндігі. Ұтылып қалса, жылайтындығы. Түнде шошып ояна беретіндігі. Сондай күндердің бірінде үйімізге қонақ шақырдық. Сыйласты бір ақсақал баламмен шахмат ойнап, ұтылып қалды да ашуланды:

– Әй, балам шахматты жақсы ойнайды, сақ бол деп, неге ескертпейсің?! – деді маған тіксініңкіреп.

– Онда «Жығылған күреске тоймайды» деген, қайта ойнаңыздар.

Ақсақал қайта ойнап, тағы ұтылды. Жұрт күлкісіне намыстанды ма, білмеймін, әйтеуір ашуланып, шахмат тастарын шашып жібергені. Димаш өкіріп жылап қоя берді. Үй-ішіміз болып қонақтар тараған соң да бала өксігін баса алсақшы. Ұйықтап бара жатып шошып оянып бақыра бастайды.

Осы халде бір апта уақыт өтті. Дәрігер бірер жыл шахматты тығып тастаңдар. Көрсетпеңдер, – деп кеңес берді Біз солай еттік. Бала тыныштала бастады. Шахмат қайда – деп, сұрамайтын болды. Жүре бара мүлде ұмытып бұрынғы қалпына келді. Жетпіс жетінші жылы жиырма екінші октябрьде баламның алты жасқа толған күні, мен оның өз құрбыларын үйге шақырдым да, шахмат тақтасын алып алдарына жайдым.

– Ал ойнаңдар енді.

Димаш шахматқа қараған да жоқ.

Содан бері жеті жыл өтті. Балам қазір жетінші класта оқиды. Әр қилы амалдар ойлап, шахматқа тартпақ боламын. Бірақ көңілі соқпайтындығын аңғарамын. Соқпаса, соқпай-ақ қойсын. Шахмат

ойнамайтындар да жер басып жүр. Өкініші: лапылдап келе жатқан қабілетті білместіктен тұншықтырып тастағанымыз. Бір қызығы, әлгі ашуланшақ ағамыз бір күні маған кәдімгідей өкпе айтты.

– Менің төрт жасар балам пәленшекеңді шахмат ойнап жеңіп кетті деп, кез-келген жерде жариялап, кім болса соған таратып жүреді екенсің... Қой оныңды.

– Оным қателік. Кешірім сұраймын. Бұдан былай қарай: пәленшекең менің төрт жасар баламмен шахмат ойнап, ұтып кетті дейтін болайын онда, – дедім.

Пәленшекең қолын бір сілтеп теріс айналып жүре берді.

ЖЕҢІС ПЕН ЖЕҢІЛІС

Бір жылы «Сарыағаш» санаторийіне барып демалдым. Екі кісілік палата. Құдай оңдап көршім ақ жарқын да ашық, сынық мінезді жақсы жігіт болып шықты. Әбдікәрімов Тұтқабай – Жамбыл облысынан. Жауапты қызметкер. Ең жақсысы, көркем әдебиетті сүйіп оқиды екен. Көптен бері көріспеген таныс адамдардай бір-бірімізге шүйірілістік те қалдық. Суды да бірге ішеміз. Тамаққа да бірге барамыз. Бір жүріп қыдырамыз. Әйтеуір, көңілдіміз. Ол аға тауып алғанына, ал мен жақсы іні тауып алғаныма қуаныстық.

Тұтқабай күн аралатып почтаға барады. Достарымен сөйлеседі. Жұбайымен, балаларымен сөйлеседі. Олардың амандығын біліп қуанып келеді де, маған өз семьясының жайын жыр етіп айта бастайды. Балалары сондай ақылды. Жұбайы болса, сондай сабырлы. Қайтсе де сүттей ұйыған бір жандар, әйтеуір.

Бір күні Тұтқабай почтаға барды да, көңілсіз келді.

– Не болды? Үй-ішің аман ба екен?

– Аман...

Тұтқабай шешіле қоймаған соң, мен қазбаламадым. Көршім келесі күні почтаға тағы барды. Бұл жолы тіпті өңі бұзылып, үрейленіп келді.

– Ойбай, Сафаға, көмектеспесеңіз болатын емес.

– Ия, аты-жөні бар ма көмектің?

Әңгіме былай... Әңгіме деген де қазақтың баяғы құрдастар қалжыңы тағы: Әбдікәрімов былтыр да осы «Сарыағашта» демалған ғой. Сонда кездескен бір жолдасы әйел болып Тұтқабайға хат жазбай ма – «Сарыағаш» суының шипасы тиді. Нәрестелі болдым. Сені өлсем де ұмыта алмаспын. – Әңгіме осы. Кенсеге келген бұл хатты Тұтқабай әйеліне көрсетпекке үйіне апарады. Жол жабдығымен

әуре болып жүріп көрсетуге ұмытып, ерулік костюмінің қалтасында қалдырған. Жұбайы бұл кеткен соң, сол хатты тауып алған.

– Айтсам, түсінбейді аяқ астынан тулап жатыр. «Сарыағашта» қатының бар, барам да көкеңе танытамын дейді. Телефонмен болса да тоқтау айтпасаңыз, түрі жаман, – деп Тұтқабай мені сүйрегендей етіп почтаға алып келгені...

Қалай тоқтатпақпын? Не басу айту керек! Ерлі-зайыптының арасына есі кеткен түседі. Алжасайын деген екенсің десе, не демекпін? Мен өстіп толғанып тұрғанымда Тұтқабай әйелімен сөйлессін де кетсін.

– Балалар аман ба?

– Бала саған не керек? Балаң да, әйелің де бар емес пе сол жақта. Қазір қасында да тұрған шығар жұтынып, – деген әйел даусы саңқ-саңқ етіп маған естілді.

Тұтқабай байғұстың сасқаны ма, білмеймін:

– Ал қарай ғой қасымда тұрса... – деп қалғаны.

– Өзің не былжыратып тұрсың?! Телефоннан қалай көрем?

– Қасымда кісі тұрғаны рас. Міне, трубканы берейін, – деп есі шыққан Тұтқабай телефон құлағын маған ұстата салмасы бар емес пе!..

Бір жақсысы, әлі де бірдеме деп жатқан әйел бөтен дауысты естіп саябырсып қалды. Осы жай әл беріп жібергені.

– Келін шырағым, мен осындай кісі едім, – деймін ғой баяғы жоқ жерден жұмыс тауып алған сорлы басым. – Білетін бе едіңіз?

Әйел даусы ашу-зілсіз сабырлы шықты.

– Сізді білеміз ғой. Кітаптарыңызды оқып жүреміз. Оның үстіне Тұтқабай да қасымда сол кісі бар деп айтқан, – деді кәдімгідей.

– Онда сенсеңіз, қызық бір жайды баяндағым келіп тұр.

– Неге сенбейін, баяндаңыз...

– Курортқа пәлен еркек, пәлен әйел барсын деп путевка сатпайтынын білесіз ғой. Әйел мен еркек саны жоспарланбайды.

– Ия, курортқа ауырған адамдар барады ғой, – Тұтқабайдың әйелі жығыла сөйледі.

– Қызық деп тұрғаным – өткен жолы бұл курортқа кілең әйелдер келіп емделген. Араларында бір еркек болмаған. Ал осы жолы қас қылғандай сандалып жүрген өңкей еркектер... Әйел затын емге таппайсыз.

– Құдай-ау, мұндай да қызық болады екен-ау?! – деп оның аузын сылп еткізгені маған айқын естілді.

– Қызық болғанда да керемет, тіпті. Тұтқабайыңыз күні-түні қасымда Ташкентке барып әлденені бұлдірмесе, «Сары-ағаш» төңірегінен қорықпаңыз.

– Кешіріңіз, ағасы. Ақылсыздық жасап, мазаңызды алдым. Айыпқа бұйырмассыз.

– Жақсы көрген жұбайлардың жан сырларын түсінеміз ғой. Ешбір айыбы жоқ. Екеуіңіз бірлікке келсеңіздер тілегімнің орындалғаны, – деп телефон құлағын Тұтқабайдың өзіне ұстаттым. Көп кешікпей-ақ ерлі-зайыпты екеуі сылқылдай күлісіп, әлденелерді айтыса бастады. Ал мен болсам, ойламаған жерде болмайтын оқиғаны ойлап тапқаныма, әрі соған біреуді сендіргеніме тұншыға күліп сыртқа шығып кеттім. Соңымнан гүл-гүл жайнап Тұтқабай жетті.

– Көп-көп рақмет сізге, ағасы.

– Рақметті маған емес, анау аңқау әйеліңе барып айт.

– Ойбай, ол аңқау әйел емес. Сізге сенгені. Тұтқабай сөзінің растығына көп кешікпей-ақ көзім жетті.

1973 жылы Жамбыл облыстық драма театрында «Әсия жағалар» деген пьесам қойылды. Сол қойылымның премьерасына барғанымда өнер сүйгіш Тұтқабаймен, Тұтқабай үйіндегі келінмен кездесем ғой әрине. Келісті келген ақ сары кісі екен. Әрі пейілі кең, дастарханы мол. Дәм үстінде көңілді отырған көпке күлкілілеу етіп, былтырғы әңгімені айтпаймын ба. Тұтқабайдың жұбайы:

– Жасыңыз үлкен, атыңыз бар ағасыз. Телефонға келіп, қайдағы бір әйелге басыңызды иіп жатқанда бірдеме дейтін болсам, білімсіздік болмай ма? Аңқаулық десеңіз, деңіз. Бірақ алдыңыздан кесіп өткім келмегенін де ескеретін болыңыз. Үлкен басыңызбен солай деп тұрсаңыз, иланбасқа шарам қайсы, – деп тәйкемнен түсіргені.

Табылған сөзге қайтарар жауап қайда?!

Бала кезімде аулымызда аузы жеңіл Әйтім деген шал болған еді. Әйтім екі қолын желкесіне айқастырып алады да, шалқасынан түсіп төрде жатады. Жай жатпайды, кіріп-шығып үй шаруасымен айналысып жүрген келіндерінің жүріс-тұрысын, іс-әрекетін бағып жатады. Сөйтеді де: – Келін шырағым, әне біреу нәрсені олай емес, былай тастамайсың ба, – деп қалады ғой. Сондай жеңіл ауыз атадан мезі болып, беті ашылған келіні: – Нені болса, соны көреді екенсің, ата. Жайыңа жатпайсың ба, – деп шаптыға кетеді. Ал жеңіл ауыз Әйтім болса:

– Аузым... аузым!.. – деп аузын басып теріс айнала жата қалатын еді.

Сол Әйтім шалға ұқсап кеткенімді аңғарып, әңгіме тақырыбын басқа жаққа аударып жібергенім...

Қайтсе де мына тату семьяның бүгінгі тірлік-тыныштығында өзімнің де үлесімді көріп дәтке қуат демекпін ғой.

АДУЫНДЫҚТЫҢ ШАРАПАТЫ

Адуындықта да шарапат бола ма? Болады екен. Сондай қызық. Тыңдай беріңіз.

Осыдан бес-алты жыл бұрын Алматыда «гараж науқаны» деген науқан басталсын да кетсін: – Айдың пәленшесі күніне дейін гаражыңды алатын болыңдар. Әйтпеген күнде ысырылып тасталынады, – деген қаһар-хабарлама жапсырылмаған қабырға қалмаған-ды. Сондай қағаз менің гаражыма да ілінді. Осы іспетті хабарландырулар жиі-жиі қағылатын болғандықтан, етіміз үйреніп кеткен ғой деймін, алса алып-ақ тастасын деп, жүре бердім. Бір күні Жазушылар одағына барып ем, алдымнан бір досымның шыға келгені.

– Ау, жүрісің суыт қой, қайда тарттың, батырекесі?

– Горисполкомға. Баяғы гараж мәселесі дағы. Құрылыс жағын басқаратын орынбасарына телефон соғып едім, келе ғой деді.

Мен желкемді қасыдым.

– Осы мәселенің мені де қинап жүргені...

– Онда жүр менімен. Өтінішті бірге жасаймыз, – деді ақ көңіл досым.

Мен ере түстім де, ойланып қалдым: біреудің құйысқанына қыстырылғанша, өз бетімше неге бармаймын? Осы тоқтамға келдім де, одаққа кіріп жаңағы орынбасарға мен телефон соғайын.

– Келіңіз, – деді жылы дауыс.

Араға жарты сағат салып, қалалық атқару комитетіне жақындай бергенімде, жаңағы досымды тағы кездестірдім.

– Кірмей-ақ қойсаң да болады. Құр меселің қайтады, – деді ол.

– Немене, өтінішің орындалмады ма?

– Гараж десең-ақ құлағын жымитады екен. Қала бойынша жүріп жатқан науқан.

Мен тағы да досыма ере түсіп барып тоқтадым: япырау, жаңа ғана телефон соққан жоқпын ба?! Ол кел деді. Ал мен бармаймын. Сонда не ойламақшы ол мен туралы? Жоқ, қайткен күнде де алдынан өткенім дұрыс.

Осы байламмен қабылдау бөлмесіне кірдім. Көмекші қыз күте тұруымды өтінді. Мен орынтахқа жайғастым. Журнал үстелшесінде жатқан газетке үңіле бергенімде, көмекші қыз аты-жөнімді сұрады.

– Қай мекемеденсіз?

– Жазушылар одағынан.

Қыз өңі өзгеріңкіреп кеткен секілденді.

– Сонда не, сіз де жазушысыз ба?

– Ғажап емес. Көмекші қыз иығын қақты.

– Жоқ, ғажап...

Менің де иығымды қозғауыма тура келді.

– Неліктен ғажап?

– Жазушылардың ішінде сіз секілді сыпайысы да бар екен-ау?!

– Неге олай дейсіз?

Көмекші қыздың кейпінен кірбең білінді.

– Жаңа осында мен жазушымын деп бір кісі кеудесін қаға келгені. Ана кісі бос емес, күте тұрыңыз десем, құлақ асу қайда? Мені сүйреп тастай жаздады. Ақыры жер-көкті шулатып кіріп кетіп еді, тез шықты. Соған қарағанда, шеф дұрыстап қабылдамаған болса керек. Қайтсе де ашулы кетті.

Мен қысылыңқырайып дедім.

– Ол кісі белгілі жазушы.

– Белгілі жазушы екенін өзім де білемін. Бірақ «Бай болған адам бақырып болмайды ғой». Міне, сіздің жөніңіз басқа.

Мен қолайсызданып қалдым.

–Тағы бірде келермін. Кетейін.

Көмекші қыз жабыса кетті.

–Неге кетесіз? Міне, қазір о кісі босайды.

Сөйткенше болмады, кабинеттен біреу шықты. Көмекші қыз жүгіріп кірді де, сәл кідіріңкіреп барып, есікті шалқайта ашып:

– Мархабат, кіріңіз.

Бастықтың орынбасары тығыншықтай қара жігіт екен. Сыпайы салқындықпен орын көрсетті.

– Құлағым сізде.

– Келуін келіп қалсам да қолайсызданып отырғаным... – дедім қиналыңқырап.

– Неліктен? – деп орынбасар таңдана қарады.

– Буынсыз жерге пышақ ұрғандай ма, қалай? Өкініші – мұның бір қытығы бар мәселе екенін әлгінде сізге телефон соққаннан кейін барып түсінгенім. Кетіп қалайын деп ем, қабылдау бөлмеңіздегі қызыңыз жібермеді.

– Сонда не, сіздің де мәселеңіз гараж туралы ма? – деп орынбасар дөп түсірді.

– Ия... Оңай шешілер ұсақ шаруа деп есептегенмін ғой. Сөйтсем, бүкіл қала болып қолға алып жатқан үлкен науқан екен.

– Ия, науқанға айналып кеткен мәселе болып тұр, – деп орынбасар күрсініп алды. – Машина көбейді. Соған байланысты заңсыз гараждар да балалап жатыр. Тежемесе болар емес. Ниетіміз осы.

– Ниет дұрыс-ау. Бірақ гараждарды бас жоқ, көз жоқ кірата бермей, сайланып кірісу керек емес пе. Мәселен, салынып жатқан

үйлердің астыңғы қабатын – қойма дейсіздер. Сол қоймаларды пайдаланатып бір тұрғынды кездестірген емен. Бәрі де қаңырап бос жатыр. Сол қоймаларды кооперативтік гараждарға неге айналдырмаска? – дедім көптен бері ойымда жүрген пікірді ортаға салып.

– Жөні бар ұсыныс, – деді орынбасар. – Ойластыруға тиіспіз. Сонымен өз гаражыңыз туралы не өтінбексіз?

– Не өтінбекпін, мүмкіндігі болса, қалдыра тұрыңыздар. Курортка жүріп бара жатырмын. Ең болмаса, қайтып оралғанға дейін қозғамасаңыздар жақсы болар еді. Қисыны келмесе, өкпем жоқ.

– Гаражыңыз қандай жерде тұр еді? – деп сұрады орынбасар сәл ойланып барып.

– Қаға беріс қуыста. Ешкімнің көзіне түсе бермейтін жер. Кедергісі де жоқ.

Орынбасар телефон құлағын көтерді де, керек адамымен сөйлесті.

– Сіздерге осындай кісі барады. Арызына мен қол қойып берем. Әзірге гаражын қозғамай қоя тұрыңдар.

Әңгіме осы бұйрықпен тәмамдалды.

Сөйтіп, досымның адуын мінезінің арқасында жолымның бола кеткені...

ЖАРАТҚАН НЕГЕ ШАМДАНДЫ?

Атын сәл өзгертіңкіреп алып отырған бұл жолдас – талай-талай кітап шығарған кісі. Бірақ өлең жазып, кітап шығаратындардың бәрі бірдей ақын емес. Аласы да, құласы да бар олардың ішінде. Жаратқан да сол ала төбелдің бірі.

Ол ұзақ жыл өлең жазды. Жүре бара тиіп қашып прозаның да жайылымына түскені. Шынымды айтсам, өлеңдерін ұнатпайтынмын. Өйткені, көңіліне ұялар бір жол болмайды. Қара байырдың жай текірегі ғана. Ал мына прозалық шығармасының жілігі татитын секілді. Мұның да алып-жұлып бара жатқан түгі жоқ. Сөйтсе де ана поэзиясына қарағанда, жылан қарақты, әйтеуір. Мен көңілі жақын замандасымның сонысына қуандым. Бір кездескенде:

– Повесіңді оқып шықтым. Жап-жақсы екен. Баяғыдан бері прозамен айналыспайтын ба едің?! – дедім қуанышымды жасыра алмай.

–Сонда не поэзияны қой дегенің бе, мұның?

Жаратқан кәдімгідей шамданып қалды.

Жаратқан елуге келді. Ұлан-асыр той жасамақ болып кой сойды. Тай сойды.

– Қазақ бала туса, шілдеханасын жасайды. Өлсе, жаназасын шығарады. Жыл толғанда ас береді. Ал пәлен жастамын деп той жасамаған ғой. Несіне шабылып жатырсын? Қажеті қанша еді?! – дедім ойымды бүкпей.

Жаратқанның тағы шамданғаны.

– Әй, өмірімде бір жылы сөз естімеген адаммын ғой. Енді естігелі тұрған сол жылы сөзді қызғанасыңдар ма?

Жаратқан, сөйтіп, өз үйіне екі-үш дүркін қонақ шақырып мерей тойын өткізді. Бокал көтергендердің сөзін қағыс қалдырмай түгелдей магнитофонға жазып алды.

Арада екі-үш жыл өтті. Әлдебір шаруам болып замандасымның үйіне барсам, Жаратқан диванда қисайып жатыр екен. Жай жатқан жоқ, көзі жұмулы, магнитофон тыңдап жатыр. Көзінен аққан жас тамшылары бетін айғыздаған. Маған үндеме дегендей ишара білдірді. Құлақ салсам, әлдекімнің баяғы мүшел тойда сөйлеген сөзі екен. Тебірене балқыған Жаратқан көзіне іркілген жасын сықты да:

– Шіркін, осындай юбилей күнде болып тұрса ғой!.. – деп маған жымия қарады. – Әттең, не керек, он жылда бір-ақ рет келеді. Елу... алпыс, жетпіс... Ал сексенге сен келесің бе, жоқ па? Оны бір Құдайдың өзі біледі.

«Бұлт ала, жер шола» дегендей, адамдардың да арманы қиянқилы болады екен ғой! Кім білген онынды.

Жаратқан алпысқа келді. Сол мерей тойына орай шыққан өлеңдер жинағын маған сыйлап тұрып былай деді:

– Менің шығармаларымды оқымағаныңды білемін. Мен де сенің шығармаларыңды оқып жарытқан жоқпын.

– Оқымағанымыздың өзі дұрыс... – дедім мен екіұшты етіп.

– Неге?

– Оқитын болсақ, бір-бірімізге көңіліміз қалып қояды ғой. Жаратқан бетіме бажырая қарады...

БАПАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАЛАЛАРЫ

Біздің ауылда Кеңбейілдің Наушәрібі деген кісі болды. Балалары оны Бапай дейтін. Содан ба, бүкіл ауыл ішінде Наушәріп Бапай атанып кеткен еді.

Бапай кісілікке, билікке таласпаған, алып тұлғалы, момын адам. Жат десе, жатады. Тұр десе, тұрады. Жұмыстан бас тартқан жан

емес. Қайда жұмсасаң да жүре береді. Мінезі де сондай тышқан мұрнын қанатпағанның өзі. Балалары – Қосан мен Мықтыбай да әкесіне тартқан момын торылар. Бұғанасы қатпаған көк балапан болғандықтан жұмысты жапырып істейтін әкеге әзірше ілесе алмайды, әрине. Ал тамақ ішуге келгенде... Тамақ... Тамақтың түрі: нан мен айран. Оны ауылдан қос басына жеткізетін пақырың мына мен боламын. Алакөбеден тұрамын. Шаңырақ мүйіз тарғыл өгізді арбаға жегемін де, үй аралап тамақ жинаймын. Әр үйдің дәм мөлшері әр түрлі. Бір үй жарты таба нан, бірер кесе не сүт пен айран немесе қымыз берсе, енді бір үй екі-үш таба нан мен бір шелек айран қосады. Ал Бапай үйінің тамағы – бес таба нан, бір сүйретпе айран болып келеді. Нанды апарып арбама өзім салғанмен, сүйретпеге келгенде кәдімгідей қиналып қаламын. Ондайда Нәушәріптің әйелі Мүсіли екеуміз мықшыңдап жатқанымыз. Құдайға қараған біреу кездессе, жолымның оңғарғаны. Кездеспесе, он үш жасар балада не қаумет болады, жақын көршілердің әйелдерін шақырамын. Олар, әрине, көмектеседі. Сөйтсе де: – Он үште отау иесі болмаушы ма еді жігіт деген. Мына қалпыңмен жиырма алтыңда да сенен ештеңе шыға қоймас, – деп нығыртып кететіндері де болады.

Сөйтіп, алакөбеде тұрған мен артынып-тартынып, он шақырым жердегі дала қосына ұлы сәскеде келем ғой. Алакөбеден тұрып жер жыртқан немесе шөп шауып, шөмеле салған жұрт қос басына оралып, асшы қашан келеді деп кіріп-шығып құрағытып отырады. Ал менің келуім – кәдімгідей мейрам. Өз түйіншектері мен ыдыстарын таңып алып шошалаға кірген жұрт қаужаңдасып жатқаны. Әсіресе, Бапай жайы қызық. Сүйретпені арқалап алып келген әкесіне Қосан мен Мықтыбай шара аяқтарын тосады. Содан кейін үшеуі қатар отырып алып, жарыса сілтеседі-ай келіп. Кешкі көрініс те тап осы. Бір шара аяқтан соң екінші шара аяқ кезек-мезек құтты орнына құлап жатқаны.

Мен көтере алмайтын сүйретпенің сөйтіп, түбі көрініп қалады. Сол кезде ертеңгі күнді ойлаған әке:

– Ал, балалар, осымен тоқтайық. Қалған айранды таңертең жұмысқа барарда ішеміз, – деп сүйретпені сыртына қарай қисайтады.

Жарымай қалған, тілі мүкіс, шолжың Мықтыбай болса, ыңырсып, жалына бастайды:

– Бапай, бал айланды ішіп алайықшы. Елтең тағы да айлан келеді ғой.

Наушәріп, әрине, жоқ дей алмайды. Сүйретпе түбін көкке көтеріп, үш алып рақаттана ұйқыға аттанатын еді.

Бала кезімдегі ел аузына ілігіп кеткен осы бір сүйкімді оқиғаны есіме алсам, өзіммен өзім болып жымия күліп қоятыным бар.

СҰҒАНАҚТЫҢ САЗАСЫ

Ертерек жылдардың бірінде «Алатау» санаторийінде Сүлей деген кісімен танысқаным бар еді. Ол бұрын осы қалада партия ұйымының басшысы, жүре-бара педагогикалық қызметке ауысқан аты белгілі адам. Сүлей тым сыпайы, кішіпейіл. Кездесе қалсаң, тұра қалып амандасады. Әңгімеге тартады. Мен жатқан бөлмеге де жиі келгіштейді. Оның бұл әрекеттерінің себебін кейінірек аңғарғаным: бар кілтипан менімен көрші жатқан жігітте екен. Жоқ, ол ісің түсетін әкім-қара емес. Дефицит деп аталатын бұйымдарды тауып бере алатын қызметкеріне де сорпасы қосылмайды. Кәрім – бар болғаны... колхозшы. Дәлірек айтсам, қала төңірегіндегі бір колхоздың кілтшісі ғана. Сүлейге керегі де сол екен. Кездесе қалсақ болды:

– Колхозыңда мал басы қалай? – деп сұрайды.

– Баршылық.

– Баршылық деген не? Қой басы қанша?

– Қонаққа келер болсаңыз, сойыстық қой таба аламыз.

– Бір қойды сойып, бір қойды машинаға салып бере аласың ғой?

– Ең алдымен, келсеңізші. Бере аламыз ба, жоқ па, көресіз соңда, – деп Көрім әзіл-шыны аралас жауап қатады.

Арада бір ай шамасы өткенде мен Сүлейді көшеде кездестірдім:

– Кәрім азамат жігіт екен. Айтқандай болды. Бір қойды қонақ асыға сойып, бір қойды багажнигіме салып берді, – деді ол аузының суы құрып.

– Азамат екені жүріс-тұрысынан-ақ көрініп тұрған еді ғой, – деймін мен де Сүлейді қостап.

Араға жарты жыл түскенде, Сүлеймен тағы кездескенім.

– Өй, ана Кәрім дегенің ит болып шықты, – деді, ол ай-шайға қарамастан.

– Е, не болып қалды соншама? Мақтап жүрмеуші ме едің?

Сүлей жауап қатқан жоқ. Бұрылып алып жүре берді.

Реніштің сырын бір жылдан кейін барып білгенім. Кәрім тұрған колхоздағы халық театры менің «Дөкей келе жатыр» деген пьесамды Қазақтың Әуезов атындағы драма театрының сахнасынан Алматы көрермендеріне көрсеткен еді. Сонда мен Кәріммен кездестім.

– Сүлей саған ренжіп жүр ғой. Оның қалай? – деймін ғой.

– Өй, өзі бір ұяты жоқ адам екен...

– Қой?..

– Он күн сайын бір қой бер деп келеді де тұрады. Не болмаса, баласын жібереді. Менімен еншісі бір секілді кәдімгі. Бір емес, екі емес... сіңірімді шығаруға айналды тіпті. Болмаған соң құтылудың тамаша айласын ойлап тапқаным... – деп Кәрім жымия күлді.

– Қандай айла?

– Бір жолы баласын жіберген екен, арам өлген қойдың қанталап кеткен істегін салып жібердім... Содан бері Сүкең ат ізін салмайтын болды.

Кәрім сұғанақтың сазасын осылай тартқызыпты. Бір кезде Сүлей секілділердің ел басқарғанын ойласаң, жаның түршігетінін қалайша жасыра аларсың?!

БҰЛТАРТПАС ДӘЛЕЛ

Қазақстан жазушыларының жаңа ашылған өнержайында жатып, Ғабит Мүсіреповтің жұмыс істегені бар. Жаза-жаза шаршаған кезде есік алдына шығып бой жазамыз.

Табалдырық көзіндегі артбаспайға жайласып алып әңгіме шертеміз.

Сондай бір шуақты күн. Ғабит ақсақал әзілі жарасқан, әрі бір дастарқан басында отыратын ақын Өтежан Нұрғалиевке қарап:

– Өз болашағың туралы түк ойламайсың, – деп қалғаны.

– О не дегеніңіз, Ғабе? Ойлағанда мен ойлайын.

– Ойлар болсаң, ана одырайып бөлектеу тұрған шыңға қарай күнде барып қайтып тұрмас па едің. Күнде барып тұрсаң, тау туралы өлеңдер жазар едің. Өлеңдер жазсаң, ана шыңдардың біріне – Өтежан Нұрғалиев шыңы деп, ат қойылар еді.

– Ғаба-ау, уақыт бар ма, өйтетін. Ертемен тұрамын. Жуынамын. Содан кейін барып тамақ ішемін. Сосын көк жұлын болып көк базарға тартамын. Көк базарға барып сізге қымыз әкелемін. Сөйтіп жүргенде күн кешкіреді... Тауға қай кезде шықпақпын?

– Оның рас, дәлелің бұлтартар емес, – деп Ғабең сылқылдай күлді.

Біз де күлдік. Себебі, Өтежанның бір айдың ішінде бір рет көкбазарға барып, Мүсіреповке бір литр қымыз әкеп бергені рас болатын.

ШАЛҒАЙДАҒЫ КЕЛІНШЕК

Ғабит Мүсірепов әңгіме айтып отыр:

– Шығыс елдерін аралаған бір сапарда Камбоджаның президенті – Лон Нол генерал совет делегациясын қонаққа шақырды. Шақырысы тіпті қызық: менің резиденциямда ішімдік деген болмайды. Егер бірер шиша бірденелеріңіз болып, ала келем десеңіздер, қарсылық жоқ.

Біз сөйтіп, қонаққа құр алақан бармадық. Жан қалтамызға президент айтқан «бірдемелерді» сала бардық. Лон Нол жұбайы екеуі ілтипатпен қарсы алды. Дайындығы да жақсы. Дастарқанында жоқ емес нәрсе жоқ. Ал шын жоқ бірдемесін біз толтырдық. Генерал өзі ішпейді екен. Онысын барған бетте-ақ көрсеткен-ді. Барған бетте демекші, барған бетте президенттің айтқандары бірталай. Соның бір парасы өз әйелі туралы:

– Менің жұбайым бұрын пәлен деген генералдың әйелі еді. Мен ол генералдан мықтырақ шықтым да тартып алдым, – деді.

Әйелінің жымия күлісіне қарағанда бұл елдегі ұғым бойынша мықтының әйелін тартып ала алсаң, одан асқан абырой жоқ болса керек. Сырт естуімізше, Лон Нолдың мемлекет басына келуінің бір себебі осы оқиғада жатса керек.

Сөйтіп, Лон Нол біз апарған арақтан татып алмады. Оның есесіне әйелі тартынған жоқ. Және бір қызығы, ол ішкен сайын генералдың жаны кіріп, қол соғып, рақаттана күліп отырды. Ал ханша болса, барған сайын балбұл жанып, ашылып кетті. Негізінде сұлу да ақылды әйел екені көрініп-ақ тұрды, – деп Ғабит ақсақал әңгімесінің соңында жымия күліп қойды.

Осы жерде әзілі жарасқан ағамызды қағытып қалуға тура келді:

– Әрі ақылды, әрі сұлу болса, қазақта Лон Нолдан да мықты адамның барын танытып, тартып алып келмедіңіз бе?!

Інілер әзіліне шамданып қалар ма деген Ғабең сылқылдай күлді:

– Алып-ақ келетін едім, әттең, жер шалғай болды...

Тауып айтылған жауапқа бәріміз де мәз болыстық.

КӨҢІЛДІҢ КЕЙБІР ПЕРНЕЛЕРІ

Бір жолы өнержайдың есік көзіндегі артбаспайда отырғанда, Ғабит Мүсірепов әзілінің тиегі мен болдым.

– Біздің Сафуаннан аңшылық өтпеген. Есіктерін шалқайта ашып тастап «ЗИМ» машинасымен қоян қуады, – деді жымия күліп.

Жұрт құлағы елеңдеп қалды: ия, қалай,қуады! Міне, қызық?!

Бұл 1953 жылдың август айының бас кезінде Қарағанды мен Ақмола арасында түнде болған оқиға еді. Машинаның «ЗИМ» екені де рас. Жаңа ғана сатып алған, қызығы әлі басылмаған Мүсірепов «ЗИМ-і». Алдымызда менің қайын жұртым – Нұра ауданындағы – Қызыл Шілік. Мақсатымыз – жетіп қону. Даланың даңғыл жолымен ызғытып келеміз. Кенет машина жарығына бір қоянның тап бола кеткені. Шофер тоқтай қалды. Ғабең қаптамасынан мылтығын суырды да сыртқа шықты. Қуатты жарықпен көз алдының бәрі

шелей болып кеткен қоян он бес-жиырма қадам жерде бүгіжеңдеп айнала береді. Мылтық гүрс етті. Шошыған қоян қарғып қалып қараңғылыққа сүңгіді де, зымырай жөнелді. Ғабит ізіне түсті. Шофер машина жарығын солай қарай бұрды. Құлағы секендеп кетіп бара жатқан қоянды аңшы тағы атып, тағы мүлт жіберді. Бірақ соңынан қалар емес. Ет қызуымен біз де ілгері жылжи беріппіз. Машинаның ашық қалған есігін жабуды да ұмытқанбыз ғой. Бүлінген ештеңе де жоқ. Сөйтсе де «Таз ашуын тырнап алады» дегендей, есікті неге жаппайсыңдар деп, жол басшымыздың кейіңкіреп қалғаны рас еді.

Бұл сол сапардағы әңгіменің ұшығы ғана. Осы орайда мынадай бір қызық мысал келтіргім келіп отыр: әкемнің немере ағасы Рамазан шаруаға ұстам, тыңғылықты, есті кісі еді. Атамыздың жалғыз кемшілігі – ұсақ-түйекке де қатты мән беріп, көбірек сөйлейтіндігі. Сол мінін өзі де жақсы білетін де, кейде жұрт құлақ салмай қояды деп, оқиғаның тоқ етерін ғана айтып тоқтай қалатын-ды. Әрине, мұндайда тыңдаушылар елеңдеп аузының суы құрымай ма.

– Ия, сосын? Ондайда Рақан:

– Асықпасаңдар әңгімені басынан бастайыншы, – деп ұзынсонар жайларды баяндай жөнелер еді.

Рамазан атама тартып, мен де бұл әңгімені басынан қайта бастағым келіп отыр.

1953 жылдың шілде айының аяқ кезінде Мүсірепов «ЗИМ» машинасып сатып алды да, үлкен жоспар құрды. Кең жатқан қазақ сахарасын аралап, Қарағанды, Ақмола, Көкшетау, Қызылжар арқылы туған ауылы – Жаңажолға бармақшы. Лепті де қызғылықты осы сапарға Ғабең мені шақырды. Әрине, бұл ұсыныстың мен қуана қарсы алдым. Атақты жазушының қасында жүріп өнегесін үйренуден, тағылымын алудан артық жас жазушыға қандай бақыт керек?

Кез келгеннің бәрін бірдей төңірегіне үйір ете бермейтін пан да кірпияз ағамыздың көңіл құрығы маған бекер түспесе керекті. Мүсірепов – менің жазушылық бетімді ашқан кісі. Дәл сол күндері баспада теріліп жатқан, мен мына сапардан оралғанша кітап магазиндеріне түсіп те қалуға тиісті «Болашаққа жол» романымның сиясы да кеппеген алғашқы тарауларын Қарағандыға келіп «Оянған өлкені» жазып жүрген кезінде уақыт бөліп мән бере оқып, көпшілік көңілін аударған, ресми орындарды хабардар еткен сол кісінің өзі. Оның үстіне туған ауылымыздың аралығы да жақын. Сәбит екеуміздің артымыздан ерген прозашы балаларың бар деп, елге таныстыра жүрсе, кім жек көрмекші? Әрине, бұл менің өз жорамалым. Мәселенің турасына көшсек, Ғабитке ондай қошеметтің керегі жоқ. Айналып келгенде даңқты жазушының қасында жүру – менің мәртебем. Қалай десеңіз де, қазақ әдебиетінің алғашқы буын

өкілі мен араларында кере қар жиырма жыл жатқан кейінгі буын өкілінің қарым-қатынасында творчестволық жарасты байланыс туғаны рас. Бұл байланысты «Оянған өлке» романы нығайта түскен секілді. Ғабең мені кішісінбей, қомсынбай жазып жатқан кітабының көп жайларын айтатын. Кейде осы қалай-ау, – деген жерлеріне пікірімді білгісі келіп тұратынын да байқайтынмын. Есімде қалған бір мәселе – романның аты туралы талас. Мүсірепов жазып жатқан шығармасының басқы тарауларын «Әдебиет және искусство» журналына «Қарағанды» романы деп жариялаған болатын. Әрине, Қарағанды туралы кітап жазсаң, бұдан артық қандай ат қоймақсың? Бірақ бұл жердегі кілтипан – бұдан басқа да, әрі бұрынырақ жазылып, жарық көрген "Қарағанды" атты романның барлығында. Ол кітап – Ғабиден Мұстафиннің «Қарағанды» романы.

Осы жайды біле тұра Ғабит Мүсірепов өз романын неліктен «Қарағанды» деп атады? Мен, әрине, ол тұста аты әлі Әуезов, Мұқанов, Мүсірепов дәрежесіне көтеріле қоймаған Ғабиденге көрсетілген қыр еді деп айта алмаймын. Сөйтсе де өз бойындағы талант-қабілетке кәміл сенген жазушының көңіл түкпірінде: Қарағанды туралы романды былай да жазуға болады, – деген бәсеке-жарыс жатпады деу де қиын. Қалай десеңіз де фамилиялары бір әріптен басталып, есімдері тіпті ұқсас келетіндіктен, оқырман қауымның аңқау тобы онсыз да бірін-біріне шатастырып ала беретін екі үлкен қазақ жазушысының, енді аттас романдарының шығуы жағдайды мүлде қиындатып жібергені. Бұрын үлкен Ғабең деуші едік. Енді сол анықтамаларға үстемелеп үлкен «Қарағанды» романы, кіші «Қарағанды» романы дейтінді шығардық. Сол себепті Мүсіреповке өз кітабының атын басқаша қоюды ұсындық. Ғабит қарсы болған жоқ. Ал сонда не деп атау керек? Авторды да, автордың жас достары – біздерді де қинаған сауал осы болды. Жазушы кітабын «Оянған жер» дегісі келді. Оянғанын теріс көрмедік. Бірақ жері ұнамады. Романның өн бойынан сезіліп отыратын лепті кеңдік, әдемілік пен көркемдік жоқ. Аясы тар, ауқымы шағын ұғым. Осындай қиналыспен Ғабит Москваға ұшты. Бізден ойлана жүруді, қолайлы ат табыла қалса хабарлауды өтінді. Жазушы өтінішін жұрттан бұрын мен орындадым ғой деймін. Жерден көрі өлке әлдеқайда көркем емес пе?! Менің ұсынысым қабыл болды. Суретшіге заказ бергісі келіп тықыршып отырған баспаға Москвадан: – Оянған өлке, Құптаймын, – деген телеграмма келді.

Біз сапарға шығар шамада Мүсірепов екеуміздің арамызда, міне, осы секілді творчестволық байланыс қалыптаса бастаған еді.

Сөйтіп ол кісі ұсыныс жасады. Мен қуана қарсы алдым. Қазақ даласын аралайтын шағын «экспедицияда» бес адамбыз. Командор

– Ғабит Мүсірепов. Қасында шофері. Артта командордың немере інісі Әбділдә, Мұқанов Сәбиттің ортаншы баласы Марат және мен.

Біз Алматыдан екінші тамыз күні аттандық. Дәл осы жерде тоқтала кетер жай бар: бұл – Мұхтар Әуезовке, оның «Абай» романына жауыққан анайы марксизм жандайшаптарының үстемдік құрып, масайрап тұрған кезі болатын. Осы жөнсіздікке тосқауыл қойылмақ па, әлде ұлы шығарма мүлде мансұқ етілмек пе, қайтсе де бір тоқтамға келу мақсатымен тамыздың бесі күніне қалалық үлкен жиын шақырылып қойылған-ды. Біз соған қарамай кетіп бара жатырмыз. Әрине, мен емес, аттанар күнді тағайындаған жолбасшымыздың өзі. Менің көңілімде күдік қана. Алда тұрған үлкен жиынды, «Абай» романының тағдыры шешілер жиынды өткізіп барып неге жүрмейміз? Өтірік айтып несіне көлгірсиін, мен бұл сұрақты Мүсіреповке қоя алған жоқпын. Күдік деп отырғаным содан. Бірақ менің көңілімде осындай күдік барын нені болсын әртіннен ойлағыш Ғабит сезген болса керек, Балқаш көлінің жағасында демалып отырған кезімізде:

– Ерте аттанып кеткеніміз қандай жақсы болды. Енді бір үш-төрт күнге кешіксек, қара жаңбырға ұрынатын едік. Дым бүріксе де мибатпақ, қорыска айналып кетер мына шақатты сортаңнан шығып көр содан кейін.

Ғабең сөзінде жан бар. Өйткені, тамыздың екінші жартысынан бастап біз бет алып келе жатқан өлкенің ашық күні кемде-кем болатынын жақсы білем.

Бірақ білмейтіндерім де тым көп екен. Мәселен, мен әманда талантына табынып, кісілігіне ден қойып жүретін, сөзге сараң, қимылға сараң, не айтса да қабағын құс қанатындай кере қимылдатып ойлана айтатын, ішімдегіні тап деп сыздамаса да, ойындағысын айттырмай орындағанды жақсы көретініне кейінірек көзім жеткен осы үлкен кісінің мінезін біле бермеймін. Сол білмейтін мінездің бір қырын Мүсірепов бізге аттанар сәтте танытып тастағаны. Шығарып салуға келіп тұрған Сәбит:

– Ал, Ғабит, ұзақ жолға кетіп барасың, үйіңе бас сұқпаймыз ба? Жолаяқ жаса, – деген.

– Өй, сенің ойының қалмайды екен жоқ жерде... Есі-дертің ішіп-жеу, – деп ағамыз тік кетті.

Сәбит не күйде болды, білмеймін. Қараптан-қарап мен қысылғаным. Себебі, жүреміз деген уақыттан бір сағат кешігіп келдім. Сөйтсем, кешіккен жалғыз мен емес екенмін. Таңғы сағат төрт жарымда машинаны қыздырып баптаймын деген шофер жігіттің өзі де бес жарымда келген. Қалай болса да, командор ренжіген соң машина ішіндегі ауа-райы да тарылып кетті. Бәріміз де

үнсізбіз. Ұзынағаштан асырып асфальт біткен жерге дейін шығарып салған Сәбит пен Мәриям жеңгеміз де көңілсіз қоштасты. Мен, тегі, үлкен кісілерді аты неғұрлым зор болса, мінезі солғұрлым кең болуға тиісті деп түсінетін иіс алмас аңқаудың өзі болсам керек. Кең машинаның ішін тарылтып, алда үнсіз отырған ағамыздың мына қылығына таңмын. Қалай ойласам да ақылым жетпейді. Даланың жолы соншалық ұзақ әрі сондай өнімсіз. Кез-келген төмпешік пен қазаншұқырлар онсыз да бауырын жаза алмай келе жатқан есік пен төрдей қара «ЗИМ-нің» тізгінін тартып, шаужайынан алып келеді. Алда сапарлас жолаушылар үшін бірге атырар таң да, бірге батырар күн де көп. Бұлай бола берсе, не етпек керек? Бұл қиналыстан көп кешікпей Ғабеңнің өзі шығарды. Түс ауа бір жерге келіп демалдық. Жолбасшымыз тамақ салынған саквояжды аштырды. Байқаймын, үш-төрт шиша үш жұлдызды армян коньягінің арасынан жетім меруерт секілденіп қымбат маркалы жалғыз двин коньягінің мойны қылтияды. Двинді Ғабең өзіне қарай икемдеп, бізге сендерге осы да жарайды дегендей үш жұлдыздының бірін ұсынды. Мен мұртымнан күліп отырмын. Өйткені, Алматыдан шығарда Ғабиттің биік талғамын білетіндіктен, осы двиніңіздің он шишасып сатып алып қоржынына салғанмын ғой. Енді соның бірін шығарып жолбасшымыздың алдына қойдым. Ғабең ыңғайсызданып қалды білем, өз алдындағы двинді бізге қарай ысырды. Қуатты күн сәулесінің сиқырлы шырыны бойына тарап, қаны жүгіре бастады ма, әйтеуір, көңілденейін деді. Қонаққа шақыра қалсаң, қашанда әр тармағына сығалай қарап барып, тазалығына көзі жеткен соң ғана шанышқыны қолына алатын кісіңіз бұл жолы тамақты қолымен жей бастады.

– Ғабе, мында шанышқы бар, – деймін үйден алып шыққан шанышқылардың бірін ұсынып.

Ғабит жымия күліп қолын сермеді.

– Мен далада шанышқы ұстап көрген жан емен.

– Неге?

– Адам далада атам заманғы тағылық қалпына қайтып оралар болса керек. Әйтеуір, қолмен жегенді ұнатамын.

Әңгіме түзелейін деді.

Біз сол күні Шу қаласында бір орыс жұмысшының үйіне қондық. Жолаушыларының жөні бөлек, мынандай қара лимузинді өмірі көрмегендіктен бе, әлде қонақжай, жайдары адамдар ма, әйтеуір, үй иелері құрақ ұшты. Тұзды қияр, капуста, қызандарын алдымызға тартты. Кейін ине-жіптен жаңа шыққан ақ сейсептерін жайып, жайлы төсегін салып бәйек болды.

Мен двиннің тағы бірін шығардым. Ғабит үй иесін дастарқанға шақырды. Сыпайылық сақтады ма, кім білсін, келе қоймап еді, болмай шақырды.

Ертеніне біз таңғы сағат бесте тұрдық. Үй иесі бізден де ерте тұрып, жұмысына кетіп қалған екен. Үй қожасының әйеліне үлкен кісіміздің разы екенін білдіріп, рақметімді айттым.

– Сондай көшемет көрсеттіңіздер, еңбегіңізді қалай етсек, қайыра аламыз?

Әйел шошып қалды:

– Жоқ... жоқ, ешқалай да қайырмайсыз. Бізге түктің де керегі жоқ. Қайта сіздердей адамдарды көріп, сіздердей адамдармен танысып, қожам да, мен де қуанысып жатырмыз, – деді. Содан кейін әлденені айта алмаған адамша күмілжи берді.

– Қысылмаңыз. Айтыңыз көңіліңіздегіні...

– Ұят болмас па екен?..

– Түк те ұяты жоқ.

– Қожам жұмыска кетерде айтып еді...

– Нені?

– Жолдастарыма көрсетейін, босаған шишасын алып қалар-сың деп...

Әйелді далаға ерте шықтым да, қоржыннан ашылмаған двинді суырып қолына ұстата бердім.

– Үлкен кісіден қожаңызға деген сәлемдеме бұл. Кешке жұмыс-тан оралған соң, жолдастарымен біріге отырып ішетін болсын.

Әйел алмаймын деп қиқандап еді, қоймадым. Сол жайды Ғабең байқап қалса керек, былай шыққан соң осы сапарда бірінші рет артына бұрылды:

– Сафуан, сенің двинің таусылмайды екен. Кешелі бері менің ептеп етім үйрене бастаған секілді. Ойыма келіп қалған сөзді ірікпедім.

– Мынадай машинада сіз секілді ағаның қасында жүріп, Әбділда екеуміз сасық арақ ішсек, ұят болатын шығар, Ғабе.

Мүсірепов рақаттана күлді.

Осы сәттен бастап менің туған ауылым Аманкедді колхозына жеткенге дейінгі алты күннің ішінде Ғабит маған алты тиын шығарттырмады. Тамақтанған, қонған жерлерде қалтамнан ақша суыра бастасам, маған қоя тұр дегендей белгі жасайды да, асықпай, саспай баппен отырып өзі есептеседі.

– Ғабе, есепті мен-ақ айырысамын ғой.

– Сен бай адамсың. Сол себепті кейінірек, шығынның молдау тұсына салсам ба деп тұрмын, – дейді сәл жымиып.

Сөйтіп, біз жетінші күн дегенде бесін әлетінде менің туған ауылым «Лияға» келіп ат басын тіредік. «Жаңажол» колхозы бұл жерден қырық-ақ шақырым. Сөйтсе де жолдағы келісім бойынша Ғабең біздің үйге аялдайды. Не кештетіп түнде жүріп кетеді.

Немесе ертемен аттанады. Қайтсе де Шаймерден ақсақалдың бір малын жейтін болады. Шынын айтсам, ол кездегі біздің үй сондай қоңыр еді. Етімнің тірілігімен университетте оқып жүріп-ақ ағаш үй қиыттырғаныммен, хал-тұрмысымыз тіпті жұпыны. Қала тұрмысына үйренген адамға үйіміздің іші-сырты да барынша олқы, қораш. Бір жақсысы, әкемнің сойыстық малы бар екен. Ғабиттің өзі баласын ертіп келген соң, құрақ ұшып жатыр. Бірақ жолбасшымыз салқындап қалған секілді. Бір-екі шашке шайдан кейін ұсыныс жасады:

– Ерте күнді кеш қылмайық, Сафуан. Менің ауылым да кіріп-шығып, жол қарап отырған шығар. Бір жетіден кейін саған қайтып соғамыз ғой. Шәкеңнің малын сонда жейік. Рұқсат бер.

Үй-ішіміз болып біз бұл ұсыныста жөн көрдік. Ғабит аттанып кетті. Мен үйімде қалдым. Осыдан кейін жолбасшымды жеті күн емес, табаны күректей он күн күтейін. Үшты-күйлі хабарсыз кетті. Ақыры шыдай алмай, «Жаңажолға» барсам... Мүсіреповтің аттанып кеткеніне үш күн болған..

Әдебиетке келуіме тікелей себін тигізіп, тұсауымды кескен, алғашқы романымды жұрттың бәрінен бұрын оқып, көмек көрсеткен талғампаз ұстаздың ойлаған жерінен шыға алмадым-ау, жақсы жолсерігі бола алмадым-ау, тегі, деген көңілсіз тоқтамға келіп, Алматыға самолетпен оралдым.

МҮСІРЕПОВТІҢ АҢШЫЛЫҒЫ

Тобымызды тұтас алғанда біз көп әкетіп, аз әкелетін аңшылар қатарына қосыламыз. Әкету – үйден, әкелу – түзден. Бұл тұтас алғандағы жайымыз. Жекелеп алғанда бірлі-жарымды көп әкетсе де, көп әкелетіндеріміз де бар. Бірақ аз әкетіп, көп әкелетініміз жоқ.

Ғабит Мүсірепов. «Достар қалжыңы» әңгімесінен.

Бір күні әлдебір шаруам болып үлкен сәскеде Мүсіреповтің үйіне бардым. Әманда бір мінезден айнымайтын, қылтың-сылтыңы жоқ Ғұсни жеңгеміз келіп есік ашты.

– Ғабең үйде ме?

– Кабинетінде. Әлі тұрған жоқ.

– Күн түс болды ғой. Жай жатыр ма?

– Үш күн жүріп, таң ата аңнан келді.

Мен жазушы кабинетіне кірдім. Ғабең өзінің атам заманғы жамбас серігі – кушеткасында қалың салынған төсекте жатыр екен. Мен кірген соң көзін ашты.

– Мұхтар, Қалибек бар, адам аяғы баспаған бір қалыңға кіріп кетіп, үш күн демалдық. Құсты да жосылтып түсірдік. Мұхтар он үйрек, Қалибек тоғыз үйрек атты. Ал мен болсам, үш күннің ішінде жиырма сегіз үйректі жайратқаным. Асып жегенді, кездескенге байлағанды санамағанда, сол олжаның он сегізі үйге келді, – деді Ғабит сондай бір ырзалықпен.

– О, қанжығаңыз майланған екен ғой.

– Сұрама тіпті! Айта жүрерліктей сәті түскен жорық болды. Осы кезде кабинетке Ғұсни жеңгеміз кірді.

– Әлі жатырсың ба? Үш күн жүріп әкелген ана жалғыз қасқалдағыңды қуырып қойдым. Тұр да, Сафуан екеуің жеңдер – деді.

Ғұсни шығып кеткен соң, Ғабең төсектен ыңырана асықпай тұрып:

– Аңшы атаулының аздаған қоспасы да болады, – деп езу тартты.

– Аздағаны мынадай болса, көптегені қандай екен?! Аңшымыз сылқылдай күліп қолтығымнан алды да, ас ішетін бөлмеге қарай икемдеді.

АЛТЫН ТІС

Бір кезде М. деген кісімен біз көрші тұрдық. М. жауапты қызметтерде болған, кейін газет-журналдарда істеген тыңғылықты да тыныш, сабыр иесі. Не ұсыныс, қандай әңгімені болса да темекісін сора тартып, түтінін аспанға будақтата шығара отырып асықпай тыңдайды. Жау шапса да айнымас қалпы осы.

М. бір жылы емделем деп «Сарыағаш» курортына барып, табаны күректей он екі тісінен айырылып келгені. Неліктен? Біреу болмаса біреумен төбелесіп қалды деп жорымақсыз ба? Құдай сақтасын. Қол көтермек түгіл, біреудің бетіне сен... деп, ажырая қарап көрмеген момын торы төбелесе алушы ма еді?!

М. Ташкентке барған. Жалғыз бармаған. Санаторийде демалып жатқан жүз қаралы азаматтармен бірге барып, «Пахтакор» – «Қайрат» командаларының ойынын көрген. Ойыннан кейін автобусына келіп отырған. Жай отырмаған. Темекісін сора тартып, түтінін будақтата шығарып шалқая отырған. Тап сол мезетте... саудыр етіп он екі тісі түссін де қалсын. Себебі, ойын алаңында екі команда әлденеге келісе алмай, төрешіге бағынғысы келмей кеукілдесіп барып басылған ғой. Содан «Пахтакор» командасының намысын жыртқандар исі Қазақстаннан келген машиналарды таспен аткылай бастаған. Соны көрген автобустағылар амалдап бұғып-

бұғып қалмай ма?! Ал менің көршім болса, темекісін сора тартып, түтінін будақтата шығарып қирап жатқан терезелерге қарап шалқая отырған ғой. Ойында түк болсайшы. Бір кезде бір қомақты тас бұл отырған терезе шынысын сындырып барып, М-ның аузын опырған да тастаған. М. сорлы осыдан көп қасірет шекті. Екі ай ауруханада жатып зорға дегенде өлім аузынан қалды. Біз, әрине, көрші тұрғандықтан, жиі-жиі үйіне барып, семьямызбен жақсы көретін М-ның көңілін сұрап тұрдық. М. айыға келе әйелі де жадырай бастады. Көршілері қуана қарсы алды.

– Ағаларың жазылып келеді, – дейді ол бізге шай құйып беріп отырып. – Сынар тіс сынды ғой. Дәрігерлер протез салып берді. Сөйтіп жоқ тістердің орны толды. Бірақ ағаларыңның екі алтын тісі бар еді ғой... Бәрінен бұрып сол алтын тістерді айтсайшы!? Қайда қалды екен десейші?! Өңі енді-енді кіре бастаған М. үндемейді. Дағдысынша темекісін сора тартады да, көк түтінді жоғарыға қарай будақтатады-ай, келіп. Өмірде, міне, осындай да мінездер болады.

КӘДІМГІ СӘБИТ МҰҚАНОВ

Сәбит Мұқановпен ең алғаш 1942 жылдың март айында кездестім. Мен онда Армия қатарына шақырылып, осы Алматы қаласына келген болатынмын. Уақытша тұрағымыз бұрынғы «Ударник» кинотеатрының кең залы. Сәбеңмен мен сонда кездесу үстінде таныстым. Бірдемелер жазып жүрмін деген соң ба, Сәбең маған оң қарады. Бес-алты баланы үйіне шақырды. Құдай оңдап, сол алтаудың бірі болып Сәбең үйіне мен де бардым. Шежіре Сәбеңнің қызықты әңгімесін тыңдап, Мәриям ананың дәмді тамағын ішіп, бір күн аунап-қунап келесі күні біз жатағымызға оралдық. Сәбең кетерде маған 1937 жылы түскен бір суретін ескерткіш етті. Ол сурет күні бүгінге дейін қиын-қыстау кезеңнің асыл жәдігері есепті үй ішіміздің альбомында сақтаулы тұр .

Арада үш жылдан астам уақыт өтті. 1945 жылдың октябрь айында тағы да Алматыға келдім. Ол кезде Солтүстік Қазақстанның «Ленин туы» газетінде істеп жүрген кезім болатын. Алматыдағы партия мектебінің жанынан ашылған тоғыз айлық журналистік курска облыстық партия комитетінен жолдамам бар. Астанаға самолет түнгі сағат он бір кезінде келіп қонды. Автобус, машинаның жоқ кезі, жаяулап, жалпылап қаланың орталығына жеткенше түн жарымынан ауды. Қонақ үйде орын жоқ болып шықты. «Ударник» кинотеатры байырғы қызметіне ауысқан. Таныс, жақын дегеннен де жұрдаймын.

Енді қайттім? Кенет Сәбеңнің жылы жүзі көз алдыма келе қалды. Өйтпесек қазақ боламыз ба, ұйықтап қалғанына қарамастан салып ұрып Артиллерия көшесіндегі (қазір Құрманғазы) таныс үйге келдім де, есік қақтым. Көп күттірмеді. Сәбеңнің көпке таныс тарғыл даусы шықты.

– Бұл қайсың?

– Бұл бір ел адамы, – дедім мен атымды ұмытып қалған шығар деген оймен.

Әлгіндей болмай есік ашылды.

– Е, Сафуан екенсің ғой? Ел адамы дегенше, жөніңді неге айтпайсың? Ал төрлет, – деп Сәбең тым жылы құшақ жайып қарсы алды. Жадында екен, ұмытпапты. Арада талай күн өтті. Сәбең жай-күйіме әбден қанған соң:

– Курс деген не, тәйірі, жазушы болғың келеді екен, университетке түс. Талантың қанша асып тұрса да, білімсіз жазушы болу оңай емес, – деді.

– Университетте сабақ басталып қалды ғой. Түсем дегенмен қабылдамайтып шығар.

Сәбең қағаз, қалам алды да, әлденелер жазып, маған ұстата берді.

– Мә, мына жолдаманы университеттің ректорына апарып бер... Кешіксең де түсерсің деп ойлаймын.

Университетке бара жатып не жазды екен деп, үнілсем, Сәбең былай депті:

«Бұл жігіт жаңа жаза бастағандардың ішіндегі көп үміт күттіретіні. Университетте орын болмаған күнде, нашар оқитын біреуді шығарсаң да қабылдауыңды өтінемін».

Ректор жолдаманы оқып сәл жымиды да, «Қабылдансын» деп бұрыштама соқты. Мен университетке түстім. Он бес, жиырма күннен кейін Сәбең үйіне алғыс-рақметімді айтып, жатақханаға шықтым. Бірақ қарым-қатынасымыз нығая түсті.

Бір күні мен Сәбит ағаға өленderімді алып бардым. (Ол кезде епteп өлең жазатып да «өнерім» болған). Сәбең бәрін де зор ыждағатпен құлақ қойып тыңдады да:

– Өлең техникасын меңгере бастапсың, бірақ бастан-аяқ сары уайым екен, – деп сәл кідірді де, кішкене көзінің құйрығымен қиығымен маған қарады, – мені жұрт жалпақ шешей деп кінәлайды. Сірә, соның жаны бар-ау деймін. Бүгіннен бастап осы жалпақ шешейлікпен хош айтысып, беті-жүзің демей нені болсын тура айтуға белімді бекем байлап отыр едім. Сол серттің үстінде сен келдің, ренжіме, – деді.

Менің зәрем ұшты. Тым болмаса бір күн ертерек те келмегенімді қарашы деп өкіндім.

Ренжіме десе де, Сәбең мен түскен теріс жолдың негізсіздігін жайлап отырып жеткізе айтты.

– Балаң жігіт үшін өмір гүлбақша есепті. Қызыл гүл, ақ гүл, көк, жасыл гүл... Балаң жігіт сол өмір бақшасының алғаш рет есігін ашқанда, өзі ең алдымен бір гүлге түседі. Албырт мінез, ыстық сезіммен келіп жұлып алып, төсіне қадайын десе, онысы тікенді роза гүлі болып шығады. Қолын қанатады. Содан барып беті қайтады, көңілі қайтады. Гүл көрсе, бәрін де тікен екен деп ұғады. Тікенсіз де гүл боларын жаңағы байғұс аңғармайды. Меланхолияға ұрынады, мына секілді сары уайым өленděр жазады. Қазіргі замандағы ақын жүгі ауыр жүк. Сезімтал, сергек болуы өз алдына, ақын ойлы болуға тиіс, ақын философ болуға тиіс. Сары уайымда қандай негіз бар? Менімше ешқандай негіз жоқ. Көп болса бір қызды жақсы көрген шығарсың, көп болса, ол қыз сені түсінбеген шығар, қарамай кеткен шығар. Бірақ мұның бәрі өткінші сезім, алдамшы сезім. Жазушы болам, ақын болам десең, ең алдымен осы жалғандықтан құтыл, күйректіктен сақтан. Жарға жығыласың әйтпесе.

Сәбеңнің осы айтқаны әлі күнге құлағымда тұр. Мен бұдан мықты қорытынды жасадым.

Қазір ойласам, өз өмірімде екі үлкен бетбұрыс бар екен. Бірі – Сәбеңнің әділ сынымен творчестволық тура жол тапқаным. Ағалық осы қамқорлығы үшін Сәбеңе мың да бір рақмет.

Айта берсе, Сәбеңнің бізге тигізген шарапаты толып жатыр. Ең алғаш «Болашаққа жол» атты романымды Алматыға алып келгенімде алдымен оқып, әділ пікір айтқан үш қадірмен ағаның бірі осы Сәбең болатын. Қалған екеуі – республикамыздың белгілі қоғам, мемлекет қайраткері, әрі әдебиетші Ілияс Омаров пен даңқты жазушы Ғабит Мүсірепов.

Қазақ совет әдебиетінің негізін қаласып, сол әдебиетпен қатар жасап келе жатқан Сәбит ағаның басы Ғабит Мүсірепов болып бізге дейінгі, бізден кейінгі әдеби буынның ішінде шарапат әсері тимеген жазушы жоқ десек, асырып айтпаған боламыз.

Мен өз замандасым Әбдіжәміл Нұрпейісовпен де Сәбең үйінде, Сәбең арқылы танысқанмын. Әбдіжәміл жазып әкелген «Курляндия» романының талай нұсқаларын Сәбеңнің талай күндер қайта-қайта оқып, қайта-қайта өзіне оқыттырып, әділ пікір, түзетулер жасағаны әлі есімде. Сәбит қырық төрт жасында:

Бірақ мен адам емен ізім тақыр,
Мейлі жұрт «алтын» десін, мейлі – «бақыр»
Жолында өзім ерген ұлы көштің
Бірталай мен қалдырған мүлік жатыр, –

десе, ешкім оны артық айтты демеген. Ал содан кейін жиырма тоғыз жыл өмір сүрген ата Сәбиттің сонда қалдырғанына тағы да талай-талай мүлік қосылғаны көпке аян.

Сәбең тыныңу дегенді білмейтін, жазбай отыра алмайтын жазушы еді. Бір кездескенде Сәбеннен жай-күйін сұрасаңыз:

– Шаршаңқырап жүрмін. Жазуды сәл доғарып тынықсам ба деймін, – дер еді. Ал сол күннің ертеңіне жолың түсіп үйіне бара қалсаң, Сәбеңді жазу үстелінде көрерің хақ. Жазушы үнемі жаза бере алмайды. Әр жазушының қолы бос кезіңде әр қилы ермек, машығы болмақ. Ал Сәбеңде ондай ермек те, машық та болған емес. Оның бар машық-ермегі де, бар машық-кәсібі де жалғыз ғана әдебиет еді. Жазудан қолы босаса, Сәбең қайта жазуға отыратын. Қазақ әдебиеті – Сәбеңнің бар болмысы, бар тынысы, ауасы болатын.

Ертерек жылдарда Сәбең:

«Мен бірнеше шығарманы қатар жазуды ұнатам», – деуші еді. Сонысы рас та. Сыр жөнінде роман жазып жүріп, Мәлік Ғабдуллин жөнінде повесть бітіргені есімде. «Біздің заманның батырларының» үстінде Абай туралы қалың монография аяқтағаны да бар.

Сәбең көп жазатын еді. Ең жақсысы, қиналмай жазатын. Көп жазу, тез жазу – жазушы үшін таптырмайтын қасиет. Сәбеңнің осы бір жақсы қасиетін кейде міні деп те даурыққан кездеріміз болған. Аз жазсын, көп жазсын Сәбит – Сәбит болып қала беретіндігін өзі дүние салғаннан кейінгі сегіз жыл айқын таныта алды. Сәбеңе талап қойғыш кейінгі буын біздер мұны білсек керек енді.

Мынадай бір оқиға есімде.

Сәбеңнің Қазақстан Жазушылар одағының председателі кезі. Әлдекалай шаруамен кабинетінде отыр едім, аты белгілі бір жазушы кіріп келді. Сондай ашулы. Сөз саптасынан аңғардым, аты белгілі жазушы кітап жазған екен. Ол кітапты бір өлермен сыншы газетте сынап тастаған екен.

Сәбең аты белгілі жазушыны қолдаған жоқ. Тұрып барып кітап сөресіне үңілді.

– Бері қара, мынау данышпан Лев Толстойдың тоқсан үшінші томы. Бірақ соңғы томы емес бұл, Толстой жүз томнан артық дүние қалдырған! Сөйтсе де, соның бәрін алтын дей алмаймыз, Толстойды Толстой еткен, Толстойды данышпан еткен сен білетін, мен білетін он шақты-ақ шығармасы.

Сәбеңнің осы әділ пікірін оның өзіне де қайталап айтуға болады. Сәбең жазған дүниенің бәрін бірдей асыл деу қате де, ал бәрін бірдей жасық деу ұшқарылық болып табылады. Сәбитті «кәдімгі Сәбит Мұқанов» еткен талай-талай дүниелері бар. Олары қалың оқушысына көптен мәлім.

Сәбеңнің тағы бір керемет қасиеті соншама көп білетіндігі еді. Қазіргі жазушы қауымында қазақтың ауыз әдебиетін, қазақ әдебиетінің тарихын Сәбеңдей білген адам жоқ десек те болады. Мына бір жайды еске аламын: қазіргі «Жұлдыз» журналының екінші бетінде «Шыға бастағанына пәлен жыл» деген бір жол бар. 1953 жылға дейін осы бір кішкене анықтаманы журнал бұрышына жазып отыру ешкімнің ойына келмепті. Біз «ескі құлақтың» бәріне де сұрау салдық. Солардың ішінде «Жыл құсының» («Жұлдыз» журналының тұңғыш аты) алғашқы санын шығарысқандар да бар. Бірақ «пәлен жыл» деп ешкім дөп басып айта алмады. Сәбеңмен ақылдасуға тура келді. Сәбең: «Жыл құсының» алғашқы саны 1929 жылы шықты деп іркілмей айтты. Бұл мағлұмат кейін архивтік материалмен дәл шықты.

Сәбит – шын мағынасындағы халық перзенті, шын мағынасындағы халықтық жазушы. Оның ел ішін көп аралағаны да содан. Көп жүрген соң жақсымен де, жаманмен де кездесе береді ғой, бірақ бір қабақ шытқан, менмендіктің нышанын танытқан Сәбеңді көрген емеспін.

Қазақ халқы үшін Сәбеңнің кімнен болсын жолы үлкен еді. Кімнен болсын орны үлкен еді. Сөйте тұра, ел ішінде жасы үлкен бір қария кездесе қалса иіліп сәлем беріп жатқан Сәбеңді талай-талай көргенім бар. Бұл мінезде жалғандық жоқ, Сәбеңнің бар болмысы осы.

Әлі есімде, Сәбең екеуіміз 1946 жылы Алматының көк базарына бардық, ойымыз қарбыз алмақпыз. Жаңа ғана бір машина қарбыз келіпті. Біреу аспай-саспай түсіріп жатыр. Шыдамы таусылған алушылар қарасы тым көп, бәрі ашулы. Сәбең ойда-жоқта машинаға жақын барды да, үлкен басымен қарбыз түсіріп, сатушыға көмектесе бастады. Жұрт ашуы лезде тарқады. Осыдан кейін көмекшілер де көбейіп кетті. Сәбеңнің кішіпейілділігінің арқасында анталаған жұрттың бәрі әлгіндей болмай бір-бірден, екі-екіден қарбыз құшақтап жайына тартты.

Осындай ізгі қасиеттерімен Сәбең – аңызға айналып кеткен жазушы. Ол жөнінде жақсы ниеттен туған толып жатқан әдемі әңгімелер бар. Солардың қайсыбірін есті қалса, Сәбең рақаттана күлер еді. Өйткені, соның қайсысына болса да, Сәбеңнің өзі себепкер болатын.

Тағы да сол 1946-47 жылдың бірі. Көшеде келе жатыр едік, аласа бойлы бір сары жігіт Сәбеңнің қолын ұстай алды:

– Ассалаумағалейкум, Сәбе!

– Е, уағалейкумуссалам. Иә, қашан келіп қалдың?

– Сәбе, мен біраз жылдан бері осындамын ғой. Дөп басып жыға тани алмай тұрған Сәбең:

– Е, оны білем ғой, – деп жалтарды. – Келін аман ба?

– Сәбе, анада өзіңіз қолынан дәм татқан келініңіз келмес сапарға аттанған...

Сәбең тағы да:

– Е, білем ғой, – деп күмілжіді. – Мына келінді айтам.

– Сәбе, бұл келініңіз әлі бола қойған жоқ. Осыдан кейін Сәбең:

– А, кездесеміз ғой, – деп аласа сарымен қош айтысты.

Былай шыға бере мен үлкен басымен келін, бала-шағасына дейін тәптіштеп сұрап қалбалақтап қалған Сәбеңнің мына мінезін ерсілеу санап, әдейі:

– Бұл қай жігіт? – деп сұрадым. Сәбең жауабы шолақ болды.

– Бұл антұрғанның кім екенін өзім де білмей келе жатырмын.

Осы бір күлкілі оқиғаны әркімге айтқан едім. Соның негізінде туған тамаша анекдот қазір ел аузында жүр.

Мен Сәбеңмен жігіт Сәбит кезінде көріп танысқан едім.

Жігіт Сәбиттің де, аға Сәбиттің де айнымас жақсы бір қасиеті бар еді. Онысы – әдебиетке, қаламдас жолдастарына, кейінгі буынға қамқорлығы.

Біз егер кеше болмасақ, ұлы өнердің кәдімгі Сәбит Мұқановтай кесілмей, пішілмей туа салған ұлы өкілінің рухына әманда басымызды иіп, тағзым етіп жүруге тиіспіз.

ТІРШІЛІК ДӘНЕКЕРЛЕРІ

Казақта «Есепті дос айырылмас» деген мақал бар. Біреуден алған, біреуге берген ауыс-түйіс нәрселеріңді хаттап, тізіп жүрсең, қайырып беруіңе де, қайтарып алуыңа да жақсы. Сонда ешкімнің көңілін қалдырмайсың. Өзің де ешкімге өкпелемейтін боласың, – деген уағыз ғой даналық негізі. Бұл – мәселенің бір жағы. Мәселенің екінші жағы – адамдар арасындағы ауыс-түйіс дегеннің қажеті бар ма, деген сұраққа саяды. Мен қажеті бар демекпін. Көріне бастап қарайып қалған бір ақын өзінің ертерек жылдарда жазған бір өлеңінде «Адамға Құдай адамды қойған тапсырып» деген еді. Әңгіме бұл жерде Құдайда емес. Бұл жердегі әңгіме – бір адамның екінші адамға тапсырылып қойылуында. Жалпақ тілмен айтсақ, біреудің күні біреумен. Қарашасыз ханның да тіршілігі келіспейді. Патшаның да өмірі өмір емес. Керек десеңіз, әу баста адамның адам болып кетуінің бір себебі – адам мен адам арасындағы алыс-беріс, ауыс-түйісте жатуы да ғажап емес. Адам жүре келе ақша дегенді ойлап шығарды. Ақша ойлап шығарылған күннен бері ауыс-түйіс, алыс-берістің де түрі өзгерді.

Дүниежүзілік әдебиетке ақша мәселесі көп айтылып келеді. Өйткені, адамдардың ара қатынасын анықтауда ақшаның мәні зор. Бір қызық жай – мәні зор осы мәселенің қазақ әдебиетінде бүгінгі күнге дейін мүлде көтерілмеуінде. Жоқ, мүлде көтерілмеді дегенім дәл емес. Көтеріледі. Сонда қай төңіректе демексіз ғой? Жылпостар мен саудагерлердің, ұры-қары, кезептер мен алаяқтардың, паракорлар мен шенқұмарлардың төңірегінде... Ал қарапайым адамдардың күнделікті тірлігінде ақша атқарар қызмет сөз болмапты. Көбіміз оны ұсақ мәселе деп қарайтын секілдіміз. Ақша – адамдардың мінез-құлқын, дүниетанымын, жан сарайларының қатпарларын анықтайтын құрал екеніне мән бермеушілік мұнымыз. Осы ретте жазушылардың өз арасындағы ауыс-түйіс, ақша-қарыз туралы көбірек айтып кетсем, оқырман қауым түсінетін, қабылдайтын болар деп шамалаймын.

Былайғы жұртшылықта теріс ұғым бар. Олар жазушыларды шетінен бай деп ойлайды. Рас, жазушылардың ішінде қалталылары бар-ақ. Бірақ ондайлар әдебиет майданында ұзақ жыл еңбек еткен, көптеген кітап шығарған қаламгерлерден. Ал жаңа жаза бастағандардың, керек десең, бірер кітап шығарғандардың ішінде жоқ-жұтаң жүретіндері толып жатыр. Былайғы ағайын-туғандар қарайласпаса, жас жазушыларда шығын көп: семья құру, үй құрау... тағы сондай шығындар. Шынымды айтар болсам, мен өзім 1953 жылы білдей бір роман бастырып жап-жақсы қаламақы алсам да, үстіме бір суыртпақ жіп іле алмағаным әлі есімде. Ағайын-туған... Балашаға... Бір сөзбен айтқанда, керек-жарақтың бәріне жұмсай келе өз басыма көк тиын артылмай қалған. Әрине, осындай қиын-қыстау кезеңде ана жақтан алар, мына жақтан түсер қаламақыларыңды есептей отырып, пәлен уақытта қайтарып беремін, пәлен сом бере тұр деп, ақшалы ағаларға барасың да қарызға ақша сұрайсың.

Қысылған бір ретте табан аузында мың сом керек болып (ескі мөлшер) Сәбит Мұқановқа бардым. Сәбең:

«Ертең кел», – деді. Ертесіне барып едім, тағы да: «Ертең кел», – деді. Аңқаулау кезім, кел деген соң бара берсем керек, әйтеуір сұрағанымды алып шықтым. Үйге келіп санасам, мың дегенім тоғыз жүз. Қарызды қайтарар күн туғанда мен мың сом апарып беріп едім, Сәбит санап-санап жүз сомды өзіме қайтарды.

– Ау, Сәбе, мұныңыз қалай? – деймін ғой, әу баста жаңсақ есептеген үлкен кісіні ренжітпеу жағын ойлап.

– Жоқ, мен саған мың сом емес, тоғыз жүз сом бергенмін. Сәбит Мұқанов сараң адам болмайтын. Сараң болмаса, онда мырза екен демексіз ғой? Асықпаңыз, Сәбит мырзалығы өзгеше мырзалық, айрықша тоқталып айтуды қажет ететін, түсіндіруді тілейтін мырзалық.

Сәбит қонақасыға мырза еді. Үйіне жұртты жиі шақыратын, әрі дастарқанына тағамды көл-көсір үйіп-төгіп тастайтын. Қалада тұрғанымен, кей қонағына қой малын місе тұтпай, тай сойған, ту бие сойған да кездері бар. Сәбит өзінің туған ауылы Сәбит колхозына жүк машинасын да сыйлаған жазушы. Мұның бәрі басқа бір жазушының қолынан келмеген мырзалық. Бірақ бір қызығы, Сәбит дарқандығы есепке құрылған дарқандық болатын. Сәбит өстіп жатыр... – деген ат шығарудың дарқандығы. Қазақы дарқандық.

Бір жолы Сәбит Жазушылар одағына келді. Дағдылы әдет бойынша, Сәбеңнің әңгімесіне құмар жастар даңқты жазушыны қоршай қалыстық.

– Осында мені сұрап бір кісі келген жоқ па? – деді Сәбит бізге айнала қарап.

– Жоқ келмеген секілді.

– Түрмеден шыққан біреу көрінеді Ақша сұрайды. «Менің мектептерімді» оқып алған қулар күні-түні есігімді босатпайды.

Сөйтіп тұрғанда сұраушы адамы келді.

– Әй, сен осы атым кім дедің? – деді Сәбит дағдылы тарғыл даусымен.

Сұраушы аты-жөнін айтты.

– Ал сен енді қайтып маған телефон соқпа. Мә, мына он сомға разы боласың. Түсіндің бе?

Сұраушы басын изеп он сомды қалтасына салды.

Әрине, мұндай сұрамсақтардың Сәбитке үйір екені бекер емес. Өйткені, ол ел ішінде даңқы зор, қол созғанның бәріне еңкейе беретін кішіпейіл жазушы. Ондайлардың мезі етіп жіберуі шындық. Сөйтсе де берер он сомын Жазушылар одағына келіп қопырайтпайақ, әлдебір көшенің мүйісінде бере салса да болатын еді ғой. Жоқ, көптің көзінше ұсынып жатыр. Ал осы қылықта біреу болмаса, енді біреу айта жүрсін деген ішкі есеп жоқ демеңізші!

Сәбит Мұқанов қарызға ақша бермейтін. Оған өзіндік дәлелі: қазақ мырзалығы – қонақасында. Үстіне шапан жабады. Астына ат мінгізеді. Бірақ қалтасына ақша салып бермейді. Осы ұғым оның өмірлік кредосы болатын. Сол себепті, қарыз сұрап оған ешкім бара да бермейтін-ді. Ал бара қалған біреу-міреу болса, Мәрияммен ақылдасайын, ертең хабарлас деп, шығарып салатын да, ойбай, Мәкең өйтіп жатыр, бүйтіп жатыр деп, ұстатпай кететін.

Осы ретте Сәбит пен екеуіміздің арамызда болған мынадай бір қызық оқиғаны айтпай тұра алмаймын.

Алматыда алты жыл бойы үй жалдап, көші-қонды болып, берекем кетіп жүріп, ақыры 1958 жылы бір бөлмелі пәтерге қолым жетті. Зарығып көргеннің бәрі қымбат емес пе. Үй-ішімізбен қуан-

ғанымыз-ай сондағы! Жалғыз бөлме... Жалғыз болса да патшаңыздың сарайына бергісіз бөлме. Жуынатын, шайынатын жері... Бәрі ішінде. Ал осындай пәтерге шығып тұрып, достарыңды қалайша шақырмайсың? Патшаңыздың сарайына бергісіз бөлмені қалайша жумайсың?! Шақыру керек достарды.

Бірақ қысқа жіп күрмеуге келмейді. Алатыным бар болғанмен, ақша жоқ қалтада. Не істеу керек? Әрине, ағалардың біріне бару керек. Ойлана келе Сәбит Мұқановтың өзіне тоқтадым. Себебі, Сәбит мені университетке түсірген. «Болашаққа жолды» оқып, оң сапар айтқан. Творчестволық жолымды қадағалап, әманда ақыл-кеңесін беріп жүретін жанашыр ұстаз. Қалайша меселімді қайтармақ? Оның үстіне пәтер алғанымды естіп өзінше қуанғаны тағы бар. Ал кеттік ендеше, ақ алақан мырза ағаның үйіне.

Обалы нешік, Сәбең бізді шын сағынып қалған екен, қуана қарсы алды.

– Көптен бері көріспей кеттік қой тіпті. Мәке, шай қой. Қазан көтер, – деп бәйек болып, Бағдатты Мәриям қасына қалдырды да, мені оңашалап кабинетіне алып кетті. Содан кейін әңгімені соқсын келіп.

Сол бір тұста Сәбит Мұқанов өз тұрғыластарының сынына ілініп жүрген-ді. Ол сынды менің де кейбір замандастарым қостады. Әділіне келер болсақ, талқылау-жиындарында карт жазушы атына айтылып жатқан ол сындар Сәбит стиліндегі мүлт кеткен әттеген-айлар төңірегінде ғана болатын. Сөйтсе де мұндағы бір ұшқарылық: қатаң талап қойып, әділ сын тезіне салып, Сәбитті оп-оңай жөндеп аламыз деген, ал кеттім, жаңсақ пікірде жатқан еді. Қазақ совет әдебиетін қолымен жасап, сол әдебиетке қырық жыл еңбек еткен жазушыны – бұрынғы жазу мәнеріңді тастайсың, енді бізше жазасың деудің қате екенін ескерген ешкім болған жоқ. Ол ол ма, тасыған өзеннің су түбінде жатқан шөп-шалам, қоқыстарды да көтеріп шығаратыны секілді, моральдық қақы жоқ кейбір шәлтірекейлер де, мына дүрмекке еріп қанденнің пілге үргеніндей шәуілдеп жатқан-ды. Әдетте мұндай жағдайда жеңістің кілті – жаңағы шәуілдектерге мән бермеуде ғой. Ал Мұқанов болса, сіркесі су көтермей өзінің басып кеткен ізіне тұрмайтын, керек десеңіз, мақала жазып атын атаудың өзі, өзіңді өзің қорлау болып табылатын болымсыз біреулермен айтысып қалғаны. Ол айтыс, тегі, үлкен жазушының ет қызуы болса керек. Соған енді өкінетінін байқаған секілдімін әңгіме барысынан.

– Бала, ақша деген менде көбейіп кетті, – деді Сәбит күрсініп алып. – Жасымның мына ұлғайған шағында айтыс-талас дегенді доғарып, ендігі қалған өмірді оңаша-оқшау жерде жазумен өткізсем бе деймін. Оқжетпес төңірегінен жер алып, үй салдырсам деген ойдамын.

Менің жүрегім дір ете қалды. От ала келген шелегімді көрсетсем, «ақшам көбейіп кетті» дегенді естіп әдейі сұрап отыр деп қалуы да ықтимал ғой.

Тамақ іштік. Шай іштік. Қош айтысар шақ туды. Сәбит сондай елпілдеп киімімізді алып беріп жүр.

Бағдат шыдамсыздық танытты ма, білмеймін:

– Шаруаны айттың ба? – деді қайырыла беріп маған сыбырлап.

Сыбыр болса да, Сәбеңнің құлағы шалып қалғаны. Дағдылы тарғыл даусымен:

– Ау, не шаруа? Шаруаларың болса, қысылмаңдар, айтыңдар.

– Шаруамыз бар еді. Бірақ соны қиындатыңқырап алып тұрмыз, Сәбе, – дедім мен.

– Неліктен қиындамақ? – деп таңданды Сәбит.

– Бізге бір ай шамасында қарызға бес мың сомдай ақша керек еді. Сіз ақшам көбейіп кетті деген соң, сұрай алмай кетіп барамын.

Сәбит әуелі «həh» деген секілді бір дыбыс шығарды да:

– Көбейіп кетті дегенде издательство деген бір антұрған бар. Бәрі де сонда. Олар берсе, берейін сендерге.

– Рақмет, Сәбе. Баспадан өзімнің де алашығым бар. Сұрап көріп едім, таяу арада есептесе алармық түрі көрінбейді.

– Енді қайттік?

– Жоққа жүйрік жетпейді ғой. Сәбе, қиналмаңыз, – деп біз қош айтыстық.

– Әлгі издательствосы түскір... – деп Сәбең қалды... Әрине, мен айтып отырған осы бір күлкілі оқиға Сәбит Мұқанов сынды ұлы тұлғаға көленке түсіре алмақшы емес. Жазушы кейпіне шіркеу түсірер-ау деп қорықпай-ақ, оқырман жұртқа паш етуімнің де себебі сонда жатса керек.

СӘБИТТІҢ ТАПҚЫРЫЛЫҒЫ

Жазушылықтың бір белгісі – фантазияның молдығында. Қиялға бай жазушы құлағы қылтиып тұрған болмашы бірдеменің өзін де бері суырып алып өзінше түрлендіріп, әдемі де нанымды кейіпке келтіріп мүсіндеп шығара алады.

Сәбит Мұқанов қиялға адам айтқысыз бай жазушы еді. Сәбит қиялының асып-төлігіп жататыны соншалық, кейде соған өзі де ие бола алмай қалатын-ды. «Сырдария» романында қауынның үлкендігін суреттеймін деп ішінен есек шығаруы соның айғағы. Аяқталмай қалған «Біздің заманның батырлары» романында Қытай

шекарасынан өзіміздің елге өткен бір қазақтың да әрекеті қызықтау. Ол таудың басына шығады да, отыра қалып сырғанай жөнеледі. Сөйтіп, аман-есен туған жеріне оралады.

Сәбит әңгімешіл кісі болатын. Және қиялға бай болғандықтан, бір айтқан әңгімесін қайта айтқанда құлпыртып, мүлде өңін айналдырып, өзгертіп жіберер еді. Қытай сапарынан оралғаннан кейін «Алыптың адымдары» деген кітап жазды. Творчестволық осы бір самғау үстінде ол елдегі көрген-білгендерін кез келген жерде жұрттың бәріне айтып беріп жүрген. Мәселен, мен Сәбиттің жылан туралы әңгімесін үш-төрт рет естідім. Бірінші жолы: «Жылан дегеніңнің адам айтса нанғысыз ұзындары бола береді екен ғой. Бес метр бар шығар. Осы мен отырған жерден мына бір қарайғанға дейін шұбатылып жатты» – деді. Екінші жолы: «Осы менің аяғымның басынан ана бір тасқа дейін жетіп қалатындай. Шамасы, он метр бар шығар», – деді. Үшінші жолы: «Осы жерден ана бір ағаш түбіне дейін шамасы, он бес метрдей», – деді. Осы әңгімелердің бәрін тыңдап жүрген Тахауи Ахтанов ұшып тұрды да, ағаш түбіне дейін адымдай жөнелді.

–Жыланыңыз бұл жолы отыз метр болып шықты, – деді ол қайтып келіп.

Сәбит сәл дүрдіктеу қалың ернін үйіріңкіреп рақаттана күлді. Біз де мәз болдық.

Саяси-әлеуметтік мәні бар айтыс-таластарда алдына жан салмай кететін шешен де, сөзінен жарықшақ таптырмайтын ойшыл, пікірлі Мұқанов жайбарақат жай әңгімеде екінің бірінде ұсталып қала беретінді. Бірақ сондай кездерде көбінесе қапияда оп-оңай жол тауып шығып та кетуші еді.

Бертінірек жылдардың бірінде Серік Қирабаевтың үйінде қонақта болғанымыз бар. Төрге Сәбит Мұқанов жайғасты. Қалғандарымыз: Жұбан Молдағалиева, Мұхаметжан Қаратаев, мен, тағы басқалар. Сәбит дастарқанды өзі басқарып бокал көтерді. Содан кейін сөзді Қаратаевқа берді. Жақсы келгендіктен бе, әлде аздап ішкен шампанның буы буынына түсіп кетті ме, кім білсін, бір кісіден кейін сөзді Қаратаевқа тағы бергені. Жұрт ду күлді. Қаратаев болса: «Сәбе, мен жаңа ғана сөйлеген жоқпын ба?» – деп жатыр. Сәбит дағдысынша сәл отырып қалды да:

–Енді не айтар екен деп, қасақана беріп отырмын, – деді табан аузында сөз тауып. Өзі де күлді. Бізді де күлкіге жарытып тастады.

1953 жылдың жазында Алматыға швед жазушысы Артур Лундквист келді. Қазақстан Жазушылар одағының Пролетар көшесіндегі айналасының бәрі күйкі де лас, сиықсыз үйде тұратын кезі. Сол үйді көрсетуге ұялған одақ басшылары Қазақстан Орталық

Комсомол комитетінің үйін демалыс күнге сұрап алып, алыстан келген конағын сонда қабылдады. Шет жұрттық жазушыны бірінші рет көруім. Қорқам ба, әлде ұялам ба, әйтеуір кейінірек отырып конақты алыстан бақыладым. Қазақстан Жазушылар одағының председателі Жаймурзин Әбдірәйім отырғандарды таныстырды. Содан кейін қазақ әдебиеті туралы, жалпы қазақтар туралы әңгімені Сәбит Мұқанов бастап кетті. Қазақтың сүйкімді дәмі – қымызға айрықша тоқтады: пәлен проценті май, түген проценті мына витамин. Пәлен проценті темір қышқыл. Түген проценті ана қышқыл, мына қышқыл.

Мұның бәрін ғылыми дәл анықтама деп түсініп, бірін қалдырмай жазып алып отырған Артур есептеп-есептеп:

–Мына айтқандарыңыз жетпіс тоғыз процент болып шықты. Қалғаны не сонда? – деп сұрамасы бар емес пе!

Сәбит мүдірген жоқ.

–Қалғанының бәрі ғылым ашпаған жаңа витаминдер.

Отырған жұрт ду күлді. Сөзді төркінін түсіне бастаған қонағымыздың да ішек-сілесі қатты. Мұның өзі арадағы әлде қайтер екен деген салқындықтың ініне су құйып тастады. Бақсақ, шетелдік адамдар да өзіміз секілді екен. Әңгіме түзеліп кетті. Екі жақтан да сұрақтар көбейді. Осындағылардың ішіндегі ең жасы болғандықтан, қорғаланқырап отырған менің өзім де әр нәрсені сұрай бастадым.

Артур Лундквист Комсомол комитетінің бірінші секретарының кабинетіне айнала көз жүгіртіп, кітап сөрелеріндегі қаймыжық кітапшаларды бірінен соң бірін алып қарап, таңырқай сұрады.

–Әдебиет классиктерінің шығармалары неге жоқ? Қазақ жазушыларының басшысы бар болғаны комсомол жастар туралы жазылған кітапшаларды оқитын болғаны ма?

Жаймурзин не дерін білмей қалды. Жаңа ғана еркіндік жайлаған кабинетте бір сәт ауыр тыныштық орнай қалмасы бар емес пе! Бұл қиындықтан ендігі сәтте тағы да Сәбит Мұқанов алып шықты.

–Қазақ жазушыларының басшысы классиканы да, қазіргі заманғы ауызға алырлық ірі туындыларды да жинайды. Оқиды. Жаймурзин жолдас жаңадан ғана председатель болған кісі. Келе салып тамаша бір мәселе көтеріп отыр: біз қазір осы кісінің бастамасымен ауыл жастарын қамқорлыққа алдық. Мына кітапшалар соларға жіберілмек.

Қонақ иланғанын танытып басын шұлғыды. Іштей тынып қалған біз демімізді алдық.

СӘБИТТІҢ «ДҰРЫСЫ»

1954 жылы Украинаның Россияға қайта үш жүз жылдығы тойланды. Сол тойға Қазақстаннан барғандардың бірі – Сәбит Мұқанов.

Қайда жүрсе де қаламы қолынан түспейтін жазушы келе салып, сегіз-тоғыз баспа табақтай көл-көсір очерк жазды. Сол очеркті мен «Әдебиет және искусство» журналының кезекті санына дайындадым. Ең алдымен, көлемін төрт баспа табаққа түсірдім. Оның үстіне, асығыстау жазылғандықтан, доланған шыққан дүниені жақсылап тұрып редакциядым. Сәбит журналға кетер жаңа нұсқаны оқып шығып, разы екенін танытты.

–Бала, редакциялағаның дұрыс болған.

Очерк терілуге кетті. Мен болсам, үлкен ағаға аз да болса қызмет еткенімді, ол қызметімді үлкен ағаның қабылдап разы болғанын мақтан етіп жүрдім. Бірақ бұл қуанышым ұзаққа бармады. Журнал жұртқа тарардың алдында қайшыға келіп түссін: Украинаның Россияға қайта қосылуы. Ал Сәбит болса – қайтасыз қосылуы деп баса берген. Сәбит жіберген қатені мен де байқамаппын. Украинаның Россияға қосылуы – деп тарта беріппін. Сол қате жөнделіп, очерк қайта терілуге тиісті. Мойныма әжептәуір ақша мінетін түрі бар. Енді қайттім? Қинала-қинала Сәбеңе телефон шылдыраттым. Ойым – өзінен кеткен қате болғандықтан, шығынын да өзі көтеретін шығар ғой баяғы. Осылай да осылай. Мені тыңдап алғаннан кейін. Сәбит жауабы тым қысқа болды:

–Дұрыс...

Мұқановтың осы «дұрысы» маған мың сомға түсті.

КӨЗДІҢ ЖАСЫ

Бір күні телефон шылдыр ете қалды. Көтерсем, Сәбит Мұқановтың өзі.

–Қолың бос болса, келіп кетсең қайтеді? Мен жаңа ғана поездан түстім.

Жазушының Қызылжар жағына кеткенін білетінмін. Елде әлдебір хабар әкелді ме деген жүгіріп бармаймын ба. Есікті Сәбиттің өзі ашты да, кабинетіне бастады. Маған орындықты көрсетіп, өзі диванға жайғасты да, домбырасын алып тыңқылдатып сәл отырды. Өңі сынықтау ма, қалай? Қайтсе де көңілді емес. Ел жақта жайсыз бір оқиға болып қалмады ма екен деп, қауіп билеген мен:

–Қалай, аман-сау барып келдіңіз бе? – деп сұрауым екен, үлкен басымен ботадай боздап қоя бергені. Мен сасып қалдым. Көкірекке шер болып тұнған ащы қайғы өксік болып сыртқа шығып жатқан секілді. Жас балаға ұқсап көпке дейін солығын баса алсыншы.

–Қорланып келдім, Сафуан, – деді Сәбит бір кезде кемсеңдеп. – Өз елім, өз жерімде бұдан артық қорлық болмайтын шығар?!

–Немене, ел басшылары ойлаған жерден шыға алмады ма? – деп далбастадым мен не сұраудың жолын таппай.

–Жоқ, Қызылжар жақсылап қарсы алды ғой. Тайлы-таяғы қалмай шығарып та салды. Соған көңілім көтеріліп, бір кезде купеден шығып, терезеге қарап дәлізде тұр едім, ресторан жақтан көрінген екі жас жігіт өте алмай кептеліп қалған болып, ту сыртымнан сығып, мені айналдырып өздеріне қаратты да: «Ә, қарын жақсы екен, жақсы, жақсы», – деп қарнымды сипалап, қарқылдай күліп әрі жүріп кетті. Солтүстік Қазақстанның қазіргі жастары Сәбит Мұқановын осылай құрметтеді.

Жасы ұлғайған адам болса да, жаны нәзік жазушының мына жердегі көңіл күйін артығымен түсініп, не айтарымды, қалай жұбатарымды білмей дал болдым.

ТАУ АЛЫСТАСАҢ, БИІКТЕЙДІ

Қайда болсын әдебиетіміздің тарихынан хабардар қауымның ортасына түсе қалсам, әманда айнымай қойылар бір сұрақ болады:

–Мұхтар Әуезов дүние саларының алдында Москвадан әркімдерге хат жазып, өзіңнің де есіміңді атаған еді. Әдебиетіміздің үміткері, келешегі деп танып атаған. Соған қарағанда, жек көрмеген секілді ғой. Осы күнге дейін ұстазың туралы қалам тартпағаның қалай?

Мен бұл сұраққа:

–Жоқ, жаздым ғой. «Біздің Мұхтар» дейтін естелік кітапта «Мұқаңның үйі», «Мұхтарита» деген екі әңгімем бар, – деп жалтарамын. Әрине, мұным ебін таппаған тұз жалайдының кері ғана. Бүгінгі қазақ әдебиетінде бірдемені тындырдық деп есептейтін болсақ, сол жолда соғыстан кейін келіп әдебиет сапына қосылған буынға тигізген Әуезов әсері жылдар бойы үзіле, үздіге зерттейтін құбылыс екенін айтпасқа, мойындамасқа болмайды.

Мұхтар жөнінде естелік жазбағаныма, турасын айтқанда, жаза алмағаныма бір-екі себеп бар. Осы ретте марқұм Ғабдол Сланов айтатын бір әңгіме есіме түседі: соғыс алдында, жә соғыстан кейін

бе, сол Ғабдол, Қасым Аманжолов, тағы біреулер жаздың бір әдемі күні қала сыртына, Талғар бетке серуенге шыққан. Бір кезде Ғабдол Қасымға қарап:

—Шын ақын екенінді білейін, мына Талғар шыңы туралы табан аузында бір шумақ өлең шығаршы, – депті

Сонда табан аузында Қасым суырып салған өлең мынау екен:

Таулар не еткен тамаша!—
Алыстан тұрып қарасаң.
Әттең, таулар бауырында
Адамдар бар аласа.

Жөпелдемеде шыққа да бас-аяғы ойлы шумақтың мен бұл жерде екінші жолына айрықша мән бергім келеді. Неліктен алыстан тұрып қараса? Байқағыш Қасымның тапқырылығы да, тау біткеннің ұлылығы да, міне, дәл осы жерде. Мен қырда туып, далалық жерде өскен қазақпын. Ең алғаш Алатауды көргенімде қайран қалғаным: тау біткен жақындаған сайын аласарып, алыстаған сайын шоқтығы биіктеп сала береді екен ғой. Сол себепті тау сұлулығын тамашалағың келсе, етегінде тұрма, біршама ұзаңқырап шық. Менің ойымша, ұлы адамдар да тауға ұқсайды. Араға жылдар түсіп, бізден ұзай салып, алыстаған сайын Мұхтар Әуезов бейнесі де жаңағы тауларға ұқсап жарқырап көтеріле биіктеп бара жатқан секілді. Шынын айту дұрыс, Мұхтар арамызда жүргенде, талантына жұрттың көбі бас игенімен, ұлы деп ешкім танығаң жоқ-ты. Ол кісіңіз де былайғы жай адамдарға ұқсап, жоқ нәрсеге балаша мәз болып, болмашыға ренжіп қалып жататын. Айтысқан-таласқан кездері де есімізде. Сол айтыс-талас сойылы, кей шақта, қараптан қарап жүрген біздерге де тиіп кеткен. Әуезов бейнесі басқа да ұлы адамдардың бейнелері сияқты өте күрделі, қиын бейне. Осы орайда мынадай қызық бір оқиға есіме түседі: Бұдан бұрын «Біздің мүсінші досымыз» деген естелігімде айтқанымдай, 1957 жылы Москва қаласындағы Евгений Вучетичтің үйінде болған едім. Суретші шеберханасы құдды қазақ музейі секілді. Жасанып тұрған мүсіндер: Қаныш Сәтпаев, Бауыржан Момышұлы, Ахмет Жұбанов, Қалыбек Қуанышбаев, Әбділдә Тәжібаев, тағы бір мыс байытушы Балқаш қазағы...Осы туындыларын Вучетич ықыластана жүріп көрсетті де, ақ кенеппен жабулы тұрған бір тастың қасына келгенде мүдіріп қалды.

—Бұл – Мұхтар Әуезовтің мүсіні, шығара алмай жатырмын, – деді ол. Жабуды алғысы келмеді. Біз құмарта түстік. Қатты қиылып өтіне бердік қой деймін, суретші мүсіннің жабуын сыпырды да: — Ізденудей-ақ ізденіп жүрмін, сөйтсе де кілтін таба алмай далмын.

Өйткені Әуезов өте қиын, күрделі тұлға. Бүкіл қазаққа тән қасиеттің бәрін де мен бір Әуезовтің басынан көргендей боламын да тұрамын. Қиналып жүргенім содан. Бірақ қайткен күнде де мен бұл мүсінді ойлаған жерімнен шығармай тынбақшы емеспін, – деді.

Вучетичтің бұл сөзін еске алып отырған себебім – Мұхтар тұлғасының біз үшін де соншалық күрделі де қиын екендігі. Алыстаған сайын тау биіктеп қана қоймайды, беткейінің кедір-бұдыры жазылып, ой-шұңқыры тегістеле де бермек. Мұхтар да сондай. Араға жиырма үш жыл түсіп, бізден әлдеқайда алыстап, биіктеп кеткен ұлы жазушының пендешілігі болса, әлдеқашан ұмыт болды. Жауапкершіліктің не екенін түсінетін адам Әуезов туралы әділ пікірін, менің ұғымымша, енді ғана айта алады.

Мен Мұхтарды алғаш рет 1945 жылы қазан айында көрдім. Әуезов қазақ университетінің филология факультетінің жоғары курсындағыларға «Абайтану» деп аталатын, негізін өзі қалаған жаңа пәннен, ал бірінші курстағыларға ауыз әдебиетінен сабақ береді. Айырықша тоқталып айтар бір жай: Мұхтар лекциясы осы қаладағы әдебиет сүйер қауымның бәріне әйгілі екен, жүз қаралы адам сиятын аудиторияға келіп кірген адамда қисап жоқ. Көпшілігі басқа оқу орындарының студенттері. Бір орынға екі-үш адамнан сығылыса отырып мұғалімді күттік. Қоңырау да соғылды, Мұхтар да аудиторияның есігін ашты. Денелі келген, төртбақ, селдір шашты қара кісі сөйлей кірді. Сөзі бірақ мүдіріңкі, ыңыраныңқырап, кідіріңкіреп шығады. Әуелгі түйткіл – Мұхтарды жұрт ағып тұрған шешен деуші еді, мұнысы қалай болды.

Сөйтсек, алғашқы сәтте бауырын жаза алмайтын, жүре бара, тер шыға келе көсіліп кететін қас жүйрік секілді екен, бес минуттан кейін төгіліп сала берді. Біз аузымызды аштық та қалдық. Аудиторияда шыбынның ұшқаны естілетіндей. Сол кезде маған Мұхаң шайқалған теңіз секілді болып кетті. Тоқтау жоқ, мүдіріс жоқ. Жер шарының барлық түпкір-түпкірлеріне сүңгіп, өткен-кеткен тарихтың бәрін қопарады. Сөйтсе де өзінің ой жібінен әсте жаңылмайды. Австралияның негізгі тұрғындары ойлап тапқан бумеранг секілді Абай туралы алдыңғы пікіріне қайтып оралады да, әрі қарай дамыта жалғап кете береді. Ауылда туып, ауылда өсіп, Армия қатарында болып, білімді шын аңсап келген біздердің көңілімізде талай-талай сұрақтар бар, бірақ ретін тауып қоярлық мүмкіндік жоқ. Өйткені, Әуезов аудиторияға қалай сөйлей кірсе, қоңырау соғылғанда сол сөйлеген қалпында аудиториядан шығып бара жатты. Осы күннен бастап мен ұлы ұстаздың ерекше қасиетін аңғардым: бірінші қасиеті – лекция үстінде бір минут бос уақытының болмайтындығы. Сөзін бөліп, бір ауыз сұрақ қоя алмайтындығың. Әуезов лекциясы төгіліп жатқан бір дүние. Екінші қасиеті – кешікпейтіндігі. Сол 1945

жылдан дүние салған 1961 жылға дейін ол қатысқан талай жиынның куәгері болдым. Бірақ соның бірінде Әуезовтің кешігіп келгенін көргенім жоқ.

Әуезов асқан білімді адам еді. Мұхтардың соншама көп білетіндігі жөнінде толып жатқан анекдот-әңгімелердің барлығы соның айғағы. Сөйтсе де осы анықтаманың өзі де оған олқы соғатын секілді. Әр нәрсенің шегі бар ғой. Ал менің ұғымымша, Әуезов білімінде шек жоқ. Шала білімді адамдар өзін көп білетіндердің қатарына қоса беруі мүмкін. Білмей қалған жерінде ол әлсіздігін білдірмей, ия дәп солай, деген секілді бас шұлғумен шығып кетуі де ғажап емес. Ал шын білімді адам өзі туралы көп білемін деп ойламайды ғой. Бірдемені білмей қалса, білуге тырысары қақ.

«Я знаю, что я ничего не знаю» деп, Сократ бекер айтпаса керек. Мынадай мысал келтірейін: өз басым Мұхтармен лекция үстінде сөйлесудің, сұрақ қоюдың мүмкіндігі болмайтынына көзім жеткен соң, оның жолын аңдитынды шығардым. Шынымды айтсам, осы әрекетім жеміссіз қалған жоқ. Біз екі-үш студент жиналып, Мұхтардың унисервитеттен шығар кезін күтетінбіз де, үйіне дейін шығарып салатынбыз. Сұрақ әр қилы. Әуезов болса, бәлсінбейді. Ықыласымен жауап береді. Біз болсақ, емешеміз үзіле тыңдап, Калинин көшесі мен Фурманов көшесінің қиылысатын жеріне қалай келгенімізді аңғармай қалатынбыз. Жасырудың керегі қанша, Мұхаң әңгімесін тыңдай жүре өзіңнің де «білімді» екеніңді қыбын тауып танытып тастауға ілік іздеп, құлшынып тұратынбыз. Соның сәті ауыз әдебиеті пәнінен емтихан тапсырғанда түсті. Елу шақты курстас балалардың көбі бұл сабақты беске тапсырды. Өсти-өсти біз оның көңілін аудара бастадық. Бір ретте тағы да мен көшеде кездестім. Кітап магазинінен өзінің жаңа ғана жарық көрген «Абай жолы» романын сатып алып келе жатыр екен (ол кезде «Абай жолы» эпопеясының екінші кітабы осылай аталатын). Көңілді Мұхаң бойы жазылып жатқан үшінші кітап туралы айтты.

–Мен қазір жаңа бір әдіске көштім. Оным – ұзақ-ұзақ диалогтар. Мұндай әдіспен көп нәрсені ұтасың. Себебі, ұзақ диалогтар – көп ретте қаһарманның ішкі жан дүниесін ашатын ұтымды құрал – ішкі монологтарға оп-оңай айналып кетіп отырады, – деді Мұхтар.

Мен қостай кеттім. Өзімді таныта түскім келді ме, білмеймін, осының алдында ғана оқып шыққан Томас Харди шығармаларында ішкі монолог секілді ұзақ диалогтардың жиі кездесетінін айттым. Мұхтар елең ете қалды.

–Кім? Кім дедің?

–Томас Харди. «Джут незаметный», «Вдали от шумной толпы» деген романдары бар.

–Қай елдің жазушысы? – деп таңдана сұрады ол.

–Жиырмасыншы ғасырдың бас кезінде өмір сүрген ағылшын жазушысы.

Осы әңгімеден біршама уақыт өткен соң, орыс тілінің маманы, әрі деканымыз Халаби Сайкиев аудиторияға кіре беріп, маған бұрылды да: «Сені деканатта Әуезов күтіп отыр. Барып келе ғой», – деді. «Неге керек болып қалдым екен» деген таңырқаумен екі өкпемді қолыма алып деканатқа ұшып барып ем, диванда отырған Мұхаң мол денесін жеңіл қозғап орнынан көтеріле берді.

–Сенің айтқаның дұрыс екен. Томас Гарди (кей кітаптарында оның фамилиясы осылай да жазылады), бәлі, ағылшынның үлкен жазушысы екен ғой... – деп бастады да, жарты сағат ағылшын жазушысы туралы айтып берді. Байқаймын, Әуезов Томас Хардидың бақайшағына дейін шағып оқыған. Осы әңгімеден түйгенім: оқуда да, еңбекте де қай жұмысты қолға алма, жеріне жеткізе түбегейлі атқармау, – жеңіл-желпі, жүрдім-бардым істелген шаруа үстірттікке, дилетанттыққа жетелемек. Ал оның арғы жағы абыройсыздық екенін айтпаса да түсінікті.

Кейбіреулер ақыл айтқыш келеді. Менің ұғымымша, мұның өзі ақылдың көптігін емес, қайта аздығын білдіреді. Өйткені, ақылды адамның жөнсіз жерде ақылсымсынып, шашылып жататын кезі болмайды.Өмірінің соңғы он алты жылында Мұхаңмен талай жерде – жақсы да, жаман да күйде кездесіп жүрдім, бірақ ақылгөй Әуезовті көрген де, естіген де емеспін. Мұхтар Әуезов өзінің бар болмыс-болымымен өнеге еді. Мақтанып кетті демессіздер, мен Қазақ университетін озық дипломмен бітірдім. Ал осы табысыма Әуезов өнегесінің тікелей қатысы болғанын айта кетуді жөн көремін. Мен бастапқы семестрлерде неміс тіліне мүлде бой салмадым. Бағаларым нашар болды. Сондағы үстірттік: неміс тілінің тіршілікте не қажеті бар, деген теріс ұғымда жатқан болса керек-ті. Осындай пиғылда жүрген кезімде мен Мұхаңмен кездесіп қалдым. Қолындағы кітабына үңіліп едім, «Грамматика арабского языка». Таңданғаным, мектеп қабырғасында оқитын кітапты Мұхтар Әуезов қолынан көргенімді ерсі санағаным соншалық; «Мұха, мұндай кітаптың керегі қанша», – деп сұрап қалыппын.

Мұхтар мұрнын бір сипап алды да:

–Бәлі, неге керегі болмасын! Қазақтың арғы-бергі тарихының көп материалдары архивта арабша жазылған қолжазбаларда жатқан жоқ па. Соларды кездестіре қалсам, қиналмауым керек емес пе! – деп жауап берді.

Мен ұялып қалдым. Және де көпке дейін қиналып жүрдім. Елуге келген Әуезов әліппені қайта бастауды кеш санамағанда жиырма бес жастағы сенің неміс тілін менсінбей жүруіңді не деп түсінуге

керек? Осы оқиғадан кейін неміс тіліне мен шындап кірістім. Соның қорытындысы – қызыл дипломдағы осы пән жөніндегі төрттік баға. Міне, ұлылықтың өнегесі қайда жатыр.

Болмашыға балаша қуанып, болмашы жерден ренжіп қалып жүретін мінезі болса да, Әуезов менмен емес еді. Менмендігі не, қайта кішіпейіл еді ғой. Оның бар болмысы сол. Жұртқа жақсы атты көрінейін деу табиғатына жат қылық болатын. Ұлылықтың бір белгісі – өзінің ұлы екенін білмеуінде болса керек. Мен білетін Мұхаң да өз творчествосына пайыммен қарайтын осындай жан еді. Мынадай бір оқиға есіме түседі: 1957 жылы ұзын-ырғасы жиырма бес жылға созылған «Абай жолы» эпопеясы аяқталды. Мәдени-рухани өміріміздегі осы бір елеулі оқиғаны қандай жолмен атаған жөн? Мен онда Қазақстан Жазушылар одағында проза секциясын басқаратынмын. Жазушылар Одағының бастығы Ғабит Мүсіреповке кіріп өз ойымды ортаға салдым.

–Бір жерден завод бой көтерсе, аталады. Жыл сайынғы төл амандығын да бүкіл аудан болып тойлап жатады. Ал рухани өміріміздегі тарихи табысымызды біз де атауға, тойлауға тиіс емеспіз бе?

–Ұсынысың өте орынды. Бірақ бар жауапкершілікті өз мойныңа аласың, – деді Мүсірепов.

Сонымен, «Абай жолы» эпопеясына арналған ғылыми конференцияны Жазушылар одағының проза секциясы Қазақ ССР Ғылым академиясының конференц-залында өткізбек болды. Төрт баяндамашы тағайындалды. Ашатын, алғы сөз сөйлейтін Ғабит Мүсірепов. Бір қуанарлығы Темірғали Нұртазин, Зәки Ахметов, Зейнолла Қабдолов және Мұхаметжан Қаратаев өтінішімізді құптап, баяндамаларына құлшына кірісті. Бірақ конференция ертең ашылады деген күні Ғабит мені шақырып алды да: «Жиынды сен ашасың, алғы сөзді де өзің сөйлейтін боласың», – деді. Шынымды айтсам, абыржыңқырап қалдым. Бүкіл астана жұртшылығы мән беріп, оқырман қауым көңіл аударып отырған конференцияны қалайша мен ашпақпын? Жұрт не деп түсінеді? – Дәлелдерім сондай мықты еді, сөйтсе де бастық көнер емес.

–Отыздан әлдеқашан шығып кетсеңдер де өздеріңді әлі күнге бала санайсындар. Ал ел болса, сендерге олай қарамайды. Әдебиетіміздің қазіргі белді өкілдері, келешегі деп қарайды. Жауапкершілік дегеннің не екенін сезінетін мезгіл жетті, – деді. Қазақстан Жазушылар одағының көш басшысының тұжырымы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» пьесасындағы кәдімгі Қарабайдың: «Айттым бітті, кестім үзілді», – дегені секілді. Амал жоқ, мен қазақ әдебиетінің тірегі екенімді «түсініп», жұрт алдында жауапкершілік дегеннің не екенін «сезініп», көнуіме тура келді. Конференцияны қалай ашамын? Зал толы жұртқа не айтпақпын? Шынында да жауапкершілікті сезін-

генім сондай, түнімен ұйықтай алмадым. Әйтеуір, таң ата ойымды жинақтаған болдым да, ертемен Мұхтарға телефон соқтым ақылдасатын шаруа барын айттым. Ол кісі сондай көңілді, жылы шыраймен қарсы алды. Конференцияны менің ашатынымды естігенде шошып қала ма деген күдігім де бекер болып шықты. Е, жөні осы деп елп ете түспесе де теріс екен, Ғабиттің өзі неге ашпайды деген секілді реніш танытпады. Оның бұл пиғылын не конференцияны мен ашатынымды алдын ала білген, не болмаса, мені олқысынбағаны деп түйдім де, ақылдасу ретінде сөйлер сөзімнің осы қалайау дейтін сәттерін айттым. Түнімен ұйықтатпаған сұрақтардың бірі – ұлы Абай туралы ұлы эпопеяны дүниеге келтірген Мұхтар Әуезовтің өзі кім осы? Ал мен болсам, қазір екі сағаттан кейін өзім ашар конференцияда: «Мұхтар Әуезов қазіргі замандағы қазақ халқының ұлы жазушысы», – дегім келді. Мен осы пікірімді айттым. Бірақ Мұхтар дағдылы жиын-тойларда бокал көтергенде өзін ұлылардың қатарына қоссаң, масайрап жүре беретін парықсыз бөспелердің санатына қосылмаған жан ғой. Негізгі бар әрі шын көңілден айтылар осы пікірімді сабырмен тыңдады да:

–Ұлы деп мені атама, Сафуан. Ондай пікірге оқырман қауымның дайындығы жоқ, оларға мына – ұлы – сөзің ерсі болып естіледі. Құр босқа ұятқа қаламыз, – деді. Жұрт пиғылын тамыршыдай дөп басқан Әуезовті осыдан кейін реалист емес еді деп көрші!

Сөйтсе де түнімен толғанып, тұжырымдаған пікіріңнен қайта салу оңай ма, ғылыми конференцияны ашқанда мен ойымды жымба жолдап жетіздім. «Өзім де бір қумын» деп Тайыр Жароков марқұм айтпақшы, қулық жасап:

–Он тоғызыншы ғасыр мен жиырмасыншы ғасырдың қазақ халқына берген екі үлкен сыйы бар, – дедім сөзімнің басында. – Он тоғызыншы ғасыр ұлы Абайды дүниеге әкелсе, жиырмасыншы ғасыр ұлы Абай туралы жазылған ұлы шығарманы дүниеге әкелді. Бұл ұлы перзенттің аты – «Абай жолы» эпопеясы.

Жұрт дүрліге қол соқты. Ал Мұхтардың түрегеліп жұртқа қошамет көрсетуіне тура келді. Сөзімді осылай сәтімен бастасам да, аяқ жағын бүлдіріңкіреп те алдым ғой деймін. Сол тұста Халықаралық Лениндік сыйлық алған атақты индонезия жазушысы Такин Ходо Хмеингудың газет тілшісіне берген жауабының өнін айналдырыңқырап:

–Шеберліктің шыңына шыққан Мұхаңның қазір бапты шағы. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан да жақсы шығармасы бар. Ол шығармасы әлі жазыла қойған жоқ, – деп салмасым бар емес пе!

Апырай, кесер ме екем мен тілімді,
Осынша неге білдім көп білімді, –

деп Мәшһүр Жүсіп айтқандай, білгенімді орнын таппай пайдаланғандықтан, Мұханды өкпелетіп алғандай да болдым. Конференция ойдағыдай өтті. Соны Әуезов бар жерде кейбір аға жолдастардың баса айтып, мұның бәрі Сафуанның еңбегі ғой дегендері де есімде. Бірақ Мұхаңның оларға ырық бермей: «Баяндамашылар баяндамасын жасады. Газеттегі хабарды оқыған жұрт түгел жиналды. Дайындалып келген азаматтар сөйледі. Мұнда тұрға артықша қандай еңбек», – деп жүруі сол өкпе болса керек-ті.

Шынымды айтсам, зор талантына табынып, қол қусырып, сыйлағаннан басқа Мұхаңа мен зәредей қиянат жасап көрген жан емеспін. Сөйтсе де жасырудың керегі жоқ, ұлы ұстаздың мен жөніндегі пікірі әрі қилы еді. Өзімнің жаман ойымды айтайын. Оның негізгі себебі менің Солтүстік Қазақстанның атақты Преснов ауданында дүниеге келгенім болса керек. Әрине, онда тұрған ештеңе де жоқ. Қайта даңқты Сәбит Мұқановпен, Ғабит Мүсіреповпен жерлестігімді мақтан етемін. Мұхтар мен Сәбиттің ара қатынасын білетін кейбір ағайындар менен өш алу үшін немесе менің сағымды сындыру үшін – алай деді, былай деді деп, арамызға шыбық жүгіртіп жіберетіні болатын. Осы ретте тағы бір мысал келтіруді жөн көремін.

1957 жылы қараша айының аяқ кезінде Әуезовтің алпыс жылдық тойы Москва қаласында да аталды. Кеш атақты Чайковский залында өтті. Мұхтар алпыс деген жасты суы, шүйгіні мол құнарлы кең жазыққа теңеп төгіле сөйледі. Мінбеге көтерілген басқа да шешендер, белгілі ақын-жазушылар ойлаған жерден шықты. Бірақ ұйымдастырудың шалағайлығынан залдың артқы жағы бос қалды. Оған тікелей айыпты адам сол кезде СССР Жазушылар одағында қазақ әдебиеті бойынша консультант болып істеген Тәкен Әлімқұлов еді. Билет тарату, жоғары оқу орындарында оқитын жастарға хабар беру секілді істерді жайына қалдырып, бетімен жүрген. Өйткені, өз басым сол жолы жиынның болатынын кеш естіп санын соққан немесе билет таба алмай сандалған қазақ жастарының талайын көрдім. Осы жайды келесі күні Алматымен сөйлескенде бір жолдасқа баяндаған едім, көп кешікпей құрыққа сырық жалғанып, өңі айналып сөзім Әуезовтің өзіне жетіпті. Алматыға қайтып оралғаннан кейін біршама уақыт өткен соң телефон соқсам, Мұхтар дүрсе қоя берді. Мен ақталған жоқпын. Жалғыз-ақ телефонмен түсініктік таппайтынымды сездім де, мүмкіндігі болса барғым келетінін айттым. Ол көне кетті. Ауызба-ауыз сөйлескенде ұстаз ашуы он минутқа да жеткен жоқ.

–Бәсе, өзім де осылай шығар деп ойлап едім. Тәкен деген жігіт қазақ әдебиетінің шаруасы түгіл, өз шығармаларын бастыруға келгенде де бұрау басын сындырмайды. Жуырда «Советский писатель»

баспасында болып едім, редакторы ренжіп отыр: ұсақ-түйек ескертпелер болған соң, кітабын он шақты күнге өзіне қайтарып берген екен, жыл өтсе де әлі күнге апармаған, – деп жайылды да қалды. Кейінгі жылдардың бірінде мен осы оқиғаны есіме алып, әңгіме ретінде Ғабит Мүсіреповке:

–Мұхаң бала секілді қызық адам еді ғой. Болмашыға өкпелеп, жөнін айтып түсіндірсең, түсе қалатын еді, – дедім.

–Жоқ, Мұхтар достарына ғана түсетін. Жауына түсіп көрген емес, – болды сондағы Ғабең жауабы.

Осы пікірді рас дейтін болсақ, Әуезов мені жек көрмеген, сыртқа теппеген секілді. Оған мақалалары мен хаттарында менің творчеством жөнінде айтқан жақсы пікірлері ғана емес, күнделікті тіршілік қаракетінде жасаған ілтипат-қайырымы, қол ұшын беріп, көрсеткен көмегі де дәлел бола алады.

Мұхтардың кейбір сібер замандастары оны сараң еді дегісі келіп тұрады. Тіпті бұл пікірін кездесу-естеліктерде айтып та қалып жүргендері бар. Ал мен білетін Мұхтар Әуезов сараң болмаған. Рас, мырзалықтың жөні осы екен деп ақшасын далаға шашып жатпайтын. Бірақ өзімен аралас-құралас жүрген, көңілі жақын адамдардан ештенесін аяп көрген емес. Мұхтар Москваға жиі барушы еді. Сонда әрдайым «Москва» қонақ үйінің ең қымбат люкс номеріне түсетін. Қасында кем дегенде төрт-бес адам болады. Солардың бәрінің де ішіп-жемі өз мойнында. Осындай адам сараң бола ма! Мұхтардың «сараңдығы», бала мінезділігі жөнінде көзінің тірі кезінде аңызға айналып кеткен әңгіме-анекдоттар толып жатыр. Соның бірін мысалға келтіруді жөн көремін: бір жолы Әуезов Ғабиден Мұстафинмен сапарлас болып Москваға барыпты. Әрине, Мұхтар дағдылы «Москва» қонақ үйінің люксіне, ал Ғабиден болса жай номеріне түскен. Екеуі ресторанға барып тамақ ішеді. Есептесуге келгенде Мұхтар:

–Дардай басымызбен екеуміз де қалтамыздан ақша суырып жатамыз ба, одан да кезектесіп төлейік. Бір күні сен, бір күні мен... – депті .

Ғабиден мырс етіп күліпті де, көне кетіпті. Күлетін себебі, ішкі есебі бар. Содан кезек Ғабиденге келген күні екеуден екеуі барып тамақ ішеді. Ал кезек Мұхтарға келген күні ойдағы-қырдағысы бар тамыр-таныс, жолдас-жоралардың бәрі жиналып қала беретін болады. Осы ретте көңіліне күдік кірген Мұхтар: «Мұның мәнісі қалай, сен бықық, бірдемені бүлдіріп жүрген жоқсың ба?» – деп сұрайды (Мұхтар әзілі жарасқан дос інісін осылай атайтын).

–Жоқ, Мұха, ештенені де бүлдіріп жүрген жоқпын. Жасыңыз да жолыңыз да үлкен сіз тұрғанда жұрт сізге келмей, маған келе ме.

Ал сіз болмасаңыз әңгіме басқа, – дейді Ғабиден ақсақал. Өстіп Мұхтардың қыбын тауып, күдігін сейілтіп жіберген кезде Москваға Шәкен Айманов келеді де, Ғабиденге телефон соғады. Сол күні мұның кезегі болса керек.

– Бүгін Мұхаңның да, менің де қолымыз тимейді. Баратын жеріміз бар. Сен ертең кел. Және көзіңе түскен қазақтар болса, ерте кел, – демей ме!

Ертеңіне Мұхаңның кезегі келген күні бас-аяғы жиырма бес-отыз адам болып кетіпті. Ауырлағанмен амал жоқ, бәрін де ресторанға апарған. Көңілді жұрт қарап отыра ма, қонақтардың сөз сыңайынан Мұхтар мұның ұйымдастырылған шаруа екенін аңғарып қыстығыңқырап қалады. Бір түстікке ескі ақшамен екі жарым-үш мың сом төңірегінде төлеп сыртқа шыққан соң, Ғабиденге бұрылып: – Әй, быдық, мына киім кигізетін швейцармен де, ана «Москва» қонақ үйіне апаратын таксимен де есепті сен айырысасың, – депті.

– Айтқаның болады, Мұха.

Сонымен «Москва» қонақ үйіне келгенге дейін Ғабиденнің не бары бес сом ақшасы шығыпты. Сонда өшімді қайтардым деп ойлаған Мұхтар Ғабиденді оңашалап, былай шығарып алыпты да:

– Ә, қалай, білдің бе!? Біреудің қалтасындағыға сондай жомартсыңдар. Өз қалтаңнан ақша шығару деген оңай ма екен?! – деп рақаттана күліпті.

Осындай бала мінезді адамды қалайша сараң дей аласың?!

Мұхтар шарапаты маған да талай тиген.

Мен 1960 жылы мамыр айында машина сатып алатын болдым. Ол кездегі «Көркем әдебиет» баспасының кассасы тақыл-тұқыл еді ғой. Тиешек қалам ақыңды айлап жүріп ала алмайтынсың. Сол себепті, машинаға сегіз мың сомым жетпей қалды. Не істеу керек? Қысылғандықтан Мұхтарға телефон соқтым. Әңгіменің ұзын ырғасы мынадай:

– Мұха, қарызға сізден сұрағым келіп тұр...

Телефонда Мұхтардың жұмсақ қоңыр даусы:

– Қанша?

– Сегіз мың сом...

Шошымасы да даусы өзгеріңкіреп шықты.

– Соншама көп ақша неменеге керек болып қалды?

– Мұха, машина алатын едім...

– Бәлі... жас жігіттерге осы бастан машинаның керегі қанша?

– Анада Сауда министрінің орынбасары Ғұзырғалимен кездескенімде, машина сатып алғым келетінін айта салып едім, енді ақшаңды төле деп жатқаны...

Мұхтар сәл кідіріңкіреп қалды. Бермесе, бірден айтар еді. Кідірісі – жақсылықтың белгісі екенін мен жақсы білемін. Сәлден соң:

– Қашан қайтарып бере аласың? – деп сұрады ол.

– Реті келсе, төрт-бес күнде де қайтара аламын. Реті келмесе, баспаның уәдесі бар, ай, ай жарымда...

Мұхтар тағы да сәл мүдірді де:

– Жақсы, келе ғой. Егер өзім болмасам, Валя жеңгеңе қалдырып кетермін, – деді.

Араға жарты сағат салып, мен Абай көшесіндегі (қазіргі Мұқан Төлебаев көшесі) Әуезовтің үйіне бардым. Есікті жеңгеміз Валентина Николаевна ашты да, әлдебір кешірім сұрағандай кейіппен:

– Мұхтар Омарханұлының лекциясы бар ғой, университетке кетті, – деп сыртында «Сафуанға» деген жазуы бар көк конвертті ұстата берді. Арада үш-төрт күн өтпей-ақ Москвадағы СССР Әдеби фондысынан менің атыма сегіз мың сомға рұқсат телеграмма келді. Мен СССР Әдеби фондының Қазақ бөлімшесінен сол ақшаны алдым да, дереу Әуезовке телефон соқтым. Даусы тым жұмсақ: – Ә, үйдемін, келе ғой.

Өзімше, Әуезовке ұқсағым келген болуы керек, дәл сондай көк конвертке сегіз мың сомды салдым да, сыртына «Мұхаңа» деп жазып, алып бардым. Есікті дағдысынша Мұхтардың өзі ашты. Мен көк конвертті сондай бір паңдықпен кісімсініп ұстата бердім:

– Мұха, мынау екі үш күн мұғдарында өзіңізден алған қарызым еді...Көп рақмет сізге.

– Машинаңды алдың ба?

– Алдым, Мұха...

Әуезов балаша қуанып далаға шықты.

–Бәлі, машинаңның түсі жақсы екен. Құмды құла табиғаттың күзгі реңкін танытады. Әсіресе аңға шыққанында таптырмайтын түс. Аң атаулыға байқатпай ақырын жылжып отырып қасына баруыңа болады. Бозбала бұрын жорға, жүйрік баптап мінбеуші ме еді. Солар білген өмірдің қызығын. Машинаны да сондай қызуың бар кезде мінгенің жөн. Шау тарқан көріге дүниеуи шаруадан басқаға оның қызығы жоқ деп, кеше ғана жастарға машинаның керегі жоқтығын айтқан Мұхтар енді көсіліп кетті. Қайтадан үйіне кірген соң, бір блокнотты алып шықты да:

– Сафуан, сен ана Тайыр секілді, Қанап (Сатыбалдин) секілді сөзінде тұратын мәдениетті жігіт екенсің. Қарызыңды айтқан уақытында әкеп бердің. Уәде қалтадан шығар есептеулі ақша секілді болса, жұрт ойналып жұмсар еді. Олай етпейді, бірақ... Пәлен мерзімде әкеп берем деп сұрап алып жылдар бойы созатындар толып жатыр. Міне, мына блокнотта қаншама адамдардың тізімі бар.

Сен сатып алған «Волга» құны жұрт мойнында. Солардың көбін қайтара аламын деп ойламаймын, – деп он бес-жиырма адамның атын атады.

Осы оқиғадан кейін Мұхтар бір жыл бір ай дегенде дүние салды. Жұртта жүрген қырық мың сомның қаншасын қайтарып ала алды, мен ол арасын білмеймін. Осыдан кейін Мұхтар Әуезовті сараң деу бері салғанда әділетсіздік.

Мұхтар Әуезовтің тағы бір ұлылығы өзінен бұрынғылар жөніндегі пікірінен айқын көрінетін еді. Абай мен Шоқанды, Ыбырайды, Сейфуллин мен Майлинді, Жансүгіровті былай қойғанда, Санжар Аспандияров пен Құдайберген Жұбанов, Тұрар Рысқұлов есімдерін мен алғаш Әуезов аузынан естідім. Солар жөнінде көрген-білгенін аңыз секілді етіп төгіліп отырып айтатын. Ал өзінен кейінгі Темірғали Нұртазин, Белгібай Шалабаев, Тахауи Ахтанов пен Зейнолла Қабдолов, Әбдіжәміл Нұрпейісов туралы пікірі қандай еді десеңізші! Бір қызығы, Мұхтар өзінен бұрын өткендер туралы сөйлегенде өзін сондай кішірейтіп отыратынын байқайтын едім. Әрине олар сондай мықты еді, ал мен болсам, төменмін демейтін. Өзін кіші ұстайтыны оның сөз сыңайынан танылатын. Мысалға Шоқан Уәлиханов туралы айтқандарын алсақ та болады.

– О, Шоқан орыс тілін жетік білгені соншалық, Петербургта, орыс зиялыларының қауымында ол айтқан анекдот әңгімелерді мәдениеті, білімі жоғары ер азаматтар мен сұлу бикештердің өзі аузын ашып тыңдаған, – деп ауызының суы құрып, таңдана, тамсана сөйлейтін. Мен сонда өз ауылымдағы Тасқұлының Серғазысы деген орысша әліпті таяқ деп білмейтін момын шаруа адамын есіме алушы едім. Серғазы көрші украин деревнясындағы бір шаруамен тамыр болыпты. Тамыр болудың басты шарты – алыс-беріс екені көпке мәлім. Ақша жүрмейді бұл жерде. Тіршілік қарекеті бөлек-бөлек мал баққан қазақ пен егін салған украин, бірінде жоғын бірі алып, достасады. Алдында украин мұжығы келіп керігін алып кеткен соң, өз кезегімен тамырына енді Серғазы барып келген ғой. Ауылдағылар Серағаңнан: «Қалай барып келдің, тамырың қалай қарсы алды?» – деп сұрамай ма. Сонда Серғазы «Алған-бергенді қойшы, бір ғаламаты үш-төрт жастағы балаларына дейін орысшаға ағып тұр-ау, ағып тұр. Қандай үйреніп алған десейші», – деп таңдана беріпті. Орысша білмейтін Серғазы таңданса жөні бар. Ал орыс тілін өзінің ана тіліндей меңгерген, орысша сөйлегенде өзі де орыс тілін мен білемін дейтін небір майталмандарды табындырып, бас шұлғытып кететін Әуезов таңданысына таң қалмасқа шараң жоқ. Талант-қабілет өз бойында тұнып да, басқаның бойындағы ерекшелік қасиеттерін көре білу, бағалай білу – ұлылық нышаны болса керек, меніңше. Мұндай

мінез шын мағынасындағы даналардың ғана қолынан келеді. Көпке мәлім Гюго – өз заманында француз халқының пір тұтқан, данышпандардың ішіндегі данышпаны болып танылған жазушысы. Күн сайын Гюго пәтерінің терезе тұсына мыңдаған халық жиналып, құдайға балаған жазушысының балконнан бір рет қана көрініп кетуін жалбарына сұрау салтқа айналып кеткен құбылыс еді ғой. Ал сол тірі құдайыңыздың өзі Бальзак өлгенде не дегенін білесіз бе? Андре Моруа былай дейді: «Бальзакты арулап жатқан кезде, үкімет тарапынан келген Францияның Ішкі істер министрі бір күрсініп: «Ия, Бальзак талант еді ғой», – дегенде қасында Гюго асықпай, баппен сөйлейтін дағдылы мінезінен айнып: «Жоқ, қателелсесіз. Бальзак талант емес, гений (данышпан)», – деп іле жауап қатқан. Даңқты Гюго ойынан шыға алмай пұшаймын болып қалған бишара министр кешірім сұрай берген екен деседі. Француз Гюго. Қазақ Әуезов. Асылы, қай жерде дүниеге келмесін, қай топырақтан жаралмасын ұлы адамдардың әйтеуір бір ұқсастығы бола береді екен-ау, тегі!

Мұхтар Әуезов әдебиетке соғыстан кейін жастарға шын мағынасында қамқоршы болды. Жазғандарымыздың түгін қалдырмай оқып, жылт еткенімізді кез келген жерде айтып, пікір туғызып жүретін. Ал сүрініп кеткен жерімізде өз әкеңдей қайғырып қалатын еді. Жасыратын несі бар, 1955 жылы Тахауи Ахтанов екеуміз бір жерде отырып кіржиісіңкіреп қалдық. Осы оқиға, иманды болғыр, бір ағамыздың құлағына шалынып, ақыры насырға шауып кетті. Бізді Жазушылар одағы басқармасының президиумында талқыға салды. Сөйлеушілер, жаза қолдану керек деушілер аткөпір. Жаза қолданса, қолдансын. Қызметтен шығарып-ақ тастасын. Қатемізді мойнымызбен көтереміз ғой. Бізді қиналтқан жазаның жеңіл, ауыр түрі емес. Тахауиды білмеймін, мені қатты қиналтқан бір жай – кейбіреулердің көзіңді шұқып ақыл айтқаны. Тәртіп-мораль дегеннің бес жасар бала білетін нормаларын алдымызға көлденеңдете бергені. Әдебиетке жаңа ғана келіп, кімнің кім екенін әлі біліп болмағандықтан ба, бұрын сыртынан ғана таныс аты дардай кейбір ағайындардың уағызын тыңдап, жүрегім өрекпіп отырды. Және жаңағылардың өресіздігіне, күйкілігіне қайранмын. Олардың сөз саптасына қарағанда, біз бір сұмдықты жасап тастағандаймыз. Дүние қараң. Қирап, талық болып бара жатқан секілді. Осы орайда, менің ойыма тағы да бір қызық оқиға келіп түседі. Соры қайнаған бір кемпір біреудің елу тиындық қаңылтыр шәйнегін ұрлаған. Ісі сотқа түседі. Бейшара кемпірдің адвокаты кім болды дейсіз ғой? Айтайын. Ойламаған жерде кемпірге ара түскен адвокат... дабысы жалпақ Ресейге кеткен атақты Плеваконың өзі. Соны білген прокурор

қулық жасапты. Адвокаттың алдын орап, ол айтар сөзді өзі айтып, кемпірді қорғай сөйлеген: бейшара кемпір қайтсін, жоқтық қой мұндай жолға итермелеген. Ұрлық жасады деуге аузың бармайды. Өйткені, ұрлағаны елу тиынның шәйнегі ғана. Аяйсың сорлыны. Алайда жеке меншік – киелі, қасиетті құбылыс. Жеке меншік дегенің бар азаматтық игілігіміздің тірегі. Олай болса, жеке меншікке қол көтерушілерге немкетті қарайтын болсақ, әділдігіміздің құрығаны. Жұртымыздың жұрт болмай қалғандығы.

Сонда қорғаушы Плевако түрегелген де, былай деген: «Өз тірлігінің мың жылдан астам тарихында Россия нені көрмеді, не қиындықты басынан өткермеді. Печенегтер азаптады оны. Қыпшақтар мен татарлар, поляктар келіп шапты. Москваны алды. Сол қиындықтың бәріне төзді. Бәрін жеңді Россия. Ал енді, ал енді... міне, бір кемпір елу тиындық шәйнек ұрлап отыр. Әрине, Россия бұл сұмдықты көтере алмайды. Біржола құриды...

Плевако сөзінен кейін кемпірді ақтап жіберген...

Ал мына жерде біздің қорғаушымыз Әуезов болып шықты. Ол түрегелді де, төгіле сөйледі.

– Екі жігіттің осыншама сілікпесін шығарып сендерге не болды?! Жанжалдасса, жанжалдасып-ақ қалған шығар. Қан төгіс, кісі өлімі жоқ қой, бірақ. Интеллигенцияның басқа өкілдерінің арасында мұндай кикілжіндердің көкесі болып тұрады. Бірақ ондайларға ешкім де мән бермейді. Ал жазушы біткен тоғышар қауымның өсек сырығының әманда ұшында жүреді. Сол өсекті басудың орнына, болмаша оқиғаны ушықтырып, отқа май құйғандай етіп, зорайтып жатқанымызға жол болсын! Екеуі де қателіктерін мойындап отыр. Солары түсінгендігі. Несін қазбалай береміз. Осы талқылауымыз да жетеді. Әңгімені доғарайық, жолдастар.

Бұл жерде Мұхтар сөзін бізді жақтай сөйлегені үшін ғана келтіріп отырғаным жоқ. Әңгіме тереңіректе. Менің ұғымымша, Әуезов жан дүниесінің байлығын, кеменгерлігін танытып, шолақ кесетін шолтаңбай белсенділерге қарсы шығып отыр. Көзінің алдындағыдан басқаны көрмейтін, ақ пен қарадан басқа бояуды айырмайтын жаны жұтаң жазушыдан жақсы дүниенің тумайтыны айтпаса да түсінікті.

Әлде міні, әлде жақсы қасиеті, Мұхтар өзі ұнатқан, осыдан бірдеме шығады-ау деп үміт күткен дәмелілерді өлердей қорғаштайтын еді. Тағы бір мысал, соғыстың зардабынан біздің көбіміз университетке бес жыл кешігіп, ересек болып келіп түстік. Содан ба, әлде, Мұхтар Әуезов секілді өрелі ұстаздардың терең мағыналы, ауқымды лекцияларының дәмін алып қалғандықтан ба, әйтеуір сабақ жүргізетін мұғалімдерге талап қойғыш келетінбіз. Студенттер тезіне түскен сондай мұғалімдердің бірі – өзін: «Мен – сендерге ұстазбын» деп таныстыратын бір оқытушы.

Ол асықпай басып, аудиторияға кіреді. Асықпай қимылдап, жуан портфелін үстелге әкеп жатқызады да, ішінен сары қағазбен капталған «XVIII–XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген Сәбит Мұқановтың сол кезде екінің бірінің қолына түсе бермейтін, тым сирек кездесетін кітабын алып, оны портфелімен көлегейлейді. Содан кейін бипаздап баппен асықпай отырып, оқи бастайды. Өйткені, Сәбит кітабы бізде де бар. Партаның астына ұстаймыз да қасымыздағыларға жолма-жол көрсетіп отырамыз. Олар болса күледі. Сол күлкімізден сезіктенді ме, кім білсін, бір күні «ұстазымыз» маған шүйілікті:

– Сафуан, сен неге лекцияны жазбайсың?

– Жазып отырмын .

– Жоқ, жазып отырған жоқсың.

– Нанбасаңыз оқып берейін, – дедім де өзіне еліктеп, сары қағазбен қаптап алған Сәбит кітабының әлгінде өзі оқыған жолдарын сусылдаттым да бердім. Жұрт ду күлді: «Ұстаз» қызарып жүре берді.

– Шаймерденов, аудиториядан шық!

– Жазығым не?

– Жазығың тәртіп бұзып, басқарларға теріс үгіт жүргізіп отырсың.

– Ауызымды да ашқан жоқпын ғой. Сонда қалай, үгітті үндемей жүргізгенім бе?

Ол ашуға басты.

– Менімен тәжікелесетін сен өзің кімсің?

– Студентпін

– Босат аудиторияны!

– Жоқ, босата алмаймын.

– Шық деймін!

– Шықпаймын.

Осы оқиғадан кейін біз кафедраға барып шағым жасадық. Бұл кісіден оқымайтынымызды айттық. Деканат комиссия құрды. Мұғалімдердің лекциялары стенографияға түсірілді. Қоқыс осында жария болды. Академиялық екі сағатта жаңағы «ұстаздың» біреудің кітабынан оқып бергені бес-ақ бет болып шықты. Өйткені, Мұхаң лекциясын стенографияға түсірген Данаш Байқадамова бұл лекцияның елу бес-алпыс бет болатынын, жалғыз жазғандықтан көп ретте қолы талып қалдырып қойып отырғанын, үлгіре алмағанын мойындағаны әлі есімде.

Қазақ әдебиетінің кафедрасында бұл мәселе талқыға түсті. Студенттер атынан ол мәжіліске Зейнолла Қабдолов екеуміз қатыстық.

– Біз Алматыға білім іздеп келдік. Ал мына окытушының лекциясы бізді қанағаттандыра алмайды, – деп сөздің турасын айттық. Кафедра меңгерушісі Бейсенбай Кенжебаев бізді қостады. Сол-ақ екен, кейінірек отырған «ұстаз» ұшып түрегелді де:

– Мен бұларды жөнге салады екен деп келсем, мені талқыламақшы екенсіндер ғой, – деп шығып жүре берді.

Манадан бері үнсіз отырған Әуезов тамағын бір кенеп алды да:

– Жігіттер, бұларың дұрыс болмады. Қалай десеңдер де мұндай кадрлар далада жатқан жоқ қой, – деп жаңағыға іш тарта сөйледі. «Келгенде Жиенқұлға шықпайды үнім», – деп Сара айтқандай, мағынасы мүлде басқа болса да, Мұхаңың сөзінен кейін жұрттың бәрі тым-тырыс отырып қалды. Біздің де үніміз өшті. Дау осылай тынды. Архитектура сәулет өнерінде антураж деген термин бар. Зәулім үйдің қасынан тағы бір зәулім үй тұрғызсаң, бір қызығы, олар бірін-бірі ашпайды, қайта баса түседі екен. Зәулім үйдің сәнін төңірегіндегі егілген ағаш, отырғызылған гүл, фонтан тағы сондай болмашы бір бөлшектер ашады екен. Антураж дегенің әне сол. Қазақ әдебиеті кафедрасында сөз алған кезде, мүмкін, Мұхтар ойында да да осы бір термин отырған шығар? Кім білсін оны...

Мұхтар ағамен мен соңғы рет 1960 жылдың шілде айында Ыстықкөлдегі өз үйінде кездестім. Қызығы әлі басылмаған машинама үй ішімді салып алып, демалуға барғам ғой, ұлы ұстазға сәлем бере кірдім. Неге екенін білмеймін, ол кісі басында көңілсіздеу отырды да, әңгімелесе келе шешіліп кетті. Жазып жатқан романы туралы ұзақ отырып айтты. Менің байқағаным, талай қысталаң асулардан өтіп, бұралаң, бұлтарысы көп жолдарды басынан кешіріп, ақыры ұлы мұратына жеткен, ойға алған көп ісін тындырған, атақ-данқ, абырой атаулының шыңына шыққан осы бір мол денелі, қалың ерін, жалпақ төбе, селдір шаш, кең маңдайлы қоңыр жатса-тұрса мазасын кетіріп толғандыра берер көкейкесті ендігі мәселе – өз халқының келешек тағдыры екен. Көп томды «Өскен өркен» романның лейтмотивті осы. Мен ұзақты күн Мұхаңмен бірге болып, кешқұрым ойы теңіздей тербелген осы бір ұлы адамға ұзақ ғұмыр тілеп, "Өскен өркеннің" алғашқы кітабын тезірек көрсек екен деген ақ тілеумен аттандым. Содан кейін кездесе алмадым. Арада он бір ай өткенде, 1961 жылдың маусым айының жиырма жетісі күні ұлы ұстаз алпыс төртке қараған шағында әр оқушысының жүрегіне азалы жара қалдырып, мөлтеңдеген көзіне жас тұндырып, дүниеден оп-онай аттанып кете барды...

КӨКТӨБЕЛДЕ БІР ЗИРАТ...

Қырымды жұрт жердің жаннаты десе, Көктөбелді жаннаттың ішіндегі жаннат деу керек. Арғы жағы теңізге сұғынып тұрған Феодосия болса, мына жағында әлдебір сиқырлы да тылсым күштің екпінімен Қара теңіздің жарлауыт қабағынан атыла шығып Қырымның көз жанарындай мөлдір аспанына шаншыла тұрып қалған Қарадағ (Қаратау). Кейде Қара теңіз сабасынан шығып буырқанып кеткен кезде де, балапан толқындары болар-болмас қаймақшып, Көктөбел бұғазы күн нұрына малынып тек жатады.

Жер жұмағы – Көктөбелде осы ғасырдың жиырмасыншы жылдарында Максимилиан Волошин тұрған.

Соңғы елу бес жылдың ішінде өлеңдері бір рет қайта басылып шықпаған Максимилиан ақын деген кім өзі?!

Максимилиан Александрович Кириенко-Волошин 1878 жылы Киев қаласында дворян семьясында дүниеге келген. Феодосия қаласындағы гимназияны тамамдаған. Москва университетінің заң факультетінде оқып жүріп студенттер толқуына қатысқаны үшін оқудан қуылған. Алғашқы өлеңдері 1900 жылы жарық көріпті. Символистердің, акмеистердің көзқарастарын қабылдап, «Весы», «Золотое руно», «Аполлон» журналдарына ат салысқан. Ұзақ жыл Париж қаласында тұрып, Поль Верлен, Артур Ренье секілді француз ақындарының әсерінде де болыпты. Суретші-импрессионистердің әдісін жатсынбаған. Саяси-әлеуметтік мәні бар оқиғалардан жоғары тұруды уағыздап, азамат болудан көрі адам болуға шақырған.

Волошин – әрі ақын, әрі суретші. Аудармамен де айналысқан, мақалалар да жазған.

Максимилиан 1932 жылы қайтыс болыпты. Өлер алдындағы өсиеті бойынша ақын Көктөбелдің басына жерленген. Өзі тұрған үй СССР Жазушылар одағына сыйға тартылған.

Көктөбел – қазір жазушылардың көп баратып жері. Себебі, онда жазушылардың өнержайы жұмыс істейді.

Жаз шықса-ақ Көктөбелге ағылып келіп жататын ақын-жазушылар Қаратауға өрмелейді. Бір тұстан қарасаң адам кейпіне ұқсай қалатын, әрі оны жұрттың бәрі – Волошиннің басы деп атайтын жартасты тамашалайды. Әрине, Феодосия жақ беттегі жотаға шығып Волошин зиратына да тәуап етеді, гүл алқасын қояды. Ақындар болса, өлеңдерін арнайды.

Мен 1979 жылы шілде айында семьяммен барып, Көктөбелде демалдым. Сол жолы менімен бірге болған қазақ ақындары Қадыр Мырзалиев пен Рафаэль Ниязбеков те Максимилианның басына барып тәуап етті. Арнау өлеңдерін жазды. Осы бір тұста мен бір

ойға қалдым: Көктөбелге қаншама ақындар келмейді. Волошинге арналып қаншама өлеңдер жазылмайды. Тақырып біреу де өлең көп. Солардың бәрін жинайтын болса... Бірін-бірі қайталайтын ақындар табылар ма еді? Әлде, табылмас па еді?

Қайсысынан қайсысы көркемірек екен деген сыни талдауға ұрынбай-ақ, Волошин туралы қолымда бар үш өлеңді келтіргім келіп отыр.

Сонымен, Рафаэль Ниязбеков: «Волошин зиратының басында»:

Ірісің бе,
Жоқ, әлде, көптің сен де бірісің бе?!
Түрлі-түрлі құпия жатқан жоқ па
Жұрт күтпеген осынау түрлі ісіңде.
Бірақ кейде,
Өлген соң елене қоймайды онша
Жақсылық көрмегендер тірісінде.
Қойдың ба естен
сен болсаң танбасыма,
Таудың өзін салыпсың жамбасыңа.
Елің сенің жерлепті тірілердің
Көбісі шыға алмаған тау басына.
Ақ желең жел сол тұстан есіпті ерен,
Дәурен болып көгіннен көшіпті өлең.
Тау басында қабірің тұрған болса,
Қабіріңнің басына өсіпті емен.
Қайта жағып жұлдызды көктен өшкен,
Самал болып жүзіңнен көктем ескен, –
Қабіріңнің басына өскен емен
Шығар, бәлкім, жаныңның азаттығы
Тесіп шығып мүрденді көктеп өскен.

Сонымен, Қадыр Мырзалиев: «Волошин зиратының басында»:

Өткенменен өмірден
Бір жан асыл
Бірте-бірте жазылмақ жыр жарасы.
Орнатылған жүзікке қызыл тастай.
Бір биікке бір зират тұр жарасып.
Түу биікке қол бұлғап шақыратын,
Мойындатып уақытқа ақырғы атын,
Құлпытас боп,
Бір мәрмәр қабір болып
Құла төбе басында жатыр ақын.

Жүзген сендей аспанда бұлт аққанда
Жарасады өлеңге гүл таққан да.
Ешкім саған ештеңе істей алмас
Даңқ пенен Табиғат тіл тапқанда.
Табиғатқа батқан ғой қаза мықтап,
Дөңбекшиді көк теңіз бозамықта.
Жатыр ақын басында тау – төбенің,
Өз биігін өзге емес, өзі анықтап.
Өлең сөзге қашанда бас иетін
Оқырман-ай, бар-ау бір қасиетің.
Ырзамын мен өзіңе
Орындаған.
Ақыныңның өтініш-өсиетін.
Жатыр енді ол кеудесін желмен қағып,
Тіріде алмай бағасын, өлгенде алып.
Қабіріне ақынның –
Қия жонға
Қара тер боп шығады келген халық.
Зират емес,
Бұл да бір мұра дер ем.
Ой – биікке шалдығып шығады өлең.
Мені таудың басына жерле деген
Ақын сөзін түбінде ұғады өрен.
Қай кезде де құрметті төрдей мекен,
Қызығыңды қалайша көрмей кетем?!
Тірісінде асуын алған ақын
Өлген соң да биігін бермейді екен!

Сонымен, Марина Цветаева:

Ветхозаветная тишина.
Сырой полыни крестик...
Похоронили поэта на
Самом высоком месте.
Так и во гробе еще – подъем
Он даровал – Несущим.
...Стало быть, именно на своем
Месте, ему присущем
Выше которого только вздох
Мой из моей неволи.
Выше которого – только Бог:
Бог – и ни вещи боле.

Үш өлең бірі-біріне ұқсамайтын бөлек-бөлек – үш дүние. Ойлана оқығанға ойына ой үстемелер үш мүсін.

Асылы, ақындық дарынға табынып, бас иіп жүрген жөн бе деймін.

ҚАРАҢҒЫ ТҮНДЕ ТАУ ҚАЛҒЫП

Ұлы Абайдың кәрі Шыңғыстауы өткен жылы тағы бір оқиғаға куә болды. Ұлы неміс Гете... Өрен орыс Лермонтов... Дана қазақ Абай... Бұлар бірін-бірі әсте көрмеген, бірі-бірімен әсте кездеспеген жандар. Көзінің тірісінде кездесе алмаған өнердің осы үш алыбы 1984 жылы Қарауылда бас қосты. Мәрмәр тақта-ескерткіш. Онда Абай, Лермонтов, Гете бейнелері жарқырайды. Әр бейненің астында қазақша, орысша, немісше қашалған сегіз жол өлең – Лермонтов аударған, Лермонтовтан Абай аударған Вольфганг Гетенің белгілі өлеңі: «Қараңғы түнде тау қалғып». Үш елдің үш ұлы перзентін бір өлең табыстырған.

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт дел-сал ғып
Түн басады салбырап.

Шаң шығармас жол дағы,
Сыбдырламас жапырақ,
Тыншығарсың сен дағы,
Сабыр етсең азырақ.

Аударып қана қоймай, әдейі арнап ән шығарған Абайдың сиқырлы сезімге толы, лиризмге тұнып тұрған осы бір сегіз жолын қай қазақ білмейді?! Қай қазақ әндетпейді?!

Адам тағдыры секілді өлең тағдыры да қызық, бұл өленді Лермонтов немісшеден былай аударған:

Горные вершины
Спят во тьме ночной,
Тихие долины
Полны свежей мглой.
Не пылит дорога,
Не дрожат листы.
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

Сиқырлы Лермонтов қаламынан туған бұл жолдар керемет емес пе?! Неміс тілін жетік білген Лев Толстой осы аударманы неміс тіліндегі түпнұсқадан әлдеқайда көркем деп бағалаған. Түпнұсқадан Лермонтов аудармасы асып тұрса, Лермонтов аудармасынан Абай аудармасын әсте кем дей алмайсың. Саф алтыннан құйылып түскен сұлу да мінсіз мүсін секілді емес пе! Шашау шыққан бір сөз жоқ. Түн басқан тау келбеті, жым-жырт дала келбеті қандай ғажап! Шаң шығармайтып жол мен сыбдырламайтын жапырақ көңіл күйін тыныштыққа шақырып тұрған жоқ па?! Лермонтов аудармасының бұлк-бұлк соққан тамырын Абайдың айнытпай дөп басқандығы соншалық, содан бергі өткен жүз жылдан астам уақыт ішінде қазақтың мен тіл білем деген бірде-бір өнерпазы бұл өлеңді қайта аударам деп қарекет жасамаған. Ондай ақын келешекте де шыға қоймайтын шығар деп шамалаймын.

Бір қызығы, мамандардың айтуынша, Лермонтов Гете өлеңін өз көңіл күйіне әуендестіріп өзгертіңкіреп еркіндеу аударған секілді. Содан ба, әлде, өнер салыстыру мақсатымен бе, әйтеуір, орыстың тағы бір сөз сиқыршысы Валерий Брюсов те бұл өлеңге аянбай тер төккен.

Брюсов аудармасы мынадай:

На всех вершинах –
Покой;
В листве, в долинах
Ни одной
Не дрогнет черты;
Птицы спят в молчании бора.
Подожди только: скоро
Уснешь и ты.

Бұл аударма, неміс тілін білетіндердің айтуынша, рифма, өлшем, рухы жағынан түпнұсқадан айнымайды екен. Сөйтсе де, Лермонтов аудармасы жұрт құлағына сіңіп, оқырман қауымға кең тарап, етене жақын болып кеткендіктен, елеусіз қалып қойған. Егер қазақ ақындарының ішінен сондай бір өлермен шыға қалса, қанша дарынды болса да, Валерий Брюсов кебін кимейді деп ешкім кепілдеме бере алмайтын шығар.

Гете өлеңінің тарихы мұнымен бітпейді. Ол жөнінде «Наука и жизнь» журналы өзінің сексен үшінші жылғы бір санында мынадай қызық фактыны келтіреді: 1902 жылы Гете өлеңі жапон тіліне аударылыпты. Арада тоғыз жыл өткенде Қиыр Шығыс

халықтарының поэзиясына көңіл қойып жүрген бір француздың жапон тіліндегі осы өлеңге көзі түскен ғой. Авторының кім екені айтылмаған ба, әлде өзі аңдай алмай қалған ба, қайтсе де жаңағы кісі оны жапон өлеңі деп танып француз тіліне аударды. Одан кейін жапон өлеңі деп танып, француз тілінен қайта неміс тіліне аударылған ғой. Сонда Жапония мен Францияны аралап өз еліне оралған Гете өлеңі мынадай болып шыққан.

Ләулік тасты отырғышта тып-тыныш,
Қарғалар үнсіз ұшады.
Қар басқан шие ағаштарына
Ай жарығымен.
Мен отырмын
Және жылаймын.
(жолма-жол аударма)

Өлеңнің өзгеріп кеткені соншалық, мұның негізі Гетеде жатқаны немісшеге аударған адамның түсіне де енбеген.

Қарауылда арнап ескерткіш-тақта орнатылған Гете өлеңінің тарихы міне, осындай.

АҚ КӨҢІЛДІҢ ЕСЕБІ

Қарағандыға «Лениншіл жас» газетінің тілшісі болып барғаннан кейін, бейтаныс қалада алғашқы танысқан адамдарымның бірі – екі жылдық оқытушылар институтының мұғалімі Қалжан Тұңғышбаев. Бір көргеннен-ақ үйіріліп, өзіне тартып алды да кетті. Сондай аққөңіл. Кездесе қалса-ақ болды, асты-үстіне түсіп жалпылдап жатқаны. Бір жақсысы, осы мінезінде ішкі есебі жоқ. Біреуге жағынайын дейтін арамдықтан аулы алыс бұл кісіңіздің амандық-саулық сұрағаны да қызық: – Өзің жақсысың ба? Ауру-сырқаудан амансың ба? Балалар қалай? Келіннің дені-қарны сау ма, деп сұрақты жаудырта береді. Осы сауалдардың бірі болмаса, біріне жауап бермек талпыныстарының бәрі зая... Өйткені, амандық сұрау парыз болғанымен, жауап алу шарт емес оған. Осыған қарап Қалжанды тасбауыр, біреудің жоғын жоқтамайды, мұның мұңдамайды деуің де мүлде қате. Өтінішіңді екі етпейді. Ісің түссе, өзіңдей етіп орындауға тырысады. Жұбайы Сара да сондай жұғымды, іскер, таза адам. Қай уақытта барсаң да қабақ шытар жан емес. Мынадай бір оқиға есіме түседі: менің тұңғышым – Жанна өкпесі қабынып қатты ауырды. Әрбір үш сағат сайын ине сұғып пенициллинмен емдеу керек.

Ол үшін, неге екені белгісіз, біз әрбір үш сағатта телефон соғып жедел көмек машинасын шақырып тұруға тиіспіз. Өйтейін десем, жана коныс тепкен біздің үйде телефон жоқ. Осы қиындықтан Қалжан мен Сара құтқарғаны. Біз телефоны бар солардың үйіне шықтық. Бір жетінің бойында ұйқы-күлкі көрмеген үй иелері қабақ шытпады.

Біреу десе жаны жоқ Қалжанның.

...Алғашқы танысқан кезіміз. Қалжекең бізді қонаққа шақырды.

– Кешігіп жүрме. Үйде тағы бір қонақ бар. Уақытында кел. Барсақ, дөңгелек жүзді толықша келген, қара кісі отыр.

Асықпай, әндетіңкіреп тым жай сөйлейді екен. Әрекет-қимылдары да сондай баяу. Ал Қалжан болса, қолды-аяққа тұрмайды, жүгіріп жүр.

– Сара, етінді түсір...

– Сара, шайынды әкел...

– Сара, ана арақ-шараптарыңды ұмыта көрме...

– Сара, шанышқы, қасықтарың жетпей жатыр... Осындай қарбалас үстінде қонағымен таныстыруды да ұмытқан жоқ. Қайролла Байқабылов – Осокаровканың түбіндегі Ақтас МТС-ының директоры. Біз әп-сәтте-ақ табыстық. Әлгіндей болмай мінез-құлқымыз да, сөзіміз де жарасып кетті. Бір кезде үйеме табақ дәм келді.

– Ал, кәне, алып жіберіңдер.

Біз алып жатырмыз.

Қалжан тықпалайды-ай келіп:

– Ал, кәне, алсаңдаршы. Сафуан, ал, кәне. Қайролла, ана алдыңдағыны көтеріп таста.

– Алып жатырмыз ғой, Қалжеке.

Қалжан дөңгелек дастарқанның енді басқа бір жағына шықты.

– Ал, Қайролла, мына бір қазыны асап жіберші. Қайролла бас тартқан жоқ, көрсеткен дәмді асап жіберді.

– Өй, мынаны ұмытып барасың ғой, – деп енді оның қолына рюмканы ұстатты. – Ал, кәне, алып жіберейік.

Алып жіберейік деген соң, алып жібердік. Ал Қалжан болса, тамағын жұтып та үлгірмеген Қайроллаға қарап:

– Әлгі берем деген шөбінді ұмыта көрме, Қайролла, жалғыз сиыр мөңіреп тұр, – демесі бар емес пе. – Ал, кәне, алып қояйық.

Қайролла ішек-сілесі қатып, қақалып-шашалып шықылдасын да қалсын. Себебі, өз досының мінез-құлқын жақсы білетін директор сиыр мен шөп мәселесін ал, алдың астындағы қай тықпалауда айтар екен деп бағып отырған ғой. Соны аңғарып, енді мен де күлдім.

Сөзге Сара да араласып жатыр:

– Шаруаңды кейін де айтпайтын ба едің, қонақтарға тамақ жегізбедің ғой.

Қалжан болар емес:

– Айтылатын өтініш болған соң, қашан айтсаң да бәрібір емес пе?! Құлағына құя бермесең, ұмытып кетеді бұлар.

– Енді өлсем де ұмытпаспын. Осыдан бара салып қайтсем де жібертем, – деді енді-енді өзіне келе бастаған Қайролла.

– Ә, онда дұрыс болды. Ал, кәне, алыңдар тамақты. Қайролла, алсайшы. Дегенмен бізде сиыр барын, оған шөп керек екенін есіңнен шығара көрме. Ал, кәне, алыңдар тамақты. Алсаңдаршы, кәне!..

Аққөңіл де ашық, басқаға зәредей жаманшылық ойламайтын, арамдығы жоқ Қалжан аңқылдап отырса да, есебінен жаңылыспайтын осындай адам.

СҰРАҚ ПЕН ЖАУАП

Бала кезімде жетпіс-сексенге келген қариялардың мақтана айтар кей әңгімелері еміс-еміс құлағымда қалыпты: жылан жылы пәлен елге барып жылқы айдап әкелгенде... доңыз жылы түген деген жерге барып жылқы алып...

Есейе келе ойға қалам ғой: «Ау, ұрлық түбі – қорлық» демеуші ме еді жұрт?! Қашаннан бері мақтаныш болған ұрлық дегенің?

Сол тұста мен өскен ауылда Ерден молла деген кісі бар еді. Молла деген аты ғана. Әйтпесе моллалық құрған жан емес. Бірақ орысша, қазақша білімді, хатқа жүйрік, әр нәрсенің арғы жағын ойына түйіп жүретін парасат иесі. Жаңағы сауалды мен сол кісіге қоям ғой.

Ерден молла көсіле жөнелді.

– Қазақ ежелден ұрлыққа үйір халық емес. Ұрысының ең мықтысы – баукеспе. Есікті жіппен шандып байлайды ғой. Ретін тауып сол жіпті кесіп үйге кіретін ептіңіздің түрі. Орыстар қызыл іңірден терезелерінің қақпағын жауып, есіктерін бекітіп алады. Қора-жайға, үйге түсетін ұрыларға қарсы қолданатын амал-айлалары да көп: засов, заслон, запор, щеколда, крючок... тағы сондай есік, қақпаларды бекітер әдістері бар. Ал қазақта осылардың бірі де жоқ. Крючок деген әйгілі сөздің өзіне балама таба алмай, ілгек деп жүрген жоқсыңдар ма. Киімнің ілгегімен шатастырмау үшін, есіктің ілгегі дейсіңдер. Осының барлығы ұрлық деген жаман әдеттің бұрынғы ауылда дағдыға айналмағандығының айғағы. Қазақ аштан өлуге бар. Бірақ біреудің ала жібін аттамайды. Себебі, ала жіпті аттау –

өлімнен де жаман. Ал ат үстінде жүріп жылқы айдап әкету – ұрлық емес бұл. Қайта күш таныту, қыр көрсету болып табылады. Ел мен ел арасындағы қилы-қияң қарым-қатынастарды дұрыстап, қалыпқа келтіретін амал. Сол себепті, ұрлығы жоқ елде жылқы алып келу – ұрлық емес, қайта өнер саналған...

Ерден молланың осы айтқандарының көкейіме қонғаны сонша-лық, арада елу жыл жатса да әлі күнге құлағымда тұрған секілді, ұмытар емеспін.

ЖАЗАНЫҢ АУЫРЫ

Екі ғасырдың астасар аралығында Орталық Қазақстанның қазіргі Жаңаарқа ауданында Шоң деген атақты болыс болған. Шоң – орысша, қазақша сауаты бар, көзі ашық, жүрген жерінде ағартушылық қызмет атқарған ел кісісі. Жолыңыз түсіп Жезқазған облысын аралай қалсаңыз, Шоң айтты деген талай-талай қызық әңгімеге қазір де тап бола аласыз. Соның бірі мынадай:

Бір елден барып жылқы қуып кеткен қарақшыларға уезден келген третей судьялары сот құрып жатады. Қазақтардың әдет-ғұрпын, ел мен ел арасындағы қарым-қатынас, дау-шарғыны жетік біле бермейтін орыс чиновниктері не жаза қолданбақты ойлап көп дағдарған ғой. Ақыры олар Шоңмен ақылдасады. Ақылдасып қана қоймайды, төрелік айтуды тапсырады. Шоң сонда істің мән-жайымен таныса келіп, жылқы алған қарақшыларды үш ай меңгітке камап, намаз оқытуға бұйырған. Мұндай үкім үш ұйықтаса түстеріне де енбейтін судьялар таңданбай ма!? Бірақ Шоң жауабы әрі қысқа, әрі нанымды шығыпты:

– Кең сахараны еркін жайлап жүрген қазақтар үшін, үш ай мешітте ұстап намаз оқытудан ауыр жазаны ойлап табу мүмкін емес.

Заң қызметкерлері жазаның байыбына бара келіп, мына үкімге қол қойыпты.

МЕНІҢ ҚҰЛЫҒЫМ

1969 жылы күз айында Ғабиден Мұстафин қаладағы үйін тастап, Қарғалыдағы жаңа үйіне көшті. Ертеңгілік кез еді. Телефон шылдырады. Көтерсем, Ғабиден ақсақал.

– Сафуан, машинаң бар ма?

– Бар, Ғабе.

– Ендеше мен көшкелі жатырмын. Уақытың болса, келіп көмектессең қайтеді?

– Көмектесейін, Ғабе.

Менің бүйтіп оңай көнген себебім: біріншіден, осы кісі бұрынсоңды телефон соғып, әлдебір тілек айтып көрген жан емес. Екіншіден, көшіріскенде менен не көмек тілемек? Әрине, ауыр жүк көтертпейді. Оған жалдаған жұмысшылары да жетеді. Менің көмегім – ыдыс-аяқ, шыны заттарын машинамның артына салып, байқап апарып, керек жеріне түсіру ғана болмақ. Әрине, бұл өз жорамалым. Барсам, жағдай мүлде басқаша: аузы-мұрны шығып, дүниеге толып тұрған бес бөлмелі алпамса үйді көшірісуге екі-ақ адам келген – Азат Сүлеев пен Мұқағали Мақатаев. Қайрат-күш көрсетер үшінші кісі мен болмақпын. Басқаны былай қойғанда, туған ұлы Қайраттың өзі жоқ.

– Келем деп еді, әлдебір шаруасы болып қалды-ау, тегі, – дейді әкесі.

Шынымды айтсам, айныгым келді.

– Бас-аяғы үш кісі үш күнде де көшіріп болмаймыз ғой. Басқалар қайда? Жұмысшы жалдамайтын ба едіңіз?

Ғабиден ақсақал басыңқырамайды.

– Бойың әжептәуір ғой. Қайратың бар шығар? Қылшылдаған үш жігітке сөз бе, тәйір, бір үйді көшіре салу деген...

Бұлтарар жер қалмады. Не істеу керек? Алдым да Тахауиға телефон соқтым.

– Ау, неғып отырсың? Ғабиден ақсақал көшкелі жатыр ғой.

– Естіген жоқпын.

– Естімесең, есті онда. Тезірек көшірісуге кел. Мен осындамын.

– Қалай көшірісеміз?.. – деп Тахауи жалтара бастады.

– Жүк таситын адамдар қаптап жатыр мұнда. Біз екеуміз менің машинаммен ыдыс-аяқ, хрусталь-мірусталдарын жеткізсек болды, – деймін үй қожасының өзіне естіріп.

Ғабиден ақсақал қулығымды құптай ма, жымия күледі.

– Пәлендей жұмыс жоқ мына жігіттерден қалатын. Келсін тезірек.

Көп кешікпей бір нәрседен құр қалған адамша Тахауи жетті. Енді жүк тиейтін жұмысшы төртеу болдық. Бірақ менде амал көп. Ауыр нәрселердің бәрін анау үшеуіне көтертем де, өзім демесем. Соғылып бүлініп қалмау жағын қарастырған болып бұйрықтар беремін: – Оңға алыңдар, сол жақта есік жақтауы. Солға қарай сал, Тахауи, оң жақта баспалдақ жақтауына тиіп қалатын түрің бар. – Жұмысым, міне, осы. Ал осындай жерде алды-артына қарамай түсіп кететін Тахауи болса, қара тер.

Менің осы қулығымды Зейнел жеңгеміздің апасы байқап қалған екен, үйді көшіріп жайласқаннан кейін дәм үстінде:

– Ана балалардан көрі мына бала сыпайылау екен, – деп мені көрсетті. – Мебельдің бірдемеге тиіп бүлініп қалмауын қатты қадағалап, жөн көрсетумен жүрді.

Жұрт күліп жатыр. Өзім де күлдім. Ғабиден ақсақал айласын менен асырса, мен айламды Тахауидан асырғаныма күлем ғой баяғы.

Қалай болса да сол күні рақаттана жақсы ұйықтағаным әлі күнгі есімнен кетер емес.

АДАМ МЕН БҰЛТ

Бала кезімдегі бір құбылыс-көрініс жайындағы үлкендер мен балалар арасында болған бір таласты әлі күнге ұмытпаймын: шөпші қосының іргесінде тұрып аспанға қарадым.

Қиырдағы бір ақ бұлт – айна-қатесіз адам. Басы мен құлағы, көз бен мұрын, ауыз бен сүйірлеу келген иек, сорайған мойын, шалқиып жатқан кеуде... – бәрі-бәрі кәдімгі адам бейнесі. Әсерленгенім сондай, қос ішіндегі басқа бір балаға айқай салдым.

– Молдаш, мына қызықты қара, ана бір ақ бұлт адамнан аумайды.

Бір кезде Молдаш сыртқа шықты да, аспанға тесіле қарап тұрды. Содан кейін дауласа бастады:

– Адам секілді емес, түйе секілді ғой мына бұлт. Сорайған мойын, төрт аяқ, анау әне екі өркеш... Басын қара, басы тіпті айнымай қалған.

– Жоқ, әлгінде кісі секілді болатын. Молдаш ағасын шақырды.

– Аға, мынаны қарашы, мен түйеге ұқсайды десем, адамға ұқсайды деп болмайды. Далаға шықшы, көрші. Молдаштың ағасы далаға шығып аспанға қарап тұрып:

– Екеуіңдікі де дұрыс емес. Мына айтып тұрған бұлттарың тап аю секілді, – деді.

– Жоқ, түйе секілді болатын жаңа ғана.

– Жоқ, одан бұрын адамнан айнымайтұғын.

– Былшылдамаңдар. Солтүстік Мұзды мұхитта жүретін ақ аю бар ғой, тап соның өзі...

Осы күні ойлаймын: үлкен адамдар арасындағы келіспеушілік пен айтыс-таластардың көпшілігі, менің бала кезімдегі жаңағы таластарға ұқсап жүрмей ме екен осы?!

ШАБЫС ПЕН ҚЫРЫН

1979 жылы Қапал-Арасан санаторийінде Қалыш Долыбаевпен таныстым. Ұзын бойлы, денелі келген, әдемі қара жігіт. Мінез-құлқы, жүріс-тұрысы мен кескін-кейпі көңілімді аудармай қалдырмады. Сөйтсе де: «Сен кімсің?» – деп мен барғаным жоқ. Қалыштың өзі келіп танысты. Сауда қызметкері екен. Жамбыл облысы, Құлан (Луговой) қыстағында ауданаралық базаның директоры. Бірақ мінез-құлқы, жан-дүние психологиясы сауда қызметкеріне мүлде келмейді. Қайта серілік құрып шашыла жүретін, өнер адамына көбірек ұқсайды. Ол маған осы мінезімен ұнады. Кешікпей-ақ достасып та кеттік. Кейін Қалыш досым шақырып Құлан қыстағына талай бардым. Алматыға Қалыш та талай келген. Ағайынды аға-іні – кәдімгі аралас-құраласпыз. Көп кешікпеді, Қалыш істі болды. Орнынан алынды. Түрмеге жабылды. Шынын айтсам, үй-ішімізбен мына жағдайға қабырғамыз қатты қайысты. Себебі, Қалышта кінә жоқ. Жоқ, оным қате. Кінәсі бар, бірақ қылмысы жоқ. Директор болып тағайындалғанына бес-ақ ай. Жаңа жұмысқа жөндеп бастығып та болмаған адам нені ішіп, жеп қоя қойды дейсің. Ал кінәсі – аққөңілділігі. Басқаға сенгіштігі. Жер дүниені алып жатқан аумақты базаны қабылдағанда сабақты жібіне дейін санап, бар-жоғына көзін жеткізіп, тексеріп алудың орнына өткізу-қабылдау актысына қол қоя салған. Дегенмен ақтың аты ақ емес пе, ақталып шықты. Ал бұрынғы директор болса, қылмысына қарай жазасын алды.

Мен 1981 жылы тағы да Құланға бардым. Баяғы көңіл, баяғы ақ жарқын мінез. Інісі ағасын қуана қарсы алып жатыр. Мәрия келін: «Ағамыз келді», – деп томпаңдап жүгірумен жүр. Бұрынғы қалыптары. Жоқ, бұрынғы қалыптары дегенім қате. Азды күн болса да қиын орынның дәмін татып келген адамда бұрынғы қалып қайдан болсын. Кесек келбеті бозарып, ашаңданып, шүмпиіңкіреп қалған. Таралып жүдеген. Сондай өзгеріс көңіл күйінің пернелерінен де аңғарылатындай: өмір-тіршілік туралы, адамдардың болымсыздығы туралы, қилы-қиян қарым-қатынастар туралы көбірек толғанады. Бір сөзбен айтқанда, Қалыш философ бола бастаған. Күйкі тірліктің толғаныстарына оны қазіргі қызмет қарекеті де жетелей ме деп шамалаймын. Бұрын арғымақ аттың жалыңдағы азамат енді ит мініп, ирек қамшылап жүргендей. Қалыш – автолавкада шофер. Ал Мәрия болса, сатушы. Былайша айтқанда, бұрын жүздеген қызметкері бар базаны басқарған директорыңыз, енді өз әйелінің қарамағында. Тұр десе, тұрады. Жат десе, жатады. Әрине, бұл ойын сөз. Олар бірі-бірінің жан пернелерін дәп баса білетін, бірін-бірі тыңдайтын тату, өзара кісілігі, кішілігі бар да ірілігі жоқ, кешірімді ерлі-зайыптылар.

Бұрын анадай едік, енді мынадай болып қалдық деп, мойып, жүні жығылып жатқан олар жоқ. Қайта алыстағы мал жайылымы – жайлауларға барып, бұларды зарыға күтетін еңбек адамдарының қажетін өтеп, қолқабыс жасап, пайдасын тигізіп жүргендеріне риза. Жолы нашар құм арасындағы ит арқасы киян жайлауларға сапар шегу де оңайлыққа түспейді, әрине.

Бір жолы олар сондай алыс жайлаулардың біріне барған. Қайтар жолда адасқан. Құм шағылдардың арасымен біресе ызылдатып төбеге шығып, біресе төмен түсіп жыңғылдарды қуалап жүргенде радиатордағы су ағып кеткен. Сарша тамыздың ыстық күні оқшырайып тас төбеге шығып алып, жер дүниені күйдіріп барады. Айнала көз жетер төңіректе селкеу шыққан бір дыбыс, бір қимыл жоқ. Енді не істеу керек? Суды қайдан таппақшы. Ерлі-зайыпты екеуі екі жаққа шығып жол кеседі. Ел-жұрт қоныс бар ма деп бағдарлайды. Бірақ бірінен-бірі ұзап кете де алмайды. Өзара келісімдері солай. Алыстап кетсе, бірі-бірінен көз жазып қалуы да ғажап емес қой. Өстіп қиналып жүргенде, Қалышқа тамаша бір ой келген: автолавкада екі-үш жәшік сушарап бар. Соны алып радиаторға неге құймасқа?! Бұл ұсынысты Мәрия қостайды. Сөйтіп радиатордың жыртығын бітеп, бір шишадан соң, екінші шишаны шөлдеген машинаға қотарайын деп жатса, тракторын дүрілдетіп бір жігіт келген ғой.

– Өй, аға, не істеп жатырсың? – дейді таң-тамаша қалып.

– Радиаторға су құйып жатырмын.

– Су емес арақ қой андағың?

– Есебі солай десең де болады.

– Аға, тұра тұрыңызшы. Бір амалын ойлап табайық.

– Қалай таппақсың сонда?

– Шараптарды маған беріңіз. Мен радиаторымдағы суды сізге құйып берейін.

– Сонда қалай, сушарап құйған трактор машинадан көрі дұрыстау жүреді деп ойлайсың ба?

– Жоқ, радиаторға шарап құйып мені жынданды дейсің бе?! Одан да ішіме құймаймын ба?

– Ал сонда тракторыңды қалай, сусыз айдайсың ба? Есіл-дерті далаға төгілер сушарапта тұрған тракторшы желкесін қасиды.

– Сен одан да менің машинамды тіркеп ал да суы бар бір жерге жеткізіп таста. Мына жәшік сенікі болады.

Келісім осы.

Құдық басына жеткен соң, радиаторын қандырып қуана-қуана өз жайына бұлар кеткен. Ойда жоқта бір жәшік сушарапқа қолы жеткен тракторшы жігіт екі санын шапалақтап ол қалған.

Мен Қалышты сөзге тартамын:

– Жәшікті түгел сыйламай-ақ, жартысын қалдырса да жетпейтін бе еді?

Жымия күлген Қалыш үндемейді. Жауапты Мәрия беріп жатыр:

– Маған салса, үш-төрт шишамен де құтылатын едім, бірақ көнер ме іниңіз ондайда.

– Көн, көнбе, қайтсе де беруге тура келді. Бәрібір шығын болғалы тұрған жәшік емес пе. Оның үстіне трактор шы кездеспесе, сушараппен құдық басына жете аламыз ба, жоқ па? Ол арасы қараңғы ғой, – дейді Қалыш өз әрекетін дәлелдеп.

Сөйтсе де Мәрия сөзі де қисынсыз емес:

– Жайлау аралаған басқа жұрт артып-тартып қайтады. Ал біз болсақ, беріп қайтамыз. Біреу-міреу кездесе қалса, ал автолавкаға келе ғой, деп жүргені. Ақша ұсынса, жоқ, сені мен сыйлап отырмын деп, алмайтынын қайтерсің! Автолавка құдды өзінің жеке меншік дүниесі секілді.

– Күні-түні ен далада қой соңында жүрген адам. Көрер қызығы – біздің баруымыз ғана. Ақшасын алу ұят секілді тіпті, – деп Қалыш күмілжи жауап береді.

Осы орайда ойыма табиғаттың қызық бір жайы келіп түсті: Азия мен Африка құрлықтарында жер бетінде жүгіретіндердің ішіндегі ең жүйрік жел аяғы – гепард деп аталатын аң бар. Ол, әу баста, мысық тектес хайуан екен, жүре келе ит тектес болып кеткен. Көп елдерде көп жұрттың гепардты қолға үйретіп аңға салатыны да содан. Гепард азайып бара жатқан хайуан. Оған кінәлі өзі екен. Өйткені, ол әлі күнге ит екенін мойындамайды. Мысықпын дейді де өрмелеп ағаш басына шығып, құлап қала береді. Сөйтіп, өлімші болып жарақаттанады екен де, басқа бір жыртқыштың жемтігіне оп-оңай айналып кете барады.

Табиғатында дарқан Қалыш, тегінде, сауда қызметі үшін жаралмаған болса керек... Бұл жердегі бар кілтипан – ол өзін майталман сауда қызметкерімін деп түсінуінде.

ҰЯЛҒАНЫМ-АЙ...

Қыс мезгілі. Жаяу бұрқасын бар. Бұл күнде тоған астында қалған аудан орталығы Марьевкадан күн бата шыққанмын. Жадағай шанада менен басқа облыстық газеттің тағы бір қызметкері. Бетіміз он-он бес шақырым жердегі шағын ауыл. Онда мен әлі көрмеген бір туысым тұрады.

– Астында ат, олай өтіп, бұлай өтіп жүресің, барып таныспайсын ба? Жасы үлкен адамға сәлем бер, – деп әкем қайта-қайта айта беретін. Мен сол әке тілегін орындайын, бейтаныс туыспен таны-

сайын деп келе жатармын. Астымда ат бары рас. Бірақ Солтүстік Қазақстанның ұзақ та зымыстан қысынан жұқарыңқырап шығып келе жатқан, жүдеулеу ат. Қайтсе де күтіп, аяп мінемін.

Сөйтіп, мен әлі көрмеген туысымды іздеп, қалқақтап келем. Шыңылтыр аяз сорған бұлыңғыр. Есіл өлкесінің қарсы келген жолаушы бұрылып өте алмайтын жіңішке жолындағы қара кердің аяң бүлкегі. Шама бойынша, ауылға алты-жеті шақырым қалған. Қас қарайып барады. Кенет жол езуінде тұрған бір жаяуға көзім түсті. Үстінде ішік, басында тымақ, тоқта деп қорбаңдап қол сілтегендей болды. Бірақ қараған біз жоқпыз. «Арық атқа қамшы ауыр» деп тауып айтылған сөзді қаперімізге ұстап ілгерілей бердік. Інір қараңғысында іздеп келген туысымның да үйін таптым. Аты-жөнімді айтқан соң, үй иесінің әйелі бәйек болып қалды.

– Бәсе, пәленшекенің баласы болса, неғып бір соқпайды деп жүруші едік. Жоғары шық.

Жоғары шық деген соң, жоғары шығып жайласып жатырмыз.

– Ал Сызағаңның өзі қайда? – деймін ғой өзімізге өзіміз келіп болған соң.

– Ертемен Марьевкаға кетіп еді. Аты келді өзі жоқ.

– Аты келді, өзі жоғы қалай?

– Сондай бір жершіл жануар еді Тегі, тоқтаған жерінде басын шалмаған ғой деймін. Үй қайдасың деп тартып отырса керек.

Менің жүрегім лүпілдеп қоя берді. Әлгінде жол үстінде кездестірген кісіміз іздеп келе жатқан туысымның өзі болып жүрмесін!

Шай ішіп бола берген кезде, біз жолда көрген сең-сең ішік, қауға тымақтының өзі кіріп келе жатты... Ауылға жақындаған кезде, жолдан бұрылып шанадан түскен екен, жершіл бие үй қайдасың деп тартып отырған...

Әдейі іздеп келіп жаңа табысқан туысым сондай қуанып қарсы алды. Ұялғанымды сезіп жұбатып та жатыр: «Бұрын көріспедік ғой. Қайдан таниын деп едің. Оның үстіне атың да әлжуаздау екен», – дейді. Сөйтсе де сол күн ішкенім ірің, жегенім желім болды десем, артық емес.

Асылы, қапелімде жолда қалғандарға қол ұшын беріп жүргенге не жетсін!

ҚОЯН ҚУЛЫҚ

Менің Заманбек Батталханов дейтін досым бар. Алматы облысы Үйғыр аудандық атқару комитеті председателінің орынбасары қызметінде жүрген кезі. Төрт-бес жігіт бас құрап, Іле бойына шықтық. Жер аралаймыз. Мал жайылымын көреміз. Аң атамыз.

Кешке оралған бетте тура атқару комитеттің председателі Баратов Сатыбалдының үйіне келіп түспекпіз. Жоспар-келісім осы.

Жер көрдік. Іле бойының құмын араладық. Бірақ аң кездестіре алмадық. Кеш түсті. Біз аудан орталығы Шонжыға оралып келеміз. Жөн-жобаны білетін, кісілігі мол, мінезі сынық досым Заманбек қиналып отырған секілді.

– Бұл ауданда қазақ-ұйғыр аралас. Мына Сатыбалды осы орамдағы ұйғырлар қатты сыйлайтып қадірлі кісісі. Жасы болса, үлкен. Әрі Қазақ КСР Жоғарғы Советінің депутаты. Ат басып соның үйіне тірейік деп келе жатырмыз. Қанжығамызда түгіміз жоқ. Құр қол баратын болдық-ау.

Заманбекті қасымыздағы ел жігіттері де қостайды. Енді не істедік?

Біз бәріміз де осылай дағдардық. Өстіп келе жатқанда алдымыздан бір қояннның шыға келмесі бар емес пе! Қан басып тұрса керек, машина жарығына түсті де, қайда барарын білмей, аңырады да қалды. Мен үстінде тенті жоқ ашық «ГАЗ-69» машинасының алдыңғы қатарында шофер жігіттің қасында отырғанмын. Оқтаулы мылтықты алып көтеріле беріп басып қалып едім, дес берісте қоян жалп етті. Заманбек қуанышында шек болсайшы.

– Қоян болса да қанжығамыз майланып жақсы болды-ау, тіпті. Ертеден қара кешке бес-алты жігіт машина сабылтып жүріп, ең болмаса, қоян да атып әкеле алмайды деген аты жаман ғой. Сатыбалды әкәм келемеждеп күлетін еді. Мына жігіттер біледі, ұйғыр халқы жоғын бардай етіп өткізетін сыпайы халық. Бұлардың сол дәстүрін сақтап мына олжаға мән берейік. Сатыбалды әкәме қоянды сен өзің қолма-қол тапсыратын бол. Не айтатынынды білесің ғой, – деп маған қарады.

Сөйтіп, біз іңір қараңғысында күтініп отырған үйдің алдына келіп тоқтадық. Шығып-кіріп жол қарап жүрген Сатыбалды үйден жүгіріп шықты.

– Кешіккендеріне алаңдаңқырап отырған едім. Амансыңдар ма? Ал ендеше жақсы болды. Жоғары шығыңдар.

Мен машинадан түстім. Ұмытып бара жатыр екенмін, қасымдағы жігіттердің бірі қоянды маған ұстата салды.

– Дұрыстап бір сөз айтып, ұсына ғой, – деп сыбырлап үлгірді Заманбек. – Ұйғырлар қоянды тошқан дейді. Солай атасаң Сатыбалды әкәм қуанып қалады.

Мен тошқанды артыма ұстап тұрып, кәдімгі бір сыйлық тапсырар ресми адамша сөз бастаймын ғой баяғы:

– Сатыбалды әкә, ерте аттанғанымызды өзіңіз білесіз. Бармаған жер, баспаған тау қалдырмадық. Көзімізге соқыр тышқан көрінбеді,

бірақ Ақбөкен әкеп байласақ артық емес еді. Мына тошқанға разы боласыз, – деп қоянды ұсына бердім.

Сатыбалды қол соза қоймады. Жұрт ду күлді. Заманбектің ха-ха-хасы ауаны жаңғырықтырды тіпті. Мен сасынқырап қалдым.

– Оқасы жоқ, сіз кінәлы емессіз, білмеген адам у ішпей ме! Мына жігіттердің ұйымдастырып жүрген шаруасы ғой, – деп күлгенімен кәдімгідей қызарақтанқырап қалған Сатыбалды үйге беттеді.

Әр халықтың өз ғұрпы болады емес пе. Ал мына ұйғыр халқында басқа жұртта кездеспейтін әзіл-ажуаның бір түрі бар екен: кімге болсын нәресте күнінен бастап лақап ат қойылады. Оны өздері лақам дейді. Жер бетіндегі жанды-жансызда лақам болмайтын зат жоқ. Жиналған жұрт біреуді іліп-қағып, әзіл-оспақтың ұшына алайын десе, лақам туралы әңгіме жетіп жатыр. Лақамы – Қоян Баратов қана емес, айдаладағы мен де ұйғыр чәк-чәгіне тиек болып, сол күнгі кеште ішегіміз түйілді.

Қызық міне, қайда жатыр.

СӘУЛЕМ, СӘУЛЕМ, СӘУЛЕМСІҢ...

1969 жылы екі француз әйелі Алматыға келді. Орыс тілінің маманы Дени Лили мен Анн Филипп. Кәдімгі француздың даңқты артисі Жерар Филипптің жұбайы.

Қазақ жазушыларына қонаққа келген осы екі әйелді он шақты күн мен алып жүрдім. Су тасқыны бұзып кеткен Есіктің көліне апардық. Жайлауды көрсеттік. Қазақ халқының әдет-ғұрпымен, киіз үйімен таныстырдық. Бір кереметі, екеуі де сондай инабатты, тәртіпті, сыпайы жандар екен. Құдды ескі ауылдағы қазақ әйелдері секілді. Екеуі де машина артына отырады. Түскенде қараймын: аяқтарының астына салынған резина төсеніштер ысырылмайды. Бірақ машина ішіне шашау түскен темекі күлін көре алмаймын. Үйренісе келе әзілдер де айтыстық. Сөйтсе де көмекейін ашып қарқылдап күлгенін байқағаным жоқ. Сыпайылықпен жымия күледі. Қолдан жасайтын қылықтар емес, табиғаты мен тәрбиесіндегі ибалылық.

Екеуі де қазақ туралы көп сұрайды. Көп білгісі келеді. Бір жолы қызық бір сауал қойды:

– Қазақ әйелдері неге арық келеді? Бұл тап мен ойлана қоймаған жай екен.

– Неге олай дейсіздер? Қазақ әйелдерінің ішінде толықтары да, керек десеңіз жуандары да кездеседі. Біздің тілімізде «Бес биенің сабасындай» деген теңеу бар. Әйелдерге ғана арнап айтылатын теңеу.

Теңеуіме жымия күлгенімен, жауабыма қанағаттанбайды.

– Семіз әйелдер қайда болсын, әрине, бар ғой. Бірақ семіздік қазақ әйелдеріне жалпы алғанда тән емес.

– Оны неге сүйеніп айтып отырсыздар?

– Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясына сүйендік.

– Ал неге арық болады екен?

– Арық болатыны – қазақ әйелдері нанды көп жемейді. Қымыз ішеді. Ет жейді. Нанға қомағайлық жоқ сіздерде. Біздің байқауымызша, қазақ әйелдері тамақты аз ішеді.

– Бұрынғы әйелдер. Қазіргі әйелдер өйтпейді.

– Қазіргілердің ішінде де арықтары көп.

– Келгендеріңізге біраз күн болды, байқаймын, тамақты мүлде аз ішесіздер. Қазақ әйелдеріне еліктейді екенсіздер ғой онда? – Машина айнасынан екеуінің де жымия күлгенін көремін.

– Француз әйелдері де тамаққа былапыт емес. Бұл жағынан қазақ әйелдеріне ұқсайды. Бір қызығы, француздар мен қазақтардың жан дүниелерінде, психологияларында ұқсастықтар көп.

Менің ойыма француздың атақты жазушысы Ромен Роллан келіп түсті. Музыка өнеріне де аса жетік осы кісі «Қазақтың мың әні» деген кітапты оқып шығып, сол кітаптың құрастырушысы Александр Затаеевичке хат жазған. Сонда: «Мен мына қазақ әндерінен керемет ләззат алдым. Өйткені, бұл әндер француздың қазіргі композиторлар өзгертіп, бұлдірмеген халық әндерін есіме салды», – деген ғой.

– Ромен Ролланның айтуына қарағанда, әндерімізде де ұқсастық бар екен. Француздардың ескі әндерінің бірін айтып көріңіздерші, – деп өтіндім.

Анн да, Лили де бәлсінген жоқ. Өзара французша сөйлесіп сәл отырды да, лепті де ойнақы бір әнді айта жөнелді.

– Ау азаматшалар, бұл француз әні емес, қазақ әні ғой?

– Жоқ, бұл Беранженің әні.

– Жоқ, қазақ әні. Нанбасаңыздар, қараңыздар:

Аяғыма кигенім былғары етік, сәулем-ай,
Аяғымнан барады ызғар өтіп, сәулем-ай.
Жақсы болсаң, келерсің судан өтіп, сәулем-ай,
Жаман болсаң, қаларсың суға кетіп, сәулем-ай.
Е-һей, сәулем, сәулем, сәулемсің,
Басымдағы дәуренсің,
Жақсы болсаң сәулемсің,
Жаман болсаң әуремсің.

Осыдан кейін олар французша, мен қазақша қосылып айттық. Мүдіріп қаларлық бір өзгеріс жоқ. Кәдімгі «Сәулем, сәулем, саулемсіңнің» өзі. Бар айырмашылық тексте ғана.

Анн мен Дени қайран қалысты. Қай елден қай елге көшіп барған бұл ән? Осы сұраққа күні бүгінге дейін жауап таба алмаған мен де қайранмын.

СКОПЕН ПАРКІ

Югославия астанасы Белградтан қырық шақырым жердегі Крагуебац сондай кішкене қала. Кішкене болса да күні бүгінге дейін даңқы зор. Осы елге келген шетелдіктер бұл қалаға бір соқпай кете алмайды. Себебі, іргесінде жиырма-отыз шақырымдай орамды алып жатқан атақты парк бар. Скопен паркі. Бізше – Үлкен парк. Скопен паркі жұртты не кереметімен қызықтырады? Кереметімен қызықтырмайды. Басынан өткен қайғысымен, қиын-қыстау заманда көрсеткен ерлігімен тартады жұртты өзіне.

Крагуебацта жиырма мың халық бар екен. Фашистер басып алғанымен, жау қолына сол жиырма мыңның бірі берілмеген. Немістерге қызмет істейтін, ең болмаса, бір иті де табылмаған. Сол үшін өшіккен жау қаланың жеті мың адамын сыртқа айдап шығып бір күнде қырып салған. Ауру-сырқау, кәрі-жас, шал-шақпыт демепті, топырлатып ата берген. Бір жерде – отыз шақты баланың мәйіті жатыр. Отызы да бір жылы туған, бір күні мектепке барып, алғашқы рет партаға отырған, бір күні қаза болған бесінші класс мүскіндері. Югославияда мұғалімді профессор дейді екен. Осы бесінші кластың балаларын қатарға тізіп, алдына профессорын шығарып жендеттер талап қойған ғой:

– Немістерге қызмет істейтін болсаңдар, тірі қаласыңдар. Сонда профессор бір адым балаларға жақындапты да:

– Тыңдандар, балалар, мен дағдылы сабағымды жүргізгелі тұрмын, – деп класта тұрғандай лекциясын оқи бастаған...

Сол профессор мен оқушылардың мәйіті.

Енді бір жерде етік майлайтын он төрт жасар бала қабірі. Неміс офицерінің етігін тазалаудан бас тартқаны үшін атылған. Қабір үстінде екіге жарылған адам жүрегін бейнелейтін тас мүсін тұр. Ескерткіш те дәп солай «Талқаны шыққан жүрек» деп аталады. Бір жерде қолын көкке созып тұрған ана бейнесі «Жалбарыну» деп аталса, одан әрі жығылып қалған ананың азасын танытатын қара тас мүсін «Жоқтау» делінген. Ал әлгі бесінші класс балаларына қойылған ескерткіш мүлде ерекше: жеті-сегіз метр тұтас базальт тастан қашалған римше бес цифры. Әр қанатында құрбан болған сәбилер бейнесі. Римше бес – бесінші класс дегенді ғана танытып қоймайды. Ол – латын тіліндегі Виктория – Жеңіс деген ұлы сөздің бас әрпі. Әділеттік қайтсе де зұлымдықты жеңеді.

Крагуебац қаласының тұрғындары, сөйтіп, бір кезде өз туыстарының қаны төгілген, қызыл қырғын болған аумақты жерді аялап күтіп паркке айналдырыпты.

Скопен паркіне ағылып келіп жатқан халықта қисап жоқ. Біреулер дүниежүзілік екінші соғыс жалмаған бақыты мен қуанышын жоқтап келсе, енді біреулер тастан қашалған ғаламат мүсіндерді қызықтап келмек. Ал қазіргі немістер не үшін келеді екен бұл жерге? Өз қандастары қалдырып кеткен қанды іздерді көрмек үшін бе? Бәлкім, енді қайтып соғыс алапатын болдырмайтын шаралардың сабағын алу үшін келетін шығар? Қайтсе де келеді екен. Скопен паркін ұзақ жүріп аралайды екен. Бірақ топталып келмейді. Жекелеп, жалғыз-жарымдап келеді. Бір жолы әлденеше автобуспен үйіліп-төгіліп келген ғой. Крагуебацтың бүгінгі тұрғындары жиналып келіп, автобустарын аударып тастаған. Әрине, бүгінгі немістердің түк қиянаты жоғын олар біледі. Білсе де солай еткен. Соғыста фашистер салған жара әлі жазылып болмаған. Мүмкін, бұл күнде тірі қалғандарың көз алдында жеті мың апа-қарындастарынан, ағаініі, ата-аналарынан айырылған Крагуебацтың қазіргі тұрғындары үшін ондай жараның емі де жоқ шығар? Немістің атақты жазушысы, Нобель сыйлығының лауреаты Ремарк Скопен паркін аралап көрген соң: «Бұл парк неміс ұлтының бетіне түскен қара таңба», – депті.

Өз ұлтын жақсы көрген, тарих алдында жауапкершілікті сезінген ұлы неміс қана осылай айта алады.

ЭРЖАБЕТТІҢ ҮЙІНДЕ

Эржабет Голгоци – мадияр жазушысы. 1968-1969 жылдардың бірінде Алматыға келіп, астана төңірегіндегі колхоз, совхоздарды аралап, еңбек адамдарымен танысып қайтқан-ды. Қазақстан Жазушылар одағының тапсыруымен венгер жазушысын мен бастап жүрдім. Қайда барсақ та қазақтың кәнігі дәстүрін көрсетіп, әйел болса да қой сойып, мүшесімен бас тартып қонақасы берді. Қала іргесіндегі «Калинин» колхозында бақ ішінде алма жинап жүргендер бір жәшік апорт сыйлағанда қуанғаны-ай десеңші.

Эржабет біздің үйде де қонақ болды. Жұбайыммен, балаларымен танысып, рақметін жаудырған. Сөйтіп, аз күннің ішінде қимас бауырға айналып, артына қарай-қарай риза болып аттанғаны сондай, мадияр еліне қонаққа да шақырып кеткен еді.

Будапештке менің жолым 1971 жылы қазан айында түсті. Әрине, арнаулы қонағы болып Голгоциге бармадым. СССР-дың

Бейбітшілікті қорғау комитеті ұйымдастырған Дунай круизының құрамында бардым. Обалы нешік, венгер жазушылары жақсы қарсы алды. Әдебиетінің жай-күйімен таныстырды. Қазақ әдебиеті туралы маған да сұрақтар қойды. Осы әңгіменің бәрі Венгрия Жазушылар одағы үйінің шағын бір бөлмесінде жұпыны ғана дастарқан басында өтті. Өздерінің атақты ішімдігі – сливович, кофе, бутерброд. Дастарқан мәзірі осы ғана. Кемеден қарсылап алған бүкіл мадияр жеріндегі жалғыз танысым, туысқа бергісіз таныс – Эржабет Голгоцидың қуанышында шек жоқ десе де болғандай. Қасымнан шықпайды. Қаламдас осы досым бір кезде:

– Тамақты көп жеп қоймаңыз. Одақтан шыққан соң біздің үйге барып қонақ боласыз, – деді. Мен оны қазақша ішінді бос сақта, алда тағы дәм бар деп, түсінем ғой баяғы. Мұнда бос сақтамайтындай да ештеңе жоқ. Әрі бейтаныс ел, бейтаныс адамдар арасы. Бір шашке кофе, жарты бутерброд пен қырық-елу грамдай жылымшы арағын ішіп, Эржабеттің үйіне келдік. Күйеуі бір ашық адам секілді. Жалпылдап қарсы алып жатыр. Алғашқы сөзі – Алматы апортының дәмі осы күнге дейін аузынан кетпейтіндігі болды.

Мен мақтанынқырап апорт жайында білетінімді айтып жатырмын.

– Алматы апорты ені он бес-жиырма, ұзындығы жүз отыз километрге созылған тау бөктерінде ғана өседі. Ал астанадан Іле өзеніне қарай жиырма-жиырма бес шақырым шықсаң-ақ болды, апорт ағашы көзіңе түспейді. Түсе қалса, алмасының дәмі бөлек. Шамалған тұсында бір апорт ағашы өскен-ді. Бірақ елуінші жылдары қартайып, құрап қалды, – дедім.

Эржабет пен жолдасы енді Шамалған апортының сырын ашуды өтінді.

Бұл бір қызық тарих. Оны маған бір кезде Ғабит Мүсірепов айтқан еді. Ақмолада бір керемет бақшагер өмір сүрген. Сол кісі жиырмасыншы жылдары Алматы апортын Ақмолаға апарып өсіруді көздепті. Ол үшін апорттың жас шыбығын тау бөктерінен қопарып алып, екі-үш шақырым төменірек жерге апарып еккен. Келер жылы он шақырымдай жерге қоныс аударған. Үшінші жылы тағы бір он шақырымға көшіріпті. Сөйте-сөйте он шақты жылдың ішінде Ақмолаға алып баруды көздеген ғой. Бірақ дегеніне жете алмаған. Шамалғанға көшіріп апарып қондырған бесінші жылы қаза болыпты. Апорт ағашы сол жерде қалып қойған. Ғабит өзі барып көрген. Алмасын да жеген. Дәмінің Алматы апортынан кем емес екенін де анықтаған.

Бұл әңгіме, әрине, дастарқан басында айтылды. Дастарқан дегенде ішімді бос сақтап келген мен қайранмын: сливович шишасынан басқа ештеңе көрінбейді. Үй иесі кішкентай рюмкаларға

аздап-аздап құяды. Қасымдағы удмурт жазушысы Яшин екеуміз аздап-аздап ұрттаймыз да алдымызға қоямыз. Әңгімеге ойысамыз. Сөйтіп отырғанда күн кешкірді. Дунай өзенінің жағасында тұрған кемемізге оралатын уақыт жақындады. Сол кезде Эржабет ұйқыдан оянғандай:

– Қарындарыңыз ашқан жоқ па? Бірдеме жесеңіздер қайтеді, – демесі бар емес пе?

Менің қазақы мінезім ұстап кетті ғой деймін, жат елде, жат адамдардың үйінде отырсам да:

– Жейтін бірдемені бізге кім беріп отыр? – деп қалғаным. Эржабеттің ішек-сілесі қатты. Күйеуі жүгіріп барып екі-үш бутерброд пен кофе алып келді. Қазақтардың кім екенін біле жүрсін дедім бе, мен енді нағыз қазақшылап кеткенім:

– Қазақта мынадай бір әзіл-әңгіме бар. Аптап ыстық шілденің күні екен. Бір досы бір досының үйіне келіп түсе қалған ғой. Сойып берейін десе, малдың ынғайы келмейді. Өлі еті және жоқ. Үй иесі жуып-шайып, өз досын жұбатпақ болыпты. Ойнап-күліп отырып көже ішкенге не жетсін, – деп ішінде жылан қарағы жоқ көжені сапыра берген.

Сонда қонағы отырып:

– Не десең де ет жегенге не жетсін, – депті.

– Қазақтар қонақ келсе, жаны-құты қалмай күтеді. Бір жерге бара қалса басқаны да солай қарсы алып сыйлағанын ұнатып тұрады. Халықтың жазылмаған заңы солай, – деймін ғой баяғы.

Осы сөз қамшы болды ма, енді бутербродқа Эржабеттің өзі жүгірді.

Біз қаламдасымыз Эржабет Голгоци үйінен қонақасыны осылай жедік.

Әңгіме бұл жерде ішіп-жеуде, не болмаса еруліге қарулыны дәметуде ғана емес. Жазушының көмекейінде тұрғаны сол екен ғой деп қарау – оқиғаның байыбына бармаушылық.

Бұл жердегі әңгіме төреніректе: қонақ сыйлау – жеке адамның кісілік қасиетінің қандай екенін ғана көрсетіп қоймайды. Сонымен бірге ұлттық психологияңды да анықтайтын құбылыс Бір елде ерлік деп саналатын оқиға екінші елде күнделікті тірлікте аяқ басқан сайын кездесе беретін жай нәрсе. Бір елде ұят деп саналатын істің екінші елде ұят деп саналмайтынын да байқауға болады. Әр халықтың дүниетанымы әр қилы. Әйтпесе жаны-құты қалмай жүрген мадияр жазушысын сараң дей алмайсың.

Асылы, есебі жоқ қонақасыға келгенде қазақтар алдына жан салмайтын болса керек деп шамалаймын.

ҚАРА АЛА ТАЯҚ

1954 жылдың желтоқсан айы. Москва қаласында КСРО жазушыларының Екінші съезі жүріп жатқан кез. Бір күні Ғабит Мүсірепов ұсыныс жасады.

– Бүгін кешке қол бостау екен. Демалыс паркіндегі Пекин ресторанына[1] барып тамақтанайық, реті келсе бильярд ойнармыз.

Сөйтіп, біз, Шәкен Айманов, Ғабит Мүсірепов үшеуміз, Максим Горький паркіне тарттық. Ресторан асты аласа болса да, айналасы ат шаптырым кең зал. Он бес шақты бильярд столы қойылған. Қара-құра жан. Ойнап жүргендер өз алдына, қызығына қарап, өз ойыншыларына іш тартатындар тіпті көп. Әсіресе шеткеріректегі үлкендеу столдың басы ығы-жығы. Ойнап жүргендер – әлдебір теміржолшы жігіт пен жасы жетпістер шамасында болса да, шынардай сындарлы денесін тік ұстайтын, шашы мен мұрты аппақ келген бір сүйкімді шал.

—1914 жылы бильярд ойынынан европалық жарыста бірінші орын алған атақты бильярд столдарының маркері, – деді біреу бізге ақ шашты шалды нұсқап. – Өзара бес жүз сомнан салып ойнап жүр.

– Тең ойнап жүр ме? Әлде ана теміржолшы жігіт фора бере ме?

Сұрағымыз сондай ерсі болды білемін, әлгі адам шықылықтай күлді:

– Фораны Бэйлиске бере ме? Бэйлис теміржолшыдан фора ала ма? Фора алатын болса, Бэйлис онда Бэйлис болатын ба еді?! Қайта фораны анаған өзі беріп жүрген жоқ па?!

– Қанша береді?! – деп сұрадық біз енді Бэйлистің кім екенін біле бермейтінімізді жасыра алмай.

– Столдан жеті, ал өз жанынан жиырма бес ұпай.

– Не бары жетпіс бір ұпайдың жартысын беретін болғаны ма сонда? Қой, бекер шығар?

– Нанбасаңыздар, қараңыздар өздерің...

Иін тіресіп тұрған жұрт арасынан сығалап саңылау тауып, біз де ойынға көз салдық.

Шалдың қолында жіңішкелеу келген қара ала таяқ. Тарсылдатып ұрмайды екен, асықпай көздеп тырс еткізеді. Заказы барып солбаң етіп дорбаға түседі де, сақасы жасырынбақ ойнаған балаша басқа бір шардың тасасына жасырынады. Не болмаса, бортқа барып жабыса қалады. Ана теміржолшы да осал секілді емес. Біздің көзімізше шалды қатарынан екі рет ұтты. Селкеу шыққан шарды қағып түседі. Қоршалап тұрған жұрт арасында гуіл көбейді. Себебі, аздап болса да

---

[1] *Пекин ресторапы ол кезде Горький атындағы демалыс паркінде болатын.*

көзінің бұлдыры бар Бэйлис сақасын басқа шарлармен шатастырып ала береді екен. Шатастырған сайын бес ұпай штраф. Сөйте-сөйте теміржолшы алатын фора қырық-қырық бес ұпайға жетеді. Арғы жағында бір-екі таяқты шар салса, бітіп жатыр.

Бэйлис табиғатында аса сыпайы жан болса керек. Теміржолшының қолып қысып, рақметін айтып, енді ойнамайтынын білдірді. Осы жерде араларына біздің Шәкең киліксін:

– Өзің не қылған ұсақ адамсың... Алдап-сулап, ухит-сухиттап шалдың ақшасын ұтып ала бергенше, бильярдты қалай ойнаудың әдісін үйренбейсің бе одан?!

Теміржолшы шамдана жауап берді:

– Сенің қандай шаруаң бар. Керек болса өзің ойна да ұтыл онда, жаның ашыса.

Осы жерде Ғабит бір қызық ұсыныс жасады:

– Біз үшеуміз Бэйлис үшін бес жүз сомнан мың жарым сом саламыз. Ойнайсыздар. Сізге қойылатъш жалғыз талап – алып жүрген форaңды ала бер. Бірақ сақа үшін штраф сұрамайсың, – деді теміржолшыға. Содан кейін Бэйлиске бұрылды: қорықпай ойнаңыз. Ұтылып қалсаңыз, мың жарым сомның сұрауы жоқ. Зәуде ұта қалсаңыз, ақшамызды қайтарып бересіз.

Бәтуа-бітім осы болды. Біз тамақ ішуге кеттік те, олар ойынға кірісті.

Қытайдың өзімізге таңсық тамақтарынан заказ беріп енді ала бергенімізде, жымия күліп Бэйлис келді.

– Бірінші партияны ұттым...

– Екіншісін де, үшінші-төртіншісін де ұтасыз, – деді Шәкен.

– Айтқанымыз айтқан, ұтылып қалсам, ақшаларын қайтара алмаймын-ау деп қиналмай ойнаңыз, – деп дем беріп жатыр Ғабит ағамыз.

Бэйлис он-он бес минут бізбен бірге отырып, елу грамдай коньяк ішті. Кімдер екенімізді білді. Содан кейін еркін басып қайта кетті.

Арада қанша уақыт өтті, есімде жоқ, әйтеуір, асықпай отырып тамағымызды ішіп, бильярд залына кірсек, Бэйлис қатарынан бесінші партияны ұтып жатыр екен. Теміржолшының ұнжырғасы манағыдай емес, түсіп кеткені соншалық, алтыншы партиядан бас тартты.

Бэйлис жымия күліп ақшамызды қайтарып берді де:

– Мен жетпістен асқан адаммын. Жасыңыз менен көп кіші екен. Түбінде мына қара ала киімді Сізге өсиет етемін, – деді Ғабит Мүсіреповке қарап.

– Рақмет... пейіліңізге. Бірақ жасай беріңіз әлі де. Және ана теміржолшы секілділермен ойнай қалсаңыз, мына біз ұсынған шарттан айнымаңыз, – деді Ғабит.

– Мұндай шарт қоюдың дұрыс екенін енді білдім, – деді ол жымия күліп қоштасарда.

Бэйлис бертінірек келіп жетпісінші жылдарда қайтыс болды. Әрі өмірінің соңғы жылдарын СССР Жазушылар одағындағы бильярд залында маркерлікпен өткізген-ді. Сөйтсе де Мүсіреповке өсиет етілген қара ала кийдің қайда кеткенін Ғабиттің өзі де, басқаларымыз да білмейміз.

Біз көрген Бэйлис шалдардың ішіндегі сырбазы еді...

ЖАНКЕШТІ ЖІГІТ

Ескен Құсайынов – дембелше келген орта бойлы қара жігіт. Талай-талай облыстық сайыстарға түсіп бас бәйгені жеңіп алып жүрген балуан еді. Соғысқа барды. Омырауын ордендер мен медальдарға толтырып аман-есен жеңіспен оралған соң, өзінің туған ауылы – «Суаткөл» колхозында председатель де болып қызмет істеді. Ол кездегі колхоз жағдайы белгілі емес пе: жетпіс-сексен үй. Мың қаралы қой-ешкі. Жүз елу-екі жүз сиыр, жетпіс-сексен жылқы. Әрі кетсе бес-алты жүз гектар егін салады. Солтүстік Қазақстан облысындағы көп колхоздың шама-шарқы осы. Ал «Суаткөл» болса, сол шарықсыздардың бірі. Жоқ бірі дегенім кате. Өзі секілді көнторғай жұпыны колхоздардан «Суаткөлдің» бір артықшылығы бар. Онысы – жерінің көптігі. Басқаларда жиырма-отыз мың гектар жер болса, бұл колхозда екі жүз мың гектар. Өзі қоныс тепкен жерден бастап, Торғайдың жан баспаған ақ селеулі даласына қарай сұғынып кете берер ащылы-тұщылы, шақатты қиырдың бәрі «Суаткөлге» қарайды. Ол кездегі тәртіп бойынша колхоздың мемлекетке берер алым-салық мөлшері жылдық табыс көлемінен емес, жер көлемінен барып шығатын. Жері көптің мемлекетке бермегі де көп. Бос жатқан иен жердің иесі «Суаткөл» – астығы мол шыққан жылдың өзінде де мемлекет қарызынан құтыла алмайтын, бір жылғы қарызы екінші жылға қарыз үстіне қарыз болып қосыла көшіп, борыштың астында жататын сіңірі шыққан қу кедейдің өзі. Елуінші жылы осы секілді келеңсіз жайлар ескеріліп, ұсақ колхоздар бірігіп, ірілене бастады. Немесе совхоз жүйесіне ауысып жатты. Сондай өзгерістерге іліккендердің бірі осы «Суаткөл» еді. Шарқы шағын ауыл Қарағаш пен Есперлі, мен туған ауыл – Аманкелді төртеуі бірігіп Жамбыл атты совхозға айналып, төңірегі қайыңды орман Тоқтыбай көлінің жағасынан жаңа қоныс теуіп жатқан кез. Қазығы жаңа қағыла бастаған совхозға келушілер көп. Олар ақ шаңқай шатырларда тұрады, үй салады. Қолдары босай қалса, Тоқтыбайдың

иек артпасында тұрған «Суаткөл» жағасындағы ауылға серуенге шығады. Мақсаттары – жер көру, ертең осы совхозға қосылғалы жатқан елмен танысу емес, әрине, оңайлау жатқан бірдемелер болса, қағып кету болыпты. Өрістен қайтқан мал ішінен қолына түскен қой-ешкіні көтеріп әкетеді. Көшеде жүрген тауықтарға жем тастап ұстап алады да, мойнын бұрап дорбаға ұрады. Сұрау жоқ, қымсыну да жоқ. «Суаткөл» бекінген болыпты. Бірақ атамзаманнан бері ашық-тесік жатқан ел етек-жеңін қайтіп бірден жиып ала алсын. Қалайда жем бола берген ғой.

Дағдысынан кеш шығып келе жатқан көктемнің ызғырық бір күні екен, ала көбеден тұрып колхоз шаруашылығы ыңғайластырған, содан кейін совхоз орталығынан келген комиссия мүшелеріне тапсырып жатқан кеңсе қағаздарын бірыңғайластырған. Ескен мал өрістен қайтқан сәске тұсында үйіне келген ғой. Шамасы сүт пісірім шаққа көз шырымын алмақ. Етігі мен үстіндегі ауыр киімін шешіп қисая берген екен, бақыра жылап бір әйел кіреді. Үсті-басы сары ала сауыс сүт. Қолы-басы қан.

– Шырағым-ау, не болған саған?

– Ұрып кетті, – демей ме әйел байғұс кемсеңдеп. Сөйтсе оқиға былай екен.

Бұл сепараторға сүтін өткізіп үйіне келе жатса, Тоқтыбай жақтан келген екі жігіт: «Сүтің өзіңде қалады, қаймағыңды бізге бересің!» – дейді.

– Неге сендерге берем? Бірдемелеріңді өткізіп қойып па едіңдер қаймақ беретін?

Сөйткенше болмайды, ана екеуі әйелдің қолынан қаймақты тартып алады да, өзін бір теуіп құлатады. Шелектегі сүт үстіне ақтарылады. Солардың бейбастақтығына қорланған әйел салып ұрып Ескенге келмей ме...

– Күн көруден қалдық қой, түге. Тапа-тал түсте өз үйіңнің қасында арақ ішкен бұзақыларға таланып, көрдік қой көресіні. Еркексіңдер ме, кімсіңдер өздерің? Беттерін қайырмайсыңдар ма көстендетіп қоя бермей?!

Әйел сөзі жанына батқан Ескен киініп далаға шығады. Жаңағы екеу кетпепті. Кетпегені сол, басқа бір үйдің алдында тауық қуып әуре.

– Әй, кімсіңдер өздерің? Не істеп жүрсіңдер?

– Онда сенің не шаруаң бар?

– Неге шаруам болмайды, мен осы ауылдың әзірге бастығымын.

– Сендей бастықтардың көргенбіз талайын. Жаныңның барында тайып тұрғаның жөн.

– Өздерің қалай-қалай сөйлейсіңдер?! Мен бе, елде, сендер ме тайып тұратын?

– Әрине, сен! – деп екеудің бірі Ескенді теуіп жіберген. Ашу буған бастық қолының қалай барып қалғанын өзі де білмейді, жанағыны мұрттай ұшырыпты. Екіншісі келіп тиісе кете ме деп артына қараса, өкшесі жарқ-жұрқ етіп тайып бара жатқанын көреді. Соны байқап мұрттай ұшқанның өзі де зыта жөнеліпті. Әлсіз келіншектің кегін осылай алып берген Ескен көңілі жайланып, әрі әйел алдында абыройын арттырып үйіне келіп қайта жатпай ма! Ойында әлі де болса, бір мызғып алу. Қанша жатты, білмейді, әйтеуір дауыстан оянады:

– Ойбай, тұр, Ескен, қаптап келеді әне! – Айқайлап кірген өз атшысы Жәми екен.

Ескен аласа балшық үйдің кішкене терезесінен көз салса, «Суаткөлдің» арғы қабағынан жиырма шақты адам бері түсіп келеді. Манағы екеуінің ертіп шыққан тобырлары екені айдан анық. Мұны өлтірмекке келе жатыр. Алғашқы келген ой осы. Шынында да жиырмасы жиырма рет тепкен күннің өзінде де, Ескенде не жан қалады?

– Жәке, бұлардан қашып құтылу жоқ енді маған. Қайтсең де торы бестіні тақымыма тигіз, – дейді ғой Ескен Жәмиге.

Майданда болып, кемтар аяқпен оралған Жәми председательдің осы төңіректе дүлдүлдігімен даңқы шыққан торы атына жүгіреді. Бір сұмдықтың жақындап келе жатқанын сезіп балалар жылай бастайды.

– Өлсек біз өлейік, қаш Ескен, көзіне түспе аналардың! – деп әйелі зарлайды.

– Қашқанда қайда барамын? Олар бәрібір қоймайды. Одан да торы бестіні тез жеткізе көр деп Жәмидің тілеуін тіле.

– Әне, анау үйдің алдында бір ат байлаулы тұр ғой, соған мінсейші, келіп қалды ғой мыналар.

– Жауда қалдырар топырыш емес пе, оған мінгенде не қайрат көрсете аламын, – деп Ескен баспайды.

Сөйтіп, жүгенін сыпырып далаға жіберген торы атты ұстап әкелгенше, біршама уақыт өтіпті. Айқайлап шу көтеріп, дуылдасып келе жатқан қомақты тобыр мұның үйіне жақындай берген... Ескен үлкен қақпаның баспасын салыпты да, темір күректің басын қағып тастап, келдегін қолына алған. Бар қаруы сол ғана. Қайтсе де жастығын ала жығылу.

Тобырдың алды үйге жетіп, айқайлай бастайды.

– Жаныңның барында аш қақпаны!..

– Ашпасаң сындырамыз!..

– Үйіне өрт қоямыз.

– Бала-шағаңды, әйеліңе дейін қырып тастаймыз!.. Осы кезде үйден жүгіріп шыққан әйелі Жәмидің терезе алдынан өткенін,

қораның сырт жағындағы кішкене қақпаға келсін дегенін хабарлаған. Ұрып, тепкілеп, иықтарымен итеріп сындырып қиратар халге жеткізе бастаған қора дарбазасын жайына қалдырған Ескен жүгіріп барып, сыртқы қақпаны аша бергенде, торы атқа мінген Жәми мен мұның арасына екі жігіт түсе қалыпты. Аттылы адамды көріп осы бетті аңдығандар болса керек. Алдымен ұмтылғанын Ескен келдекпен бастан періп, жалп еткізген, одан кейінгісін келдектің қаламымен ішінен сұғып құлатыпты. Сөйтіп, торы атына қолы жеткен ғой. Колхоз басқармасының мәпелеп бағып, жаратып мініп жүрген қарулы торысына қарғып мінген Ескен, енді келсең-кел деп ойнақтап шыға келмей ме! Көзі қора айналып қашып бара жатқан біреуге түскен екен, қуып жетіп торының төсімен соғып құлатады да, таптап кетеді. Содан кейін қақпаға үймелегендерге айқай салады:

– Не істейтін едіңдер? Мен, міне, мындамын! Жаңағы дүлей тобыр осылай қарай лап қойғанда Ескен торыны тебініп қалып соқталы аттың кеудесімен ортасын қақ жарып бір өтеді. Қайырыла шапқанда ат тұяғына ілігіп мертігіп жатқан екеу-үшеуге көзі түскен. Еңгезердей біреуі мұның шылбырына жармасқан екен, бала кезінен ат құлағында ойнап өскен Ескен қарулы қолымен жаурынынан сарт еткізіп, қапсыра ұстап, басын тақымына басып сүйрете жөнеледі.

Оқ бойы жерге шауып барып аяғын жазса, қылқына бастаған жаңағы сылқ ете қалған. Қайырыла шапқан Ескеннің көзі топтан жырыла шығып ұмтылып келе жатқан тағы бір қасқа бас дәуге түсіпті. Саусақтарын тарбитып, құлашты қолын кең жайып, мысық табандап келеді екен. Шамасы, аттан аударып түсірмек. Жұлқына шапқан ат екпінімен ұлғая, күшейіп барып дәл тиген келдек соққысы қойсын ба, мұнысы да қылжаң ете қалыпты. Бұл, тегі, «атамандарының» бірі болса керек, өйткені, осы қасқа бас құлаған соң, қалғандары тырақайлап қаша жөнелген. Осы жағдай көзіне қан толып кеткен Ескенге әл беріп жіберген ғой. Іс-әрекет қимылға кеңістік-мүмкіндік алған жігіт, енді қашқандарды біртіндеп қуып жетіп баудай түсіре беріпті. Соққыға жығылмаған бірі жоқ. Қашқандардың ең соңғысы «Суаткөлдің» арғы қабағына жетіп қалған екен, қан майданды көріп құтырынып алған торы ат қойсын ба, Ескен оны да Тоқтыбай көліне жеткізбей қуып жеткен де, жайратып тастаған... Өтірік-шынын кім білсін: «Суаткөлге» қарай енді қайтып аяқ баспайын, ағатай, өлтірмеңізші» деп жалыныпты деседі, бірақ өз басын бәйгеге тігіп, әйелі мен бала-шағасының өмірін оққа байлап, ойран салып жүрген жігіт, ол жалбарынышты естіді дейсің бе?! Ести қалса, мағынасын түсінбеуі де мүмкін. Әйтеуір ауыр соққыға жығылып, қатты жараланғандардың бірі – сол жігіт...

...Осы оқиғадан кейін бір айдан соң, мен туған аулыма бардым. Жұрт аузында жиырма бір жігітке қарсы шапқан – Ескен ерлігі. Жараланбаған бірі жоқ.

Қасыма милициядан кісі ертіп, ауруханаға барып, «Суаткөл» айқасына қатысқандардың екеу-үшеуімен тілдескенім де бар. Қандай сұрақ қойсам да, бастарын төмен салып, қипыжықтап теріс айнала береді. Мардымды жауап жоқ. Қан-жоса болып отырғанымен: «Ескен мені ұрып кетті. Ескеннен таяқ жедім», – деп бірі шағым жасамайды. Қипыжықтап теріс айнала беретіндері де содан болса керек.

Мен Петропавл қаласының түрмесінде Ескеннің өзімен де жолығыстым. Сәл таралып, бозаң тартқаны болмаса, жиырма бір адаммен жекпе-жек шыққан батырдың көңілі сондай тетік.

– Айыпты болсам, кандай жазасын да көтеремін, – деді сергек дауыспен.

Бірақ өткен оқиғаның көп жайлары есінде жоқ. Айта беретіні – торы бестісі. Қарсы келгенді құлағын жымитып тістеп, кеудесімен жапырып, жығылып жатқандарды қашаулап басыпты. Сөйтіп, басына қатер төнген иесіне көмектесіпті жануар.

– Көрер жарығым, татар дәм-тұзымның таусылмағаны шығар... – деп Ескен торы ат жөнінде кемсеңдей айтты. – Жығылсаң «Сиыр мүйізін төсейді, жылқы жалын төсейді» деген нақыл бар. Бекер айтылмаған нақыл. Өйткені, жылқы баласы көкпар, сайыс, бәйгелерде жығылып жатқан адамның бірін баспайды, қайтсе де қарғып өтеді. Ал мына жерде жануар ата-тегінің сол қасиетінен айнып, жығылғандарды таптап жапырып жүріпті...

Қоштасар сәтте Ескен қайратқа мінген секілді болды:

– Өз бетіммен барып ешкімге де тиіскен жоқпын. Менің ісім ерлік емес, бас арашалау ғана. Советтік әділ заң ақты-қарасын тексерер. Қылмысым болса, амал не, көтеремін де, – деді тағы да қолымды қысып. Басқа түк айтқан жоқ.

КСРО Жоғарғы соты пленумының қаулысында мынадай пункттер бар екен:

«Право на необходимую оборону является одной из важных гарантий реализации конституционных прав и обязанностей граждан по защите от общественно опасных посягательств интересов Советского государства и общества, социалистической собственности, общественного порядка, жизни, здоровья, чести и достоинства советских людей.

...граждане имеют право на применение активных мер при защите от общественно опасного посягательства путем причинения посягающему вреда, независимо от наличии у них возможности спастись нападения.

...состояние необходимой обороны возникает не только в самый момент общественно опасного посягательства, но и при наличии реальной угрозы нападения. Состояние необходимой обороны может иметь и тогда, когда защита последовала непосредственно за актом хотя бы и оконченного посягательства, но по обстоятельствам дела для оборонявшегося не был ясен момент его окончания... Суды должны учитывать не только соответствие или несоответствие средств защиты и нападения, но и характер опасности, угрожающей оборонявшемуся, его силы и возможности по отражению посягательства...»

Бұл қаулы «Суаткөл» оқиғасынан көп жыл кейін 1984 жылдың он алтыншы августы күні алынған. Бірақ осында барынша айқын да бүкпесіз айтылған шындық пен әділдік рухы сол кездің өзінде де өмір бар жерде, қым-қиғаш адам қатынастары бар жерде қалықтап ұшып, заң әділдігін жоқтаушы әділ қазылардың көкірегінде сара жол болып сайрап жатқан болса керек... Ескен үш айдан кейін тұтқыннан босап, құлан таза ақталып шықты.

«Суаткөл» қазір Жамбылдан бөлініп шығып, өз алдына отау тіккен жаңа совхоздың орталығы. Жыл сайын өсіп, өркен жайып келе жатқан жаңа ауыл. Баяғы жоқшылық пен кедейшілік келмеске кеткен. Ендігі ауыл азаматтары – «Суаткөл» оқиғасы кезінде немесе сол оқиғадан кейін туғандар. Ескен ерлігі оларға жай ертегі секілді, бірі білсе, енді бірінің хабарында да жоқ. Бас-аяғы жетпіс-сексен үйден құралған осы ауылдың жүз елуден астам азаматы майданға аттаныпты. Солардың жүзден астам боздағы от басына қайтып оралмаған. Әзірге жалғыз-ақ көшеден тұратын осы бір шағын қыстақтың ортасында бойын көкке созып құлпытас тұр. Жаңағы майданда қаза болған ата, әке, ағаларға арналған қазіргі ұрпақ алғысы. Әрине, ол тізімнің ішінде Ескен есімді жігіт жоқ. Майданға солдат болып барып, офицер болып оралған Ескен соғыстан кейінгі өмір тауқыметінің талайын басынан кешіріп барып, өз ажалынан қаза болған.

Мен білетін Ескен адал да таза, еңбеккор да момын, қой аузынан шөп алмастың өзі еді. Бірақ майданда болсын, мейлі бейбіт еңбекте болсын намысын қолдан бермеген асыл азамат.

Ел ішіндегі намысқой, жоқшы жігіттер жиналып, ел атынан белгі қоямыз деп қаракет жасар болса, Ескен оған татитын ағалары...

АҚЫН МЕН ҚАЙЫРШЫ

Майданнан Совет Армиясының офицері болып оралған менің бір досым соғыстан кейінгі жылдарда журналда істеді. Екеуміздің танысып, достасып кеткеніміз де сол кез. Бірге жүреміз, бірге тұрамыз. Не көп бізде? Арман көп. Ақын болсақ дейміз. Жазушы болсақ дейміз. Әрине, арман жетегінде салақтап бос жүрмейміз. Роман жазсақ деп қиялдаймыз. Шіркін, ақын атансақ, жазушы атансақ, Жазушылар одағына мүше болсақ деп емешеміз үзіледі.

Бір күні екеуміз, анау болсақ, мынау болсақ – деп көкшін базардың төңірегінде Максим Горький көшесімен жай басып келе жаттық. Ерсең-қарсаң ағылып жатқан жұрт. Анадай жердегі тал түбінде бір қайыршы отыр. Алдында жаюлы қалпағы. Өткен-кеткенге қолын жаяды:

– Шиеттей балаларым бар еді, қайыр-садақаңыздан қағажу қалдыра көрмеңізші...

Біреу қарамай өтеді. Біреу: «жұрттан ақша жинап арақ ішеді, сол үшін отыр», – деп, күңкілдеп өтеді. Сыңғыр еткізіп бақыр тастайтындар да бар. Ағаш аяғына мініп алып тепеңдеп отырған қайыршыға біз де жақындай бердік. Сол кезде жарықшағы көп барлыққан дауыс шықты:

– Будь великим поэтом, дай мне пять копеек!

Досым шалқалап тұра қалды да, пиджагінің ішкі қалтасынан жиырма бес сомды суырып алып, қайыршының қалпағына тастады. Ертеден қара кешке дейін отырса да түсіне енбейтін мол дүниені сол сәтінде қағып алып қалтасына ұрған қайыршы маңдайын жерге соғып шұлғып жатыр:

– Жақсылығың Құдайдан қайтсын. Балаларыңның игілігін көр! Ақындардың ақыны, данышпаны бол!

– Өй, жындымысың, не істеп жатырсың? Бір сом берсең де жететін еді ғой бес тиын сұраған қайыршыға, – дедім жиырма бес сомға жаным удай ашып.

Әлгі екі арада арманның қанатына мініп алған досым аспанға қарайды.

– Мұның аузына мынадай сөзді Құдай салып тұр . Әйтпесе, менің өлең жазатынымды қайдан біледі?! – деп болашақтағы ұлы ақыным болмайды.

Арада үш-төрт жыл өтті. Досымның тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көрді. Ақын деген атқа ие болып, жұртқа таныла бастады. СССР Жазушылар одағына мүшелікке өтті. Тоқсан ауыз сөздің түйіні – ұлы – деген жалғыз ғана анықтамасы болмаса, қайыршы айтқан тілектің бәрі де жүзеге асты.

Мен Қарағандыда болып, ол Алматыда қалып көптен бері кездеспеген ескі достар жолымыз түсіп, тағы да көкшін базардың төңірегіндегі Максим Горький көшесімен баяғыша жүрмейміз бе... Баяғы қайыршы баяғы көк талдың түбінде денесін ағаш аяғына артып, баяғыша қолын созып отырмай ма... Біз өте бердік... Баяғы жарықшағы мол барлыққан даусы саңқ етті:

– Будь великим поэтом, дай мне пять копеек...

Мен баяғы қалпаққа бес тиын тастадым. Ал досым болса, қолын бір сілтеді де, ілгерілеп кетті.

Тегі, ұлылықтан менің әлі де дәмем бар да, ал болып алған ақыным күдерін үзсе керек.

«... Болғанға дейін тілеуіңді ел де тілейді, өзің де тілейсің. Болғаннан кейін өзің ғана тілейсің», – деп данышпан Абай тегін айтпаған-ау, сірә...

КҮПІРЛІК

Бұдан біраз жыл бұрын шалғай ауылда тұратын жас талапкерден хат алдым. Реніштi хат. Бәйге алған повесі альманахқа басылмағанын жазыпты. Бәйге береді де, баспайтыны қалай? Ренжімегенде қайтерсің. Аяңдап «Жалын» альманағының редакциясына келейін. Редакторы жоқ екен. Редактордың орынбасары аласа бойлы, талдырмаш жігіт отыр. Сырттай таныспын. Төлен Әбдіков – проза жазатын жастардың бірі. Бірақ жазушылығын да, кісілігін де біле бермеймін. Ол да мені біліп жарытып жатпайтын болса керек. Онысын кездесе қалғанда көңілі түссе амандасып, көңілі түспесе теріс айналып кете беретінінен талай-талай байқайтынмын.

...Мен сөйтіп, «Жалын» альманағының бас редакторының орынбасары Төлен Әбдіковтың қабылдауындамын. Үлкен кісі келді-ау деп орнынан тұрмайды. Отырыңыз, – деп орындық ұсынып ізет көрсетпейді. – «Не жұмыспен келдіңіз?» – «Жұмысым өзің секілді бір жас жазушының шаруасы». – «Ия, құлағым сізде. Ол не шаруа болды екен?» – «Пәлен деген жігіт повесіне бәйге алды ма?» – «Ия, алған». – «Бәйге берсеңіздер, жаман шығарма деп бермеген боларсыңдар?..» – «Әлбетте». – «Әлбетте болса, бәйге берген шығарманы енді альманахтарыңа неліктен баспайсыңдар?» – «Бәйгеге іліккен шығармалардың бәрін бірдей баса алмаймыз». – «Неге?» – «Екі айда бір-ақ шығатын альманахтың мүмкіндігі жоқ». – «Сонда қалай, бәйге берген шығармалардың өзін де іріктеп басасыңдар ма?» – «Әлбетте». – «Ал бәйге алмаған шығармаларды ше?» – «Оларды да жариялап тұрамыз». – «Олай болса, ең алдымен, жүлделі шығармалардан құтылып алмайсыздар ма?» – «Бәрін бірдей

баспаймыз деп жаңа ғана айттым ғой сізге». Төленім тыжырына жауап берді. – «Принцип қайда сонда?» – «Альманахтың мүмкіндігі жоқ демедім бе?» Біз, сөйтіп, манағы сұрақтарды қайта бастап, манағы жауаптарды қайтарып, екінші айналымға кеттік. Қалай айтсам да көнбейді. – «Бәйге алса, қайтеміз, ала берсін, баса алмаймыз». – Сөздің тоқ етері осы.

Шынымды айтсам, мен мына жас жігітпен тәжікелесемін деп ештеңенің ығы-жөнін таба алмай шаршап та, ренжіп те шықтым. Не істеу керек? Үлкен адамға дөкір жауап беріп отырған мына баланың сазайын қалай тарттырсам екен? Жоқ жерде намысы мұқалған мықтыңның ішкі есебі, міне, қайда жатыр десейші?! Мен Төлен Әбдіковтің шығармаларын іздедім. Оқиын да өзінен үлкен жазушымен қалай сөйлесу керек екенін көрсетейін мен оған... Сөйтіп, болмай жатып бола қалған кекірттің әуселесін басайын бір...

Осындай пендешілікке бой алдырып жүргенде, қолыма Төленнің сол өзі басқарып отырған альманахта жарияланған «Оң қол» атты әңгімесі түссін. Құдай берді. Өзі қол қойып отырған альманахта өз әңгімесі... Ырымшылдықтың, жүз жыртпастықтың осыдан артық үлгісін қайдан таппақсың?!

«Оң қолды» оқып жатырмын... Олай қозғаймын, былай қозғаймын. Қозғалмайды. Жоқ кітап емес. Төленнің өзі қозғалмайды. Қозғалмайды емес-ау, қайтсе де қалпақтай түсірем деген мықтыңның өзі – мына мен қозғалта алмаймын. Он алты, он жетілердегі жас қыз. Сондай көрікті, үріп ауызға салғандай сұлу да тартымды қыз. Оған жігіттердің бәрі ғашық. Ынтығып танысады да, біраздан соң басылып қала берді. Себебі, Алма – ауру қыз. Ауру болғанда науқасының түрі қызық: ұйықтап бара жатса оң қолы шап етіп, өз кеңірдегінен ала түседі де қылқындыра бастайды. Қыз болса, тұншығып өліп бара жатады. Жан дәрмен дегенде сол қолы көтеріліп оң қолымен сайысқа түседі. Жеңсе, жеңеді. Жеңіліп бара жатса қыз бақырып айғай салады. Көмекке көлденең адамдар келіп оң қолды кеңірдектен босатып алады, әйтеуір. Оң қолынан қорыққан қызда ұйқы-күлкі жоқ. Үнемі түн күзетеді. Ауруханада да жағдай осы. Қыз қасында қайтсе де біреу отыру керек.

Бұл не? Фантастика ма? Фантастика дегіңіз келсе, деңіз. Бірақ адам жүрегінде жақсылық пен жаманшылықтың үнемі тайталасып жүретіні өтірік емес қой. Бір әзәзіл сезім әлдебір ұят нәрсеге итермелесе, ендігі бір тазалық сезімің мен ар-ұжданың соған қарсы бой көтермей ме?! Олай болса, Төлен айтып отырған мәселе өмірде бар құбылыс. Оқшаулығы – әңгіменің формасы ғана. Ал жас жазушы бұрынғы жұрт шиырлап кеткен ізге түспей, ізденетін болса, өзінше жаңа түр тапса, оның несі айып? Айып емес, қайта ғанибет демейсің бе?

Жер бетінде алтыннан да қымбат бір асыл металл бар. Оның аты – платина. Саф күйінде көне заманнан бері белгілі болғанымен, платинаны тұңғыш рет өндірістік жолмен ашқан адам француз ғалымы А. Сент-Клер Девиль екен. Ол 1859 жылы екі шаршы дециметр платинаны үстелге қойған да бір досына: «Көтеріп көрші», – депті. Көтермек түгіл орнынан жылжыта алмаған досы «Шегелеп тастаған металыңды қалай көтеремін?! Мазақтауыңа жол болсын!» – деп ашуланған екен деседі. Мен Девильдің досына ұқсап, Әбдіковті қозғалта алмай пұшайман болғаным. Жоқ, пұшайман болдым дегенім дәл емес. Шынтуайтқа келетін болсақ, Төленнің оң қолымен сол қолы төбелесіп жаткан ана ауру қызына ұқсап кетіп тұрмын ғой. Бірақ екінің бірінің басында кездесетін осы бір шамшылдық пен кіділік, менше неге болмайды деген өзімшілдік секілді қатерлі дерттен мені айықтырып алған дауа – «Оң қол» әнгімесінің өзі. Дәлірек айтсам, Төлен Әбдіков бойындағы баяу болса да айқын ашылып келе жатқан жазушылық талант.

Ал талантқа бас имеу – ақымақтардың ғана үлесі болмақ.

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІ

Ілияс Омаров – партия, совет қызметкерлерінің ішінде әдебиет пен өнерге жақын жүретін, жаны ашығыш қайраткер еді. Жай жақын жүрмейтін, жаңа туындыларға құлағы түрік, оқыған дүниелері туралы ой-пікірін ортаға сала жүретін. Әлі ешкімге танылмаған жас азамат Қарағандыда жүріп «Болашаққа жол» атты роман жазып, Алматыға алып келсе, сол романды астанада біріншінің бірі болып оқып, пікір айтқан адам Ілияс болса, мен бұл оқиғаны тегін дей алмаймын. Ілияс қай қызметте жүрсе де, кездесе қалғанда: «Не жазып жатырсың?» – деп сұрайтын. Біткен туындың болса, оқып шығуға, пікір айтуға дайын тұратынды.

Мен 1967 жылы «Әсия жағалар» деген пьеса жаздым. Сол туындымды Қазақ ССР Мәдениет министрлігінің Репертуар коллегиясына әкеле жатыр едім, қаға берісте есік алдында министрдің өзі жолығыса кеткені.

– Пьеса жазып жүр деп естіп едім, қалай, бітіре алатынсың ба? – деп сұрады Ілияс.

– Бітірген секілдімін. Коллегияның сарасына салайын деп әкеле жатырмын.

– Ендеше маған бер. Оқып шығып, жігіттерге берермін, – деді министр.

Арада бес-алты күн өтті. Телефон шылдырады. Көтерсем, Мәдениет министрінің қабылдау бөлмесінен:

– Уақыты болса, пәлен сағатқа Ілияс Омарұлы келсін деп өтініш жасап еді...

Министрдің өзі шақырып жатса, әрі шаруасы мен жазған шығарма туралы болса, неге уақытым жоқ?! Мерзімді сағатында жетіп барайын.

Пьесамды Ілияс оқып шығыпты. Пікірі жақсы. Бірақ ескертпелері де бар екен. Соны айтпақшы.

– Қош, құлағым сізде, Ілеке.

– Ендігі бір ескертпем пьесадағы әйел образдары туралы, – деді Ілияс біраз ескертпелерін санап келіп. – Әйелдерің ынжықтау екен. Олар күрестің адамдары емес. Тағдыр салды, мен көндімнің өкілдері.

Мен болсам министрдің бұл пікірімен келіспейтін секілдімін.

– Көнбістік пен момындық, қайда болсын құрбандылыққа дайын тұрушылық, үлкеннің алдын кесіп өтпеу, суырылып шығып сөйлемеу қазақ әйеліне тән қасиет емес пе...

Мұның бәрі сынық мінез, тәлім-тәрбиенің нышаны. Бірақ қазақ әйелі намысын қолдан бермеген. Ынжықтықтан құрбан болу бар да, намыстың құрбаны болу бір басқа. Бұл ездік пен ерлік мәселелері. Қытайға барған сапарымда сондағы қазақтардың аузынан мынадай әңгіме естідім: «Бір момын шаруа дүние салайын деп жатып әйеліне риза бол, деп, екі рет қайталапты. Сонда әйел қара салғалы отырса да, шаршы топтың алдында кетіп бара жатқан сөзді жібермеген: «Не болмаса қару асынып барып жауға шаппадың, не болмаса тон киіп тауға барып отын әкелмедің. Не ісіңе риза болмақпын? Бақұл бол деп айт. Бақұл бол де!» – депті. Бізден талай көш артта қалған Қытайдағы қазақ әйелдері осындай болса, өз топырағымызда жаралып, тәлім-тәрбие алып жатқан әйелдерімізді ынжық етіп көрсетудің орны жоқ.

Білгір де пікірлі Ілиястың осы сөзінен кейін мен пьесамды қайта қарап, ондағы әйел образын басқаша сомдадым.

Шығарма соңында арманшыл Зәринаның өз төңірегіндегі надандық пен күйкі тірлікке шыдай алмай безіп кетуі – сол Ілияс пікірінің жемісі.

АТ БЕРМЕЙМІН – АКТ

Төпеннің Шорасы келісті келген қара мұрт кісі еді. Өсек-аяң, қақ-соқпен айналыспас біртоғаның өзі. Жалғыз міні – аққабақтау, тез ашуланатын да, қас-қағымда жайылып қалады. Шора қара жұмысқа да икемсіз. Өйткені, жиырмасыншы жылдардағы тікаяқтардың бірі. Сауаты жоқ, сөйтсе де сот қызметін атқарған, жүре бара ауылдық

кеңестің председателі де болған. Ол заман өтіп кетті. Жаңа заман жаңа талаптар қойып, Шора секілділер жағаға қарай толқын айдаған салындыға ұксап, бір жұмыстан екінші жұмысқа ауысып, ақыры колхоз шаруашылығында әр нәрсенің басын шалып ер-қара болып жүрген шағы. Мен бала болсам да ойға қаламын: «Алды бар да арты жоқ, сауатсыз Шора қалайша сот құрды? Қалайша ел басқарды?» Әрине, бұл сұрақтарды ретін тауып шамына тимейтін сақтықпен Шораның өзіне қоямын ғой. Ақ көңіл Шора өткен күнді еске алады да, кеңкілдеп күледі.

– Несін сұрайсың, талай қызықтар болды ғой...

– Қандай қызықтар? – деп мен болсам ынтыға түсем. Шора айтқан бірінші қызық әңгіме: «Үлкен сот болды.

Қылмыскерлер – өкіметтен малын жасырғандар. Ұзын саны жиырма шақты. Мәжіліс төрт күнге созылды. Қасымда сауатты жігіттер бар. Солар маған кімге қандай сұрақ қоюымды үйретеді. Отырыс аяқталғаннан кейін қай қылмыс қай статьяға жататынын айтады. Мен, тегі, ақпа құлақ болмасам керек. Естігендерімді қағып аламын да, сұрақты боратып қоямын. Ара-арасында статьяларға сілтеме жасаймын. Бесінші күні мәжіліс аяқталды. Оқып тұрған болып үкімді жатқа соғып жатырмын ғой пәленше жылдың пәлен айының пәленшесі күні. Қазақ автономиялық республикасының атынан үкім етемін. Өкіметтен малын жасырып, бас пайдасын көздегені үшін, мына азаматтар қылмысты деп танылсын. Пәленшеге он жыл. Түгеншеге он жыл. Пәленге он жыл. Түгенге он жыл. Он жылдан кемі жоқ.

Мен үкімді «оқып» болдым. Сот мәжілісі жабылды деп жариялады. Сол кезде біреу қол көтерді.

– Менің атымды атамадың ғой, мен қайда қалдым? Жатқа соғып ұмытып кетсем керек. Қағазға қайта қараған болдым да: «Сау сиырдың жапасы емессің, саған да он жыл», – дедім.

Әліпті таяқ деп білмейтінімді отырғандардың көбі сезетін болса керек. Зал ішін күлкі кернеді. Оған қарамадым: «Сотталған азаматтарды залдан әкетіңдер», – деп милиция бастығына жарлық бердім.

Шора осыны айтты да, сылқылдай күліп біраз отырды. Содан кейін есін жиғандай болып, салмақты бір қалыпқа келді де:

– Шындап келгенде, күлетін мұнда түк те жоқ. Қайта қасірет қой. Сауатсыздықтың, кеудеге нан пісіргіш надандықтың қасіреті, – деп томсара отырып қалды.

Шора айтқан, екінші қызық әңгіме: «Ауылнай болып жүрген кезім. Қасымда хатшым бар. Бір қат шаруамен жол жүріп бара жатып, Әлтидің үйіне келіп түстім. Кәдімгі Сәбит Мұқанов кітабында жиі айтылатын атақты бай Әлти. Бұл ұлы кәмпескенің алды болатын.

Бар мал-мүлкінің кәмпескеленетініне көзі жеткен ол, бұдан жаман енді не істейсіңдер дей ме, әйтеуір, ауылнай келді деп басын да көтермеді. Лау сұрасақ, бермейді. «Үкіметтің маңызды шаруасымен кетіп барамын. Кешіксем, басым кетеді», – деп қорқытсам, миына кірмейді. Ыза болғаным сондай, хатшыма әкті жаса деп бұйырдым. Хатшы отыра қалды да, жаза бастады.

– Ал оқы енді, мына Кеңес үкіметіне жұлдызы қарсы, ниеті бұзық, байдың өзі естісін.

– Әкті. 1927 жылы, жұлдыздың пәлені күні өкіметтің қат шаруасымен кетіп бара жатып, Әлти үйіне түстік... Лау сұрасақ, ниеті жаман бай...

– Тоқтай тұр. Әктің не? – деймін хатшымның жазғанына риза болмай.

– Әкті деген әкті.

– Құр әкті деген бола ма екен. Ат бермеймін... Әкті, – деп жаз бұл итті сөйтіп құрту керек, – деп бұйырамын.

Шора тағы сылқылдай күлді.

– Ойым Әлтиді табанда құртып жібермекпін ғой. Ол үшін құр әкті дегеннің түк қауқары жоқ. Ат бермеймін... Әкті! Міне, Әлтиді сеспей қатыратын сөз қайда!? Басымыздан осындай да қызықтар өткен, шырағым, – деп Шора әңгімесін аяқтады.

БАСТЫҚ МІНЕЗ

Қазір Алматы медицина институтының бір кафедрасын басқаратын оташы-ғалым Әлмағанбет Дайыров көптен көңілдес кісім. Көңіл жақындығы оның Ақтөбеден Алматыға көшіп келіп, Төртінші бас басқарманың қарамағындағы ауруханаға бас дәрігер болып тағайындалған сонау алпысыншы жылдардың орта тұсында-ақ басталған-ды. Әлмағанбет сырт сыпай, сіз, біздің адамы. Ия, ия, сырт көзге ғана. Бір жолы шын мінезін басқаны былай қойғанда, маған да танытып жібергені. Біздің қадірлі бір жолдасымыз әйелі екеуі машина қақтығысына душар болып ауруханаға түсті. Әрине, ондайда көңіл сұрап келушілер көп. Мен де бардым. Сол күнгі күзетте көптен бері осы ауруханада істейтін, бәрімізге таныс, Нина Павловна деген әйел екен. Таныс болса да қинала-қинала жіберді.

– Бас дәрігер рұқсат етпейді. Жарлығы солай. Ұзақ отырып қала көрмеңіз. Бастық көрсе ұрсады, – деп ескертті Нина.

– Бастығыңыз Әлмағанбет пе, ол болса, бір ретін жасармыз, – деп мен Дайыровпен көңілдес екенімді танытып, беті бері қарай бастаған жолдасқа кірдім де шықтым. Сол кезде дәлізбен бері салып

келе жатқан Әлмағанбетке көзім түсті. Сары кісіңіз мені көріп қып-қызыл болып жүре берді. Амандық-саулық сұрасу деген қайда, далада қалды. Нина Павловнаға дүрсе қоя бермесі бар емес пе! Қазір барып жарлық шығарып жұмыстан қуамын дегенге дейін барғаны.

– Кінәлі ол емес, байқатпай кіріп кеткен менмін. Нина Павловнаның жазығы жоқ, – деп ара түссем, құлақ салмайды.

Несін жасырайын, танымайтын адам болса, бір сәрі. Танымасын сыйламастың керін жасады-ау мына жазған деп, кете берер едің ғой онда. Ал күнде кездесіп жүретін, әзіл-қалжыңымыз жарасқан. Әлмағанбетке не болды? Шыдамай бара жатса мен кеткен соң ұрысса да жетпейтін бе еді?

Басынғаны ма? Қай жосықсыздығы? – Осындай ренішпен кеттім. Бірақ ат құйрығын үзісіп кеткен жоқпыз. Күні бүгінге дейін кездесе қалсақ амандығымыз түзу. Тұрғылас жандар болғандығымыздан ба, әзіл-күлкіміз де сондай жарасты. Мен бірде оған:

– Әлмағанбет, сен түзеле бастаған екенсің. Баяғы бастық кезіндегі мінезіңнің бірі жоқ, сол орныңа қайта апарып қояр ма еді өзіңді, – дедім ойынды-шынын араластырып. – Нина Павловнаны ғана емес, оған қоса мені де жерге тығып жібере жаздағаның есімнен кетпейді.

– Ұмытпаған екенсің ғой, – деп Әлмағанбет күлді. – Бірақ қателесіп отырсың. Түзелген түгім де жоқ. Бастық болып бара қалсам, сол мінезімді қайта көретін боласың.

– Қазір неге оңдай емессің?

– Сен баланың сұрағын қойма маған. Мінез деген кресломен бірге келеді. Соны біл, – деп Әлмағанбет жымия күлді.

Әлмағанбет сөзінде жан бар ма деп шамалаймын.

СӨЗДІҢ НҰРЫ

1982 жылы қараша айының орта тұсында Шымкент облысын аралағаным бар. Сол сапарда Жетісайда Оразқожамен кездестім.

Оразқожа – орта бойлы, талдырмаш келген, ақ өңді жігіт. Сөзі де, өзі де сондай сыпайы. Ол менің көңілімді өнерімен аударды: домбыра тартады, ән салады. Қоңыр даусымен бипаздап отырып соқталы жырларды айтады. Жай қара сөзіңе де сондай шебер.

Оразқожа бір отырыста мынадай бір қызық ой тастады:

– Үй толы жан болса, солардың әрқайсысының сол үйде отырар өз орны бар. Біреу төрдің қақ басында, біреу одан кейін... енді біреу есік көзінде дегендей. Бір кереметі, сөздің де сөйлем ішінде алатын өз орны болады. Сол ерекшелікті ескермеген жыршы мен жырау,

ақындарымыздың қайсысы болмасын табысқа жете алмақ емес. Мәселен, осы төңіректе аты шыққан Жұманазарұлы Молда-Мұса жырау былай депті:

...Қалы кілем...
Мұса жолдас болыпты Әліменен... –

Жыраудың осы айтқанын шала ұққан біреу:

...Қалы кілем...
Әлі жолдас болыпты Мұсаменен...

деген ғой. Мұса жырындағы бұл жолдарды жақсы білетіндер:

– Әй, олай емес еді ғой, қате айтып отырсың демей ме. Сонда әлгі байғұс таласа кетіпті:

– Қалы кілемі, Әлісі, Мұсасы... Бәрі де бар. Қай жерін өзгерттім? Қай сөзіне қиянат жасадым? Өзіңнің былжыратып отырғаның не?

Сөз орнын тапса, төңірегіне нұрын шашып тұрады. Ал орнын таппаса, төңірегіндегі жарқырап тұрғандардың өзіне де көлеңкесін түсіріп көмескілендіріп жіберерін бекер дей алмайсың ғой.

Шаман келсе, өз өрныңды тауып төңірегіңе нұрыңды шашып жүргеннен артық не бақыт бар өмірде?!

МЕНІҢ АЛШЫМ...

Алшымның әманда оңынан түсе бермейтінін мен өзім жақсы білемін. Әсіресе пәтер мәселесінде көпке дейін ісімнің оңға баспағанын жасыра алмаймын. Төрт балам бар, алты жанбыз. Төрт жыл бойы үш бөлмелі үйде тұрдық. Үш бөлмелі? Үш бөлме деген аты ғана. Шынтуайтқа келгенде, бөлмелері аяғынды шындап созсаң, табалдырықтан шығып жатар үйшік қана.

1964 жылы Қазақстан Жазушылар одағының үйі бітті. Дәмелілердің бірі болып төрт бөлмелі үй сұрап арыз бермеймін бе... Жазушылар одағының председателі Ғабит ағамыз:

– Үш бөлмелі пәтер болмаса, төрт бөлмеден дәметпе, – деді. Сөзі Қарабайдың: айттым бітті, кестім үзілдісі. Талай-талай дастарқанын жайып, шын мағынасында келіні болып ақ дәмін сыйлаған жұбайым маған көнбей қайын ағасының алдына барып, ол да мұқалып қайтты. «Төрт бөлмелі пәтерді анау алып жатыр, мынау алып жатыр... мен солардан кем бе едім?» – деген әлсіздікке барып несіне бой алдырайын, тура барып іс тындыра алмайтыныма көзім жеткен соң, өкпесі бар көңіліммен:

– Олай болса ана екі семьяға бөліп бергелі жатқан бес бөлмелі пәтердің үш бөлмесіне кірейін, – дедім қайтер екен деп. Өз ойымша қам жегіш бастық: – Қой, оның қалай, екі семья болып бір кухняға сыя алатын ба едіңдер?! Одан да былай етейік деп, басқа бір амалын қарастыратын шығар деп ойлаймын ғой баяғы. Бірақ Ғабит Мүсірепов оп-оңай көне кетті.

– Олай болса, тіпті жақсы. Саған үш бөлме, ал Жұмекен Нәжімеденовке екі бөлме, – деп бастық өз қолымен екеуміздің атымызды тізімге қосақтады.

– Болса болсын!.. – дедім мен де өкпе-ерегіс пен намысқа бой алдырып.

Біз, сөйтіп, Жұмекен Нәжімеденов екеуміз тағдыр һәм бастықтың жазуымен үш жылға жуық бір пәтерде тіршілік кештік. Шынын айтсам, ұсақ жайларда от басының әрі отыры мен бері отыры болғанымен, жалпы алғанда жаман тұрмадық. Біріміз аға, біріміз іні болып, бірі жеңге, бірі келін – абысын-ажын болып күн кештік. Соның айғағы – кейін бөлініп шыққаннан соң да қарым-қатынасымыздың үзілмегендігі. Әсіресе мінезге бай Жұмекен іні бола алды. Ал жөн-жобаны білетін тәрбиелі келін Нәсіп болса, алдымыздан кесіп өтпеді.

Қанша тату тұрдық десек те, екіге айырылар күн туды. Жазушылар одағына пәтер бөлінді. Мен жай-күйімді айтып, ендігі бастығымыз Әди Шәріповке барамын ғой. Мақсатым – Жұмекенге үй бергізіріп, өзім мына бес бөлмеге ие болу.

– Жоқ, атама, бес бөлмелі үй саған тимейді. Осында үй сұрап жүрген үлкен жазушылар бар. Солардың біріне береміз.

– Үлкен жазушың кім сонда? – деймін мен жасы үлкен, жолы үлкендердің ішінде пәтер сұрайтындардың жоқ екенін білгендіктен.

– Әбен Сатыбалдиев...

Мен, тегі бұл бастықтың да ойлаған жерінен шыға алмай жүрген сор маңдайдың өзі болсам керек, өйткені, Әди жауабы қайтсе де мені мұқатудың амалы. Үндемедім. Шығып кеттім де, алдында әне қабылдаймын, міне қабылдаймын, – деп жүрген аса үлкен лауазымды кісіге тура телефон соғып мән-жайымды баяндадым. Ақыры сол жауапты қызметкердің арқасында Жұмекен басқа үйге көшті де, мен өзім отырған үйге не болып қала бердім. Арада біршама уақыт өтті. Жазушылар одағының фойесінде үлкені, кішісі бар бес-алты жазушы отыр едік, кабинетінен Әди шығып біздің қасымызға келді.

– Сафуан, сен осы үй алдың ба?

– Алдым ғой, Әдеке.

Әди жұртқа оқыс бұрылды да:

– Әне қазаққа жанымыз ашып үй береміз. Жақсылық істейміз. Новоселье жасап, бес бөлмелі пәтерді жумағаны былай тұрсын, кабинетке келіп рақметін де айтпайды бұлар, – деді бір жігіттің арқасына қолын артып тұрып.

– Әдеке, шыдай тұрыңыз. Новосельесі де жасалынады. Рақметі де айтылады. Бірақ сіз жақсылықты б...қа былғап бердіңіз ғой. Аршып алғанша сол болып жатыр, – дедім. Жұрт ду күлді. Әди қып-қызыл болып жүре берді.

– Әй, осы жігіттерге ештеңе айтуға болмайды, – деп қорбаңдай басып теріс айналып кетті.

Алшым оңынан түспейді деп қайғыра береміз бе, ең болмаса, ақынды өстіп сөзден жібермеуің керек қой...

ӘБІКЕЙДІҢ СЫРЫ

Менің бала кезімде біздің ауылда Масақтың Әбікейі деген қапсағай денелі үлкен кісі болды. Әбікейдің даусы зор. Қайда болсын дарылдап жер-көкті жаңғырықтырып жүргені. Өзінің өсек-аяң, қулық дегенмен жұмысы жоқ еді. Кісигікке, билікке де таласпайтын. Әйтеуір істе деген жұмысты істеп, өзімен өзі болып жүре беретін. Ал осы секілді ақ көңіл адамда жұрттан жасырар не сыр болмақ? Сөйтсе де Әбікей сыр айтқыш. Топ жұрттың ішінен біреуді, сенде оңаша шаруам бар еді деп, былай шығарып алатын да, жер-көкті жаңғырықтырып әлде бірдемелер жайында айқайлап айта бастайтын. Онысы жақын жердегілерді былай қойғанда ауылдың екінші басындағыларға да естілер еді. Әбікейдің онда шаруасы жоқ. Кетіп бара жатып:

– Имандай сырым бұл, ешкімге тісіңнен шығара көрме! – деп ескертетін-ді.

Менің бала кезімдегі Әбікей ақсақал, міне, осындай адам еді. Өткен өмірге көз салсам, жоқтыққа кеткен көп көлеңке-бейнелердің ішінен ірі кескінді, ақ сақалды Әбікей тұлғасы бөлініп шығады да, көңілге нұр себелеп өткендей болады.

– Өзіңнен өзің неге жымиып отырсың? – деп сұрады қызым. Бақсам, Әбікей дабырлай сөйлеп әлдекімді оңаша алып бара жатыр екен...

АҚЫЛ МЕН ӘЖІМ

1970 жылы елу алты жасында ортамыздан оқыс кетіп қалған Шәкен Айманов барлық атақ-даңқ, лауазымдарын былай қойғанда кісінің сырбазы еді. Әу баста оның аты артистігімен шыққан-ды. Бірақ күнделікті тірлік қарекетінде Шәкен артист болып ойнап көрген жан емес. Табиғаты таза. Мінез байлығы мен байсалдылығы, кеңдігі мен сабырлығы, қара су теріс ағып бара жатса да, асып-сасып күйгелектенбейтіндігі, керек десең қыңбайтындығы, адалдығы мен әзілге жүйріктігі, серілігі, тағы сондай тамаша қасиеттері бір көрген адамыңды да табындырып, бас шұлғытып тастайтын. Қиқым есебі жоқ, әманда ірі жүретін, әманда әсем жүретін Шәкенде достар көп. Дос болғысы келіп үзілетін ынтызар жандар көп. Сондай оған ғашық жандардың бірі, мына, мен едім. Содан ба, кім білсін, жасым үлкен деп бәлсінбей-ақ, тіпті телефон соғып ескертпей-ақ қасына бірер жолдасын ертіп оқыс бір кездерде салып ұрып кіріп келетін еді ол үйімізге. Біз, әрине, абыржып, қысылып қалатынбыз.

– Апырау, Шәке, Құдайға шүкір, телефон болса бар, алдын ала келетініңді айтып ескертіп қоймайсың ба?

Шәкен бірақ саспайды.

– Үйіңде су бар ма?

– Бар.

– Ендеше қысылудың жөні жоқ. Асықпай отырып шай ішеміз. Шахмат ойнаймыз. Телефон соғып ескертіп, сендерді әуре-сарсаңға салып, ойда-жоқта жұмыс тауып керегі не? Осылай келудің өзі дұрыс, – деп асықпай отырып түсіндіре бастайтын.

Әрине, Шәкен келген соң жан қала ма, барымызды алдына тосамыз. Ал ол болса осы үйдің өз адамы секілденіп, іші-бауырына еніп кетеді. Жоқ, қате айтып отырмын. Шәкен еніп кетпейді, қайта бізді өзіне магнитше тартып алады. Үй ішіміз, бала-шағамыз болып жанымыздың қалмайтыны да содан. Бес жасар қызым Жанна Шәкен ағасының алдына отырып алып, маңдайының катпар-катпар, қыртыс-қыртыс әжімін сипайды.

– Шәкен аға, маңдайыңызда әжім көп қой. Неліктен олай?

– Әжім – ақылдың белгісі. Ақыл көбейген сайын әжім де көбейе бермек. Мен сондай ақылы көп кісімін, – дейді Шәкен кәдімгі шын сөйлеп отырған адамға ұқсап.

Қызым мүдіріп қалады да, маған қарайды. Содан кейін Шәкенге тағы да сұрақ қояды.

– Менің папамның маңдайында әжім жоқ қой. Сонда қалай, менің папам... сізше... – деп күмілжиді.

Шәкен күлмейді.

– Жер бетіндегі маңдайында әжімі жоқтардың ішінде ақылы көп жалғыз ғана адам бар. Ол – сенің мына отырған папаң...

Көңілі орнына түскен қызым болған оқиғаны айтып бермекке ас дайындайтын бөлмеде жүрген шешесіне жүгіреді. Ал Шәкен болса қы, қы, қы... – деп санын соғып күледі-ай келіп. Әжімі жоқтардың ішіндегі жалғыз ақылдысы болғаным себепті, мен де езуімді екі құлағыма іліп тастап, жоқ мұртымды ойша ширатып шалқая отырамын.

Қайран, Шәкен!

ТАХАУИ КӨПІРІ

Жазушылар одағының барында айнала отырған жігіттерді аузына қаратып, Ахтанов Тахауи әңгіме айтып отыр:

– Рульде өзіммін. Медеу бетке шықтым да, Кіші Алматы өзенінің арғы бетіне өтейін деп келсем, ағаш көпірдің төсеніш тақтайлары алынып тасталған. Алдымда аралары ат шаптырым, бой-бой болып көпір арқалықтары жатыр. Енді не істеу керек? Машинадан шықтым. Үңіле қарап екі бөренеге көңіл аударғаным. Шамасы ара қашықтығы машина доңғалақтарының ара қашықтығына шамалас секілді. Менің көз мөлшерім қате кетпейді ғой. Жіп алып өлшесем, тура болды да шықты. Ендігі міндет – машина доңғалақтарын арқалықтарға дөп түсіру. Кейін шегініп барып туралап салдым ғой. Қасымдағылар қарап тұрды. Алдыңғы екі доңғалақ арқалыққа дұрыс іліккенін көрмесем де бірден сездім: өйткені, екеуі де бірдей көтерілді. Ендігі қиындық – артқы доңғалақтардың да осылай ілігуі. Машинаны жылжыта-жылжыта артқы доңғалақтардың да тұп-тура келгенін, тағы да бірдей көтерілгенінен сездім де, газды беріп келіп жібергенім. Сөйтіп, зыр етіп арғы бетке шыға келдім... Шіркін, шеберлікте шек дегенің болмай-ды екен ғой!

Не болар екен деп демін ішінен алып, тынып қалған жұрт дуылдаса жөнелді:

– Жазатайым болып тайып кете ме деп зәрем ұшып отырды.

– Е, Таханның машина айдағаны бүгін ғана ма еді?! Жұрт осылай дүрілдесті. Ішіндегі шүбәлісі мен ғана. Өйткені, Тахауидың машинаны қалай айдайтынын жақсы білем. Ғабиден Мұстафиннің жаңа сатып алған машинасын ашық тұрған гаражға кіргізе алмай екі сағат айналысқанын көрген жұрт аңызға айналдырып айтатын-ды. «Апырау, өз машинасын бұл шіркін, қалай айдап жүрген?! Екі сағатта өзінің де зықысы шықты. Менің де зықымды шығарды»,

– деп Ғабиденнің қайран қалып, басын шайқап отырғанын талай рет көргенмін. Сөйткен Тахауи қалайша акробат болып кеткен? Кейін Медеу жаққа бара жатып, Тахауи айтқан көпір есіме түсіп бұрылмаймын ба... келсем, ескіріп, шіри бастаған тақтайлардың алынып тасталғаны рас екен. Бірақ ырсиып жатқан көпір арқалықтары жоқ. Себебі, тақтай қос қабатталып төселген. Алынған соның үстіңгі қабаты. Мен көзімді жұмып алып әрі де өттім, бері де өттім. Былқ етер көпір жоқ. Сөйтіп, машина жүргізуге келгенде менің шеберлігімде де шек болмай шықты. Содан бері достар арасында ол көпір – Тахауи көпірі атанып кеткен-ді.

НҰРҚАННЫҢ КӨЙЛЕГІ

Нұрқан Тоққожаұлы – менің аталас ағам. Қаршадайынан ат жалын тартып мініп ел басқарды, шаруашылыққа араласты. Бір сөзбен айтқанда жиырмасыншы-отызыншы жылдарғы ауыл өміріндегі ұлы өзгеріс, бетбұрыс оқиғалардың шүйгінінде жүрген белсенді еді. 1931 жылы күзде жанды-жақты семьясын алып, Түмен жағына көшіп кетті де, отыз төртінші жылы елге оралды. Салып жатқан балшық үйлері бітпегендіктен, күздің қара суығы болса да, киіз үйде отырған. Мен іштен көшіп келген ағайынға жиі барамын. Әрине, он екі жасар баланы қарсы алып төрге шық деп ешкім де қолпаштамайды. Шай ішіп жатса, жеңгелерім ұсынған ыстық бауырсақты жеп, маздап жанған отқа қарап, анда-санда арқамды бір қикаң еткізіп есік көзінде тұрам ғой. Арқамды қикаңдата беретінім – үстімде лыпам жоқ. Әлдеқашан тозып қалған көйлегімнің сырмалы тік жағасы мен омыраушасын мойныма саламын да, жаланаш етіме шапан киемін. Менің көптен бері осылай жүретінімді, Нұрқан ағам сезетін болса керек, бір күні шай ішіп жатқан үстіне кіріп, дағдылы орнымнан есік көзінде тұрған едім, үстіндегі жейдесін шешіп алды да, жағасынан бүріп маздап жанған отқа дөңгелете ұстап, қағып-қағып менің қолыма ұстатты:

– Қазір үйіңе бар да, мына көйлекті киіп ал.

– Жазған бала, бір-ақ көйлегің қалды ғой, өзің не киесің? – деп анасы Мәлике қарсылық білдірді.

– Бір жөні болар, апа...

Менде ес қалған жоқ. Жүгіріп үйге келдім де, тозған көйлегімнің сырмалы омыраушасы мен жағасын лақтырып тастап, аға көйлегін киіп, қойқандап далаға шықтым.

Содан бері аттай елу бір жыл өтті. Бірақ Нұрқан кигізген көйлекті өле-өлгенше ұмыта алмайтын шығармын деп ойлаймын...

КӨЗСІЗ ЕРЛІК

Қазақта «көзсіз ерлік» дейтін сөз айшығы бар: алды-артына қарамайтын ерен батырлықтың үлгісі. Жағымды мағынада айтылатын осы бір нақыл сөздің арғы тегі ойландыратын да секілді. Көзсіз ерлік?.. Алдында тұрған шым-шытырық жағдайдың сыр мағынасын білмегендіктің салдары емес пе екен? Ғажап емес. Мен бұрын біреудің машинасында келе жатып, бір қызық жайға қайран қалып күлетін едім: алда оқ бойы жерде милиция қызметкерінің ала таяғы көрінсе, ағызып келе жатқан шофер бірден тежемені басып, баяулай қалатын. Ала таяққа жақындай бере басын шығарып ізет көрсете амандасып, шұлғып-шұрқырасатын-ды. Мен осы бір көріністі ерсі көріп едім ғой. Алпысыншы жылы машина сатып алдым. Көп кешікпей айдауды да үйрендім. Әрине, өзімше тәртіп бұзбай жүруге тырысамын ғой. Ала таяқ, көк қалпақты көре қалсам, әлбетте тежемені баспаймын, терезеден басымды шығарып шұлғып жатпаймын. Өте беремін... Кенет шырылдаған ысқырық даусы шығады. Амалсыз тоқтайсың. Ала таяқты көк қалпақ асықпай басып, бері салып келе жатады. Не болмаса, басқа біреуге бірдеме деп жолда кідіреді. Қайтсе де асықпайды. Қайтсе де сені тоқтаттым-ау, жолынан қалдырдым-ау, ұят болып қалмас па екен, – деген ой пәрігөйіне де кірмейді. Кейде ысқырып қалып, сені тоқтатып, сол орнында міз бақпай мелшиіп қалатынын қайтерсің. Жының келеді. Өзіңше әлденелерді дәлел етіп, тәртіп бұзбағаныңды айтып әуре боласың. Бірақ оның дәлелі сенікінен де мықты. Документіңді алады да, бір тесікті басып келіп қалады. Ал бір жылдың ішінде осындай тесіктің үшеуі түссе, машина жүргізер құқыңнан айырылдым, емтиханды қайта тапсыратын болдым деп кете бер. Бұл тәртіпті мен жүре-бара білдім. Таласқанмен, өз жөніңде дәлелдеп қызыл кеңірдек болғанмен, нәтиже біреу-ақ: документіңе қадалар тағы бір сөлкебай... Содан кейін анда барып, мында барып, әркімге өз жөніңді қорғап қара тер болып жүргенің. Барған адамың қарсы алса жақсы. Қарсы ала қалса, түсінсе жақсы. Түсінбесе ше?.. Аз айдың ішінде осы бір мәселенің қиямет-қайымын көрген басым, айдалада ағызып келе жатсам да көк қалпақты көзім шалса, бітті, аяғымның тежемеге қалай барғанын, басымның терезеден қалай шығып, қалайша шұлғып жатқанымды аңғармай қаламын. Өйткені, бұлай етпесем, артының не болатынын жақсы білем ғой, мен қасқа...

Көзсіз ерлік көзсіздіктен туады екен-ау, шынында да.

ЖИЫРМА ЖЕТІ

Жұлдызы жанып туған. Осы бір сөз орамын қалай түсінуге болады? Әр адамның шынымен жұлдызы бола ма? Әлде, жер бетіндегі діни ұғымға, ырым-жырымға байланысты туған негізі жоқ жай ұғым ба? Әрине, мен бұл сұрақтарға кесіп-пішіп жауап бере алмаймын. Ал санға келсек, жөні басқа. Менің ойымша, әр адамның өз саны болады.

Сенбейсіз бе? Еркіңіз білсін. Қалай десең де менің саным – жиырма жеті. Санай беріңіз:

Екінші қызым Дана жиырма жетінші тамыз күні туды.

Ұлым Саян жиырма жетінші қараша күні дүниеге келген. Әрі бұл күнде жиырма жетінші үйде тұрады.

Үшінші қызым Индираның туған күні жиырма жетінші қаңтар. Көңіл аударарлығы – телефондарының жиырма жетімен басталатындығы.

Бір қызығы, елу тоғызыншы жылғы қаңтардың жиырма алтысы күні бір жолдастың үйінде қонақта болғанбыз. Сол үйде менің жұбайымнан басқа тағы бір екіқабат әйел отырды. Әрине, әйелдер арасында болашақ нәрестенің айы, күні туралы әңгіме тумай ма!

– Сенің күнің қашан?

– Сенікі қай күн?

Әңгімеге жаңағы екіқабат әйелдің жолдасы араласып, бір күнді айтып жібергені. Содан кейін жұрт маған шүйілікті:

– Ал батырекесі, ендігі кезек сенікі. Қалай санайтыныңды білейік, айта ғой.

– Айтатын түк те жоқ,

– Неге?

– Неге екені – бізге бөлініп қойған арнайы күн бар...

– Жоқты айтпай, қойшы, шын көріп қалар, – деп жұбайым қарсылық білдірді.

Қарсылық білдіргені не керек, сол күні түнде Бағдат перзентханаға кеткені...

Таң ата Индирам дүниеге келді.

Мен үшін жиырма жеті саны мұнымен бітпейді.

Индирамның жолдасы Беріктің туған күні жиырма жетінші қараша. Оның туған інісі Ерік Индирамен бір жылы, бір күні – 1959 жылдың жиырма жетінші қаңтар күні дүниеге келген. Құдағиым Зәмзәтайдың туған күні жиырма жетінші қазан. Үлкен қызым Жаннаның жолдасының туған күні тағы да жиырма жетінші... әрине, жиырма жетінші қаңтар болады да. Бұлардан 1984 жылы бір ұл бала дүниеге келді. Туған күні... жиырма жетінші шілде.

Үй ішіндік ұсақ-түйек қуаныштарымның бәрі де, әр айдың жиырма жетісі күніне саяды. Керек десеңіз телефонымда да жиырма жеті саны бар: алпыс жеті-жетпіс бес-жиырма жеті. Таң қаларлық осы жайларға сексен екінші жылы тағы бір қызық оқиға қосылды. Мен дербес пенсияға шықтым. Книжкамның нөмері қалай дейсіз ғой? Айтайын: Он мың алты жүз жиырма жеті!?.

Әрине, өзіме қызық болғанымен, басқаларға онша мәні жоқ, осы бір жиырма жеті санын қалай түсінсем екен?

Егер жұлдыз туралы халық ұғымы рас болса, онда менің жұлдызымның жиырма жетінші санды жұлдыз болуы ғажап емес шығар деп ойлаймын. Әкем қара танымаған кісі. Сол себепті, қай күні туғаным хатқа түспепті. Ес білген кезде кәрі құлақ кісілерден сұрасам – ит жылы ауыл қыстаудан көшіп жатқан кезде дүниеге келіппін. Солтүстік Қазақстанда ауыл қыстаудан сәуірдің аяғына таман немесе май айының бас кезінде көшеді. Ауа-райы, көктемнің ерте-кеш шығуына байланысты. Егер біреу-міреу: «Мен білемін, 1922 жылы жиырма жетінші сәуір күні туғансың», – десе, шамасы, таң қала қоймайтын болсам керек...

ӨКІНІШ

1971 жыл. Қазақ КСР Мәдениет министрлігінде репертуарлық коллегияны басқарып жүрген кезім. Душанбе қаласында жас драматургтердің бір айлық семинары өтетін болды. «Жазушылар одағымен ақылдаса отырып, біз сол семинарға Амантай Сатаевты жіберуді ұйғардық. Жол қаражатын, әрине министрлік көтеруге тиісті. Бірақ Амантай бұл мекемеде қызмет істемейді. Енді не етпек керек?

Жол табылды – Амантай Сатаев министрдің бұйрығы бойынша жол қаражатын Қазақ филармониясынан алмақ.

Сөйтіп, Амантай Душанбе қаласына бір айлық семинарға қатысты. «Бір шаңырақтың астында» деген пьесасын талқыға салып, ақыл-кеңес алып, түзеп-жөндеп пісіріп қайтты. Келген бойда біз Амантай пьесасын қайта оқып қабылдадық та, облыстық театрлардың бірінің репертуарына енгіздік. Амантайдың жағасы жайлау. Репертуарымыз бір жақсы пьесамен молыққан біздің де көніліміз қош. Осындай қуанышпен жүргенде жетпіс екінші жыл да жақындап қалды. Кенет телефон шылдырлайды.

– Бұл филармониядан... Екінші тоқсанда Амантай Сатаев бізден жол қаражатын алып еді ғой, документін әлі күнгі тапсырған жоқ...

– Тапсырмағаны қалай? – деп сұраппын. Сірә, қайран қалған болсам керек.

– Телефон соғамыз. Өтінеміз. Керек десең жалынамыз да. Ертең әкеліп тапсырамын, – дейді де зым-зия жоғалады да кетеді. Жыл аяғы жақындап қалды ғой. Қиналып отырмыз. Көмектесіңізші. Әйтпесе алған ақшасы біздің мойнымызға жазылады.

– Саспаңыздар, документтерін бүгіннен қалдырмай қолдарыңызға табыс ететін болады.

Филармонияның бухгалтері өлердей қуанбас па!

– Тәңір жарылқасын! Сізге баяғыда-ақ айтуымыз керек еді, бүгін, ертең деген соң мазаңызды алмайық деп ұялып жүретінбіз, – деп ағынан жарылып жатыр.

Мен Амантайды тауып алдым. «Осылай да осылай. Ертең жаңа жыл келеді. Қыздардың жаны мұрнының ұшында тұрған секілді. Апарып бер». Амантайымда ес қалмады. «Құнт етпей кеткен екем. Міне, қазір апарып табыс етемін»...

Араға тағы да алты ай түсті.

Жетпіс екінші жылдың екінші тоқсаны бітер кезде министрдің орынбасары шақырады.

– Амантай Сатаев өткен жылы Душанбеге барып па еді?

– Барған.

– Ендеше отчетін әлі күнге тапсырмапты.

– Қой, жаңсақтық шығар. Отчетін былтыр желтоқсан айында тапсырған болатын.

Орынбасар филармонияның хатын алып шықты. Осы жылдың май айының аяғында жазылған хат. Мағынасы баяғы Амантайдың Душанбеге сапары...

Амантаймен енді ренжіңкіреп сөйлесем ғой:

– Әй, сенің мұның қалай? Мына шаруаңа енді министр орынбасарының өзі кірісіп жатыр.

– Жаздым, жаңылдым. Міне, қазір апарып қолма-қол тапсырамын...

Мен енді Амантайдың елпілдеп тұрғанын сезіп, жайылыңқырап қалам ғой.

– Айналайын, сөйте қойшы. Әйтпесе ұят болатын түрі бар.

– Сафаға, міне, телефон құлағын орнына қоя салып жүгіремін...

Осы әңгімеден кейін үш ай өтті.

Үшінші тоқсан бітуге жақындады. Шақырып жатыр деген соң министрге келдім.

– Былтыр Амантай Сатаев Душанбеге барып па еді?

– Барған.

– Отчетін әлі күнге тапсырмапты ғой?..

– Мүмкін емес. Май айының аяғында апарып берген болатын.

– Май айының аяғында қалайша апарып берген болады? Міне, мына хат қыркүйек айының ортасында жазылып отыр ғой.

Жазған құлда шаршау бар ма?! Мен тағы да Амантайды тауып алам ғой.

– Әй, сенің денің сау ма өзі?

– Сап-сау.

– Сау болса, анада апарып беремін деген отчетіңді неге тапсырмағансың? Әңгіме енді министрдің өзіне жетті. Документтерің бар ма өзі?

– Бар.

– Олай болса, жұртты неге әуре етіп жүрсің?

– Ұят болды, шынында да. Үйде еді, қазір барайын да алып шығып апарып берейін.

– Неше сағат шамасында?

– Көп болса екі сағат.

– Мен екі сағаттан кейін тексеретін боламын.

– Тексеріңіз, уәде – Құдай аты.

– Ал жақсы...

Мен филармония бухгалтеріне телефон шалдым.

– Екі сағаттан кейін апарып беремін деп уәде берді. Әкеліп бермесе, маған телефон соғыңыз.

Бухгалтер телефонды екі сағаттан кейін емес, келер күні ертесімен шылдырлатты:

– Амантай әлі келген жоқ.

Телефон соғу кезегі енді маған тиді. Дес бергенде Амантайдың өзі тап болғаны.

– Амантайсың ба? Амантай болсаң, ей, тап... – арғы жағында жазыла бермейтін бір дөрекі сөздің шығып кеткені. Амантайымның аузына құм құйылған секілді. Үн жоқ. Нендей жауап болады, күтпедім. Телефон құлағын ұясына салдым. Осы оқиғадан кейін бір сағат өтер-өтпесте филармония бухгалтериясынан қуанышты хабар келді: Амантай есебін тапсырған. Документінің бәрі дұрыс.

Былай қарасаң, қалбаландап жүгіріп жүретін, өзім деген кісісіне қоң етін кесіп берер, әманда, қызмет істеуге әзір елгезек Сатаевтың мына қылығын қалай түсінуге болады? Бас-аяғы жарты-ақ сағатта тындырар істі неліктен екі жылға созды? Түсінбеймін. Арада біраз күн өтті. Бұрын министрлікке жиі келіп немесе жиі-жиі телефон шылдыратып тұратын Амантай хабарсыз кетті. Сонысына қарағанда өкпелі болса керек. Өкпелесе, өз обалы өзіне, өкпелей берсін. Онай нәрсені қиындатпау керек емес пе?! Бір күні ұйғыр жазушысы Хизмет Абдуллинді іздеп Жазушылар одағына телефон соғып едім, құлағын Амантай көтерді де, даусымнан танып қойды.

– Сафаға, аман-саусыз ба?

– Аманмын. Амантай, мен бір нәрсеге өкініңкіреп жүрмін.. Өкінішті өзінше қабылдаған Амантай іле жөнелді:

– Оқасы жоқ, Сафаға. Жасыңыз үлкен. Не айтсаңыз да көтереміз..

– Жоқ, сен менің өкінішімді теріс түсініп тұрсың. Мен анада телефонда айтқанымды бекер айттым-ау деп емес, соншама кешігіп айттым-ау деп өкінемін. Осыдан бір жарым жыл бұрын айтсам, мына дүрбелеңнің бірі де болмайтын еді ғой...

Амантайым қарқылдай күлгені.

Адам мінезінде осындай да қызықтар бола береді екен-ау!

ПАКО КАМИНО – МАТАДОР

Пако Камино – атақты испан матадоры. Өзінің мал фермасы бар. Бірақ сүзеген бұқаларды өсірмейді екен. Әу баста бұқалары болған көрінеді. Арнаулы сүзеген бұқаларды баптап өсіріп сататын ганадер остарға кіріптар болмау үшін ұстаған. Алайда жүре-бара коррида майданының Құдайы – Пако Камино бұл пиғылынан айныған.

– Мал екеш мал да, адам секілді, үйірсек келеді. Мен бұзауларымның күн сайын құлпырып, күш алып өсіп келе жатқанын, ақыры сұлу мүсінді бұқаларға қалай айналатынын көз алдымнан өткізем ғой. Қайсысының болса да мінез-құлық, қылықтарын бес саусағымдай білемін. Олар да иесін таниды. Одырая қарамайды, қасынан өтсең, мойындарын созып жақындағысы келіп тұратынын сезем. Ал осындай шаңдақы алыптарға қалайша қылышыңды көтере алмақсың. Фермада бұқаларды өсірмейтін себебім осы, – дейді атақты матадор.

Бұл нені танытады?

Адам баласы на етін, сүтін, терісін сыйлағаннан басқа түк жазығы жоқ әукелі жануарлар – зеңгі бабаны айқайлап, шулап, жер тепкілеп құтырынып жатқан сан мың адамдар алдына алып шығып, қызыл май етіп сілікпесін шығарып, ақыры есінен танып тұралап болдырған кезінде қолқасына қанжар сұғып өлтіру, соған мәз-мейрам болу – бір кезде арыстанға жем болатын гладиаторлар өлімін қызықтаған жабайы тобырлардың қуанышына ұқсап кетпей ме екен?

Қалай десең де коррида аренасында жекпе-жек шығып, сан-сан алып бұқаларды жайратып, қаумалаған сан мыңдаған халықты қызыққа батырған, сол шеберлігімен даңқы шыққан, сол кәсібімен қалтасын қалыңдатып жүрген әйгілі матадордың мына сөзі испан еліндегі коррида ойынының негізіне күдік-күмән, шүбә келтіре ме деп ойлаймын.

Ал шүбә туғызар жайдың бәрі де адам табиғатына жат болса керек-ті.

ҚАСАПШЫ МЕН ҚЫЗ

Бала кезімде бір жылы Қызылжар қаласында қасапшының үйінде бір ай пәтерде тұрғаным бар. Қасапшы орта бойлы, жирен шаш, көк көз, тығыншықтай жас жігіт еді. Есепке жүйрік-тін: қас қараймай шам жақтырмайды. Ал түнгі сағат он бірде әдейі келіп, мен жатқан бөлменің шамын өшіріп кететін. Әке-көке десең де көнбейтін.

– Жанып тұрған шамың ақшаға түсетінін білесің бе? – дер еді.

– Тиын ғой, тақсырекесі.

– Мм... ақшаның тиыннан құралатынын білмейді екенсің ғой, шырақ. Біліп қой онда, – деп электр жарығын тырс еткізіп сөндіріп кететін. Түнде далаға шықсаң да, айқайлап жатқаны:

– Шам жақпасаң адасып кетесің бе? Сөндір деймін. Бұл күнде атын ұмытып қалған қасапшым осындай жігіт еді. Бір күні кешқұрым мынадай оқиғаға куә болмасым бар емес пе: далаға шықсам, үй сыртында қасапшым біреумен сөйлесіп тұр екен. Біреу дегенім көрші үйде тұратын Нағима дейтін сұлу қыз.

– Мен саған ғашықпын, Нағимаш.

– Мен саған ғашық емеспін...

– Екі жарты қосылып бір бүтін болайықшы, Нағимаш.

– Жарты болсаң өзің жарты бола бер. Мен жарты емеспін. Бүтінмін.

– Мен бай адаммын, Нағимаш.

– Баймын дегенше, бақытсызбын де.

– Не себептен, бақытсыз болмақпын? Мен бақытты адаммын қайта.

– Бақытсыз болатының – қараусың. Дүниеқоңызсың.

– Не дейсің? Қайталашы.

– Бақытсызсың, дүниеқоңызсың деймін... Сендей наданға қор болғанша, өмір бақи қу тіземді құшақтап өткенім жақсы.

Қасапшы ұмтылып барып Нағиманы теуіп жіберді.

Араларында бұрын қандай қатынас болған, ол арасы маған қараңғы. Әйтеуір менің естігенім осы жанжал. Екі-үш күн өтті. Қасапшы үйге бір қыздың суретін алып келді. Турасын айтсам, сурет емес, ет сататын дүкендерде сойылған мал нобайы ілініп, қызыл сызықтармен қалай бұтарлаудың жолдары көрсетілуші еді ғой, дәп сондай қолын қол, бұтын бұт етіп бұтарлаған сурет. Қасапшы сол суретті қабырғаға ілді де ұзақ қарады. Содан кейін мені шақырды:

– Қыз дейді... осы қызда, кәне айтшы, не қызық бар? Қолы қол, саны сан. Түк қызығы жоқ. Қызығы жоқ емес-ау, малдың мүшелері әлдеқайда әдемі, әлдеқайда дәмдірек келеді. Ал мынада не дәм, не тату жоқ. Өтірік деші?!. – деп менен қолдау таппақ болды.

Мен қарсылық білдірдім.

– Дүние-тірлікке тек қасапшының көзімен ғана қарауға болмайды ғой...

Қасапшы үндемей қалды. Менің пікіріммен келіскен шығар десем, қателескен екенмін. Ертеңіне басқа бір үйге қоныс аударуыма тура келді...

БОПАШ ПЕН БӘЙМІШ

Бопаш – менің немере нағашы ағам. Әзілге жүйрік адырақ көз, қара жігіт еді. Бәйміш – соның құрдасы. Екеуі бір ауданда қызмет істеді. Құрдас болған соң екеуінің бір-біріне әзілі қатты. Әрі жарасты да Бопашта жасы тоқсаннан асқан шеше бар. Көзілдірік дегенді білмейтін. Иненізді былай сабақтай беретінін өзім де талай көргенмін. Бірақ Тұрғын әжемнің құлағы естімейді. Тас керең. Ал Бәйміште жасы тоқсаннан асқан әке бар. Оның құлағы естігенмен, көзі көрмейді. Екі дос құрбылар әзілдеспей ме:

– Сенде тоқсаннан асқан әке бар. Құлағы естиді де, көзі көрмейді.

– Сенде тоқсаннан асқан ана бар. Көзі көреді де, құлағы естімейді.

– Екеуі де жарты. Екі жартыны қоссақ, бір бүтін шықпай ма? Жалғызсыратпайық.

– Қоссақ қосайық. Бір жұма сенің үйіңде, бір жұма менің үйімде шалқақтап жүрсін де балаларының арқасында.

– Қоссақ дейсің, шешең көнбепті ғой, бірақ.

– Қайтіп?

Менің әкем қасына шалдарын ертіп жол-жоралғысымен құдалыққа барып: ұрын келдім деп қанша айқайласа да, шешең құлақ аспай қойыпты.

– Әй, сенің әкең де оңып тұрған жоқ-ау! Менің шешем кемпірлерін ертіп барып: балаларымыз дос еді, біз де дос болып жүрейік десе, көз салмай қойыпты...

Қандай жарасты әзіл, қандай тапқырлық!..

ӘКІМДЕР АРАСЫНДА КЕЛГЕН ОЙ

Мен бір жолы лауазымы жоғары жолдастың үйінде қонақта болдым. Бұл дүниеде еш нәрсеге мұқтажы жоқ, жақсы киінген тығыршықтай еркектер мен қарынды келген әйелдер. Ойыны ойын. Күлкісі күлкі. Отырыс-тұрысы да, сіз-бізі де дұп-дұрыс. Көзге

ұратын паңдық, жә болмаса әкімге тән кіділік-кекірттіктің нышаны да жоқ. Жасы үлкендерін төрге шығарып, лауазымы жоғары болса да, жасы кішілері кейіндеп отырып жатты.

Қымбат француз иіс майларын бұрқыратқан қарынды әйелдер әңгіме бастады:

– Пәленшекең кеше жапон мебелін сатып алыпты...

– Қайсысы екен? Әлгі жиырма бес мыңдығы ма? Әлде, отыз екі мың сом тұратыны ма?

Өмірде жапон мебелі дегенді естіп, көрмеген басым таң-тамаша қалам ғой.

– Құдай-ау, отыз екі мың сом тұратын да мебель бола ма?

– Жапон мебелінің ішінде жоқ нәрсе жоқ. Телевизорыңнан бастап шұлығың мен кебісіңе дейін сонда. Ал жапон телевизоры дегеннің не екенін білетін шығарсыз?! – деп түсіндірді менен төменірек отырған бір марқасқа.

– Ау, сонда отыз екі мыңды қайдан табады? Еңбек-ақысын ішіп-жемей, еш нәрсеге жұмсамай тірнектеп он жыл бойы жинауы керек қой.

Сөзге қарсы бетте отырған жігіт араласты.

– Ай, Сафаға-ай, баланың сөзін айтып отырсыз дер едім, жасыңыз үлкен, өкпелетіп алам ба деп қорқамын, – деп сыпайылықпен жымия күлді.

– Айтып қойғаннан кейін өкпеледі не, өкпелемеді не... – деп мен де күлген болдым.

Енді әңгіме шибарқыт шалбар мен лама пальтосына ауысты. Бұл тақырыпты шұбар бет жігіттің қасында семіздіктен тырсылдап жарылардай болып отырған дөңгелек жүзді, шиқан бет әдемі келіншек қозғап жіберген. Бұл жерде сөзге менің жұбайымның араласа кеткені:

– Лама пальтоны сіздердің үстеріңізден ғана көріп отырмыз. Әйтпесе біздің түсімізге де енбейді.

– Енеді ғой, бірақ Сафағаңды шындап жұмсай алмай жүрсіз ғой, – деп қалжыңдады енді бір лауазымды жігіт.

– Жұмсадым дейін, сонда бұл кісі қайдан табады? Магазинге нысыраты да түспейді ғой...

– Шын іздесе табады.

– Қайдан табам? – деймін мен шынымен таңданып.

– Сіз, шынында да, баланың сөзін сөйлейді екенсіз...

Қалай десең де мен бұл тақырыпта өзімнің дәрменсіздігімді сезініп, әңгімені әдебиет жайына аударамақ болдым.

– Мұқағали Мақатаев сырқаты меңдеп ауырып жүрсе де жазуын тоқтатпаған. Артына еш жерде басылмаған жиырма бес мың жол тамаша өлең қалдырғаны енді анықталып отыр...

– Мақатаев деген кім? – деп сұрады манағы мені өкпелетіп алам ба деп сыпайылық танытқан жігіт.

– Пәленшеке, сұрағыңыз баланың сұрағына ұқсап кетті ғой деймін.

Қарымта қайтарды деп жұрт күлген болды. Бірақ осында жиналғандардың бірде-бірі Мұқағалиды білмей шықты.

– Мұқағали – қазақтың көрнекті ақыны, – деп мен оның өзім жатқа білетін «Алтын адам» деген өлеңін оқып бердім.

Алтын адам
Алтын адам...
Адам жоқ!
Алтын қалған жарқыраған.
Білмейміз саудагер ме, қолбасы ма?
Сараң ба, алтын үшін қалтыраған?!
Сары алтынның белгілі нарқы маған,
Қайда бірақ алтыннан артық адам?!
Кім болды екен алтынмен аптайтындай?
Алтын жиған шонжар ма жатпай-тұрмай?!

Кім де болсаң,
Ей пенде!
Күн кештің ғой,
Ажал келсе алтынын, сақтайтындай...
Алтын табыт ішінде жатпайтындай...
Шежіремді ұрлапты...
Зулапты күн.
Ғасырлардан бір ызың тыңдап тұрмын.
Алтын адам шынымен қазақ болса,
Білген екен құнының қымбаттығын!!!

Біреу: – Жақсы өлең екен, – деді.

Біреу: – Ә, мынау әлгі Есіктен табылған адам ғой, – деді.

Үшінші жігіт: – Осы алтын адамды Ленинградқа алып кетіпті, – деді.

Енді біреуі: – Жоқ әкетпеген, – деп таласты.

Осы кезде сөз кезегі бір азаматқа берілді де, жаттанды бокал көтерістің аяғы ішіне алты ай бойы сақтасаң да ет бұзылмайтын шетелдік тоңазытқыш туралы әңгімеге ауысты.

Алтын адам жайында Мұқағалидан басқа бір пенденің ойына келмейтін мына керемет толғаныс осындағы сыпайы жігіттердің ешқайсысын да толғандырмаған секілді.

Ішім-жемі мол, бір-біріне деген жұрт ілтипаты асып-төгіліп жатқан осы отырыстан мен ойға қалып шықтым.

Мұқағали Мақатаев – қазіргі қазақ әдебиетіндегі айта жүрерлік, халқымыздың мақтаны бола аларлық құбылыс. Ал осы ірі құбылысты оқыған, сауаты бар, кәдімгідей ел басқарып жүрген адамзат мақтан тұтпақ түгіл, есімін де біле бермейді. Бұл нені танытады? Ұлттық сезіміміздің, ұлттық намысымыздың шау тартып бара жатқаны ма? Әлде, әдебиет пен өнерді күнделікті өткінші тірліктің сән-салтанаты мен тоғышарлық сезімі жұтып, жалмап бара жатқаны ма? Қайсысы десең де өкінерлік жай. Қай заманда да өнерге, өнер иелеріне табынған адамдардың мәртебесі биік болған. Өз заманында дүниені дүр сілкіндірген әміршілер, патшалар мен хандар көп. Бұл күнде сіз оның қайсысын біле бересіз? Сіз Махмуд Ғазнауиды білесіз бе? Білесіз, әрине. Бірақ ұлы Фирдоусимен байланысты ғана білесіз. Сіз саксон-поляк королі Август III-ні білесіз бе? Біріңіз білесіз. Біріңіз білмейсіз. Білетіндерге Август III не кереметімен белгілі? Атақты Дрезден галереясының сәнін келтіріп тұрған ұлы полотнолардың бірі – данышпан Рафаэльдің даңқты «Сикст мадоннасы». Бұл картинаның тарихы қызық: Италияның Пьяченц қаласындағы Әулие сикст тәркіханасының монахтарынан осы картинаны 1753 жылы жаңағы Август III сатып алдырып, өзінің тахы тұратын залға қойдырған ғой. Адам айтқысыз үлкен полотноны залға кіргізгенде патша тахы кедергі жасапты. Сонда саксон-поляк королі: «Ұлы Рафаэль келе жатыр. Жолды босат!» – деп тахын қозғаған екен деседі. Білетіндер – Август III-ні осы ісі үшін біледі. Егер ол осы сөзді айтпаған, Рафаэльдің құдіретіне бас имеген болса, жоқтыққа кеткен көп корольдің бірі болар да қалар еді.

Асылы, талантты танып, табыну үшін де талант пен білім, мәдениет керек.

Ал тоғышарлардың бәрі бірдей білімді, мәдениетті, талантты болып жаралмайтын болса, шаң қайсы?!

ҚҰРМЕТТІҢ ҚҰНЫ

1961 жылдың ақпанында семья жайымен Қызылжарға жолым түсті. Әр жерге қонып ұшатын кішкене самолет үскірік аяз, ақ түтек бораның кесірінен бір тәулікке кешіккен. Сарғая күтіп шаршаған ағайындар бүгін келмейді, – деген жаңсақ мағлұматты малданып тарап кеткен. Қарсылап алған пенде жоқ. Енді не істедім? Ойлап-ойлап түнгі сағат бір кезінде жобалап келіп, бір іні жігіттің есігін

қақтым. Табиғатында ақ көңіл, жап-жақсы өлеңдерімен көзге түсіп жүрген газет қызметкері. Құрақ ұшты: «Ау, аға, төрге шығыңыз... Ау, шақырып келтіре алмайтын құрметті қонақ келіп қалды. Шай қой. Ет ас!»

Мен неге келе жатқан жайымды айттым. Тәулік бойы аяғымнан тік тұрып шаршағанымды, түктің керегі жоқ екенін баяндадым.

– Маған көрсетер сый-құрметіңнің ең үлкені – төсек салып бергізсең, мен тынықсам... – дедім.

Өтінішімді қабылдар, менің қазіргі жағдайымды түсінер іні қайда.

– Үйімізге тұңғыш рет бас сұғып отырғанда... о не дегеніңіз?! Құр ауыз жатқыза алмаймыз. Мен қазір ауыз жылытатын бірдеме табайын, келіңіз тіске басарын дайындай берсін, – деп киіне бастады.

– Мына жеті қараңғы үскірік аязды түнде қайда бармақсың? Әуре болма!

Ақын тыңдаудан қалды.

– Қайда баратынымды өзім білемін...

Екі бөлмелі кішкене үй әрі таза, әрі сондай жып-жылы екен. Әрі-беріден соң бойым жылынып маужырай бастадым. Қанша жатқанымды білмеймін. Әйтеуір, дауыстан ояндым: басы-көзін қырау басқан жігітім қып-қызыл нарттай болып есік көзінде тұр.

– Сонау вокзалға барып, күзетшінің бірінен зорға тапқаным... Әлгіндей болмай-ақ шай мен дәмді қуырдақ келді. Кішкентай сидаң үстелдің жоғарғы жағында көзімді ашып-жұмып мен отырмын. Қарсы бетте үй иесі. Әлсін-әлі еңкейіп аяғына қарай береді. Неге өйтеді? Таба алмай таңмын. Бақсам, таңданатындай ештеңе де жоқ: ит өлген жерге жаяулап барып әкелген шөлмегі үстелдің астында екен.

– Шөлмегіңді ашпайсың ба? – деп әйелі сыбыр етті. Үй иесі үстел астына қарай екі-үш рет қол созып барып, аузында қағаз тығыны бар шишаны алып дастарқан үстіне қойды да, үніле қарады:

– Күн дегенің қақап тұр ғой. Тоңғаннан кейін аузымды жылытайын деп, анда-санда бір ұрттап отырып едім, еңсеріліп қалған ба өзі, немене?!

Шынында да, шөлмекте түбін жасырарлықтай ғана бірдеме қалыпты. Мен күлген болсам керек. Онсыз да нарттай жанып отырған інім өз ісінің ерсі екенін енді түсініп қызарақтап қалды. Әйелі намыстана сөйледі:

– Әдейі барған соң екеу-үшеуін неге алмадың? Біреу болған соң бүтін әкелмейсің бе? – Мұнысы көз ғана. Өйткені, мана күйеуі кетерде қалтасының түбін қағып жатқаны өзіме аян.

Жұбата сөйлеуіме тура келді.

– Жақын жер болса, бір сәрі. Түу-түу вокзалға барып қайту оңай ма! Осы ықыласыңның өзі неге тұрады. Бөл екіге, – дедім ішімдікке зауқым соқпай отырса да.

Қалай десең де баскаға қоң етін кесіп бергісі келіп тұратын інімнің, осы бір күлкілі әрекетінде айта жүрерлік әдемілік барын мойындауыма тура келді.

ДӨКЕЙ АҚЫҚ

Ойлап қарасаң, адам табиғаты қиян-қилы екен-ау... Көп заман бұрын көлеңке болып кеткен бейнелерді еске аласың да, осындай бір тоқтамға келесің...

Ақық – менің кіндік шешем. Бетінің жіңішке қан тамырлары шым-шытырық жол секілді қызара тарамдалып шашырай көрініп тұратын, қалың ерін ірі кісі еді. Сол ірілігінен болар, жұрт оны Дөкей Ақық деп атайтын. Дөкей Ақық жай ірі емес, шын мағынасындағы теңдесі жоқ балуан әйел. Теңдесі жоқ болатын себебі – мынау деген жігітіңнің талайы аяғы аспаннан келіп, Ақықтан жығылып жататынын өзім де көргенмін. Ал жігіттің әйелден жығылуы өліммен тең. Олай болса, менің кіндік шешеммен күресер жан табылмайды. Бір ретте бәйгеге қой тігілді. Сонда да мен күресемін, деп құлшынған ешкімді көре алмағанбыз. Күйеуі Мәуия ерте өлсе де, Ақық шешем шаруаға өте құнтты. Сол себепті, оның үйі ауыл арасында алдына салған бес-алты қарасы, ұсақ-түйек қой-ешкісі бар тыңғылықты үйдің бірінен саналатын. Сол тыңғылықты, ауқатты үй иесі – дөкей Ақықтың мінезі қызық, біреуге сабақты жібін араластырмайды. Не сұрасаң да жоқ, деуші еді. Бірақ сараңдар қатарына қосылмайтынды. Өйткені, ретін тауып бір нәрсесін ала қалсаң, пәлен уақыттан қалдырмай әкеп бер деп түйіле айтып, қадағалағанмен, соңына түсіп өмірі қайтып сұрамайтын. Шешеміздің осы әлсіздігін білетін жұрт – сұранғыш. Ананы бере тұршы... Мына бірдемеңді ала тұрайыншы... Ақық бермеймін деп кесіп тастап жатса да қарамайды. Айналып келіп тағы сұрайды. Дөкейдің дымы құрып шаршайды: – «Қашан әкеп бересің?» – «Пәлен уақытта»... – «Ұмытып кетпейсің ғой?»... – «Неге ұмытайын...» – «Ал ендеше ала ғой».

Менің бала кезімде біздің ауылдың жігіттері сернешіл болды. Он шақтысы жиналады да, бас қосып бір тоқты сатып алып, сойып шылқымай жасайды. Сернесі – осы. Әрине, сернеге аңсары ауғандар Ақықты айналдырады.

– Ақшасын ертең жинап береміз. Бір тоқтыңды сата көр.

– Тоқты жоқ қой менде.

– Әне бір ісек те біз жеуге жарай береді.

– Жоқ, ол ісекті сата алмаймын.

Саудаласа келген жігіт кетіп қалады. Ендігі сәтте оның орнын басқа біреу басады.

– Апа, бір тоқтыңды сатсайшы бізге. Ақшасын ертең қолыңа тигіземіз.

– Сататын тоқты жоқ менде.

– Ана бір ісек те жарайды бізге...

– Жоқ, ол ісекті сата алмаймын.

Жігіттердің меселі қайтпайды бірақ. Кезектесіп келе береді, келе береді. Ақық ақыры жеңіледі.

– Ал жақсы, ақшасын ертең жинап беретін болыңдар. Ақшасы ертеңі түгіл ендігі жылы да жиналмайды. Ақық шешем жиналмаған ақшаны ертеңі түгіл ендігі жылы да сұрамайды. Оның осы әлсіздігін білетін ел жігіттері ұмыттыра беріп, менің кіндік шешеме қайта келетінін қайтерсің.

– Ақық апа, ақшасын ертең жинап береміз, бір тоқтыңды сата қойшы...

Дүниеде қандай ғажап мінездер болады, а?!

РИЗАМЫН... ӨЗІМЕ

Несін жасырайын, мен, тегі, қапияда тауып сөйлеп кететіндердің тобына жатпайтын болсам керек. «Жаманның ақылы түстен кейін кіреді» демекші, менің қайтарар жауабым көбінесе келесі күні барып ойыма оралады. Содан ба, бір кезде «Берілмей қалған жауаптар» атты кітап жазуды да жоспарлағаным бар. Ал мына бір жолы дес берісте тауып сөйлегенім. Өзіме өзімнің риза болып отырғаным да содан. Тыңдаңыз:

Мен жетпіс жетінші жылы «Ит ашуы» деген повесть жаздым. «Ит ашуы» – өзінің тура мағынасында. Өйткені, бұл туындымның басты қаһарманы – Марғау деген ит пен Лезбай атты қойшы екенін оқырман қауымның бәрі біледі.

Повесті машинкадан шыққан бойда қарым-қатынас, достығының бәрін есепке ғана құратын, кімнің тарысы піссе соның тауығы бола кетуге әзір тұратын, бір іні жазушы алып оқыды да, телефон соқты. Дауыс ырғағына қарағанда, шығарманың ұнағаны айқын. Сөйтсе де Лев Толстойдың ат туралы жазылған «Холстомер» повесін оқып шығып, авторына: «Лев Николаевич, жылқы психологиясын соншалықты жақсы біледі екенсіз, өзіңіз ат болып кеткеннің

қай жағындасыз?» – деп Иван Сергеевич Тургенев айтқан баяғы әйгілі сөзді тамағына тақап:

– Апырау, ит психологиясын, ит өмірін осыншалықты қайдан біле бергенсіз?... – деп мүдіре күлді. Әрине, көмейінде өзіңіз ит болып кеткеннің қай жағындасыз, – тұрғаны бесенеден белгілі еді.

Менің жауабым табан аузында шықты:

– Төңірегімдегі дос-жаран, інілердің көбі ит болса, ит психологиясын мен білмегенде кім біледі?

Досымның аузына құм құйылсын да қалсын. Тегі, сасқаны болса керек, бар айтқаны: «Қап, солардың ішінде мен де кеттім-ау!» болды.

Әңгіме мұнымен бітпеді. Жаңағы іні досым қолжазбаны алып үйге келді.

– Әдейі келдім. «Ит ашуын» жуамыз.

– Қарсылығым жоқ.

– Ендеше біздің үйге жүрсеңіз. Келініңіз дәм жасап жатыр.

Біз, сөйтіп, жаңағы жуғыш жігіттің үйіне бет алдық... Дәп осы жерде екі анықтама бар:

Бірінші анықтама – бұл жігіттің әйелі жас.

Екінші анықтама – «Ит ашуының» басты қаһарманы Лезбай да бәйбішесі Айған дүние салған соң, өзінен көп кіші Ұмсындық сұлуға үйленген. Ұмсындықтың бұрынғы танысы Қарғабек Лезбай үйіне қонаққа келеді де, арақ бітіп қалған соң, өзінің ферма бастығы екенін пайдаланып, қарамағындағы шопанын дүкенге жібереді. Сөйтіп, ашына келіншекпен оңаша қалады. Ұмсындықты қызғанған Марғаудың Қарғабекті талайтыны осы жерде.

Осы екі анықтаманы ескерсеңіз, арғы әңгіме мынадай:

«Ит ашуын» жуам деп келе жатқан іні дос жолда дүкенге бұрылды:

– Үйде ішімдік жоқ еді...

Дардай жігіттің сондағы алып шыққаны жалғыз шөлмек аққайнар.

– Ау, мына аққайнарыңды бүркесің бе? Кімге жетеді?

– Жетпесе тағы барып әкелмеймін бе? Бұлтартпас жауап табыла кетті:

– Сен Лезбай болып, мен Қарғабекшілеп кетіп жүрмейміз бе?

Досым қарқылдай күліп, басын шайқай-шайқай дүкенге қайта кіргені...

– Табан аузында осындай жауапты қайдан табасыз? Ал егер окасы не, көп болса, Қарғабекішілерсіз.. – деп мен айтсам ғой, онда жағдайыңыздың қандай боларын кім білсін!..

– Сенің де жағдайың келіспес. Өйткені, арашалап алар итің жоқ қой.

Досым тағы да шалқасынан түскендей болды.

Жөппелдемеде жарқылдап шығар тапқырлық сағындырып барып келетін, сирек қонағым секілді болғандықтан ба, әйтеуір, осы бір қалжың есімде қалыпты.

БЕТМОНШАҚ

Менің басымда тағы да бір мін бар. Оным – орынсыз ұяңдық. Орынсыз деп отырғаным – кей-кейде ұялмайтын жерде ұялып, беті ашылмаған жас баладай өз-өзімнен қысылып қаламын. Ондай уақытта орнымен сөз тауып сөйлеуім де оңайға түсе бермейді. Әлі есімде: 1954 жылы май айында өзімнің туған өлкем – Солтүстік Қазақстанның аудандарын араладым. Қасымда облыстық «Ленин туы» газетінің редакторы Ғалым Мұхамеджанов. Бір жақсысы, Ғалым ашық жігіт. Кез келген адаммен оп-оңай тіл табысып кете береді. Ал мен болсам, өйте алмаймын. Әкесінің артына тығыла беретін ұялшақ балаға ұқсап, Ғалымға қараумен боламын. Былайша айтқанда, осы облыста көптен істейтін, сол себепті қай ауданға барса да танысы көп газет редакторына ерқарамын. Мені таныстыратын да, керек жерінде сөйлейтін де өзі.

...Біз бір ауылға келдік. Ғалым мені мектепте қалдырды да, жарты сағатқа бір жерге барып келейін деп кетіп қалғаны. Сол жарты сағат маған жарты жыл секілді өтпей қойды. Бөлмеде бес-алты мұғалім. Әрқайсысы өз жұмысымен шұғылдануда. Анда-санда бір сұрақ қоямын. Олар анда-санда тоқ етерін айтады да, үнсіз қалады. Әңгімеміз жалғаспайды. Маған тіпті олар осы бөлмеде бөтен кісі бар екен-ау деп ойламайтындай көрінеді. Содан ба, әйтеуір, қысыла түсемін. Далаға шығып кетейін десем, оның да жөнін таппаймын. Ақыры Ғалым келіп көзім ашылғаны. Әңгіме де түзелді. Сазарып үндемей отырған жұрттың кескініне қан жүгіріп сала бергендей...

Мен бұл оқиғаны тәптіштей айтып отырған себебім – өз басымдағы күні бүгінге дейін есіме түссе, жанымды қинайтын бір өкініштің барлығы.

Сол сапарда біз Преснов ауданына қарасты «Қызыл әскер» совхозына соқтық. Себебі, совхоз орталығындағы ауруханада менің немере апам Күләш жатқан болатын. Мен іздеп келген соң жалғыздық түскен Күләштің қуанғаны-ай десеңші. Төсегінен басын көтерді. Төңірегінділерге Алматыда тұратын інім деп мақтанды. Көпке дейін қасынан шығармады. Ауруын, қалай емделіп жатқанын айтты. Ақыры қоштасарда:

– Бас дәрігеріне барып жолыға кетші. Менің жағдайымды сұра. Өзіңнің кім екеніңді айтып, қадағалап қара деп тапсыратын бол.

Атқа мінгендер бірінің сөзін бірі тастамайды. Ал біз секілді жай адамдарды жүре тыңдайды, – деп қиылды.

Мен апама уәде беріп палатасынан шықтым. Бірақ ауылдық жердегі ауруханаңың бас дәрігеріне жолыққаным жоқ. Баруын бардым. Кабинетінде бір кісілер отыр екен, соларды баса-көктеп кіріп баруға ұялып бетімнен басқаным.

Менің бұл әлсіздігімді не деп түсінуге болады?

Рас, тура келген ажалға басқаны былай қойғанда, ауылдық жердің дәрігері де ара түсе алмайды ғой. Сонда да қаны бір туыстың соңғы өтінішін орындай алмауым, орындай алмау себебім ұяңдығымда тұрса, қалай сөксеңіз де артықшылығы жоқ деп білемін.

Осы бір жөн-жосығы жоқ ұялшақтықтан күні бүгінге дейін арыла алмай келе жатсам, не демексіз?!

ЖИНАҚЫЛЫҚТЫҢ ЗИЯНЫ

Үміт – қысқа мойын, кесек келбетті, кішкене әйел. Әдемі сөйлейді. Жай әдемі емес, тауып сөйлейді. Ағайынға қоң етін кесіп беруге дайын тұратыны тағы бар. Содан ба, былайғы туыстары сөзін екі етпеуге тырысады. Күйеуі Дәкен өзінің аз ғұмырында жұбайына қарсы келмеген жан еді. Анауың теріс, мынауың қате демейтін. Не тілегі болса да бас тартпайтын-ды.

Жұмысшы арасында туған ауыз әдебиеті туралы жап-жақсы диссертация қорғап, ғылым кандидаты атағын алған Дәкен ұзақөмір сүре алмады. Таланты енді ашылып келе жатқан кезде дүние салды. Оған да, міне, отыз жылға айналып барады. Артында қалған жалғыз қызын бағып отырған Үміт араға отыз жыл түссе де екеу ара болған бір қызық оқиғаны осы күнге дейін айтудан жалықпайды. Және бір ерекшелігі, өзін құрбандыққа шала отырып баяндайды:

– Гүлмирамыздың бір жастағы кезі. Қарағандыдағы туыстарға сапар шектік. Жолда Жарық станциясында тұратын жама ағайын Жәмиге телеграмма соққанбыз. Ойымыз – онда да бір-екі күн болу. Поезд мерзімді сағатында Жарыққа келді. Бірақ Жәми жоқ. Оның орнына жеңгеміз Алтын қарсы алып жатыр.

– Ағаларың жұмыс басты адам ғой. Ауданның бар шаруашылығы өз мойнында. Қазір бюро өткізіп жатыр. Сосын мен келдім. «Поездан алып қал, бірер күн аунап-қунап дем алсын» деп жіберді, – деді. Шынымды айтсам, Жәмидің өзі шықпаған соң, қитыңқырап қалдым. Алматыдан арнайы алып шыққан бір торлама алманы қолына ұстаттым да «Ықыласыңызға алда риза болсын. Телеграмма

берсек те, тоқтайық деген ойымыз жоқ еді. Қарағандыдағы туыстар алаңдап отырады ғой. Қинамаңыздар», – деп, торламаны қайтарып беруді өтіндім. – Гүлмираның жөргектерін салуға керек еді. Бірақ Алтын құр қол шығыпты. Енді не істеу керек? Әманда ыңғайымды бағып тұратын Дәкен: «Жәкеңнің үйі міне тұр ғой, женгеймен еріп барып, босаттырып алып келе қояйын», – деп жөнеле бермесі бар емес пе...

– Поездан қалып қоясың, бармай-ақ қой.

– Жүгіріп барамын. Жүгіріп келемін. Қалмаймын поездан, – деп Дәкен женгесіне еріп кете берді. Мен қарап тұрмын. Олар әңгімелесіп Жәмидің үйіне жете бергенде поезд қозғалсын да кетсін... Сол екі арада үйге Жәми келеді.

– Ештеңе етпейді. Бірер күн осында болыңдар. Мен қазір алдағы станцияға келінді түсіріп алыңдар деп, хабар берем...

Үмітінің бір қисайса иілмейтінін білетін Дәкен көнбейді.

– Жоқ, қайтсе де әйелім мен баламды қуып жетуім керек. Ақыры Дәкенім мені екінші станциядан жүргелі тұрғанымызда қуып жетті. Алып келген кім дейсіз ғой?.. Қазақтың жұтынып тұрған бір қызы. Қалай, немен алып келді? Мотоциклмен... Дәкен аяғы баспалдаққа да ілікті, поезд да қозғала бастады... Байқаймын, көйлекшең кеткен Дәкеннің үстінде бөтен бір пиджак бар.

– Мына пиджак кімдікі?

– Ә, Жәмидің пиджагі ғой. Мотоцикл үсті суық болады, тоңасың, деп кигізіп жіберіп еді, мә, қарағым, ала кетші, – деп Дәкен пиджакті қызға лақтырды.

Арада біршама уақыт етті. Әдейі барып алып келмек болған, бізге де, Жәмилерге де қиындық туғызған торлама есіме түспей ме...

– Дәкен, сетка қайда? Дәкен санын бір-ақ соқты.

Соншама арам тер етіп, жұртты дүрліктірген торлама Жәми пиджагінің қалтасында кеткен...

– Кейде тым пысықтықтың осындай зияны да болады екен... – деп Үміт сөзін күле аяқтады.

ӨНЕРДІҢ БІР ТҮРІ...

Әр халықтың дүние танымы әр қилы. Сол себепті олардың өмір құбылыстары жөніндегі көзқарастары да, адамның іс-әрекет, қимылдары жайындағы ұғымы да, қабыса бермейді. Айталық, Сібірге жер аударылған декабршілердің соңынан еріп барған әйелдеріне қаншама кітап арналды?! Қанша мадақ сөздер айтылды?! Ол

әйелдердің Сібірге баруын бүкіл халық болып ерлік деп қабылдады ғой. Ал қазақ үшін осы әйелдердің бұл ісінде ешқандай ерлік жоқ. Күнделікті тірлікте күйеуі айдалған кез келген әйел жасайтын әрекет. Қазақша ұғым бойынша – күйеуі жер аударылса, әйелі аяғын көсей салып, шалжиып үйінде отыруы керек пе? Жоқ, Құдай қосқан қосағының қасында болсын. Ол көрген қиындық-мехнатты бірге көрсін, бөлісетін болсын. Бұл жай уағыз емес. Қазақтың қай әйелінің болса да қолынан келетін, сол себепті мадақтауды қажет етпейтін шаруа. Осындай ұғым алшақтығы өнерде де, өмірдің басқа құбылыстарында да кездесе береді. Мәселен, мал баққан қазақ, халқында өркениет елдер түсініп, қабылдай бермейтін бір өнер бар. Ол өнер – ет жегіштер жарысы. Ерегіске сойған тайын жеп кетіпті. Бәс тігісіп бір қойдың етін жалғыз өзі тауысып қойыпты дейтін аңыз әңгімелердің ет жегіштікті өнер санаудан туғаны бесенеден белгілі.

Әрине, қазіргі қазақтар ондай жарыс өткізбейді. Бірақ бұл өнердің Солтүстік Қазақстанда елуінші жылдарға дейін санаттан шықпағанын өз басым дәлелдеп бере аламын.

1950 жылдың қаңтар айында туған аулым «Лияға» барып бір ай жаттым. «Лия» – өңірлес Преснов пен Октябрь аудандарының шекаралығында орналасқан колхоз. Пресновкаға да, Марьевкаға да бірдей қашықтықта.

Бір күні үйімізге қонақ келіп түсті. Тайжанов Садық, Октябрь аудандық партия комитетінің ауыл шаруашылығы бөлімінің бастығы. Көрші аудандар социалистік жарысқа түскен екен. Соның нәтижесін тексеріп келе жатқан беті. Қасында Қуантаев дейтін колхоз председателі және атшысы бар. Менің елге келіп жатқанымды естіп, сәлемдесе кетейік деп бұрылған.

Өгей шешем Бейіс жаңа сойылған соғымның жылы-жұмсағын қазанға салды. Бұл өңірде Садық ат жалын тартып мінген жақсы азаматтардың қатарынан саналады. Әрі менен мүшел жас үлкен. Соған қарамастан, сәлемдесем деп іниге келген ағаның осы бір білгірлігіне риза болған әкем де аса көңілді. «Садық ел кісісі. Барыңды аяма», – деп шешеме қадағалап айтып жатты. Үйеме табақ дәм келді. Садық та, оның қасындағы Қуантаев та ет жегіштер санатына қосылмайды екен. Шамалап алып отырды да, шегініп кетті. Ал ана атшы болса, қайтар емес. Бір ет, бір майды қос қолдап асайды да, жағы сартылдап шайнайды-ай келіп. Жұрт енді соның ет жесін қызықтады. Немере ағам Нұрқан мен колхоз председателі Дүйсенбінің Әбдіраші етті екеулеп турады. Дөңгелек жозыдан басы ғана көрініп отырған қағалтай денелі, аласа бойлы, қалқан құлақ атшы жаты сартылдап шайнап отыр. Шайнап отыр... Бір кезде ағаш табақ толы ет таусылды. Атшы сонда ғана бетін сипады. Әкем

қысылыңқырап қалған секілді. «Мана дәміңді мол жаса», – демеп пе едім деп Бейіске кейістік білдірді. Араға Әбдіраш түсіп, жұбата сөйледі.

– Ертең мен шақырайын бұларды. Атшының әуселесін сонда көреміз.

Бірақ атшы ол үйден жағын сартылдатып отырып, табағын төңкеріп қайтарды. Әуселе баспақ болған Әбдіраш та қайран. Бар болғаны басын шайқай береді: мен мұндай жалмауызды тумысымда көрген емен.

Осыдан кейін келген қонақтармен арамызда ет жеу спортының егесі басталсын да кетсін. Әңгіме былай болды: Садық аттанарда Марьевкаға шақырды. Жай сыпайылық жасап тұр дедім бе, әйтеуір бара алмайтынымды айттым.

– Ендеше мына «Балуанға» жүресің. Ауыл арасы жақын, ертең қайтып оралатын боласың.

«Балуан» колхозы «Лиядан» сегіз-ақ шақырым жерде. Ағайын-туыстық жағынан бізге жақын. Бірақ Садық қызмет істейтін Октябрь ауданына қарайды.

– Онда кімге бармақпын? – деймін ғой Садыққа. Ат басын қай үйге тірейтініңді бізге тапсыр. Күтеміз. Егер етжегіштерің болса, ала кел. Бірің.. керек десеңіз.. онын... Қиналып қалар деп қорықпа!.. – Сөз осы. Садықтың бүйтіп қыр көрсетіп, ірі сөйлеп тұрғанын кейін білдім: Пресновкаға қарай жүрерде қасындағы Қуантаев бар, өзі, «Балуандағы» тағы бірер азамат қосылып, бір жылқыны сойған екен де, қайтарда Сафуан інімді алып келемін деп кеткен. Садық секілді ағаларымның барына мақтанып қоюыма болады: арнап келіп біздің үйге ат басын тірегені – сәлемдесіп қана кету емес, өз ауданының мен үшін ең бір ұрымтал жеріне апарып қонақасы беру. Қанша жалмауызыңды алып келесің, ол өз шаруаң... Бәрібір, ақ майды ауыздарыңнан ағызып жібереміз...

Жөн-жобаны жақсы білетін көшелі ағаның бұл пиғылын кейін білдім дедім ғой, сөйтсе де ана жерде атшысының тақымы батып кеткендіктен бе, еруліге қарулы деп қасыма кілең етжегіштерді ертпек болдым. Нұрқан ағам: «Көптің керегі жоқ. Кәкке хабар салсақ жетеді», – деді. Ел арасында Кәк атанып кеткен Кәкімжан көршілес «Талпын» атты колхоздың председателі. Ағайын ішінде айтқаныңды екі етпейтін сыйлас, азамат-туыс. Ал сонда Нұрқан құрығы неліктен көрші ауылдағы Кәкке түсті? Кәкке түсетін себебі: сырт естуімше, Кәк осы орамдағы етжегіштердің сойқаны. Неліктен сырт естуімше? «Бұрын кездеспеді, табақтас болмады», – деп ойлайсыз ба? Жоқ, әсте олай емес. Кездескенде, табақтас болғанда қандай!.. Бірақ ет жеу өнері де спорттың күрес секілді аруақ көтеретін түрі. Кез келген

жерде кез келген табақты қотарып кету – ана Садықтың атшысы сиякты жалмауыздардың ғана үрдесі. Кәк ондай топқа жатпайды. Не ішіп, не жесе де жұрт қатарлы. Сырт естуімше деп отырғаным, Кәктің егеске түскен кезін көрмегендігім ғана.

Сөйтіп, біз Кәкті ертіп төрт-бес кісі болып «Балуанға» барып колхоз председателі Балахметтің үйіне түстік. Кәк пен Балахмет әзілі жарасқан замандас адамдар. Бірін-бірі қағыта кездесті:

– «Лия», «Талпын» екі ел болып бетке ұстап шыққандарың – өмір бойы шыр бітпеген мына арықтарың ба? Қараса көз тойдырар жөні бүтін біреулеріңнің табылмағаны ғой, тегі, – деді Балахмет Нұрқан мен Әбдірашқа көз қысып.

– Шыр-пырыңды қайтесің. Ой мен бойды айт. Қай көрмеге салсаң да жұрт көзіне сенен бұрынырақ түсетінімді өзің де мойындайсың.

– Даналардың бәрі аласалардан шыққан. Түйе бойына сеніп жылдан құр қалғаны тегін бе еді?! – деп Балахмет болмайды.

– Тап сендей аласадан түк те шықпайтынын сен дүниеге келгеннен бергі қырық бес жыл артығымен дәлелдеп берді. Бос сөзді қайтесің, дәміңді қымзаула. Асығыс шаруам бар, түнделетіп болса да жүріп кетпекпін. Атымды ағыттырма, – деді Кәк.

– Қонбайсын ба?

– Қонсам, не түйе сойып бермексің бе?

– Сойыстық мал табылады.

– Алда разы болсын. Қона жатуды жағдай көтермейді. Келісім біреу: дәм ішкеннен кейін Кәк түнделетіп қайтып кетеді. Аты ағытылмайды.

Күндізгі біздің ауылда басталған егестің нәтижесі – қос қолдап екі жігіт екі басынан көтеріп әкеп алдымызға қойған астаудан көрінді. Бұл төңіректе халық көп жиналған ірі жиын-тойларда етті тайқазанға салып пісіретін де, осындай ағаш астауға салып епті жігіттер көтеріп әкеліп алдына тартатын. Біз құдды сондай бір үлкен асырға жиналған секілдіміз. Арқасы барлардың арқасы күреске қозатын, құсы барлардың құсы қызылға түсетін шақ дәп осындай... Еске түскен соң айта кету жөн: соғыста жоқ болған боздақтардың бірі – менің Шақан деген немере атам. Ауыл-үй арасында күресе қалса, екінің бірі домалатып кете берер аға. Ал ірі жиындарда әлгі домалатқыштардың бірі де Шақанға қарсы келе алмайды. Шақан жауырыны жерге тимеген атақты балуан. Күреске дайындық кезінде өзіне сенген балуанның жалаңаш етіне шекпен жамылып межелі жерде қарсыласын күтіп отырар бір сәт бар. Сондай сәтте Шақан ағамды талай байқағанмын: ең алдымен, жайшылықта біреудің

бетіне қарап, сен деп ажырая қарамайтын оның түсі өзгеріп, сұстанып кетеді. Шекпеннен шығарып отыратын оң қолының бұлшық еттері айрықша көтеріле қимылдап бұлтиып ойнап тұратын. Осындайда бұған қарай қарсыласы келе жатады. Орта бойлыдан сәл жоғары, талдырмаш денелі менің ағам шекпенді сілкіп тастайды да, әлдебір сәтті бағып, сүзіле айналып сәл жүреді. Шуылдаған жұрт іштен тынады. Ендігі бір қас-қағымда Шақанның оң қолы қарсыласының жауырынына қалай барып қалғанын байқай алмай қаласың. Сол шақта сол қол мата белбеудің кіндік тұсына қадала кетеді. Кеудесін бері, бөксесін әрі салып сақ жүрген қарсылас Шақанның қойнына кіріп бара жатады. Кілең тарамыстан сомдалған секілді болып көрінетін оң аяқ ұзарып барып ана балуанның сол аяғына бұрандаша іліге кетеді. «Ия, аруақ!..» – деп қалады Шақан сол сәтте. Көзіңді жұмып қайта ашсаң, шалқалап түскен қарсыласының басынан аттап бара жатқан Шақанды көретінсің...

Дәп қазір қос жігіт ағаш астауды қос қолдап алдымызға тартқанда осындай егесте ғана құсы түсетін Кәктің де өңі өзгеріп сала берді. Шақан қолының бұлшық еттері қалай қимылдаса, мұның да асқазан бұлшық еттері солай ойнап кеткен болса керек. Шарта жүгініп қомдана бастады. Балахмет үй иесі болса да, басқарып жүрген Садықтың өзі. Ет турамақ болып бәкісін қамдап кіре берген атшысын: «Бар, сен ана бөлмеде отырасың, – деп ауыз үйге қуды. – Сол жақтағы ет те жетеді саған».

Сөйтіп, төргі үйде төрт-бес қонақ пен Садықтың өзі ғана қалды. Төңкеріліп, туралып түсіп жатқан қазы-қарта, жал-жая – бой-бой мүшелер. Туырылып жатыр. Біз қанша жейміз. Шамамызша алдық та отырып қалдық. Бар сенгеніміз Кәк болса, қомданғанымен самарқау. Өзіміз секілді әлім-берім ғана. Жұрт ет жеп болды-ау деген кезде ауыз үйдің есігі ашылып, Балахметтің басы көрінді. Астау толы дәмді көріп қуанып кетті білем.

– Ау, алсаңдаршы. Жеңдер. Ау, Кәк, саған не болған? Әдейі асқан дәмді жемейсіңдер ме?! Ау, Нұрқан?.. Әу, Әбдіраш?.. Бұларың қалай? Алыңдар кәне...

Біз дәмнен тағы да алған болдық. Әлденіп бара жатқан Балахмет келуді көбейтті.

– Ау, алып жіберіңдер...

Кәк бір қозғалып алып сөйледі:

– Әй, Балахмет, сауысқанға ұқсап шықылықтап барасың ғой, тіпті Ту биені сойғаның рас екен, бірақ түгел асып беріп отырсың ба шықылықтай беретіндей.

– Әй, Кәк, ең алдымен, алдыңдағы дәмді тауысып алсаңшы. Айтарың болса, содан кейін айт. Мысық секілді көзіңді жұма беретінің қалай?!

– Ал, ендеше бері кел де, ұсақтап тура мына етті, мақтаншағым!

Балахмет еркін басып дастарқанға келді де, ірі туралған етті ұсақтай бастады. Астау толы ақ майды Кәктің тауыса алмайтынына көзі әбден жеткен адам секілді.

Кәк ыстық сорпа сұратып алдырды да, үстіне бір стакан арақты құйып жіберді.

– Ау, жүрегіңді алады ғой, – деп қалды манадан бергі егесті үнсіз бағып отырған Әбдіраш.

– Балахмет үшін жүректі алғаны дұрыс емес пе. Қалған етті ертең қуырып жейтін болады.

– Ертеңге де бірдеме табылар. Ең алдымен, осыны тауысып алшы.

– Тауыссақ, тауысамыз, – деп Кәк арақ қосылған сорпаны тартып салды. Содан кейін ақ майды қос уыстап қылғыта бастады. Жалмауыз атшы жағын сартылдатып айызыңды қандыра шайнап қылғытса, Кәк шайнамай қылғытады. Соны байқаған Балахмет – ал, же, – деген тықпалау тілден айырыла бастады. Осы егеске дәнекер болған Садық жымия күліп отыр. Ақыры астау түбінде бір асайтындай ғана ет қалды. Сол кезде Кәк Балахметке бұрылды.

– Ана жақта сарқыт дәметететін келін-кепшік жоқ па еді? _ Жо... жоқ... ала бер.

– Ай сен құрдастың түрің жаман. Сарқыт қайтарсам, ақ майды аузынан ағыздым. Мелдек атқыздым, – деп өсек жаярсың. Одан да аш құлақтан тыныш құлақ демекші, алып қояйын, – деп қалған етті де асап, астаудың екінші басын маған көтергізіп, тұздығын да ұрттап қойды. Осыдан кейін шай келді. Ұзын дастарқанның әр жерінен шұңғыл тарелкаға салынып май қойылған. Қант, бауырсақ төгілген. Көңілі төмендеп қалған Балахмет кегі кеткен Кәкке қайта тиісті:

– Мүмкін, мына сары майды да жеп қоярсың?..

– Жесек, несі бар?.. – деп Кәк сығымдап-сығымдап шайға ерітіп отырып сары майды да жұтып қойғаны. – Ал ендеше...

Балахмет әйелі Биғайшаға бұрылды.

– Қарындағыңды әпкел бермен!

Кәк дауласа кетті:

– Ау, мырза болсаң, әлгінде қайда қалдың? Мол етіп салмайтын ба едің?.. Бір тойда екі жар болмайды. Мүмкін, сен ауыл-үйдің майын жинаттырып әкелерсің. Оның бәрін қалай тауыспақпын?!.

Балахметтің үні өшті. Кәк жүрмек болып далаға шықты да, үйге ренжіңкіреп қайта кірді. Ренжитіні атын ағытып, қамыт-сайманын тығып тастаған.

– Мана келіскен секілді едік қой, Балахмет? Мұның қалай?

– Ертең шай ішкен соң аттанарсың. Көрші үй шақырып қойды.

Кәк ештеңе демеді. Боранды күндері салқындап кететін ағаш үйде менің сол жағымда ішігін айқара жамылып, оң жамбасынан жатқан қалпы ертесіне бір-ақ тұрды.

Осыдан отыз бес жыл бұрын қыс айында осындай оқиғаға куә болғаным бар менің.

Кәк кейін жетпіске қарай барып дүние салды.

ҚУАНТАЕВТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Садық Тайжановка еріп келген осы сапарында бұл күнде есімі есімнен шығып кеткен Қуантаев мынадай бір қызық әңгіме айтты:

– Бір күні аулымызға финагент келіп өткен жылдан ауысқан алым-салықтарды тексеріп, қарыз иелерін тықсыра бастады. Үш-төрт жылдан бері қарызын өтей алмай жүрген бір колхозшы сиырын көшеге алып шығып, әркімге сатып ал деп ұсынды. Жөппелдемеде кім бар сиыр сатып ала қоятын. Ақыры әлгі жазғанды аяп, сұраған пұлын бердім де, сиырды мен сатып алдым. Сөйтіп, салық қарызынан құтқардым. Колхозшы рақметін айтты. Арада ай шамасы болғанда Марьевкадан телефонограмма келді: «Шұғыл түрде аудандық партия комитетінің бірінші секретарының кабинетіне жетсін. Облыстық атқару комитетінің председателі Ташенов Жұмабек шақырып жатыр!». – Ташеновке неге керек болып қалдым екен деген түйткілмен аудан орталығына келдім. Кабинетке кіре бергенімде, келісті келген толық денелі ақ сары кісі төрдегі үстел басынан көтеріле берді:

– Колхоз председателі Қуантаев сенбісің?

– Ия, мен едім...

– Сен болсаң, қазір аулыңа қайтып бар да, ана колхозшының жалғыз сиырын өзіне қайтарып бер!

– Қайтарғанда... Жұмеке, ол былай болып еді...

– Бар, бар... Қайтарып бер де, қайтып кел. Қалай болғанын сонда түсіндіресің.

Амал жоқ, ауылға келдім де, қысылып тұрған жерінен құтқарып алған шағымқойдың сиырын өзіне қайтарып, жазған құлда шаршау бар ма, Марьевкаға бесін кезінде тағы келгенім.

– Колхозшының сиырын өзіне қайтардым...

– Міне, мұның дұрыс болды.

– Дұрыс болғанда әңгіме былай еді...

Ташенов ұшып тұрды да, қолын сілтеп мені тоқтатып тастады:

– Әңгімең маған айтпасаң да түсінікті. Бар енді жұмысыңды істе!.. Бұдан былай қарамағындағы колхозшыларыңды жәбірлемейтін бол. Жәбірлейді екенсің, жақсылық күтпе бізден!.

Сөйтіп, мен бір ауыз түсіндірме бере алмай колхозға оралдым. Өкініші – заяға кеткен жақсы ниетімді Ташеновтың тыңдамағаны. Оның үстіне ана арызқой колхозшының қарыз салығын айналып келгенде, менің төлегенім, – деп Қуантаев әңгімесін жымия күліп аяқтады.

Соған қарағанда, қанша өкінсе де кейінірек біраз жыл республика басшысы болған Ташенов Жұмабектің оқыс та күрт шешіміне Қуантаев сөзінен ризалық байқала ма деп шамалаймыз.

ТЫШҚАН МЕН МЫСЫҚ

Сіз Тышқанның Аманын білесіз бе? – Білмесеңіз, айтайын: Аман – Құлан қыстағынан алпыс шақырым жердегі Мақпал тауының баурынан орын тепкен «Жамбыл» колхозының веттехнигі. Бұл өзі кең жауырынды, қапсағай денелі, қою бұйра шашты, сирек тісті, кескінді келген қара торы жігіт ағасы. Өзі сөйлеп, өз сөзіне өзі мәз болатын. Аман алғашында жай лақылдақ болып көрініп еді, түсінігіміз қате екен. Біраз сұқбаттан кейін таныса келе Аманның барынша сауыққой, көңілге зіл сақтамайтын аңқылдақ, өзімнен көрі өзгеге болса екен дейтін ақ ниет екеніне көзіміз жетті. Әдемі қоңыр даусы бар. Домбырасын шерте отырып ән салғанда, сіз оған еріксіз елтисіз. Дүние сырын тереңірек түсінгендей боласыз. Кең даланың самал желі желпігендей, асқар таудың қарлы шыңы қол бұлғап шақырғандай әсер аласыз. Па, шіркін, қазағымның әндері-ай, десеңші!.. Айтушы табылса, тыңдаушысын елжіретпей қоймайды-ау!

Аман әншілігімен қабат әңгімешіл, сөзуар да болып шықты. Кейде мысқылдай сөйлегенде зілі жоқ әжуаға тапқыр-ақ. Бірде ол қонаққа шақырған бір іні үйіне уақытымен барса, басқа жұрт жинала қоймаған екен. Қарсы алған келіні: «Хош келдіңіз, жоғары шығыңыз», – деудің орнына:

– Амансыз ба? – деп сәлемдесіпті. Аман-есендікті өз атына мезгеген қуақы Аман:

– Тап өзімін, – деп жауап берген.

Әрине, ибалы келін аңғырт сөйлегенін байқап ұялып қалған ғой.

Тағы бірде ауданнан келген менмендеу уәкілмен мал жайылымына шығыпты. Бір фермаға барса, жұмыс басты болып жатқан

малшылар уәкілді шылбырынан ұстап аттан түсіріп ала алмай қалыпты. Соған қыңырайған уәкіл қасына еріп келген жігітке үстемдік жүргізе алатынын танытпақ есеппен:

– Атымды ұстай тұр, – депті Аманға.

Уәкіл кіділігін байқаған Аман жайбарақат тұрып:

– Атыңыз тістемей ме? – деп сұрапты.

– Ондайы жоқ.

– Тулайтып шығар?

– Жоқ, мөңкіп те көрген жануар емес.

– Кісіден қашып көрмеп пе еді?

– Неге қашсын...

– Ендеше осыншалықты жуас атты ұстап тұрудың не қажеті бар? Тізгінінен шарбаққа іле сал да, жұмысыңа кірісе бер, – депті Аман.

Жиын-той, мереке болса, қуаныш, күлкі әкелетін, өлім-жітім болса, қам көңілге жұбаныш ұрығын егетін осы Аман секілді өнерпаз, көпшіл жігіттер керек-ақ.

– Әкесінің аты Тышқан демесең, бәтшағардың басқа міні жоқ та ғой, – деп осы ауылдың көшелі қариясы Есбергеннің кеңкілдеп күлгені бар. Бұл күнде жасы сексеннен асқан Есберген ақсақал – осы «Жамбыл» колхозын өз қолымен құрған белсенділердің бірі. Отызыншы жылдары болған бір оқиғаны есіне алды. Есберген – кілтші. Ал Аманның әкесі Тышқан – қойма қарауылшысы. Аталас ағасы Рақман деген кісі күзетшіге келіп бір-екі уыс бидай сұрамай ма Тышқан, әрине, бере алмайды... Сонда сөз тапқыш Рақман:

– Атыңды Тышқан қойған ата-анаң неткен көреген жандар. Тіпті жемесең де қоймадағы бидайды емін-еркін аралап жүресің. Бірақ шүкіршілік ет. Әке-шешем менің атымды азан шақырып Мысық деп қойса, күнің не болар еді, – деп әзілдепті

Жарасымы мол қандай әңгімелер!..

АРАЛДАҒЫ ЖЕҢЕШЕ

Қазақ музыка өнерінің жосатты тұлғасы Нұрғиса Тілендиевтің «Аралдағы жеңеше» атты әнін кім білмейді?!. Кім айтпайды! Тіпті ән десе иіс алмайтындардың өздері де оңашада:

Аққуындай Аралдың,
Қандай нұрдан жаралдың?
Жадыраған жаның гүлдей, жеңеше.
Мінезіңді сағындым ғой,
Аралдағы жеңеше-ай!–

деп өз бетінше ыңылдап жатпай ма, әлдебір көңіл күйінің әуенімен. Шіркін, естір құлаққа бас шұлғыттырып қойған Аралдағы жеңешеай десеңші!.. Бір көрсем-ау, деп, армандамайтын жан табыла қояр ма екен, сірә да? Ал мен болсам, ішіңіз күйсе тұз жалаңыз. Аралдағы осы жеңешеңізді көрдім. Көрмек түгіл қол беріп амандастым да. 1969 жылы Нұрғисаның үйінде отырғанбыз. Телефон шылдырлады. Бір емес, қайта-қайта шылдырлады. Ақыры телефонды қайта-қайта шылдыратып тұрғаны кім екенін Нұрғисаның айтуына тура келген болса керек:

– Аралдағы әлгі жеңешеміз ғой. Күйеуі істі болған ба, соның шаруасымен жүрген секілді. Вокзалда тұрмын, келіп кет дейді, – деді ықылассыз ғана.

– Шақырып тұрған кісінің Аралдағы жеңешең екені рас болса, неге бармайсың? Барып, тым болмаса амандасып кел.

– Онда бірге барайықшы, – деп қиылды Нұрғиса.

Біз, сөйтіп, вокзалға келдік. Нұрғисаның Аралдағы жеңешесі күтіп жүр екен, алдымыздан шықты. Бет бітімі кесек, шығыңқы қарын, жауырынды да мықынсыз, толықша келген орта бойлы қоңыр келіншек. Қол алысып танысқаннан кейін біз жүре сөйлестік.

– Нұрғисаның Аралдағы жеңешесі мен едім, – деді ол маған қарап. – Бірақ көп жұрт соған сене бермейді... – Содан кейін Нұрғисаға бұрылды. – Мен екенім рас қой, Нұреке?

– Рас, рас.

– Рас болса, онда...

Нұрғисаның Аралдағы жеңешесінің не ойынан, не бойынан әндегі сұлулықты таппағаннан кейін, сөз аяғын күтпей-ақ кейіндеп қалдым да, бұрылып кеттім...

Жоқ, алай-былай деп, Аралдағы жеңешеңізді жазғырудан мүлде аулақпын. Балуан-Шолақты табындырған Ғалия, Ақан серіні ғашық еткен Ақтоқты, Мұхиттың емешесін үздіріп, ынтызар еткен Айнамкөздер, мүмкін, Аралдағы осы бір жеңешеңіздей-ақ шығар?.. Кім біліпті оны!.. Еңлік пен Баян, Қыз Жібек пен Ақжүністер ше?.. Дүниеден жаңып өткен Қасым Аманжоловты алыңызшы:

Өңімде ме еді,
Түсімде ме еді?..
Көріп ем ғой бір армандай қызды.
Бір нәзік сәуле
Күлімдеп еді,
Сұрапыл соғыс соқты да бұзды.
Сапырды дауыл,
Тебіренді теңіз.

Тулады толқын,
Шайқалды шың-құз...
Қып-қызыл өрттің ішінде жүрміз.
Қайда екен, қайда, дариға, сол қыз?

Қып-қызыл өрттің ішінде жүріп іздеген армандай қыз кім? Айналып келгенде, ұлылық пен сұлулық үлгісі өз көңілімізде. Армандай пәк сәулеге айналған сол үлгіні үлбіретіп әкеліп жаныңыздың незік пернесіне қондырған өнер құдіретіне басымызды иейікші!..

ҚАЙДА АСЫҚТЫҢ, ЖІГІТІМ?..

1977 жылы шілде айында Қалихан Ысқақов, Әкім Тарази – Алматы іргесіндегі Қара Қастек арқылы асатын Суықтөбе жайлауынан оралдық. Мезгіл – түн. Ел болса жатып қалған. Үшеуміз де екі түрлі сезім құшағында келеміз. Бірінші сезім: дүниенің апшысын қуырып тұрған мына сарша тамыз шілденің өзінде де мал мен жанға сондай жайлы қоңыржай жайлау әсері. Екі күн үйінде болған жылқышы Әбдісаматтың бізге көрсеткен ықыласы.

– Екі-үш күн деген не, Суықтөбе жайлауының қызығын арнайы келіп апталап жатып көру керек қой. Еңбек адамдары туралы сонда ғана жөні бүтін бірдеме жаза аласың, – деп артымызда қалған жұмақ тірлікке ойша үңіліп алаңдаймыз.

Екінші сезім: машинамыздың бензині жоқтың қасы. Қаскелеңнің Алматыға шыға берісіндегі бензоколонкаға жете алсақ жарар еді деп қыпылдаймыз.

Осы сезімдерге тағы бір сезімнің келіп қосылғаны...

Газды сақтықпен басып, май үнемдеген болып Қаскелеңге келіп кірдік. Көше бұрылысында қызыл мотоциклді бір жігіт пен қыз құшақтасып тұр. Жақындай бергенімізде жігіт қолын көтерді. Ұзын бойлы көк көз әдемі бозбала.

– Шылым тартайын деп едім, оттығыңыз болар ма екен? – деді ол қасымызға келіп. Талдырмаш денелі жирен шаш қыз бізден ұялғаны ма, әйтеуір теріс айналды.

Мен оттық ұсындым. Қасымдағы жолдастардың бірі:

– Қызың ұялшақ па деймін. Ұялшақтық – тәрбиеліліктің белгісі, – деді жігіт түсінің игі екенін байқап.

– Қалыңдығым ғой. Келер жұмада той жасап қосылмақпыз. Мына үйде ата-анасы тұрады. Той жабдығына байланысты демалысын алып келіп жатыр. Өзім Алматыда заводта істеймін.

– О, онда өмірдегі жұбайлық сапарларыңыз оң болсын.

– Рақмет, ағалар.

Біз жүріп кеттік. Әлгіндей болмай қызыл мотоциклді жігіт артымыздан ызғытып келіп басып озды да, қолын бұлғап ұзап сала берді. Жүрісі сондай суыт.

– Жаңағы сыпайылығы мен мына қимылы қабыспайды екен, – дедім мен машина жайын білетін болғандықтан.

– Алда тойы тұрғандықтан, асығып бара жатқан шығар, – деді Қалихан дағдылы білгіштігіне, болжағыштығына бағып.

Әкім болса, дағдылы сабырлылығына салды ғой деймін, үнсіз отыра берді.

Біз, сөйтіп, аман-есен бензеколонкаға да жеттік. Керек майымызды құйдырып, көңіліміз орнына түскен соң, үлкен жолға шықтық. Жүріп келеміз. Кенет алдымыздан алысқа кетер фары жағулы бір үлкен жүк машинасы көрінгені. Машинаны баяулатып, сақтықпен оң қапталды ала ақырын жүре бастадым. Алысқа кетер жарық пен жақынға түсер жарықты алма-кезек ауыстырып белгі берем. Бірақ жүк машинасы міз бақпайды. Жақындап келсек, жүк машинасы жол шетінде тұр. Манағы қызыл мотоцикл арғы бетке ұшып түскен. Жігіттің бір башмағы жоқ та, екінші башмағы жол үстінде жатыр. Жосылған қан... Төңіректе адам жоқ. Көп кешікпей қала шетіндегі ГАИ постына келіп көргенімізді баяндасақ, ондағылар білетін болып шықты. Ес-түссіз қалған жігіт жүргінші машинасымен ауруханаға аттандырылған...

Бақытың мен махаббатың да, болашақ тірлігіңнің қуанышы мен қызығы да артында – Қаскелеңде емес пе еді? Қайда асықтың, бишара бала?

ЖАҚСЫ КЕЛІН

Солтүстік Қазақстанның шалғайында жатқан осы бір «Талпын» атты шағын ауылға келе қалсам, мына бір аласа үйге кірмей кете алмаймын. Онда қарт ана бар, қадірлі ана – Меруерт. Меруерт десе меруерттей. Сәл еңкіштеу келген аласа бойлы, етжеңді адам. Менің есімде қалғаны – қияпатты ақ жүзіндегі үлкен мені, көк күмбездей алыстан көз тартатын көкке салған кіршіксіз таза жаулығы мен шаршысы. Бара қалсаң айналып-толғанатын, «жұрағат қой» деп мандайымнан иіскейтін, барын алдыма әкеп қоятын.

Әрине, одан бері талай заман өтті. Көкке малған шаршы да тозды, қияпатты ақ өңге әжім ұялады, ақша жүздің нұры тайды.

Меруерт ана өмір қыспағын көп көрген. Мен ес білген кезімнен бері оның жесір екенін білемін. Зүбәйра деген жалғыз қызы бар еді. Елбесіп-селбесіп күн көрді. Кейін келе Зүбәйра тұрмыска шықты да, шешесін қолына алды. Қарт ана немерелі болды. Бірақ енді-енді қолым жылы суға тиді ме дегенде, Зүбәйра бір кеселге душар болды. Көзінің нұры тайды оның. Су қараңғы болып үйде отырып қалды. «Күшік күйеу» атанғанын намыс көрді ме, әлде Зүбәйраның мына ғарыптығы себеп болды ма, әйтеуір оны жолдасы тастап кетіп отырды. Бірақ нәресте күнінен нағашы әжені бауыр басқан кішкене Тарғын ермей қалды.

Содан бері де көп жылдар өтті. Зүбәйра болса дүние салды. Тарғын болса ер жетті. Үйленді. Балалы-шағалы болды. Колхозда адал еңбек істеді, ескі аласа үйді құлатып, еңсесі биік үй салды. Жаңа жерден қоныс-мекен тепті. Бәрі де табиғаттың заңы.

Ал Меруерт ана қайда? Ол да осы үйде, жиен келіннің қолында. Жиеншарын сүйіп отыр.

Мен міне, кіріп келемін. Жүрегім лүпілдейді. Сексенге келген қарт ана қазір ұшып тұра келеді, оң қолын менің мойныма салады да, ұзын бойымды доғаша иіп, бетімнен сүйеді...

Жұпыны да таза жиналған ауыз бөлме. Сұңғақ бойлы, томпақ бет келген бір жас келіншек бізді сыпайылықпен қарсы алды. Тарғынның жолдасы осы болар деп ойлаймын. Төргі үйге беттеймін. Сол қолда темір кереует. Сол кереует үстінде баяғы қарт ана. Келбетті өңіндегі қара мені бірден көз тартады. Меруерт ана кісі келді деп селт ете қоймады, бірақ ақылға біткен кішкене қара көзін терезеге қадаған қалпы отыра берді.

– Апа, амансыз ба?

– Бұл қайсысың? – деді Меруерт ана терезеден көзін алмастан.

– Танымай қалдыңыз ба, апа, мен ғой. Жұрағатың... – сөзімді айтып жеткізе алмадым, қарт ананың иегі кемсеңдеді. Бірақ көзіне жас келмеді, өңін де бері бұрған жоқ. Кірпігін қақпайды. Бұл не ғаламат? Жақындай беріп көз салсам, жаудырап тұрған мөлдір көзде нұр жоқ екен. Меруерт ана да Зүбәйрамен тағдырлас, су қараңғы болыпты. Аяқ-қолда жан жоқ. Тек бар тірлік қу домалақ кеудеде ғана қалған. Ішкі сарайы сау, ас ішеді, ақыл ойы да бүтін, жаңылмай сөйлейді. Бірақ бар сабыты кісіде.

– Меруерт шешеңнің бар жайы осы, – деді ол.

Менің ойыма сол кезде жаңа ғана бізді ауыз үйде қарсы алған жас адам түсті. Сөзді неден бастарымды білмедім де:

– Келмегеніме көп заман болды ғой, мен жоқ кезде келін түсіріпсіз, жиеншарлы болыпсыз, құтты болсын, – дедім.

– Е, айтсын! Менің өстіп мәз болып отырғаным сол келін қарағымның арқасы ғой. Осындай шағымда бағыма қарай мынадай бір мерейлі пендені тап қылды. Бақытсыз емес екенмін деймін.

Ана сөзінде жан бар секілді. Үсті-басы тап-таза, төсегінде бір кіршік жоқ. Біреу аузына тамақ салып, біреу отырғызып, тұрғызатын ғарып ананың айналасынан ұқыпты жан ашыр қолдың айқын ізі білінеді.

Әлгіндей болмай шай келді. Ақжарқын келін дастарқанды кереуетке таяңқырап жасады да, ішім-жемін алып, ананың аузына салып отырды. Кісі келді деп көрсеткен сыпайылығы емес, қанына сіңген, дағдысына айналған қылығы сияқты. Ақжарқынның бұл мінезі мені қайран қалдырды.

Шайдан кейін ол:

– Іздеп жатқан болар, жұмысқа барып қайтайын, – деп колхоз қоймасына кетті.

Меруерт ана келінінің көзінше ғана сараң сөйлеп отыр екен.

– Шырағым, тұрған бір алтын, – деп әңгіме бастады. – Колхоз жұмысынан бір сәт қалмайды, одан қала берсе екі-үш қарғасы бар. Үй-ішінің жабдығы да бір өзінің мойнында. Соның бәрі аз дегендей мен болсам мынау бар сабытымды салып отырған. Бір қабақ шытпайды-ау сонда да. Аяймын. Масыл болмай тезірек өлсем деймін. Төсегімнен көтеріп алып далаға шығарғанда, одан көтеріп алып үйге енгенде бар тілейтінім сол. Осы баланың қолында кетсем арманым бар демес едім.

Мен Меруерт анамен бақұлдасып аттандым.

Содан бері екі жыл өтті. Бірақ күні-түні көз алдымнан ғарып ана, сол ананың қасы мен қабағына қарап, айтқанын екі еткізбейтін Ақжарқын кетпейді. Мен ауылға хат жазған сайын сол таза, мүскін пенделердің хал-жайларын сұраймын.

Міне, менің алдымда бас-аяғы қысқа, дағдылы амандықты сұрап, дағдылы амандық хабарын білдірген шағын хат жатыр. Соның аяғында Меруерт ананың дүние салғаны айтылыпты. Ақжарқын баяғы мінезінен айнымаған. Өз қолымен таза арулап, соңғы сапарға аттандырып салған. Зират басына болмай ере барыпты, өз қолынан ана қабіріне топырақ салып, жылаған. Көңіл айтқан, жұбатқандарға:

– Үйіміздің нұры, балалардың ұйтқысы еді ғой әжетайым. Құлазып қалдық қой, – депті Ақжарқын.

Жан тебірентерлік сөз.

Мен өткен күнге көз жүгіртсем, сол қарт ананың өзі де алтын адам болғанын пайымдаймын. Мынау жаман болсын демеуші еді. Бір пендеге көлденең келіп көрді ме екен, сірә да. Ай, келмеген шығар-ақ. Мүмкін, мына қартайған шағында Ақжарқын секілді, алтын келінді кез қылғаны да сол мінезінен шығар...

КӨҢІЛ МЕН НАРЫҚ

Мен өз өмірімде «қазақ мәдениетінің өркендеуіне себімді тигізе алдым-ау» дейтін болсам, онда екі жайды атамақпын. Бірінішсі – әуелгі негізін Бейімбет пен Ілияс қалаған, бірақ соғыс басталған жылы жабылып қалып, кейін қайта түлеп жарық көрген «Қазақ әдебиеті» газетінің алғашқы санын шығарысқаным. 1955 жылдың январында шыққан сол бірінші сандағы программалық бас мақаланың авторы болғаным.

Екінші мақтанышым да баспасөз орнымен байланысты.

1958 жылы июнь айында «Мәдениет және тұрмыс» журналының алғашқы саны жарық көрді. Сол санда да менің еңбегім бар. Мен бұл журналда 1958 жылдан Қазақстан Жазушылар одағының басқарма секретарлығына сайланған 1961 жылға дейін бөлім бастығы болып істедім. Осы бір үш жылдың ішінде журнал редакциясына қаншама хат келіп түспеді. Сол хаттардың қаншамасына мен жауап қайтармадым. Қаншамасы мені жолға шақырмады. Жолға шақырған көп хаттардың бірі, міне, былай басталып еді:

– «Жел тасты бұзады, сөз басты бұзады» деген бар емес пе, үй ішіне реніш кірді де, кішкене басым шарадай болды. Былай бұрсам, арба сынады, былай бұрсам, өгіз өледінің кері. Мен туған анамды да қия алмаймын, жастай қосылған қосағымды да, үш бірдей бүлдіршін баламды да қия алмаймын. Әйелімді көндірсем, анам илікпейді. Сонымен қатар жұбайым Бекеннің де мінезі оңып тұрған жоқ. Ол қазіргі жастарға ұқсап ұсақ сөзге құлақ қоймауы керек еді, үлкенді сыйлап, анамды ардақтауы керек еді. Бірақ Бекен олай етпейді, үй-ішіндегі кезекті бір жанжалда анама тілі тиді. Бұрын да сыныққа сылтау таба алмай отырған анам тіпті өршіп кетті. Бекен де тартынған жоқ. Әлқал не керек, бұл үйде бүйтіп тұруға еш мүмкіндік қалмады. Ажырасуға тура келді. Келіншегімді, үш баламды әкесінің үйіне шығарып салдық. Арада бір ай уақыт өтті, анама келіні келіп, үш немересін алдына беріп, кешірім сұрады. «Кінәлімін, ақымақ басым ашумен не айтқанымды білмеппін. Кешіре көріңіз» деді. Оған анам илікпеді.

Қымбатты редакция! Міне, біздің үй іші осылай азып кетті. Бұл халімді хатқа тізіп сіздерге жолдап отырғаныма сондай қатты ұяламын. Бірақ амалым қайсы. Енді қайттім? Ақыл-кеңес беріңіздер, – деп жазыпты Талдықорған облысындағы Мұқыры селосының тұрғыны Мұхамед-Садық.

Мұхамед-Садық редакцияға хат жазады екен, ақыл сұрайды екен. Онда тұрған қиындық не? Кеңесті беру керек, ақылды айту керек. Семьяда не болмайды. Үй-ішінің «әрі отыр, бері отырынан»

трагедия туғыза берсек не еткеніміз. Мұхамед-Садық тұрған ауылға барамыз. Ақыл-кенесімізді айтамыз. «Бас сынса бөрік ішінде, қол қол сынса жең ішінде» дегендей, келін мен енені татуластырамыз. Содан кейін сол татулықтың тарихын журналымызға жазамыз. Татуласқандарды мадақтаймыз. Ал басқа бір жерлерде басқа бір үй іштерінде дәп осындай әбестіктер болса, «сендер де мына Мұхамед-Садық семьясынан үлгі алыңдар, тату тұрудан артық рақат жоқ», – деп жар саламыз. – Редакциядағы келісім осы.

Байқайсыз ба, сапар мақсаты айқын. Тілегіміз игі. Құдды Қожанасыр жарықтықтың ісі. Қожекең келе жатып бір таға тауып алыпты да қуанып кеткен ғой:

– Оho, бір таға табылды! Ендігі қалғаны – бар болғаны үш таға мен ат қана, – деп айқайлаған Қожекең.

Біз де сол. Бар әңгіме – Мұқырыға жету ғана. Келін, бала, енелермен кездесу, әңгімелесу ғана. Мұқырыға жетіп, кездесетін адамдармен кездесіп әңгімелессек болды. Араздасқандарды татуластыру шаруа болып па, тәйірі.

Мұқыры аулы Алматыдан Семейге баратып үлкен тас жолдың үстінде, Талдықорған қаласының іргесіндегі әдемі жерге орналасқан қыстақ екен. Шынымды айтсам, редакциядан аттанғанда бәрі оңай көрінгенімен, барар жерге жақындаған сайын мазам кете бастады. Ал Мұхамед-Садық басқа бір жаққа жол шегіп кетті. Сонда қайттім? Мүмкін, ене мен келін Мұхамед-Садық айтқандай араз да емес шығар? Ал, тіпті араз болса, қайта татуласа салуы ғажап емес қой. Біреуіне бала, біреуіне немере болып келетін екі-үш қарғаларды қиып қайда кетпекші олар? Әйтеуір, басында қопа-қардай болып көрінген осы бір семья кикілжіңі мен ауылға жақындаған сайын әуелгі біз қабылдаған мән-мағынасынан айырылып, жүдеу тартып сала берген секілденеді. Содан ба, сол ауылға тезірек жетсем екен, хат иесін тезірек көрсем, жағдайларымен тезірек таныссам екен деймін.

Мұхамед-Садықтың үйі колхоз кеңсесінің дәп іргесінде екен, есікті он үш-он төрт жастағы бір қыз бала ашты.

Тым шағын, тым жұпыны екі бөлме. Мұхамед-Садық редакцияға жазған хатында:

– Колхозға аянбай еңбек еттім, дәулетті тұрамын демеп пе еді, мұнысы қалай? – болды алғашқы ой. Бір қарт әйел бізді бейілдене қарсы алды:

–Жақсы келдіңдер, шырақтарым, былай шығыңдар, – деп жатыр.

Сұрастыра келсек, Мұхамед-Садықтың шешесі Жылқыбала осы кісі болып шықты. Мен таңырқап қалдым. Мұхамед-Садық жазған

хаттың әсері болды ма, бұл кісіні бет бақтырмайтын адуын адам шығар деп жорыған едім. Ал қарсы алдымда өмірдің бары мен жоғын да, ащысы мен тұщысын да көп көрген күс алақан еңбек адамы тұр.

–Мұхамед-Садық қайда? – болды алғашқы сұрақ.

Қарт әйелдің әжімді жүзіне кірбең жүгірді.

– Кетті ғой бізден, шырағым, – деп күрсінді Жылқыбала – Бір жарым жасында әкесінен жетім қалып еді. Байлықпен мал сатып асырағаным жоқ, қолыма кетпен алдым, етегім елпі, женім желпі жүріп асырап едім. Міне, енді есейді, үш баланың әкесі атанды. Өз қолы өз аузына жетті. Біржола кетті бізден.

Мұхамед-Садық анасынан рұқсат та сұрамапты да, әйеліне кетіп отырыпты.

Шынымды айтсам, мен абдырап қалдым. Жол бойғы ойша соққан сарайларымның бәрі – негізі жоқ бос қиялымның жемісі екенін енді түсінгендеймін!

Жылқыбала отыз жасында жесір қалыпты. Мұхамед-Садық онда бір жарым жаста екен. Ол бір таршылық жылдары ғой. Жесір әйелдің тарыққан да, шалдыққан да күндері көп болыпты. Бірақ өтірік айтпаған, ұрлық істемеген, әйтеуір, жалаң аяқсыз кешіп дегендей, оның өз сөзімен айтқанда етегі елпі, жені желпі жүріп жалғызын асырапты. Менің де құлыным ер жетер, мен де жұрт қатарына қосылармын, – деген үміттің сықсима шырағын медет тұтып жас ғұмырын өткізіпті.

Мен жолда келе жатып қандай аңқау қиялға берілсем, Жылқыбала да жиырма жыл бойы сондай аңқау да негізсіз қиялмен өмір сүріпті.

Мен енді Мұхамед-Садықтың өзімен, оның әйелі – Бекенмен кездескім келді. Шамам келсе, осы сапардың негізгі мақсаты – татуластырып кетпекпін. Ол үшін көп адамдармен жолығыстым. Солардың пікірін тыңдадым. Бір қызығы, келінінің Мұхамед-Садық хатында айтылғандай кешірім сұрай келгені рас екен. Бірақ Жылқыбала иілмепті. Соның себебін білгім келді енді.

– Келініңіз алдыңызға келіп кешірім сұрапты ғой, неге илікпедіңіз? – деп сауал қойдым Жылқыбалаға.

– Шын келсе кешірмейтін бе едім, шырағым. Кінәлімін деп келген жоқ, тілі ұзын, сүйреңдей келді. Өз үйімде отырсам опақ, тұрсам сопақ болып едім, сол таз кебімді қайта кигім келмеді, – деп жауап берді.

Бұл жауап маған араздықтың шын өзі емес, ебепке себебі ғана секілді болып көрінді. Келін мен ене арасында әкетіп бара жатқан ештеңе де жоқ сияқты.

Мұхамед-Садық осы Мұқыры қыстағынан сегіз-ақ шақырым жерде су шаруашылығының бір учаскесінде мұрап болып қызмет істейді екен. Шешесін ала жүрдім.

Мұхамед-Садық хат жазғанымен, редакциядан тап кісі келе қояр деп ойламаған болса керек-ті, біздің жөн-жайымызды біліп абдырап қалды. Ал Бекен дегеніңіз таңқы мұрын, қара сұр келіншек екен, сөзді бөледен бастады:

–Міне, отыр ғой баласы сопиып, керек болса алып жүре берсін.

– Енеңіздің не айып-кінәсі бар? Не жетпейді сіздерге? Бірге неге тұрмайсыз? – деп сұрап едім:

– Тазалығы, мәдениеті жоқ, міне, көрмейсің бе былшылдатып жерге түкіріп отырғанын, – деп жауап қайтарды Бекен.

Менің қасымда отырған осы ауылдың мұғалімі шыдамады білем:

– Сол да сөз болып па?! – деп қалды. Бекен өрлеп сала берді:

– Менде не шаруаларың бар? Мына қу кемпірге керегі мына отырған өлі балық болса, алыңдар да кете беріңдер деп отырмын ғой.

Сол сол-ақ екен, қара сұр келіншекті ешқайсымыз тоқтата алмадық. Басын төмен салған қалпы, үн-түнсіз Мұхамед-Садық отыр. Татуластырамыз ба деген ой далада қалды. Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылдының кері келіп, бұл үйден «аллалап» зорға дегенде шықтық. Ұртына су толтырған адамша тіл қатпастан Мұхамед-Садық қалды. Әлденені үміт етті ме кім білсін, бара жатқанда Жылқыбала шешей көңілді отырып еді, енді тым шөгіп, томсырайып үндемей қалыпты. Оған тіл қатар, көңілін аулар менде де дәрмен жоқ. Аңқаулықпен дүниенің бәрін дос тұтып лапылдап барып, сондай жасып, қам көңіл болып келемін.

Бұл күнде сол көңілсіз оқиғаны ойласам, арамыздан тым ерте, тым жас кетіп қалған талантты ақын Төлеген Айбергеновтің мына бір өлең жолдары есіме оралады:

Оралам үйге кейде мен
Ойнақшып сылқым ойда өлең,
Қайтамын үйге кейде мен
Еңсемді басқан ойменен.
Қиялдың маздап ой-қыры,
Келемін кейде таскерең,
Қайралып кетіп кей күні
Шабылып қайтам тасқа мен...

Ия, мен де, ақын айтқандай, сол жолы Алматыдан қайралып аттанып, тасқа шабылып қайтқан едім.

Мейлі, керек десең тіпті ана мен бала арасы болсын, әйтеуір адам қарым-қатынасы дегенің бөрікпен соғып алам деуге келмейтін, құр ақылгөйсуді көтермейтін шешуі қиын жұмбақтардың бірі екеніне сол сапарда көзім жетіп оралғанымды мойындамасыма шамам жоқ.

ӘПЕНДІЛЕР

Адам дегенің әр қилы: Арамы мен адалы, ақымағы мен ақылдысы, жаманы мен жақсысы, даңғойы мен данасы, тағысын тағылары... Ал осы топтағылардың біріне де жатпайтындары ше? Бір қызығы, ондай адамдар да болады екен. Олардың ныспы – әпенділер. Әпенділер тобындағылардан жақсылық күтпейсің. Жаманшылық күтіп қорқудың да қажеті жоқ. Жо... жоқ, бұл топтағылардың қолынан жақсылық та, жаманшылық та келеді. Бірақ жақсылықты жақсылық жасайын деп істемейді. Жаманшылығы да қастандықтан емес. Болмыс-болығы солай. Рас, әпенді жақсылығынан мерейің үстем болып кетпейді. Бірақ білмей жасаған жаманшылығынан өліп те қалуың мүмкін. Дегенмен де бұларда басқа топтағыларда мүлде кездеспейтін бір артық қасиет бар. Ол қасиеттің аты – күлкі. Күлкі адам ғұмырын ұзартады деген жорамал рас болса, әпенділермен кездескенде бір жасап қалатының айтпаса да түсінікті.

Сөйтіп, ендігі әңгіме әпенділер туралы болмақ.

АЙТБАЙДЫҢ ШАЯХМЕТІ

Аудандық комсомол комитетінің секретары болып сайланғаныма біршама уақыт өткен, іске төселіп жаттыға бастаған кезім. Аудандық партия комитетінің бюро мәжілісінде «Тегісшіл» колхозына баратыным белгілі болды. Міндетім – газет тілімен айтқанда, көктемгі егіске дайындықты қадағалау ғана емес, осы науқанды ойдағыдай атқарып, абыроймен аудан орталығына оралу.

Мен комсомол комитетінің топырыш торысын жадағай шанаға жектім де, екі айлық сапарға шықтым.

«Тегісшіл» колхозының үш ерекшелігі бар: бірінші ерекшелігі – жан басының аздығы. Колхоз не бары он бес-ақ үйден тұрады. Екінші ерекшелігі – сол орамдағылардың ұғымы бойынша, жылқысы әр үйге шаққанда жиырма-жиырма бестен айналады. Сол себепті, бұл ауыл ауданда жылқылы «Тегісшіл», бай «Тегісшіл» деп аталады. Үшінші ерекшелік – шапаты келген, қол тоқпақтай ғана қара кісі Айтбаев Шаяхметтің осы жылқылы «Тегісшілдің»

колхоз председателі болуы. Онда тұрған ерекшелік не? Әйтеуір, біреу болмаса, біреудің колхоз шаруашылығын басқаруы керек емес пе, дейсіз ғой. Біреу болмаса, біреудің емес, әңгіме Шаяхметтің председатель болуында.

Шакең бұл колхозға келгенге дейін осы ауданның басқа бір совхозында директордың орынбасары болып істеген. Орынбасарға жұмыс табылмай ма, бір шаруамен облыс орталығы Петропавлға барады. Әдейі келген ісін тындырған соң, балаларына көйлек-көншек, тағы сондай бірдемелер сатып алмақ болып дүкенге кіреді. Әр нәрсені бір қарап, үлкен қара пештің тасасына қарай ойысады. Бір кезде: «Шырағым, мына бір ойыншықты көрсетіп жіберші», – деп басын көтерсе, магазинде бір жан жоқ. Бұларға не болған деп шығар есікке барса, сыртынан үлкен қара құлып салулы тұр. Бұл пеш тасасында әлденеге телміре қарап тұрған кезде, магазинде кісі барын байқамаған сатушылар есікті жапқан да түскі үзіліске шығып кете барған. Шаяхметтің зәресі ұшады. Айқай салады. Есікті ұрғылайды. Түстіктен қайтып оралған сатушылар, әрине, мұның ұры емес екенін бірден танып, қоя берсе, Шакең магазиннен кетпейді ғой:

– Жоқ, милициядан кісі шақырыңдар! Менің қойны-қоншымды жақсылап тінтетін болыңыздар!

– Ұры емес екеніңізді біліп тұрмыз. Жолыңыздан қалмаңыз. Алатын затыңызды алыңыз да, бара беріңіз...

Оған көнер Шаяхмет пе? Ақыры органнан өкілдер шақыртып, акт жасаттырып, өзінің адалдығына жұрттың көзін жеткіздірген соң ғана дүкеннен шығады...

Ойда жоқта душар болған осы жайдан зорға дегенде құтылып, үйіне келсе әйелі:

– Манап басқа совхозға көшейін деп жатыр, – депті.

– Қай Манап?

– Бухгалтердің орынбасары Манап тағы... Өсіп, бас бухтың өзі болып кетіп барады.

– Әу, онда неғып отырмыз? Барып қоштасып қалмаймыз ба?

Дәм-тұзы жарасқан есепшімен қоштасып қалмақ болып, Шакең Манап үйіне барады. Ортада дөңгелек үстел, жағалай отырған жұрт, енді біреу оң қолда кереует үстінде екен. Самауыр күжілдеп тұр. Ал самауыр мен пеш арасындағы еден қақпағын ашып, үй иесінің әйелі қоймадан май алып жатады. Әманда асығып жүретін Шаяхмет жұрттың бәрімен қолдасып, енді кереуетте отырған адаммен амандасайын деп кері айналып келіп самауырын мен пеш арасынан: – Сәлеме... – деп қолып созып ұмтыла бергенде қоймаға күмп береді. Бір жақсысы, үй иесінің әйелі қиыстау отыр екен, аман қалыпты. Ал Шаяхметтің өзі мертікпесе де көпке дейін белім деумен болған ғой. Біраздан кейін есін жиған жұрт сұрамай ма:

– Ойбай-ау, алдында апандай үңірейіп ашық жатқан қойма барып көрмедің бе?

Сонда шойырылып отырған Шаяхметтің жауабы:

– Қайдан білейін, қарайып жатқанға, төсей салған қара тері екен деп ойладым ғой мен бейбақ...

Мен, міне, сол Шаяхмет Айтбаев басқарған жылқылы «Тегісшіл» колхозына келе жатырмын. Аудандық партия комитетінің бюро мәжілісіне қатынасқан Шаяхметпен келісімім де бар. «Шабан үйрек бұрын ұшар» дегендей мен комсомолдың топырышымен кете бермекпін. Ал Шакең болса, бай «Тегісшінің» жер тарпыған арғымағымен мені қуып жетпек.

Март айының аяқ шағы. Алты ай қыс бойы үстемдік алып, толассыз бұрқырап, шабына соққан ақ боранның жыны басылып, жуасыған жылы, шағырмақ күннің бірі. Шана табанына темір шыңылындай тиетін шыңылтыр қар енді жұмсарып жылымық тартқан. Қыстан жүдеңкіреп шығып келе жатқан топырыш торым ауырлай бастаған жолдағы шана сырылына екі құлағын қайшылап кезек тігіп, аяң бүлкекпен келеді. Төңіректегі қарлы даладан ат ізімен, шана ізімен, нығарланып біршама биіктеп алған жол сорабы айқын. Алда ағаш қылтасы бар. Ойым сол жерге барып ат сарқын басып, демалу, артта қалған Шакенді күту. Ағаш қылтасына жақындаған кезде артыма көз салдым. Біреу құйғытып келеді. Өзі шана үстінде тұр. Ішігінің оң жеңінен қолын шығарып алған. Ұзын бишігін төбеде ойнатып, торысын үсті-үстіне төпелейді. Жақындағанда таныдым. Айтбайдың Шаяхметінің дәл өзі. Мен бұрылып жол бере бердім. Шаяхмет құйғытқан бойы алдыма түсті де, тоқтай қалды.

– Ау, Шаке, бірдеме көрінді ме, от ала қашқандай, мұныңыз не?

– Көрінді.

– Не көрінді?

– Бала, саған айтқан жоқ па едім?..

– Ештеңе де деген жоқсыз.

– Кешеден бері мына ат ауырып...

– Ehe, ауырған атты осылай қинай ма екен олай болса?

– Бала, сен түсінбейсің.

– Түсіндіріңіз онда түсінбейтінімді...

– Қазақ «Адам жылқы мінездес» дейді. Осының менің, әрине, сен білмейсің.

– Білмейтінім рас, бірақ естіген мәтелім. Шаяхмет қуанып кетті.

– Айттым ба, әне... Адамның жылқы мінездес екені рас болса, жылқы да адам мінездес болып шықпай ма сонда?

– Мүмкін... – деп күмілжідім мен оның не айтқысы келіп тұрғанын аңғара алмай.

– Ал сонда адам суық тиіп ауыра қалса, ыстық бір сорпа ішіп терлеп, жазылып кете бармаушы ма еді. Мен де мына торы аттың ашы терін шығарып, жазып алайын деп келе жатырмын...

Бірдеме дегенше, қара малға ұқсап, солығын баса алмай, теңселіп тұрған торы аттың жонында бишігін ойнатып Шаяхмет шаба жөнелді:

– Енді «Тегісшілдің» өзінде ғана көрісеміз.

Жоқ, біз «Тегісшілде» емес, екінші қырдың астында қайта жолығыстық. Топырыш торыммен қалқақтап дөңге шықсам, арғы құлай берісте Шакеннің торы аты сұлап жатыр. Не істерін білмей аңырып қалған Шаяхметтің екі көзі жыпылық-жыпылық етеді. Қайтсе де колхоз председателінің, жем жеген семіз аты ғой, арам өлмесін, бауыздап таста десем, онда да, менде де пышақ жоқ. Алда бір шақырымдай жерде «Айымжан» колхозы бар. Мен соған барып істің мән-жайын колхоз председателі Жолмұқанов Мұхамеджанға айттым. Мұхамеджан жол-жобаны білетін, сол төңіректе кісілігімен аты шыққан тынғылықты адам еді: «Ә, Айтбайдың Шаяхметі болса, одан шығады», – деп бір жымиып алды да, дереу кісі шаптырып, зорығып өлгелі жатқан торы атты бауыздатып, еліне қырық жілік етіп таратып, ат құнын Шаяхметтің қалтасына салып жіберді.

«Тегісшілге» аудандық партия комитетінің өкілі келуімен байланысты Айтбаев колхозшылардың жиналысын шақырды. Күн тәртібінде малдың қысқы күтімі, көктемгі егіске дайындық жайы. Колхоз председателінің беделі соншалық мықты ма деймін, қайта-қайта хабарлап, қайта-қайта кісі жіберіп, бала-шаға, қатын-қалашы бар жиырма бес-отыз адамды зорға дегенде жинап, түнгі сағат бірден асқан кезде жиналыс ашылды. Шаяхмет баяндамасына кіріспе бергенде-ақ, күнімен жұмыс істеп көк жұлын болып жүрген еңбеккерлер отырған залдың әр жерінен қорыл шыға бастады.

– Әй, бәленшеке, тоқтат қорылды, – дейді Шаяхмет баяндамасын доғарып.

Бәленшекең ұйқысынан оянып, қақырынып-түкірініп енді жөнделіп отыра бергенде, колхоз председателі баяндамасын әрі жалғайды. Сол-ақ мұң екен, қорыл залдың екінші бір жағынан дүр ете түседі.

– Әй, бәленше, тоқтат қорылды.

Осы кикілжіңмен біршама уақыт өтті. Шакең мал басын түгендеп келіп, енді тауық шаруашылығына тоқталды.

– Жылдың басында арам қатқыр жүз шақты әтеш бар болатын осында. Әуелі бес-он жұмыртқа салып жүруші еді, мен оны МТС директоры Андрюшковқа астыртын беріп едім, соған қырсықты ма, білмеймін, қазір жұмыртқаламайтын болып кетті иттер.

Қорылдап жатқан зал ду ете түсті.

– Оу, денің дұрыс па өзіңнің? О заман да, бұл заман, әтеш жұмыртқалайтын ба еді!

Шаяхмет көзі тағы жыпылықтай қалды:

– Жо... жоқ, ішінде ұрғашылары да бар болса керек... – Мекиен деген сөз Шакең аузына қайдан түссін.

Күлкіге көмілген зал тірілейін деді. Бір жерден айқай шықты:

– Жылқы шаруашылығына ат үсті тоқталдың. Тебінде жүрген жануарлардың жай-күйі қалай? Сол жөнінде баяндап бер!

– Тебіндегі жылқы саны төрт жүз. Бәрі де дін аман. Жылдың басы қара қатқақ, жүре бара мұздақ болғанын өздерің де білесіңдер. Күзде айғырдан шыққан жүз биенің отыз шақтысы құлын тастады...

– Биыл сонда жүз биеден жетпіс-ақ құлын аламыз ба? Айтбаев жолдас, басыңмен жауап бересің! – деген әлде қулық, әлде шын, әйтеуір бір дауыс шықты.

Шаяхметтің көзі тағы жыпылықтай бастады. Сасқаны ма, кім білсін, сәл мүдіріп тұрды да:

– Көктемге дейін қаншама уақыт бар әлі, өйтіп-бүйтіп, биелерге жүз құлын таптырамыз... – деп салмасы бар емес пе. Әлгінде ғана бір жамбастап жатқан ұйқылы-ояу зал күлкіден ішегі қатып, дүр сілкінді.

Мен қатысқан колхозшылар жиналысы таң ата өстіп думен аяқталды.

Көктем шықты. Біз бәріміз де қос басындамыз. Солтүстік жағында құралайдың қара суығы деп аталатын нағыз салқын кездің өзі. Қыстың жынды боранына бергісіз қара жел өңменіңнен өтіп, қойын-қонышыңды аралағанда жаныңды қоярға жер таптырмайтын, малға да қиып қара өзек шақ. Бірақ қос іші жылы. Ортада маздап от жанады. Колхозда бір ғана бригада бар. Бас көтерер ер азаматтардың бәрі майданда болғандықтан, сол жалғыз бригаданың бар жүгі Күміс деген әйелдің мойнында. Күміс әйел болса да еркекке бергісіз пысық адам. Колхоз жұмысын тасқаяқтай қағыстырады. Өзі ана-мынаңа көне де бермейді. Не жұмыс атқарса да өз бетінше істейді. Әрі біліп, жөнімен істейді. Сол Күміс бригадир де от басында. Әңгіме әр қилы: қыс сондай қатты болғандықтан, былтыр күзде көктеген қара бидайдың өзі үсіп кеткен... Құралайдың салқыны өтпегендіктен, жердің тоңы да жібімей жатыр... Қылтия бастаған көк біткеннің қорғалап, бой салмай тұрғаны да содан... Бүйте берсе, көктемгі егісті де уақытында аяқтай алмаспыз...

Ұзаққа созылған осы тұрғылас әңгіме үстінде Шаяхмет қолын қолайсыз бір жеріне апара беріп:

– Күміс, сен бүгін мынаны ұйымдастыр... – демесі бар емес пе!

Жұрт ду ете түсті. Сабырлы болса да, ешкімге сөзін жібермейтін Күміс:

– Сау адамның тамағын ішіп, ауру адамның сөзін сөйлеп, өзіңді әбілет басып отырғанның қай жағы? – деп салды.

Шаяхметтің көзі тағы жыпылықтап кетті.

– Не... не болды саған, Күміс?

Күлкімізді тыйып, әңгіменің байыбына барсақ, колхоз председателінің ұйымдастыр деп отырғаны колхоз шаруашылығына байланысты бір мәселе екен. Соны айта берем деген кезде, қолы түскірі жаңағы қолайсыз бір жеріне барып қалған ғой. «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» деген осы.

Бәріміз колхоз кеңсесінің алдында тұрмыз. Анадай жерде сұлап түсіп бір көтерем жатыр. Қыстан арып шыққан малдың алғашқы көкке аузы тигенде өстіп тұра алмай қалатын әдеті. Шаяхмет бастап, біз костап, бәріміз сол көтерем қасына келдік. Тұрғызып жіберейік деп едік, қозғалта алмадық.

Орталық малына жаны шын ашитын колхоз бастығы батыс бетке иегін безеп:

– Әне бір түйіліп келе жатқан бұлттың репеті жаман. Түнде бозқырау түссе, мына көтеремнің күні нешік? – деп дағдарды.

Колхоз председателінің бар әлсіздігін жақсы білетін Шәріп ақсақал дағдылы қулығына бағып, бір бәленің шетін шығарып қойды.

– Рас айтасың, бұлт реңі жаман. Түнде аяз соғады.

– Мына көтеремді не істедік онда? Ұшып өледі ғой...

– Ұшып өлмесін десең, жабулап тастау керек.

– Жабуды қайдан таптық? – деп дағдарды Шаяхмет байғұс Шәріп ақсақал бір мырс етті де:

– Өй, тәйірі, сол да сөз болып па! Үйің болса, міне, тиіп тұр. Төрде жатқан алашаңды алдыр да, жаба сал.

Бұл ақыл Шаяхметке қона кетті. Бір жас жігітке бұрылып:

– Бар, біздің үйге кір де, төрде жатқан алашаны алып келе ғой, – деді.

– Жеңгей бермейді, – деп жігіт қиқандай бастады. Сөзге тағы Шәріп араласты.

– Әй, «бермейдің» не сенің? Шакең айтса, бермеуші ме еді! Жүгіріп бар да, алып кел. Қарап отырып орталық малын арам өлтіріп алармыз.

Шәріп ақсақал ауылда сондай беделді адам. Әңгіменің арғы астарын аңғармаса да, карттың ығына жығылған бала бастық үйіне беттеді. Әлгінде болмай қораға кірді. Бәріміздің көзіміз сол жақта. Не болар екен деп бағып тұрмыз. Біршама кешіккен жігіт бір кезде ауладан құр қол шықты. Байқасақ, Шаяхметтің де көзі өз үйі жағында екен. Құр қол шыққан жігітті байқай салып иегін тағы батысқа кезеді.

– Шәке, әлгі бұлт дегенің ыдырап бара жатыр ма қалай?! Күн ашылып, түннің жылы болатын түрі бар ма деймін.

Шәріп ақсақал бізге көзін қысты да, колхоз председателін қостай кетті.

– Шаяхмет, дұрыс байқап тұрсың. Әне, әлгінде түйілген бұлттан дым да қалмаған. Жабудың керегі болмай қалды енді.

Тұрған жұрт рақаттана күлді.

Расында да, былайғы түндер сондай жылы болды. Колхоздың арық-тұрағының бәрі де көп кешікпей алашасыз-ақ көтеріліп кетті.

Көктем егісі аяқталысымен колхоз шаруашылығынан аз күнге қолы босаған шаруа адамдары, енді өз үй іргесіндегі жұмыспен айналыса бастады. Бұл жұмыстың бастысы – картоп егу науқаны. Шаруа қуған тыңғылықты колхозшылардың, әрине, тұқымға деп қыстан алып шыққан картоптары бар. Соларын екті. Ал салақтары көршідегі украин деревняларынан тұқымдық картопты сатып әкеліп жатты. Жұрттан қалсын ба, Шаяхмет те өз үйінің іргесіне картоп егетін болды. Кешқұрым кез. Колхоз кеңсесінің алдында әңгіме құрған адамдар ортасында отырып, Шаяхмет осы ойын ортаға салды.

– Жұрт тұқымдық картопты қаншадан сатып әкеп жатыр?

– Пұтын жүз елу сомнан...

Шаяхмет отырғандардың ішіндегі жастау біреуіне қарады.

– Ендеше жүз елу сом берейін, ертең бар да Жекекөлден маған бір пұт картоп әкеп берші.

Шәріп ақсақал сөзге араласты.

– Жекекөлге ат шаптырып қайтесің. Сепкеннен қалған бір пұт картоп біздің үйден де шығады.

Шаяхмет жұлып алғандай:

– Ендеше жүз елу сомды саған берейін онда... – деді. Шәріп ақсақал ұнатпағанын білдіріп, бірдеме дейін деп келе жатыр еді, сөз соңын тоспаған Шаяхмет іле жөнелді:

– Ендеше екі жүз сом берейін.

– Ау, Шаяхмет...

– Ендеше екі жүз елу сом берейін.

– Оу, сенің есің дұрыс па өзі?..

– Ендеше үш жүз сом берейін.

Шаяхметтің үдете беретінін аңғарған Шәріп ақсақал үндемей қалды да, батырың сабасына түскен кезде ақырын жайлап қана:

– Үш жүзің не, жүз елудің өзі қымбат. Ана Түлкі Ойнаққа барғандар жетпіс бес сомнан әкеп жатыр, – деді.

Шаяхмет дағдысынша көзін жыпылықтатып алды да:

– Ендеше жетпіс бес сом берейін, – деп салды.

Жұрт ду күлді. Ішек-сілесі қатқан Шәріп ақсақал күлкісінен тыйылып былай деді:

– Олай болса, бір пұт картопты мен саған жай бердім. Шаяхмет мінезінен айныр емес.

– Ендеше картобыңды жай алайын...

Өзім куә болған осы әңгіме қыстан жүдеңкіреп шыққан мына бір шағын ауылдың бір айлық күлкісіне ұласқан еді.

Ол кезде ауылдық жерде, әсіресе «Тегісшіл» секілді көпей колхозда конақ үйі деген қайдан болсын. Ауданнан келген өкілдер колхоз бастығының үйіне түседі. Мен де осы дәстүрден озып кеткенім жоқ. Жатар жерім – Шаяхметтің өз үйі. Шакеңнің жұбайы... өкінішке орай есімін ұмытып қалыппып... сол себепті, мен оны Гүлсім деп атайын, ие сол Гүлсім елде жоқ келісті адам. Мінезге де бай, сондай орнықты. Күйеуінің әпенділігін жақсы біледі. Сөйтсе де шамданбайды. Жұрт күлкісіне мән де беріп жатпайды. Гүлсімнің тағы бір керемет қасиеті бар: ертеректе қалада тұрғандықтан ба, әйтеуір, тамақты шәр-дәрілеп, аса дәмді етіп дайындайды. Үй ішіне де, алтын асықтай болып өсіп келе жатқан үш баласына да, өз басына да құнтты. Бір жақсысы, әйелінің осы ерекшеліктерін Шаяхметтің өзі де жақсы біледі. Жақсы білгендіктен бағалайды да. Міне, сол Гүлсім жеңгеміздің дәмді кеспесін ішіп отырмыз. Шаяхмет кеспені қасығымен сапырып-сапырып алды да, мақтаныңқырай сөйледі.

– Шіркін, біздің кемпөшкеге жететін әйел бар ма екен жер бетінде?! Ай, жоқ-ақ шығар мұндай әйел!

Менің білетінім, бұлар жиырмасыншы жылдардың бас кезінде қосылған. Шаяхмет болса тақыр кедей, оның үстіне әпенділігі және бар. Ал Гүлсім болса, сұлу да ақылды қыз. Әке-шешесі де ел ішінде қадірлі жандар. Шаяхметтің қолы осындай қызға қалай жеткен сонда? Әркімдердің көңіл құртын оятып, дәмелі жігіттерді өзіне ынтызар еткен бойжеткен сұлу Шаяхметке қалайша тұрмысқа шыққан? Көптен бері көңілімде жүрген осы сауалды реті келген соң қойып қалдым.

– Жоқ екеніне мен де имандай сенемін, Шаке. Бірақ елде жоқ осындай сұлу қызға қолыңыз қалай жетті? Соны айтыңызшы.

Тамақ құйып беріп отырған Гүлсім аса бір сыпайылықпен жымиып қойды. Ал Шаяхмет болса, есіңкіреп жүре берді:

– Ойбой, ол бір жатқан хикая...

– Ал, ие, соныңызды айтыңызшы...

Гүлсімнің бұл естіген әңгімесі болса керек, сәл даусын шығарып бұйығы күлді.

– Айтсам... Гүлсімді алдап түсірдім...

– Қайтіп?

– Мен жеңгесімен сөйлестім ғой. Ол тоқсан сом берсең, Гүлсімді шығарып беремін деді. Мен көне кеттім. Уәде байласқан күні қырық

сом ақша салып бардым. Жеңгесі сөзінде тұрып, Гүлсімді алып шықты. Қолына қырық сомды ұстата бердім.

– Әй, қағынды, қалғаны қайда?

– Қалғаны кейін болады, жеңеше.

Сөйтіп, Гүлсімді шанама салып алып тартып отырдым. Жеңгеміз қала берді. Кейін елу сомды сұрап қыңқылдаған-ды. Ал мен болсам, Гүлсіммен түз-дәміміз жарасып қалған соң, әне берем, міне берем деп жүрдім де, ақыры алдап кеттім...

– Өзіңіз коммунист адамсыз, алдағаныңыз жарамаған екен...

– Коммунист қалың мал бермейді.

– Бермегеніңіз қалай, ана қырық сомды қайда қоясыз? – Ол қалың мал емес. Құдайға шүкір, қазір алтын асықтай үш балам бар. Әркайсысын он үш сомнан есептесең де, отыз тоғыз сом ғой. Өзің ойлашы, о заман да, бұ заман, бір сомдық қалың мал бола ма?!

Шаяхметтің әзілі емес, шын есебі бұл. Күлмегенде қайтесің енді..

Осы айтқандарымның бәрі де қоспасыз әңгімелер. Соғыс кезінде жалғыз Солтүстік Қазақстанда ғана емес, әр жерде-ақ колхоздың осындай бастықтары болған. Сол себепті, таңданатындай бұл оқиғаларда ештеңе де жоқ деп білемін.

Қ-НЫҢ ҰЛЫ К.

Менің Қ. ұлы К. дейтін досым бар. Атын толық жазбай отырған себебім: әпенділер тобына оның жатпайтындығы. Бірақ барынша адал, барынша таза, біреуге иненің жасуындай да қастық ойламайтын, ойламайды емес-ау, қайта жақсылық жасағысы келіп тұратын көшелі азамат. Әлбетте осындай қасиеті бар адамдардың аңқаулығы да кездесе бермек. Ал аңқаулық жүрген жерде әпенділікті ат шаптырып алыстан іздеудің қажеті бола қоймай ма деп ойлаймын.

К. екеуміз ол кезде бүкіл Солтүстік Қазақстанға әйгілі Майбалық орта мектебінде оқыдық. Дәлірек айтсам, ол менен екі класс жоғары оқыды. Мен сабаққа жаман болмадым. Бірақ осыдан басқа менде жұрттың көңілін бұрып, көзге ұратын түк өнер жоқ. Көптің бірі ғанамын. Ал К-нің жөні басқа, жолы бөлек. К. сол орамда ауызға іліккен өнерпаз бала. Ол домбыра тартып, ән салғанда жұртты аузына қарататын еді. К. аудандық, облыстық олимпиадаларға да қатысқан. Жай қатысып ғана қоймайтын, бас жүлдені допша теуіп жүріп әкелетін-ді. Мен оны досым десем де, әрине ол кездегі достықтың жөні бөлек. К. секілді жұрт ілтипатының гүл шоғы – даңқты балаға кімнің жақын жүргісі келмейді дейсің. Мен де

соның бірі. К. жымиып күліп амандасса, қолымды ұзағырақ ұстап, қаттырақ қысса, төбем көкке жеткендей мәз болып жүре беремін. Менің досым оқуын бітірген жылы соғысқа аттанды. Майданнан аман-есен жеңіспен оралған соң, мұғалім болды. Партия қызметін де атқарды. Ақыры елуінші жылдардың аяқ кезінде Алматыға партия мектебіне келіп, оқуға түсті. Осы тұста біз бұрынғыдан да достасып, жақындаса түстік. Шынайы достықтың белгісі – шақырту іздемеу ғой. К. сондай жігіт. Оқудан қолы босаса-ақ болды салып ұрып біздің үйге келеді. Біз болсақ құрақ ұшып қарсы аламыз. Бес-алты жыл үнемі пәтер жалдап, бір жерден екінші жерге көші-қонды болып жүргендіктен бе, өз баспанаңның айы өткені соншалық, патшаның сарайындай санайтын бір бөлмелі үйіміздің төрі – сонікі.

Қыс ортасы ауып кеткен. Ұзара бастаған шуақты күн болатын. Мен әлдебір газеттің қауырт тапсырмасымен жұмыс істеп отыр едім, қолында аумақты торламасы бар К. кіріп келді. Бақсақ, ол қысқы каникулды пайдаланып елге, семьясына барып қайтқан екен. Мына торлама елден алып келген сәлем-сауқат болып шықты. К. сондай қазақы жігіт. Қазақы ғұрыпқа мән бергіш. Сол дағдысына бағып торламаны аша бастады:

– Мына жал, жая, ұзын омыртқа сенің сыбағаң. Қазы-қарта Бағдат замандасқа арнап салынған. Ал шұжықтар балалардың үлесі...

Мен К-ге қат шаруамен отырғанымды айттым.

– Біраздан кейін босаймын. Ал сен Бағдат екеуің ас пісіретін бөлмеде шай ішіп, әңгімелесе тұрыңдар, – дедім.

Жұмсақ мінезді К. бәлсінген жоқ, бірден көнді де, ас пісіретін қуысқа Бағдат қасына барды. Мен жазуға отырдым. Бірақ жұмыс істеу қайда. Есікті қанша қымтап жапсам да, олардың екеуара ду әңгімесі ап-айқын болып жетіп жатты.

– Қысқы каникул сондай қысқа, әрі жер шалғай ғой бармасам да болатын еді, бірақ балалардың басы бар ғой бізде, соларды көріп, иіскеп қайтайын деп бардым ғой, – деді К.

Сондағы менің әйелімнің жауабы:

– Үйіміз тар болса да, бізде де бала-шаға бар ғой. Кейде Сафуанның өзі де баладан арман болып кетеді...

К-нің қайтармасы:

– Балаларды сағынып барсаң, ауыл да сені сағынып қарсы алады.

– Біздің төңіректе магазин түскірін де жоқ қой, сүт-айран іздеп сандалып үнемі орталық дүкенге барып жүргенің, – дейді менің жұбайым.

К. – Жай сағынып қарсы алса бір сәрі ғой. Алма-кезек шақырысады келіп.

Б. – Жалғызілікті болған соң, қолың да тие бермейді...

К. – Жай шақырып, дәмін беріп қана қойса бір сәрі ғой, арақ іш деп зорлайды...

Б. – Қазір үй күтуші әйел дегенің де таптырмайтып болып алды. Мұрнын шүйіргенде Құдай сақтасын...

К-нің жауабы: – Ішпесең, өлердегі сөзін айтады. Өкпелейді...

Б-нің жауабы: – Кірді де өзіңнің жууыңа тура келеді...

К – Көңіл жықпайын деп ішесің, ертеңіне ауырып қаласын.

Б. – Келімді-кетімді кісіміз де көп қой біздің...

К. – Ауырғанына қарай ма, тағы бір үй шақырады... Тағы да кеп зорлайды... Өлердегі сөзін айтады. Торсаңдап өкпелей бастайды: кеше анау үйден ішіп едің, бізді менсінбегенің бе, не сонда?

Б. – Сафуан елге жиі шығады ғой. Тамыр-таныстың көп болатыны содан...

К. – Амал қанша тағы да ішуіне тура келеді...

Ие, амал жоқ, күлкіден буынып қала жаздап отырған мен, жұмысты жайына қалдырдым да, ас үйге шықтым. К. мен жұбайымның арқасында көрер таңды көзіммен атқызып, сол күні түнімен жұмыс істеуіме тура келді.

ДОСӘЛІНІҢ СҮЛЕЙМЕНІ

Университетте оқып жүрген кезімде біз бір бөлмеде жеті жігіт тұрдық. Ең ересегі Досалиев Сүлеймен, содан кейінгісі мен.

Сүлеймен – зор денелі, өңкиген ірі жігіт. Көзінде қара мүйіз көзілдірік. Бір қарағанда қатардағы студенттен көрі, жайбасар, маңғаз, соқталы профессорға көбірек ұқсайтын-ды. Ұлы Отан соғысының жаңа ғана аяқталып, елдің бой жаза алмай жатқан кезі болғандықтан, азық-түлік пен өндіріс бұйымдарына әлі де карточка бар. Біз күніне төрт жүз грамм қара нан аламыз. Шай ішерде басымыз ортадағы үлкен үстелде қосылғанымен, екеу-екеу жеміміз бөлек. Айталық, біз Қожықов Мүсілім деген студент екеуміз бірыңғаймыз. Басқалар да солай. Ішіміздегі серігі жоқ жалғызымыз Сүлеймен ғана. Онымен басқаның бірікпейтін себебі, Сүкең тамақсау. Кітап оқыған болып отырып басқаның нанының екі-үш турамын аузына оп-оңай тыға салады да, түк білмегенсіп отыра береді. Досалиевтен жұрттың қашатыны сол. Қашқанмен де бір бөлмеде тұрған соң қайда барасың. Ортаға әкеліп шәйнекті қоямыз. Қара нанды тураймыз. Сырттан келген адамға дастарқанда үйіліп жатқан секілді болып көрінгенмен, екеу-екеу жігі бар. Сол шекарадан қайсымыз болсын аспаймыз. Ал Сүлеймен болса, өйтпейді. Үлкен мүйіз көзілдірігін қозғап қойып, кітабының бір парағын аударады да, шайды сорап-

тап тарта беріп, колды көршінің нанына салып келіп жібереді. Әркімнің бағып отырған малы – наны болғандықтан, жұрт шу ете қалады. Сүкең аңғармағансиды. Осындай күннің бірінде Досалиев өз нанын жеп алды да, көршісіндегі Зыпберген атанып кеткен Медәлиев дейтін студенттің нанына саусақты салып жібергені бар емес пе. Зыпберген шар ете қалды. Шар еткенмен не пайда, қара нан керек жеріне аттанып кете барды. Төбелесейін десе шынашақтай Зыпбергеннің түйедей Сүлейменге әлі келмейді. «Ит ашуын тырнап алады» дегендей, Зыпберген сол кездегі республика басшыларының бірінің атын атап: – Біздің Сүкең соған ұқсайды, – деп қалды.

Сасатын Сүлеймен жоқ.

– Неге мен оған ұқсаймын. Ұқсатсаң, мені оған емес, оны маған әкеп ұқсат. Өйткені, мендей күнінде ол, кім біледі, қой бағып жүрген шығар. Ал мен болсам, университеттің дыңдай студентімін, – деп жауап берді.

Осы оқиғадан кейін екеуі жиі-жиі ілігісіп қалыңқырап жүрді. Зыпберген әманда кекете сөйлейді. Ал Сүкең болса, далбастап жауап беріп жатады.

Бір күні Сүлеймен екеуміз бөлмеде оңаша қалыппыз.

– Менің қайран болатын бір жайым бар, – деді Сүлеймен.

– Жайың болса, айт.

– Осындағылардың үлкені екеуміз. Сөйтсе де балалар сені тік тұрып сыйлайды. Ал мені сыйламайды. Себебі неде соның?

– Ол өзіне байланысты-дағы.

– Қалайша маған байланысты?

– Байланысты болатыны, жұрттың илеуіне көне бересің. Ал мен өйте алмаймын. Балалар сол қасиетімді біледі. Сыйлайтыны содан.

– Көнбеу үшін не істеуім керек?

– Мазақтай бастағанға тойтарыс беріп тастау керек мезгілінде, – деп мен ойымдағыны айттым.

Арада бір күн өтпеді, тағы да шай үстінде Зыпберген:

– Осы біздің Сүкең ана кісіге ұқсайды... – деп келе жатыр еді, – мә, саған ұқсаған! – деп әдетте тау қозғалса қозғалмайтын Сүлеймен құлақ шекеден байғұсты қонжитып жібермесі бар емес пе. Зыпберген қалпақтай ұшты.

Әдейі шаптамасам да, кінәлі болғандықтан, көпке дейін өзімнен-өзім қысылыңқырап жүрдім.

Сүлеймен өлең жазады. Сүлеймен драмалық шығарма жазады. Сүкең пьесаларын санай берсең он шақты. Әзірше ешбір жерде қабылданған жоқ. Ешбір жерде қойылған да емес. Бірақ қамығар Досалиев пе: бүгін болмаса, ертең, ертең болмаса, бүрсігүні қабылданады. Астана мен облыстық театрлардың сахнасынан Сүкең қиялынан туған дүниелерді жұрт тамсана ертең болмаса,

бүрсігүні қызықтайтын болады. Шіркін, аты не еткен өзгеше бұл пьесалардың: «Ақанның асуы», «Құм бел», «Неге?», «Наз». Осылардың ішінде айрықша тоқталарлығы – «Неге?» пьесасы. Бұл шығарма орта ғасырлық даңқты философтардың мәнерінде сұрау жауап ретінде жазылған. Сұрау – Колхоздың бір тышқақ лағы өлсе, акт жасалынады. Тексеріледі. Неден өлгені анықталады. Ал адам өлсе, неден өлгені тексерілмейді. Акт жасалынбайды. Неге? Осы секілді мың түрлі жайлар бар. Ал Сүлеймен болса, сол жайлардың негесін іздеп әуре. Мазмұнын былай қойғанда атының өзімен көз тартып, көңіл аударатын дүниелер қай драматургінде бар? Әрине, ешқайсысында да жоқ. Осы бір ұғым әманда оны алға жетелейді. Еш нәрседен түңілдірмейді де. Сүлеймен жазған өлеңдер де көп. Әрі сондай қызық болып келеді. Нанбайсыз ба? Қараңыз ендеше:

Қош, Сағида, күдеріңді үз, мен өмірдің қашқыны,
Бұл дүниеден іздесем де таба алмадым...
Бір өлімнен басқаны.

Біз таласа кетеміз.

– Сағиданың жазығы не?

– Ол маған ғашық.

– Ғашық болғаны үшін де қыз кінәлі болмақ па?

– Қыз бала жер қозғалса да қозғалмауға тиісті.

– Жоқ, келісе алмаймыз. Сондай жылауық, күйрек өлең. Сүлеймен жауабы бұлтартпайды.

– Қайғыны басыннан кешірмесең, қуаныштың не екенін түсіне алмайсың. Бірақ теріс ұқпаңдар мені. Көңілді өлеңдерім де бар.

– Ал соның оқы, ендеше.

Бұл тойға шақырдым мен көсемімді,
Ойда жоқта кеп қапты орынбасары да.

– Жоқ, бұл өлеңнің, ең алдымен, буын саны асып кетіп тұр.

– Қазақ өлеңін құртып, шырғалап келе жатқан осы буын. Тап жауы есебінде поэзиядан аластау керек оны.

– Ал ұйқастың не жазығы бар? Мына өлеңіңдегі ұйқасың да жетісіп тұрған жоқ қой. Көсемімді... орынбасары да... – осындай да ұйқас бола ма екен?

Сүлеймен біздің поэзия жөніндегі ұғымымыздың шалағайлығына таңданады.

– Өй, сендер қызық екенсіңдер. Екеуінің аяғы да дауысты дыбыска бітіп тұрған жоқ па?!

Әрине, мына секілді бұлтартпас дәлелге қарсы бірдеме айтудың өзі – парықсыздық қой. Біз жауап қайтара алмаймыз. Бір күні ертемен Сүлеймен төсектен басын көтеріп алып:

– Менің даңқым дүние жүзіне кететін болады, – деді.

– Е, оны қайдан білдің?

– Түс көрдім...

– Қандай түс?

– Бұған дейін бір пенденің түсіне еніп көрмеген түс.

– Ал ия?..

– Түсімде... аспан жарқ-жұрқ. Не болып қалды деп жоғары қарасам, ай мен күн соғысып жатыр... күн келіп айды періп кеп өтеді. Ай қарап тұрсын ба, шегіне беріп, ол да салып жібереді. Арада қанша уақыт өтті, білмеймін, ақыры күн айды жеңді. Аспаннан құлаған ай мен тұрған жерге кеп дік ете түсті. Мен айдың үстіне шығып кеттім. Дүние жүзіне атым шықпаса, бұл не!?

– Өй, қайдағы жоқ түске сеніп... – деп кекетті Зыпберген. – Былшылбай мұның.

Жоқ, былшылбай емес екен бұл. Өйткені, Сүлеймен бұрын да талай түс көріпті. Солардың бәрі де айна-қатесіз жүзеге асқан. Соның бірі мынадай: Сүлейменнің бұдан бұрын ҚазПИ-де оқып жүрген кезі. Сабаққа бірде барса, бірде бармайды. Түнімен отырып өлең жазады. Көрер таңды көзімен атқызып пьеса жазады. Содан кейін ұйықтап қалады. Ол кезде институт директоры Толыбеков Серғазы екен, бір ескертеді, екі ескертеді, ақыры болмаған соң жарлық беріп оқудан шығарып жіберіпті. Сол күні түс көрген ғой.

...Байқаса, бұл тұлдыры жоқ көк төбенің басында тұр. Аяқ асты көкпеңбек мұз. Айналасы тік жар. Апырау, құлап кетпесем, жарар еді дегенше болмайды, аяғы тайып, төмен қарай зырқырай жөнеледі. Енді өлдім-ау деп, жан дәрмен жасап қарманса, қолы бір көк еліктің сирағына ілігіпті. Елік тұяғын көк мұзға қашай салып өрлеп бара жатпай ма, дырылдатып көк төбенің басына қайта әкеп тастайды. Оянып кеткен Сүлеймен өз түсін өзі жориды ғой: көк төбем – институт. Құлап кеткенім – институттан шығып қалғаным. Олай болса, қайтарып алатын көк елігімді іздейін деп институтка барса, Толыбеков басқа жұмысқа ауысып, орнына Тәжібаев Төлеген келіп отырған. Сүлеймен қуанып кетіп жаңа директорға кіріп барған ғой.

– Төке, сіз менің көк елігімсіз...

Ан-таң болған Төлеген Сүкеннің көрген түсін естіп күліпті де:

– Ал енді бұдан былай сабақтан қалмайтын бол, – деп оны оқуға қайта алыпты...

– Сондағы түсім айна-қатесіз келді ме? Келді, – дейді Сүлеймен Зыпбергенге ежірейе төніп. – Олай болса, мына түсім де келеді.

– Ал, жақсы, сенің дүние жүзіне даңқың шығады. Қолыңнан келмейтін іс болмайды. Сонда бізге не жақсылық жасайсың? – деп сұраймыз одан. Обалы нешік, Сүлейменнің аяры жоқ. Жақсылық атаулының бәрін үйіп-төгіп бере салады.

– Ау, Сүке, Зыпберген қалып қойды ғой. Оған не сыйламақсың?

– Зыпбергеннің құлағын кесіп құнтитам да, қой соңына салып қоямын.

Күл, күлме, Сүлейменнің шын сөзі бұл.

Осыдан көп жыл өткен соң әдебиетке байланысты бір жиналыста Сүлеймен шығып сөйледі. Талқыға түскен кітапты оқымағаны анық байқалады. Біреу оның сөзін бөліп сұрақ қойды:

– Ау, сен өзің бұл кітапты оқымаған секілдісің ғой?

– Рас, оқыған жоқпын...

– Оқымасаң, неменеге бөсіп тұрсың?

Сүлеймен өзінің алдында сөйлеп кеткен бір шешеннің атын атады да:

– Жаңа ана кісі осылай деген жоқ па?! Мен бөтен сөз айтып тұрғаным жоқ қой, – деп жауап берді.

Шіркін, бұлтартпайтын-ақ дәлел емес пе!

Осыдан үш-төрт жыл бұрын Сүлеймен Алматыға келді. Қолында бір қоржын қолжазба. Баяғы «Неге?» деген пьесасын енді романға айналдырған, ұзақ жыл бір бөлмеде тұрған, ең қиын жылдардың ауыртпалығын бірге жүріп көтеріскен, жас шағынның көп күндерін бірге өткізіскен адамға қалайша «жоқ» дей аласың. Оқиын десем, екі жарым мың бет. Енді не істедім? Жолды Жазушылар одағындағы бір жігіттер тапты.

– «Негені» автордан артық білетін ешкім де жоқ. Бес-алты бет рецензияны сенің атыңнан өзі жазсын.

Ойланып барып мен осы ұсынысқа қосылдым. Ал Сүлеймен болса «рецензияға» құлшына кірісті. Несін жасырайын, пендешілік деген әркімнің де басында бола бермей ме, көңіл жықпастық жасап, басқаның қолынан шыққан дүниеге мен қол қоя салдым. Кейін Сүлеймен баспалардың біріне барып, директорына: «Сафуанның құптап жазған рецензиясы бар», демей ме. Директор әдебиетті жақсы білетін, кімнің кім екенін шағып айыра алатын адам еді. Мен жазды деген соң елп етпей ме.

– Ондай рецензия болса, кітабыңызды жоспарға кіргіземіз. Кәне, көрсетіңізші.

Обалы нешік, осы әңгімені маған Сүлейменнің өзі айтып, былай деді:

– Басында құлшына кіріскен директор бір-екі бетін оқыған соң бетін тыржитты да:

– Бұл Шаймерденов жазған дүние емес қой, – деп өзіме қайтарып тастады.

– Нанбасаңыз, қойған қолына қараңыз.

– Қолын қойса, қойған шығар. Бірақ ол кісі бұлай жазбайды.

Сүлеймен әпенді болмаса, құрығанда директор мен екеу ара болған осы әңгімені басқаға айтпас еді ғой. Әпенділерде ішкі есеп дегенің болмақшы емес-ау, тегінде.

Сүлеймен университетке бізден әлдекайда бұрын түссе де, оқуды әлдекайда кеш аяқтады. Содан Арыс жағында мектепте істепті. Тіпті орталау мектептің директоры болған да кезі бар. Содан кейін бұл жұмыстың бәрін тастап қой баққан. Қойшылық қызмет жалықтырған кезде балаларын ертіп алып дермене жинап мемлекетке өткізіп те күн көріпті. Міне, енді жетпіске қарай ойысқан шағында қолы бос. Ер жеткен балалары мен ағайындарын кезек аралап жүрген жайы бар. Әр жұмыстың басын үзіп-жұлып бір шалған соң, пенсияға да қолы жетпей қалыпты. Мен онымен 1982 жылы Жетісайда үлкен баласы Сапардың үйінде төрт-бес күн бірге болдым. Сапар тыңғылықты жігіт. Әйелі де алтын асықтай. Біз барғанда немерелері атам келіп қалды деп сандарын шапалақтап қуанысып жатты. Тамақ үстінде ана-мына шаруашылық жайын сөз етіп отырды да:

– Қайта-қайта хабар сала берген соң, ана кісіге төрт-бес айдың алиментін төледік, – деп қалды келіні.

Сүлеймен мыңқ етпейді.

– Мақұл, – деп өзінің дағдылы сөзін қыстырып қойды.

Мен кейін білдім: Сүлеймен бәйбішесі дүние салған соң, тағы бір әйелге үйленген де, көп кешікпей ажырасып тыныпты. Сол әйелде жас кеткен екі баласы бар. Сот арқылы кесілген алиментті Сүлеймен өзінің үлкен балаларына төлеттіріп тұрады екен.

Бұл, адамзат қоғамының тарихында бұрын-соңды кездеспеген оқиға болса керек-ті, сірә...

КҮНКӨРІС ПӘЛСАПАСЫ

1953 жылдың декабрь айының орта кезі еді. «Әдебиет және искусство» журналында істеп жүргенмін. Ойда жоқта бөлмеме Белгібай Шалабаев кіріп келді. Қолында баспадан жаңа ғана шығып, кітап дүкендеріне түсе бастаған менің кітабым – «Болашаққа жол» романы.

– Шәкірті жазған мына кітабын алып құттықтайын деп, ұстазы әдейі келді.

Бір кезде бізге сабақ берген Белгібайдың өзі мынадай қуанышты пиғылмен келсе, қарсылық бола ма, екеуміз далаға шықтық.

Ол кезде «Қазақстан» атты ресторан 28 гвардияшы-панфиловшылар паркінде қамыстан қаланған шағын ғана үй болатын. Сонда бардық. Жұмыс аяғы болғандықтан ба, жұрт қарамы едәуір. Белгібай қолында поднос, қалқып жүрген даяшы қызды тоқтатты да:

– Мен КазГУ-дің доцентімін, – деді. – Ал мына бала менің шәкіртім. Былайша айтқанда, мен мұның ұстазымын. Роман жазды. Ұстазы шәкірт кітабын жумаққа келді.

Белгібай сөзі даяшыға әсер етті білем, ол бізге дереу орын тауып берді. Дереу заказымызды қабылдады. Жайланып отырғаннан кейін:

– «Былайша айтқанда» дегеніңіз қалай, Беке? Сіз маған былайшасыз да ұстаз емессіз бе! – деп қойдым.

Белгібай жымия күлді. Кейпінде ризалық белгісі бар.

– Мұндай көпшілік жерде сыпайылық керек. Шәкірт бала, ұстазыңның бұл сөзін есіңнен шығарушы болма!

– Әлбетте, Беке.

– Әлбеттең не? Ұстаз сөзін есімнен шығармаймын де!

– Ұстазым Шалабаев Белгібай сөзін есімнен шығармаймын...

– Ә, жөні солай. Мен егер ұстаз болмасам, мынадай кітапты сен қалай жазған болар едің?

– Сізді ұстаз еткен Тәңіріге мың мәртебе алғыс. Біраздан кейін Бекең шешіле түсті.

– Мен қазақ совет әдебиетінде көп бағыттардың негізін қалаған адаммын. Чернышевский алғаш рет менің арқамда ғана қазақша сөйлеген. Мен Белинскийді аударғанда осы күнгі мен ғалыммын дейтіндердің көбі ауылда қой бағып жүрген... Поэзиядағы алғашқы қарлығаштардың да бірі менмін. Романыңды да Сәбиттің өзінен бұрын жазғанмын. «Өмірде нелер болмайды» деген кітабым соның айғағы.

– Беке, бір сұрағым бар.

– Ал, шәкіртім, білмегеніңді сұрай ғой ұстазыңнан.

– Соңғы екі-үш жылда мен Қарағандыда тұрдым ғой. Газет-журнал бетінен атыңызды іздеумен жүрдім. Ысмайылов, Жұмалиев есімдерін көремін. Ал менің ұстазым болса, мүлде хабарсыз кетті. Неге үндемей қалдыңыз?

Белгібай шоршып түскендей болды.

– Тек, бала, ұстазыңды неге жазбай кеттің деп жаман жолға итермелеме! Олар дауға ілігіп жүр. Неге ілігеді дауға? Қаламдарын сүйреңдетіп жазғандықтан ілігеді. Жазар болсам, мен де солардың кебін кимес пе едім. Тек жүрсең, тоқ жүресің, шәкіртім.

Академик Тарле өзінің «Наполеон» деген кітабында кезінде бүкіл Францияға таралып кеткен мынадай бір оқиғаны келтіреді: Бурбондардың Сиес дейтін премьер-министрі болған екен. Үкімет басына Наполеон келгенде Сиес кенет ғайып болыпты. Жұрт тіпті корольдікте осындай премьер бар екенін де ұмытып кеткен. Наполеон жеңіліп, Эльба аралына жер аударылып, бурбондар тақка қайта отырғанда король сарайында жұрт көңілінен мүлде шығып

кеткен әлгі Сиес оқыс сая бола кетпей ме. Таңырқаған қауым бір кезде осындай премьер болғанын есіне алып:

– Сиес, көрінбей кеткенінізге көп болды, қайда жүрдіңіз? – деп сұраған ғой.

Сонда Сиес:

– Күнімді көрдім, – деп жауап беріпті.

Иә, қалай десең де күнкөріс оңай шаруа емес-ау, тегі...

МЕНІҢ ЖҰБАЙЫМ

Менің жұбайымның аты – Бағдат. Алматының орталығындағы бір орыс мектебінде ұзақ жыл қазақ тілінен сабақ берді.

«Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» деп, ұлы Абай айтпақшы қазір пенсияға шыққан жолдасымның да мақсаты осал болған жоқ: орыс, татар, жебірей мен неміс, ұйғыр мен корей балаларын былай қойғанда, өзінің ана тілін ұмытып бара жатқан қазақ балаларының да жиырма бес жыл бойы табан аудармастан тілін сындырып келді. Егер Алматы көшесінде қазақша сөйлесіп бара жатқан жастарды көре қалсаң, олардың осылай сөйлесуінде менің әйелімнің де еңбегі бар деп біліңіз.

Құдайға шүкір, біздің Бақаң өз мектебінде беделсіз болған жоқ. Соның айғағы күні бүгінге дейін мейрам сайын: Дорогая Бағдат Кользаковна! – деп басталатын тамаша құттықтау хаттардың келіп тұратындығы. Мейрам сайын ғана емес-ау, менің бала-шаға, немерелерімнің кейде ұмытып кете беретін туған күніне арнап келетін құттықтауларды айтсаңшы. Ондайда Бақаң көзіне мөлтеңдеп жас та келіп қалады. Ал, біз болсақ, кінәлі оқушыға ұқсап, алдына келіп басымызды иіп тұрамыз. Қалай десең, де Бақаңда зіл жоқ. Жымиып күліп те қояды. Өйтетіні мен де, ол кісі де туған күнімізді дөп басып біле бермейміз. Сол себепті, біздерді былай қойғанда шамамен алған туған күнін Бақанның өзінің де ұмытып кететіні бар. Сондайда табаны күректей жиырма бес жыл бала оқытқан мектебі: Дорогая Багдат Кользаковна! Поздравляем Вас с днем рождения... – деп есімізге салып жатқаны... Қуанғаннан жыламасқа не шара!

Біздің бес баламыз бар. Үйіміз төрт балапан ұшырған құтты ұя. Төртеуі төрт үй. Бәрі де осы Алматыда тұрады. Бұрын жолдастардың біреу-міреуі келмесе, біреу-міреуі шақырмаса, елегізіп отырушы едік. Енді өйтпейміз. Үйіміз онсыз да думан. Немерелер шуылынан құлағымыз тұнады. Ал қонаққа барайық десек, отаулар дайын. Қона жатып аралайтын болсақ, апта дегенің жете де бермейді.

Мұны біз шүкіршілік дейміз. Шүкіршілік дейтін тағы бір себебіміз – қолымызда қалған Димашымыз сабағын жақсы оқиды. Тәртіпті. Ең жақсысы, өтірік айтпайды. Алдамайды. Ал он үштен он төртке қараған жасөспірім баланда осындай қасиет болса, одан артық бақыттың әзірге саған керегі жоқ. Бала тәрбиесі жағынан біз Бағдат екеуміз өзімізді алшысы оңынан тұрған жандармыз деп есептейміз. Рас, балаларымыздың ішінде талантымен жұртты тамсандырған ешқайсысы жоқ. Үш қызым үш үй. Сүйкімді немерелер сыйлап, өз алдына түтін түтетіп, тиесілі қызметін атқарып жатқан жайы бар. Ал ұлым Саян болса, кезінде СССР чемпионы атағын тоғыз рет жеңіп алған халықаралық дәрежедегі спорт шебері. Еліміздің он дүркін чемпионы атанған атақты «Динамо» командасының ұзақ жыл капитаны болған бала. Қазір көгалдағы хоккейдегі «Связист» командасының бапкері. Үй-ішіміз болып мақтан етеміз баламызды. Өйткені, қаршадайынан ат жалын тартып мініп кісі болып кетті. Ата-анасына сабыты жоқ. Жұрт арасына кеңінен тарап кеткен өлеңдегідей: «Есейіп кетсем де, мен саған сәбимін», – деп төсегін төрімізге әкеп салып, жатып алса не істер едік?! Мұндай жайдың нағыз бақытсыздық екенін төңірегімізде ұл өсірген, қыз өсірген кейбір ағайындардың жағдайына қарап танимыз. Шүкіршілік дейтініміз де содан.

Біз Бағдат екеуміз университетте үш жыл бірге оқып жүріп қосылдық. Қосыла салып бақытқа шолп ете түстік, қосылған күннен бастап бірімізді біріміз ұғыныса кеттік десем, құр көлгірсу болады. Аш-жалаңаш, үй-күйсіз жүрген кезіміз де бар. Реніштi күндерімізді де кейде есімізге алып, күлісіп қоямыз. Қазірдің өзінде де менің ойлаған жерімнен ол, оның ойлаған жерінен мен шыға бере алмаймыз. Бірақ семья саулығы – үйдің иесі мен үй иесінің әйеліне байланысты екені рас болса, жалпы алғанда, жаман тұрып келе жатпағанымыз байқалады. Дегенмен де еркектің аты еркек, әйел емес пе, екеуміздің ара қатынасымыздағы кейбір тәтті жайларды менің ұмытып кала бергіштігім, ал Бағдаттың еске сала бергіштігі бар. Сірә мен жалтаратын, не болмаса, еске алғым келмейтін кездерім болса керек, сол кезде Бақаң менің өліп-өшіп өзіне жазған хаттарымды алып шығады. Осыдан отыз бес-қырық жыл бұрынғы көңіл күйің мен сезім күйіңді оқып әрі таңданасың, әрі ұяласың. Бірақ мойындауыңа, растауыңа тура келеді.

Қалай десең де үйдің тұтқасы әйел. Мен балаларымның дұрыс тәрбие алғанын мақтанып қанша айтсам да, соның бәрі Бағдаттың арқасы, соның еңбегі екенін жасырмақшы емеспін. Ең алдымен, Бағдат өтірік айтпайды. Ең жақсысы, өсек дегеннің не екенін білмейді. Құлығы жоқ. Сондай адал. Бар болса, мұрнын шүйіріп

мақтанып кетпейді. Жоқ болса, қайғырып, жасып та жатар ол емес. Неге болсын көнтерлі. Кең пейіл де шыдамды. Кешірімі көп те, ал кеттімі, ашуы жоқ. «Қ-ның ұлы К.» деген әңгімемде – адалдық жүрген жерде аңқаулық бар. Ал аңқаулық жүрген жерде әпенділікті ат шаптыртып алыстан іздеудің қажеті жоқ деп едім. Сол сөзімді өз әйелім туралы да қайталап айта аламын.

Сөйтіп, ендігі әңгіме менің Бағдатым туралы болмақ. Бағдат университетті 1950 жылы бітіріп, Қарағандының екі жылдық оқытушылар институтына жолдама алды. Мен соңғы бесінші курстағы пәндерді алдын ала тапсырып экстернаға ауыстым да, Қарағанды облысына «Лениншіл жас» газетінің тілшісі болып бардым. Көп кешікпей бұл қала менің өз ауылым секілденіп кетті. Өйткені, Бағдаттың туған жері – осы облыстағы атақты Нұра өзенінің бойы. Алпыстан асқан әкесі, апа-сіңлілері сол Нұра ауданында тұрады. Әкесі Көлұзақ өзінде ұл бала болмаса да, жиырмасыншы жылдардың аяқ кезінде мектеп ашқан, орысша, қазақша сауаты бар, білікті көшелі кісі. Ел ішінде беделі зор. Сол себепті үлкен де, кіші де атын атамайды. Көкең деп сөйлейді. Басқа жұрттан мойнының озық тұратынын байқадым ба, әйтеуір, мен де ол кісіні Көкем деп кеттім. Міне, сол Көкемізге айыптымын мен. Өйткені, болашақ қайын атамның алдынан өткен жоқпын. Осы күнгі жастарға ұқсап той да жасай алмадық. Алматы көшесінде қол ұстасып жүріп-жүріп, ақыры бір жесір әйелдің жалғыз бөлмелі үйіне шыға салғанбыз. Бірақ Көкеміз озық ойлы адам болғандықтан, қателігімді бетіме басып жатпады. Туған баласындай құрақ ұшып қарсы алды. Біз – бір жасар қызым Жанна, Бағдат үшеуміз сөйтіп көкорай шалғын Нұраның бойындағы кішкентай ғана «Қызылшілік» колхозында бір ай жатып рақаттанып дем алдық. Аттанар мезгіл жетті. Көкеміз сөз бастады:

– Бағымыз ба, сорымыз ба, ол арасын білмеймін, сен арамыздан озып туған баласың, – деді атамыз маған қарап. – Менде ұл баланың жоғын өзің білесің. Мен олай-пұлай болып кетсем, осы үйдің бас көтерері өзіңсің.

Артық сөйлемейтін атамыздың бұл сөзінен мен көп нәрсені аңғардым: ұл баласы болмағандықтан, мені мұрагерім деп отыр. Әрине, ол кісі дүние салғаннан кейін «Қызылшілікке» барып, атамыздан қалған шаруашылыққа, мал-мүлік, дүниеге иелік еткен жоқпын. Әңгіме бұл жерде менің жұбайыма байланысты бір күлкілі жайда. Соны айтып бермекпін.

Бағдаттың Күләш, Қамыкен, Бәтік деген үш апасы бар. Солардың үлкені Күләш – атамыздың жастайынан бауырына салған асыранды қызы. Күләш Қарағанды қаласында тұрады. Бір күні үйіне барсам, әпкеміз жылап отыр...

– Ау, не болды, апатай? Күләш көзінің жасын тыйды да:
– Естіген жоқсыңдар ма? – деп таңданды.
– Нені естімекпіз?
– Көкем қайтыс болды ғой...
– Оны саған кім айтты?...
– Сот Омар айтты...

Сұрастыра келсем, осы қалада тұратын Түсіпбектің Омары деген жамағайын жаңағы суық хабарды әлдекімнен құлағы шалған да, қазақ рәсімін жасап қой сойып, Күләшті шақырып естірткен.

Мен бұл хабарға сене алмадым. Себебі, орысша, қазақша сауаты бар көкеміз жан тәсілім жасар алдында мұрагерім деп таныған баласына телеграмма бергіздірмес пе! Қалайша бізге хабар келмейді? Мен почтаға бардым да, атамның өз атына телеграмма соқтым. Денсаулығыңызды айтып тез жауап беріңіз дедім. Ертеңіне атамыздан: аман-саумын деген телеграмма сарт ете қалды. Осы хабарды алған соң, ең алдымен, Күләшті барып қуанттым. Содан бұл оқиғаның түгін білмейтін, мүлде бейхабар, жайбарақат жүрген Бағдатқа келіп мән-жайды баяндамасым бар емес пе.

– Әлгі сот Омар қой сойып, шақырып Күләшқа естірткен, – деймін ғой баяғы. Сонда жұбайымның жұлып алғандай етіп алғаш қойған сұрағы:

– Ал мен қайда қалдым сонда?

Сот Омардың да ісі іс емес. Тумаған қызын шақырып суық хабарды естіртеді де, туған қызын алалап тастап кетеді. Бақаңның мен қайда қалдымын басқаша қалай түсінбексің, әйтпесе?!

Әлбетте тілші деген халық көп жүреді. Көп адамдармен кездеседі. Олардың ішінен шын достар да табылып қалатыны болады. Атығаев Кеңес – осы достардың бірі. Кеңес – Қарағандыдағы жаңа ашылған № 48-шахтаның бас инженері. Сол кезде жиырмадан жаңа ғана асқан жігіт болса да, аса орнықты, аса сауатты жас. Әйелі Фарида да кішіпейіл, барып қонағының аузына тосып тұратын, сыпайы да сұлу келіншек. Біз көп кешікпей достасып, аралас-құралас болып кеттік. Жиі-жиі кездесіп, жиі-жиі шақырысамыз. Көңілімізде қаяу жоқ. Жалғыз-ақ кемшілік: жер шалғайлығы. Оның пәтері ескі қаладағы шахта жанында. Ал біз болсақ, жаңа қаладағы оқытушылар институтының бұрын аудитория болған бір бөлмесінде тұрамыз. Жол қатынасы аса қиын. Автобус дегенің мүлде жоқ. Ал ескі қала мен жаңа қала арасында жүретін трамвай боранды күндерде тоқтап қалады. Сондай бір түтеген боран, аязды күні Кеңес бізді қонаққа шақырды. Әукен Жәкішев деген Кеңеспен бірге оқыған жолдасым екеуміз әрі жүгірдік, бері жүгірдік, екі сағат бойы ескі қалаға баратын бір машина тапсақшы. Ақыры жаурап, өле жаздап үйге келдік те, Кеңеске телефон соқтық. Бара алмайтынымызды айттық. Ол кездегі

шахта бастықтары парлап ат мінетін. Кеңес өкініп қалды. Атшысын әлгінде ғана босатып қоя берген екен. Іздемек болды. Тапса, жіберетінін білдірді. Күтіп отырмыз. Арада біршама уақыт өткенде телефон шылдыр ете қалды. Трубканы Бағдат көтерді. Кеңестің өзі. Даусы саңқылдап бізге естіледі:

– Әлгі атшы итті таба алмадым. Ішкіштеу біреу еді. Бір жерде аялдап қалса керек. Үйіне оралмапты. Өздерің бірдеме етіп жетсеңдер қайтеді?

– Кеңес, атшының табылмағаны жақсы болды.

– Неге? – деп қалды әлденені сезем алған Кеңес.

– Мына аязда аттарың үсіп кететін еді ғой! – деді Бағдат.

Біз күліп жатырмыз. Арғы жақтағы Кеңес Бағдатқа түсіндіріп әлек:

– Ат үсімесін үсімес еді-ау, әлгі кучер иттің таптырмай тұрғаны.

Бағдат та қайтар емес.

– Ойбай, ат түгіл, біздің өзіміз үсіп кете жаздадық. Бүгінгі аяздың қандай екенін білмейді екенсің ғой. Әуре болмай-ақ қой. Басқа да күн бар емес пе, кездесерміз тағы да, – деп трубканы салып қойды.

Дегенмен де біз сол күні Кеңес үйінде болдық. Ат үсіп кетеді деп шын ойлаған Бағдаттың аңқау сөзін кекесін деп түсінген Кеңес аттарын өзі барып жегіп, бізді келіп алып кетті. Аңғырт сөйлеудің кейде осындай пайдасы да болады екен.

1958 жылғы декабрь айы. Қазақ әдебиеті мен өнерінің Москва қаласында өтетін онкүндігіне бара жатқанбыз. Бір купеде бес жасар балам Саян мен оның анасы, ұйғыр жазушысы Хадір Хасанов төртеуміз. Жол ортасы ауғанда бір күні ертемен Бағдат мені жұлмалап оята бастады.

– Тұр, Сафуан.

– Е, не болып қалды? – деп сұрадым мен әлі ұйқымды аша алмай.

– Бүгін поезд түнімен жүрді...

Москваға жеткенше Хадір маркұмның ішек-сілесі қатумен болды:

– Бақаң, тегі, поезды кеш түсе атын ағылып, арба жетегін қосақтап көтере байлап, дем алатын аттылы жолаушыға ұқсатқан болдыау сонда?!

Мен бір күні Х. деген жасы үлкен ақын жолдастың үйінде ұзағырақ отырып қалдым да, үйге кешеулеп оралдым. Ол үйде Тахауи да болған-ды. Келсем, Бақаң ұйықтамаған.

– Қайда болдың осыншама кешігіп?

– Х-нің үйінде.

– Онда сенен басқа кім болды тағы да? – деп шүйлікті дағдыда терісі кең, ана-мынаны елемей қоймайтын Бағдат мінез танытып.

– Тахауи болды.

Ертеңіне тұра салысымен Бағдат телефон құлағына жармасты. Байқаймын жасы үлкен Х-ны әурелемей, замандасы Тахауимен сөйлесіп жатқан секілді.

– Тахауи, кеше қайда болдыңдар?

– Х-ның үйінде.

– Қашан тарадыңдар?

Мәселенің қай жағынан шығып қалам дей ме, Тахаң ыңыранықырап көпке дейін жауап бере қоймаған секілді:

– Түннің бір уағы болып қалған, әйтеуір...

Шыдамы таусылған Бағдат:

– Әй, сендер осы таңғы сағат төрт кезінде тарқаған жоксыңдар ма?

Аузына сөз салып берген соң, Тахауи көсіліп жүре берді.

– Иә, таң бозамықтанып, тауықтардың шақырып жатқан кезі болатын...

Мәселені осылай «анықтап», біздің таң ата тарқағанымызға көзі жеткен Бағдат трубканы ұясына қойды. Менің күлкіден ішегім түйілді.

– Тексереді екенсің, дұрыстап тексермейсің бе?

– Енді қалай тексеру керек?

– Сағат төртте тарадыңдар ғой деп Тахауидың аузына неге сөз саласың? Тымырайып үндемей тұрмайсың ба! Пәле қуған адам өтірік дегеніңді өстіп ұстайды.

– Әй, қойшы, сендермен сөйлесіп болмайды, – деп біздің Бақаң ас үйге қарай жөнеле берді...

Құлық атты қызыл түлкіңіз кез келгеннің қақпанына оп-оңай келіп өз бетінше түсе салатын аңқаулық емес-ау, тегінде...

ТОЙТАРҚАР

Жасым алпысқа келгеннен кейін бір күні отырып мақтандым. Даналық жасқа жеттім. Ақылым кірді.

Атаулы күндер жақсы өткен соң, артын ала Бағдат тойтарқар жасады. Оған біраз жазушылар шақырылды. Әлі есімде. Бұл 1982 жылдың он сегізінші октябрі болатын. Он тоғызыншы октябрьден бастап Қазақстанда эстон әдебиетінің апталығы өтпек. Соған қонақтардың келіп жатқан кезі. Тойтарқар басталып кеткен. Жұрт сондай көңілді. Бір кезде бұрын есігімізді ашып көрмеген, бірақ маған іні саналатын, сол інілігін кешегі жиында өзіме арнаған әдемі өлеңімен танытқан F. деген ақын кіріп келді. Және сөйлей кірді:

– Кешігіп қалғаным үшін кешірім сұраймын. Әлгі эстондардың бір топ жазушыларын қарсы алу маған тапсырылған еді. Соларды аэропорттан күтіп алып, конақ үйге әкеліп орналастырғанша көп уақыт өтті...

Ғ. әрине, тамақ аңдып жүретін сұйық адам емес. Өтірігі де, қулығы да жоқ дәулетті тұратын жазушы. Мына жерде менің той тарқар жасап жатқанымды біліп, өзінше еркелеп келгені. Әрі шақырылмағанын сездіртпеу үшін кешігіп қалдым деп көз қылып жатыр. Осы жерде менің не істеуім керек еді? Әлбетте:

– Кешіккеніңнің түк ерсілігі жоқ. Қонақ қарсылап жүргеніңді бәріміз де білеміз. Былай шық, – деуім керек қой. Аузыма сөз салып, тілеп тұрғаны да сол. Осылай деудің орнына мен тұрып алдым да, Ғ-ға рақметімді жаудырта бастадым:

– Міне, іні деген осындай болуы керек. Өзімсініп, шақыртпай келгенің қандай жақсы. Кісілік те, кішілік те осындай мінезден көрінбек. Ал мына тойтарқарды енді өзің басқар.

Обалы нешік талай жиын-тойларда той бастап үйреніп алған Ғ. көсіліп жүре берді. Домбыра тартып, ән салды. Төгілдіре мінездеме жасап, жұртқа сөз берді. Өзі де сөйлеп бақты. Өзгені де сөйлетті. Бір кезде қадірлі қонақтарымның бірі мұрты жыбырлап ұшып түрегелді:

– Келе салып оттап жатырсың, оттап жатырсың... Сені кім шақырды осында? Бар шығып тұр. Кет деген соң кет деймін мен саған!

Ғ. да тегін жаралған ба, шап ете қалды.

– Қалайша кет демексің? Мен сенің үйіңде отырған жоқпын ғой...

Қойшы, өзеуреген дардай екі азаматты әке, көке деп зорға басып, тойтарқарымызды дұрыстап тарқаттық-ау ақыры.

Бірнеше күн өткен соң тойтарқарда бірге болған Тахауи Ахтановты кездестірдім.

– Алпысқа келдім. Ақылым кірді деп жүрсің. Түк те ақылың кірген жоқ, – деді маған жымия қарап.

– Неге ақылым кірген жоқ? Кірді.

– Ғ-ның өзі аузына сөз салып тұрғанда, шақыртпай келгенің жақсы болды деп қайта-қайта қоймайсың. Ақылы кірген адам солай дей ме?! Оның шақырылмай келгенін ана мұрты жыбырлағыш қонағың білмегенде түк те болмайтын еді.

Мен үндей алмай қалдым.

Қайтесің, адам қайта жаралмайды. Әпенділік әр адамның да басында кездесе беретін болса керек...

АЙТЫЛМАҒАН АМАНАТ

1974 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің қырық жылдығы тойланды. Жазушылар сарайының кең залы лық толы. Жиынды қазақ әдебиетінің ақсақалы Ғабит Мүсірепов ашты. Салтанатқа сол кездегі Қазақ ССР Жоғары Советі Президиумының председателі Сабыр Ниязбеков те қатысқан-ды. Бір кезде залға Мұқағали Мақатаев келіп кірді. Қасында ұйғыр ақыны – Ілия Молотов. Шамасы, екеуі де жылылау секілді. Залдың арт жағына барып жайласқаннан кейін Мұқағалидың даусы шығыңқырап отырды. Жұрт құлағына ерсілеу сөздер де шалынып қалды...

Мәжілісті басқарып отырған Ғабең дағдысынша баппен көтеріліп:

– Әй, Мұқағали, ана көшеде айтылар сөздеріңді жер таппай келіп айтып отырсың ба?! Қоймайсың ба? – деді әр сөзін салмақтап асықпай сөйлеп.

Мұқағали екі қолын ұшатын құстың қанатынша қомдап орнынан тұрды:

– Ғабе, мен құладым...

Зал жым-жырт. Шыбынның ұшқаны естілердей тыныштық орнай қалды. Неге өйтті? Менің ойымша, оның сыры – құладым – деген жалғыз ауыз сөзде. Сөз сиқырын ерттеп мінген дарынды ақын мынандай хал-күйінің өзінде де: қойдым, жаңылдым, қателестім, – деп жатқан жоқ. Өнерде де, өмірде де үнемі кесек турайтын Мұқағали қателігін құлауымен мойындап жатыр. Және кімнің алдында? Қазақ халқының біреуден жасы үлкен, біреуден кіші болғанымен – жол үлкендігіне еш қарияң таласа алмайтын Ғабит Мүсіреповтің өзінің алдында. Сөз қадірін білетін Ғабит ризалығын жымиюымен білдіріп орнына отырды. Мұқағали осыдан кейін аузын ашқан жоқ. Кикілжің осымен бітті. Мінбедегі шешен сөзін жалғады. Жоқ, кикілжің тынбады. Үстінде орман шаруашылығы қызметкерінің киімі бар бір азамат мәжіліс президиумының соңғы қатарынан тұрды да айқай салды:

– Міне, мына жиынға қымбат уақытын жіберіп Республика президентінің өзі қатысып отыр. Сол кісінің алдында көргенсіздік танытып, бейбастақтық жасап отырған әне біреуді әкетіңдер залдан!

Мәссаған безгелдек! Халық ақсақалы Ғабиттің өзі тындырған істі қайтадан қоздыра ұшықтырып, алты аласы, бес бересі жоқ бөтен үйге келіп тәртіп орнатып жатқан бұл кім өзі?! Орман шаруашылығы министрлігінде істейтін бір азамат екен.

Мен бұл кісінің дарақылығын кейін осы тойға арналған дастарқан басында да байқап қалдым. Соғыс кезінде даңқты қолбасшы Конев

басқарған майданның бір құрамында болған, кейін Орталық Қазақстанның бір ауданының бірінші басшысы есебінде Партия съезіне қатысқан Төлебаев Кремль сарайында үзіліс кезінде бұрынғы қолбасшысына аяғын сарт-сұрт тік басып барып: «Пәлен армияның пәлен дивизиясындағы пәлен батальонының пәленшесінің өзі келді», – деп рапорт беріпті. Жай азамат киімін киген бұл кісінің мына ерсі қылығына маршал абыржыңқырап қалыпты да, төніректегі жұрт күліпті. Осы бір ерсі ісін ол осы дастарқан басында да ерлікке санап айтқаны бар.

Төлебаевтың айқайынан кейін бір-екі жігіт қаумалап Мұқағалиды сыртқа алып кетті. Жай алып кеткен жоқ. Келесі күні мемлекет басшысы отырған жерде бейбастақтық жасады деген саяси айып тағылып, Мақатаев жазушылар қатарынан шығарылды. Дәлелдің мықтысы: Мемлекет басшысы отырған... Мәселе, міне, қайда жатыр десеңші!

Сабыр Біләлұлы Ниязбековті мен сонау 1954 жылдан білетін едім. Сәкең онда Солтүстік Қазақстан обкомының екінші секретары болып істеді. Өзімнің туған облысыма барып жүріп онымен талай-талай кездескенмін. Үйінде де болғаным бар. Содан білетінім: Сабыр Біләлұлы өте кітапқұмар адам. Үйі толған кітап. Бір жақсысы, кітапты жай сәндік үшін жинамайды, оқу үшін жинайды. Өзінің үйінде өткізген кеште мен оның орыс әдебиетін, батыс әдебиетін ғана емес, қазақ әдебиетін де оқитынын аңғарғанмын. Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсіреповтер ғана емес, кейінгі буынның өкілдерін де білетініне, әманда оқып қадағалап жүретініне көзім жеткен. Осы бір ұғымым мені жетелеп отырып президенттің өзіне алып барды.

– Сәке, Сіз Мұқағали Мақатаев деген ақын барын білесіз бе?

– Білгенде қандай?!

– Қандай ақын?

– Айтары жоқ тіпті...

– Ал ендеше, осы айтары жоқ ақынды кеше Жазушылар одағынан шығарып жіберді.

– Не себепті?

– Себебі Сізде...

– Неліктен менде болмақ? Мен істің мән-жайын түсіндірдім. Ниязбеков шошып кетті.

Дереу қажет кісілеріне телефон соқты. Соның нәтижесі – Мұқағалидың мүшелік билеті қалтасында қалды.

Арада біршама уақыт өтті. Бір күні семьяммен келе жатып әрі сыра, әрі минералды су сататын киоскінің қасынан өте беріп, әйелім су ала кетейік деген соң тоқтай қалдым. Киоскіге жақындай

бергенімде, екінші жағынан қасында бір жас жігіт бар Мұқағали шыға келді. Сәлемдескеннен кейін, жуырда Ниязбековте болдым деп, сөз бастай беріп едім, менің ол ісімнен мүлде бейхабар Мұқағали дүрілдете жөнелгені:

– Ниязбеков деген кім өзі? Ертең орнынан түссе көптің бірі болады да қалады. Ал мені Ниязбеков отырғаны үшін деп мүшеліктен шығарып...

– Жоқ, мүлде олай емес. Мен барып сөйлесіп... Мұқағали сөз соңын тосудан қалды.

– Неге олай емес? Дәл солай. Оның атын екінші рет атайтын болсаң, мына берген тиыныңды қайтып берем.

– Ал қойдым ендеше.

Мұқағали киоскіге қайта кірді. Мен сүйретіліп машинаға келдім.

Осы оқиғадан кейін Мұқағалимен кездесе алған жоқпын. Әй, аңғырттық-ай десейші! Ана әңгімені ретін тауып дұрыс кезінде айтсам... Жә, қойшы! Айтылған болса:

Үзіліп түскен алмадай,
Үзіліп көңіл қалғаны-ай!
Арыма басқан таңбадай,
Арылмай қойды-ау дау-дамай!
Тасыған көңіл арнадай,
Таусылып бүгін қалғаны-ай!
...Қиылып қалған құрақты
Қиын да болар жалғау-ай!
Шоқтанып жанған көгімде,
Шолпаным бар ғой менің де.
Жолдассыз, доссыз тегінде,
Өткерген өмір өмір ме?!
Өкініш көп қой көңілде,
Осы да жақсы, кім білсін,
Ділгірсің, көңіл, ділгірсің,
Өкініш-ынсап бір жүрсін.
Алайда доссыз өткерген,
Күн құрсын, бауырым, күн құрсын! –

деген жан толғанысы туар ма еді, әлде тумас па еді?! Өкініші жоқ.

АҢҒЫРТТЫҚ – АДАМ ӨЛТІРЕДІ

Бірде Ғабит ағамыз мынадай бір қызық әңгіме айтқан еді.

Екі ғасырдың тел қозысы, атақты күйші Дина Нұрпейісованың көнілін сұрауға төрт-бес жазушы барыпты. Ішінде Ғали Орманов бар екен. Ұлы күйшінің науқасы меңдеп жатқан кез болса керек. Басқалары сабырлық танытып үнденкіремей, алысырақ қалса, Ғали домаландап анамыздың қасына барыпты да, аяғын сипап жіберіп:

– Үймәй-әй, башайларыңның жаны кетіп қалыпты ғой, өліп қалмасаң жарар еді... – депті.

Сонда аңғырттықпен айтылған осы бір сөзді ұнатпай қалған Дина, әл үстінде жатса да:

– Тәйт әрі, мына шіркін, қолын қайда апара жатыр?! – деп аяғын жинап алған екен...

АТ ҚОЮДЫҢ МАШАҚАТЫ

Дүниеге ез келіп те, ер келіп.
Жатар бірдей ақ бесікте тербеліп.
Аңғарылар айырмасы ақыры –
Кетеріңде піл сауырлы жерге еніп.

Ілтай Мәмбетов.

Әукен балалы-шағалы болса да, осыншама жасқа келгенімен немере сүйіп көрген жоқ еді. Бас қосқан бір жерлерде өзінен әлдеқайда кіші бір інілері мен келіндері әлденеге меңзеп «әлгі біздің үйдегі күшік» деп кеуделерімен көрік үрлегенде, құдай сақтасын, ұшырып жібере жаздап көкіп отырады. Інілер бұлай болса, аға дегендерің одан да өткен. Әсіресе Сафа дейтін ағайынның кездескен сайын, басқа дүние құрып қалғандай: «Өй, менің немерем бір жас тоғыз айында хат таныған. Төрт жасында менің немерем Пифагордың кестесін жаттап, шахмат ойынын үйренген. Сол жылы менің немерем Ишанбай атасын мат жасап, матап тастаған. Ал Жаппар атасы менің немеремнен жеңіліп қалып ашуланған», – деп күпсінгенде, үйге сыймай кететінін қайтерсің! Ол ол ма, мына жақтан «біздің немере» – деп кемпірі Бағдат жанапайласқанда бар ғой... есіңді шығарады тіпті. Біздің немере де, біздің немере! «Сарт есегін мақтайды» дегендей, мына кісілер қартаяйын деген болса керек, отыра қалып немерелерін мақтайды деп, әзілдеген болса да, сол әзіл-әңгімелердің бір ұшы өзіне барып тиетінін біліп, оқтау

жұтқандай болып отыратын Әукен үйге келген соң, ал өз үйінде болса, жұрт тарағаң соң үлкен баласы Хабайды қасына отырғызып алып сұрайтын-ды.

– Әй Хабай, жасың болса отызға жақындап қалды. Осы сенің не ойлағаның бар?

Хабай саспайды. Өйткені, бұл оған тосып қойылған сұрақ емес. Осындай жиын-тойдан кейін үнемі қойылып тұратын және мағынасы түсінікті сұрақ:

– Не ойла дейсің. Институтты жаман бітірмедім. Диплом болса қалтада. Енді, міне, жұмысты да жаман істеп жүргенім жоқ.

– Жоқ, оныңды айтпаймын. Келін түсіріп, шешең екеумізге бір жас иіс сүйгізбейсің бе?

– Ә, асықпасаң, бәрі де болады.

Осы «боладыны» қашан болар екен деп күтумен алаң болып жүргенде, Хабай бір күні үйге бір қызды ертіп келді де:

– Ал, папа, ал, мама, болашақ келіндерің осы кісі. Аты – Гүлім, – деп ақ түйенің қарнын жарып тастамасы бар емес пе.

Өлгенше қуанған Әукен мен Сақыш әуелі Гүлім атанған болашақ келінге, содан кейін өзара ұнатқандарын танытып, бір-біріне қарасты. Сол күнгі түнді олар көрер көзбен атырды десе де болады.

– Келін бала сондай сүйкімді екен, – деді сөзге сараңдау Әукен.

Ал қашанда ағайын арасы ашылар болса, қиюластырып, жыртықтың бәрін жамап-жасқап жүрер есті Сақыш:

– Сүйкімдің не, уыздай уылжып тұрған, қара торының ішіндегі ең сұлуы ғой. Тіпті ана жоғарғы ернінің үстіндегі қап-қара меңінің өзі қандай жарасымды. Тек құт болып кірсін де үйімізге, – деп анықтап қойды. Әукен қарсы болар ма:

– Иә, құт болып кірсін үйімізге, – деп Сақышты қостап жатыр.

Ал Гүлім болса, бұл үйге құт болып кіргені рас. Ең әуелі, Гүлімнің әке-шешесі Әбиболла мен Зият құда-құдағи деп ауыз толтырып айтарлық жөн-жобаны білетін болымды адамдар болып шықты. Өз қызын былай қойғанда күйеу баласы Хабай десе ішкен асын жерге қояды. Ал Әукен, Сақыш дегенде, обалы нешік, жандары жоқ тіпті. Шүкіршілік. Бұдан артық не болады? Осы күні құда-құдағилардың не бір сорттары шығып жүрген жоқ па. «Естімеген елде көп» дегендей, бүгін ұлан асыр той жасап, балаларын қосып, ертеңіне көшеде кездессе амандаспай өтетін де құдалардың табылып қалатынын естігеніміз бар. Нелер болмайды дейсің бұл дүниеде.

Баласының үйленгеніне бір жақсы келін, жақсы құда-құдағи тапқанына екі қуанып, жағасы жайлау болып жүрген Әукен, міне, енді үшінші қуанышқа ие болды.

Жұмыста отырғанды. Сақыш телефон шылдыратты.

– Әй, қайтіп шыдап отырсың? Әлгі Гүлімтайды толғақ қысып, перзентханаға алып кетті ғой.

– Ал, иә? – дей берді қуанған Әукен аузына басқа сөз түспей!

– Не иәсі бар. Перзентханаға алып кетті деп тұрмын ғой. – Осыдан кейін Сақыштың басқа бір телефонда басқа біреумен сөйлескен даусы шықты. – Сестра, сестра, бала менің балам, келін менің келінім. Қуаныш хабарды, ең алдымен, маған естіртетін бол. Білдің бе, сүйіншісін өзім берем. Келінімнің әке-шешесі келуге тиісті. Оларға дым үндеме. Әуелі маған хабарла.

Әукен шыдай алмады.

– Ау, кіммен сөйлесіп жатырсың?

– Жай, әшейін...

– Қалайша жай әшейін?.. Сенің келінің болса, олардың жан дегенде жалғыз қызы. Өміріндегі тұңғыш қызығын неліктен естімеуге тиісті?

Сақыш құлақ қояр емес.

– Мен жұмыстан шыға алатын емеспін. Сен сол жаққа барып басы-қасында болмайсың ба, – деп әңгіме тақырыбын кілт бұрды.

Басқаға тап қастандығы жоқ, сыралғы әйелінің мына ерсі ісі тұңғыш қуаныштың тұңғыш хабарын жұрт алдымен өзі естігісі келген, болмашы бір шімшілдіктен туған зілсіз қылық екенін бірден түсінген Әукен мына жайдан кейін қопаңдап отыра алмады. Салып ұрып перзентханаға барды. Барса, Әбиболла құда мен Зият құдағи сонда жүр. Әлде қайтеді деген үрейлі мазасыздық па, әйтеуір, Әбиболладан көрі Зият құдағидың өңі өзгешелеу, салқындау екен. Қылт еткен ой, ұшығы: «Әлгі Сақыштың телефондағы сөзін естіп ренжіп қалмады ма екен?» – болды. Сол теткулі көңілді басқысы келген Әукен:

– Ал, иә, Гүлімтай қалай? – деп сұрады.

– Біле алмай аңырып тұрмыз, – деді Зият дағдылы сабырлы қалпында.

Әбиболла шыдамай жатыр.

– Күтуші қарындас жаңа ғана шығып, әзірге бәрі де ойдағыдай. Қуанышты өзім шығып хабарлаймын. Күте тұрыңыздар, – деп кетті.

Әукеннің жүрегі орнына түсейін деді. Әй, Сақыш-ай, жоқ жерде менің балам, сенің балаң деп алалап... екі ата, екі әженің қайсысы бұрын естісе де бәрібір емес пе.

Зият өңі өзгермейді.

– Сіздер бұл жерде тұрып не аласыздар. Үйге бара беріңіздер. Хабарды өзім әкелем.

«Сақыштың қулығы секілді бірдемелер мына құдағиымда да болғаны-ау», – деп жорыған Әукен енді тіктеу келіп қалды.

– Неге бара береміз? Хабарды осы арада тұрып бәріміз бірге естиміз.

Зият түсіндіріп әлек:

– Қазақ дәстүрінде әйел толғатқан үйде еркек кауымы отырмақшы емес қой.

– Е, біз үйде отырғанымыз жоқ. Далада жүрміз. Есік, терезелерді бағамыз.

– Сөйтсе де ырымға жақсы емес...

Әбиболла Әукенге ым жасап, кете берейікті түсіндіріп жатқанша болмады, ақ халатты әйел терезеден басын қылтитты да:

– Сүйінші, ұл бала! – деп дауыстады. Әукеннің жеткен жері осы болды.

– Ал кеттік...

– Қайда?

– Біздікіне. Тойлаймыз.

Зият бұл жерде естілік жасады.

– Сақыш болса жұмыста. Біздің үйге барып тойлаймыз. Қай үйде тойланады, Әукенге оның бәрібір, әйтеуір, тойланса болды. Атасын осыншама зарықтырып дүниеге жаңа ғана келген нәресте Жәкішевті қайда болсын, қайтсе де тойлау керек. Елуден асып барып ата болған Әукен шалқаймағанда кім шалқаяды енді. «Менің күшігім» дейтін інілер, «менің Типулім бір жас тоғыз айында хат таныды» деп бөсетін Сафа секілді кейбір аға туыстар көрсін енді. «Менің күшігім?!» «Менің Типулім!?» Осы жұртта ес деген болсайшы-ей бір. Бір жас, тоғыз ай?! Сол да сөз болып па? Мына Әукеннің немересі ал, тіпті, бір жасқа жетпей-ақ хат таниды. Пифагордың кестесін төрт жасында емес, ал үш жасқа келмей жатып-ақ үйреніп алады. Ишанбай, Жаппар секілді аталарын төрт жас емес, ал, тіпті үш жарым жасында-ақ шахматтан ұтып жібереді. Сонда ана Сафа секілді бөспебайлардың күні не болмақ? Ай, бұл қазақ дегенің ертеңгі күнін ойламайды екен ғой мүлде.

Немерелерін үнемі көлденеңдетіп, алға тартып, ызасын келтіріп жүргендермен Әукен көп жылғы егесті осылай шешті де, құда-құдағидың соңынан ерді.

Бір кереметі, «ұл бала!» – дегенді әлгі екі арада естіп үлгірген бе, әлде Гүлімтайдың перзентханада жатқанына елеңдеп жүргендіктен бе, әйтеуір Әбиболла үйінде жұрт жиналып отыр екен.

– Немеренің аты кім болмақ? – деп шу ете түсті.

Рас екен-ау, құр «немере, немере» дей бергенше ат қойып, айдар тағу жөн екен-ау.

– Ал, иә, немеренің есімін кім деп қоямыз? Бір дауыс шықты.

– Ұлы философ болсын, атын Аристотель қою керек.

– Олай болса, Платон деп неге қоймаймыз?

– Жоқ, Галилей деу жөн. Кім біледі, ойда жоқта бір керемет жаңалық ашар.

– Ендеше Коперник де.

– Жоқ, ұлы ақын болсын деп, Пушкин деп азан шақырайық.

– Олай болса, Абай деп неге атамасқа?!

– Сәкен дейік.

– Бейімбет болсын.

– Жоқ. Мұхтар дұрыс.

– Жоқ. Сәбит дұрыс.

Есімдер әуеден бұршақ жауғандай құйылды. Соның бәрінде де жұрт ұсынысы Әукен мен Әбиболлаға, Зиятқа барып тіреледі. Осылар қалай қарар екен дегендей. Тіпті қызметте отырған Сақыш не дейді деген де сауалдар туып қалып жатты. Обалы нешік, Әбиболла мен Зият екеуі сондай сыпайы. Әңгіме соңы өздеріне барып тірелген кезде «ақы иесі мына Әукен ғой, құданың өзі білсін», – деп салмақты Әукенге салады. Ал Әукен болса, аталған есімдердің ешқайсысына айдар таға алмай қиналады. Оңай ма, ат адамның өмір серігі. Тіпті жақсы болсаң өзің өлсең де, болашақ ғасырларға атың қалады. Сол себепті асықпаған жөн. Асықпайтын тағы бір себепті ол мына жиыннан да түйіп отыр. Немеренің түп иесі – өзі. Олай болса, Әукенсіз бұл мәселе шешілуі мүмкін емес. Тіпті қиналып бара жатса, нәрестенің ақы иесі атасы ретінде: «Міне, мынау атты ұнаттық», – дейді, сонда кім қарсы бола алады оған? Ешкім де қарсы бола алмайды. Олай болса шылбырдың ұшы өз қолында тұрғанда неменеге аптығады?

Ат қою қайда қашар дегенмен, қашып та кетер халге жетті. Ертең келін мен немеренің перзентханадан шығар күні. Өл, тіріл, қайтсең де ат қоюың керек. Жаңа тәртіп солай. Ал бұлар болса, күнде жиналады. Күнде ондаған ат аталады. Біреуі олай тартады, біреуі былай тартады. Бір үйде анау есім бел алса, екінші үйде мынау есім бел алып кетеді. Әркімнің өзі атаған аты өзіне жақсы. Сол таласпен шаршай бастайды. Шаршаған жұрт «Жарайды, жақсы атты ертең тауып қоярмыз», – деп дегеніне жете алмай тарқасады.

Дәп кеше де солай болды. Ат қою тағы да ертенге қалдырылды. Ертең болғанда да, ертеңнің ертесімен. Әйтпесе кеш қаласың. Дүниеге келгеніне жеті күн болса да әлі ат қойылмаған атсыз нәресте бүгін түске тармаса перзентханадан шығып үйге келмек.

– Апырау, мынау бір сұмдық қызық болды-ау, – деді дағдарған Әукен. – Енді қайттік?

Орамалмен басын таңып алып сақинасы ұстап ыңқылдап жатқан Сақыш та дағдарысты.

– Бас жазылар-ау, бірақ әдемі атты қайдан таптық енді? – деп қиналды Әукен. Қиналатын рет бар. Дүниеде не көп? Шешілмеген

мәселе көп. Алынбаған қамалдар бар. Ашылмаған жаңалықтар... Салынбай жатқан құрылыстар... Адам бақытының ұзақ жолында көлденең түсіп, кес-кестеп жатқан қиындықтарда қисап жоқ. Ал солардың ішінде мына дүниеге жаңа келген немереге ат қою – қиынның қиыны екен ғой. Кім білген оның-ды. Жо... жоқ, күлмеңіз. Бұл қиындық жас нәрестенің өз әке-шешесін былай қойғанда, беделі тең екі атасы мен қайда болсын өз өмірін жүргізе алатын екі әжесі болса, ағалары, әпкелері болса, тағы-тағы айтса сөзін өткізе алатын туыс жақындары болса, тіпті шешілмейтін шиеге де айналып кетеді екен. Осындай қиындық болмаса, бұлар неменеге жеті күн бойы сандалады? Еріккендіктен жиналып, еріккендіктен дүрілдесіп жүр дейсің бе? Шешуі табылмағандықтан жүрген жоқ па?

Әукен түрегелді. Күрсілдеп жатқан Сақышқа:

– Қайтсең де тұр енді. Шегінер жер қалған жоқ. Ана құда-құдағиды шақырып алайық. Содан кейін қайтсе де, міне, немере аты мынадай деп айдар тағамыз да, перзентханаға барамыз, – деді.

Сақыш сүйретіліп тұрғанша, телефон шылдыр ете қалды.

– Ау, иә? Бұл қайдан? – деп сұрады телефон құлағын көтерген Әукен. – Жамбылдан?.. Кіммін дейсіз? Нұрғалимын?.. Ал, иә?.. Дүниеге жаңа келген жиеннен туған жиеншардың нағашысымын?.. Ә, түсінікті. Жамбылда нағашымыз бар дегенді естігенмін. Ал, Нұреке, не айтайын деп едіңіз?

– Ең алдымен, айтарым: ана менің жиеншарымның бауы берік болсын!

– Айтқаныңыз келсін, Нұреке.

– Атын кім қойдыңыздар?

– Сол жағына ұяттымыз, Нұреке. Жеті күн болды, бір пәтуаға келе алмай шатасып жатқан жайымыз бар, – деп Әукен ағынан жарылды.

Нұрғали деген кісіге керегі де осы болса керек, телефондағы дауыс саңқылдап, көтеріле шықты.

– Ендеше жиеншардың атын өзім қоям. «Қырықтың бірі қыдыр» деген мәтелді жақсы білетін.

Әукен қуанып қалды. Жеті күн сандалғанда, кім біледі, Құдайдан құдай болып жақсы атты осы, мына, шал тауып кетпесіне кім кепіл.

– Ал қойыңыз.

– Жоқ, мен бұлай жай қоя салмаймын.

– Енді қалай қоясыз?

– Ақысына...

– Ақысы не сонда?

– Мен аруақты адаммын. Мен атын қойған балалардың кейін айы оңынан, жұлдызы солынан, күні жарқырап алдынан шығатын болады...

Ырым-жырым дегенге Әукен сене бермейтін еді. Сөйтсе де елуден асқанда көрген немере жөнінде мынадай жарым ырысқа тең жақсы сөз айтылып жатса теріс пе...

– Сөзінізге құлдық? – деді атсыз немеренің атасы.

– Көргенді жердің азаматысың ғой, өзім де шоши қоймас деп жорып едім, – деді телефондағы Нұрғали даусы. – Атын қоям... ат мінгізесің, шапан жабасың.

Жеті күннен бері басы қатқан Әукен немере үшін, тіпті мына салмақтан да сескенген жоқ. Тек азан шақырып қояр аты көңілден шықса болды.

– Е, оныңыз атам қазақтың дәстүрі ғой, қайда қашып құтыламыз. Атаңыз!

– Атасам... мен атасам бар ғой, Ешкібай деп азан шақырамын.

Әукен шошып түсті.

– О, ақсақал, оныңыз болмайды. Жиырма бірінші ғасырдың қарсаңында туған баланы атам заманғы Ешкібай, Шөпшібай, Қойшыбай деу ұят. Жаңа ат керек.

– Жаңа ат керек пе? Олай болса, Совхозбек, не Колхозбек деп қоясың.

– Жоқ оныңыз да болмайды.

– Болмаса Тракторбай, Комбайнбек, Машинабай деген де есімдерім бар.

– Бұларыңыз ауылда туған балаларға лайық есімдер ғой, – деп жалтарды Әукен.

– Ендеше қаланың зәулім үйлеріне ыңғайлап Зәулімбек деп, немесе тас көшелеріне ыңғайлап Асфальтбек деп те ат қоя аламын.

– Жо... жоқ болмайды. Телефондағы дауыс қатулы шықты.

– Әй, сонда неге болмайды?

– Болмайтыны – ерсі естіледі соңдай.

– Біреуі ескі, біреуі ерсі... Ау, құда, сен өзің ескіге ғана қарсы ма десем, жаңаның өзін де құлқың сүйіп ұната бермейтін адам болып шықтың ғой. Жуырда бір ауданның білдей бір басшысының баласына Картопбай деп ат қойдым. Сен секілді «ескі», «жаңа» деген жоқ. Ат мінгізіп, рақметін айтты.

Көмекейіне қатқылдау сөз келіп қалған Әукен ашуын зорға басты. Шынында да, алыста жатқан құданың құдасымен телефон арқылы жанжалдасып жатуға болмайды ғой. Ұят. «Енді не деп жауап берсем екен?» – деп дағдарып тұр еді, сөзді ыңқылдап, күрсілдеп жүрсе де Сақыш тауып кетті.

– Е, ондай атты өзіміздің атай да қоймай ма? – деп ауылдағы Әукен әкесінің інісін еске салды. Әукен жанып сала берді. Телефон құлағын аузына тақай ұстап:

– Ақсақал, ат-шапанды былай-ақ киерсіз. Атыңызды қоя алмаймыз бірақ. Өйткені, ауылда жасы тоқсанға келген, сізден әлдеқайда үлкен әкеміз бар. Есімі – Сықан. Өзіңіздің құдаңыз. Сол кариямыздан хабар күтіп отырмыз, – деді байсалды түрде.

Ашулы Нұрғали «олай болса..» – деп күмілжіңкіреп қалды.

Нұрекеңнен Сақыштың арқасында осылай жол тауып құтылған Әукен телефонды «yh», – деп қоя беріп, тағы бір ой сап етті де шошып түсті. Ал ауылда тек жатқан Сықаң шын хабар салып шөберемнің атын: «Аяғы майлы, жолды болсын деп «Майлыаяқ» деп, немесе «Жолдыаяқ» деп қоям», – десе, не деп қарсыласасың? Не болмаса, ырымға жақсы деп Итбай, Күшікбай болсын дейді. Сонда ше? Тәуба. Құдай тағала Сықаң ақсақалға таупық берсін де, әйтпеген күнде әке сыйлап, шеше сыйлап өскен Әукен қарсыласа алар ма! Осы ойынан шошыған әлі де атсыз немеренің атасы: «Әй, Сақыш, шайынды тездет», – дегенше болмады, телефон тағы шылдыр етті.

– Бұл Зият құдағи болар, кеше осы кезде хабарласармын деген, – деді ас үй жақта жүрген Сақыш.

Әукеннің телефон құлағын көтеруге жүрегі дауаламайтын секілді. Қызық жай: осы Әукен мына немере дүниеге келгелі өзгеріп бара жатыр ма, қалай, өзі? Қорықпайтын еді, міне, енді жүреқсінетінді шығарды. Бұрын өжеттікке, батырлыққа келгенде, сұрама тіпті, Әукен сондай ойсаң болатын-ды. Ағайын-туғандар мен жанашыр достар кейде оның осы бір өжеттігін міні деп қарап ақыл да айтып қоятын. Тік мінезсің, ойыңа келгенді жасырмай айтып тастайсың деп, тезге салмақшы. Мұндай мінінің барлығын Әукеннің өзі де мойындайды. Міне, жиырма бес жылдан асты, Әукен бір ірі құрылыс мекемесінде орынбасар болып істеп келеді. Өзімен қызметтестердің ішінде академик болып та министр болып та кеткендері бар. Ал бұл болса, сол баяғы, орынбасар калпы. Бір қызығы, оны: «Білімі жоқ, іске ұйтқы бола алмайды, ұйымдастыру қабілеті жетпейді, жұмысына шорқақ», – деп, тіпті дұшпаны да айыптай алмайды. Пәленің бәрі әлгі бір бір беттілікте, тура мінезділікте жатыр. Тура мінез дегенде, кім білген, оның да түр-түрі болады екен ғой. Бір тура мінез бар – қарамағындағыларға келгенде кекірейіп амандаспай қояды екен, не болмаса, дүниені әпіріктей иіріп, бетің бар, жүзің бар демейді, аюдай ақырып, екі аяғыңды бір етікке тығады екен де, ал өзінен жоғарыға келгенде құрдай жорғалап алдына түседі де, «дұрыс», «жөн айтасыз», «қате бізден», «жөндейміз», «пәленеке», «түгенеке», – деп маймандай жөнеледі екен. Ал Әукеннің тік мінезділігі мүлде бөлек. Ол өз қарамағындағыларға сондай сыпайы. Сіз, біз. Ал жоғарғы жақтағыларға келгенде Құдайдың берген мына мінезін көрмейсің бе, бетің бар, жүзің бар демейді, ойындағысын төгеді де салады. Әлгі ағайын-туғандар айтқанда тік мінез болсаң бол, бірақ өзінше болма,

жұрт қатарлы бол деп үйретеді ғой баяғы. Әукен болса көнбейді: қалай жаралдым, солай өтем. Өтірік көлгірситін жайым жоқ мына елуден асқанда. Сөз осы. Сөйткен батырың немерелі болғалы тіпті құдағиымен сөйлесуге де сескенеді. Жоқ, сескенгені емес, сыйлағаны ғой. Құданың құдіретімен, осы, мына Зият құдағиын Әукеннің кей ретте осыдан екі жыл бұрын дүние салған, өз анасы Балайға ұқсатып қалатын да кезі бар. Саспайтындығы, қабақ шытып ашуланбайтындығы, сөзді бір ырғақпен бипаздап сөйлейтіндігі, өз дегенін орындата білетіндігі, Құдай-ау, айна қатесіз аумай қалған-ау, аумай қалған. Иманды болғыр, марқұм Балай ана да керемет кісі еді ғой. «Әукенжан өйтсейші, Әукенжан бүйтсейші», – деп үнемі жөн үйретуден жалықпайтын-ды. Және, әманда, қазақы жөнді-жөнімен үйретіп отыратын. Келіні Сақышқа ашуланғанда да бар айтары: «Мына жынды...» еді. Онысы Сақышқа майдай жағатын. Өйткені, осы бір одағай сөздің арғы жағында, елге үлкен ананың бала мен келінге деген, немерелерге, ағайын-туысқа деген сүйіспеншілік-мейірімге толы үлкен жүрегі соғып тұратын еді. Зият құдағи да сондай, тұла бойынан кісілік пен достық, татулық есіп тұрған, өзі де өзгені сыйлай білетін, өзін де өзгеге сыйлата білетін, жолынан жығылмайтын, жөн-жобаға жүйрік абзал, көшелі әйел. Әукен құдағиының осы қасиетін жақсы біледі. Және де бір қызығы, Әукеннің осы ішетіндігінен Зияттың өзі де хабардар. Ара қатынасты тамыршыдай дәп басып, бағалай алатын құдағи: саған немере болса, маған бөтен бе, менің де немерем. Олай болса немеренің аты – бәленше. Айттым бітті, кестім үзілді десе... Оны мына жақта Сақыш қоштап, жә, құдағидың дегені болсын деп, құдағиына қосыла кетсе, әне кереметтің кер тайлығы сонда болады. Шынын айту керек, Әукен телефон құлағын осы ретте жүрексіне көтерді.

– Әле, мен тыңдап тұрмын...

Дес бергенде телефондағы құдағи емес, құданың өзі болып шықты. Әукен жадырап сала берді.

– Ә, Әбеке, қалайсыздар?

– Жақсымыз. Өздеріңіз ше?

– Жақсымыз... Ал балаға ат таптыңыздар ма?

– Жоқ. Өздеріңіз ше?

– Жоқ, біз де таппадық.

– Апырау, енді қайттік? Қызық болды ғой, мынау бір...

– Иә, қызық болды, – деп Әбиболла дағдара қостайды құрдасын.

– Ойластырамыз деп жүргенде немереміз перзентханадан атсыз шығып жүрсе қайтеміз?

– Иә, сонысы да бар екен-ау... Енді не істедік? Қалай десең де, Әукен де, Әбиболла да естияр адамдар ғой, ойласа келе қапиядан жол тапты.

Бәрі жиналып ағайын-туған болып перзентханаға ертерек барады. Нәресте аты сол жерде аталады да, метрикаға жазылады... Осы тоқтамға келген Әукен мен Сақыш жайласа отырып шайын ішті. Содан кейін туған-туыстарға хабар салып, немересінің перзентханадан шығатынын жариялады. Содан кейін жуынып, таранып барып киіп, байлауышын салып дегендей мына елуден асып кеткен шағында дүниеге келген тұңғыш немересін, әзірге атсыз немересін қарсы алуға перзентханаға келді. Келсе, Әбиболла құда мен Зият құдағи сол жерде жүр екен. Тағы да белгілі сауалдар:

– Ал немерені не деп атайтын болдық? – деп сұрады істің екінші ұшындағы суыртпақты әманда біреуге ұсына сөйлейтін Әбиболла.

– Біз Сақыш екеуміз ақылдаса келіп, Сәкен болсын деген ұйғарындыға келдік, – деді Әукен.

Әбиболла құда сен не дейсің дегендей Зият құдағиға қарады. Зият құдағи қайдам, өздерің біліңдер дегендей шырай танытты. Соны аңғарған Әбиболла:

– Жақсы, болса болсын. Сәкен деген жақсы ат, – деді. Жеті күн бойы сандалтқан аттың, жоқ жерде, оңай шешілгеніне соншалықты қуанған Әукен сумкаға салып әкелген шампанды тарс еткізді.

– Ал олай болса, жарық дүниеге келген жаңа Сәкен үшін!

Қаумалаған жұрт шулап кетті:

– Сәкен үшін!..

– Сәкеннің жарқын болашағы үшін!..

Осы кезде жайлап перзентхана есігі ашылды да, әуелі бала көтерген ақ халатты әйел, одан кейін сәл жүдеңкіреп бозаң тартқан келіні Гүлім, артында Сәкенжанның әкесі Хабай көрінді. Айту солай болды ма, әйтеуір, ақ халатты келіншек жаза басқан жоқ, тура келіп жөргекке тас боп оралған жан иесін Әукенге ұстата берді:

– Ал, атасы, Дәулетіңіздің бауы берік болсын!

– Жоқ, Сәкен деңіз, – деп түзетті Әукен немересін қолына алып жатып.

– Міне, метрикаңыз. Немереңіздің аты – Дәулет.

– Дәулет? Дәулет деп атап жүрген кім немеремді? – деп Әукен келініне қарады.

Мына жеті күн ішінде соншалықты таралып, жүдеу тартып қалған Гүлім сәл жымиып күйеуіне бұрылды:

– Хабай солай деді ғой. Хабай шешесіне бұрылды.

– Мамам айтқан секілді ме еді, қалай еді?

Сақыш әлденені есіне алғандай Зият құдағиына қарады:

– Зияеке, осы сіз Дәулет болсын деп бірдеме деген секілді едіңіз-ау?..

Зият сасқан жоқ. Әбиболлаға бұрылды да:

– Қашан еді, осы сен Әукен құданың аузынан Дәулет болсын деген бір сөз шықты демеп пе едің анада? – деп сұрана үн қатты.

Бір мінезді Әукен құдасының алдын орады:

– Дәулет деген ат айтпақ түгіл, түсіме де енген емес.

– Ана бір күні сөз еткенбіз Дәулетті. Ұмытып қалған боларсың, тегі, – деді құдасы жымия күліп. Сөйтіп, ойда жоқта Дәулет – айналып келіп Әукеннің өзі қойған ат болып шыға келді.

Бір қулықтың жүріп кеткенін Әукен енді түсінді. Бірдеме дейін деп келе жатыр еді. Қолындағы тас-түйін боп оралған жұдырықтай ғана жан иесі «мен мұндамын» – дегендей ыңырсып дыбыс берді де, аяғымен тебініп қойды. Әукен шыдай алмады, нәрестенің бетін жапқан шілтерді көтерді. «Жоқ нәрсеге таласпаңдар, адамдар!» – дегендей дүниеге жеті күн бұрын келсе де, өз атына енді ғана ие болған қызылшақа Дәулет аузын ашып, жылырман реңкте бетін тыржитты. Ата сезімі енді оянған Әукен: «Жақсы, адам қулығы осы жаңа туған нәрестеге ат қоюдан әрі аспасын», – деп күбірледі де жас шарананы: «Дәулетім менің!» – деп иіскей берді. Анталаған ағайындар да: «Дәулет! Дәулет!» – деп нәрестеге үңіле бастады.

Ия, бұл нәресте – әзірге екі үйдің ғана дәулеті. Өсе келе, азамат бола келе, мүмкін, бүкіл елдің де дәулеті болып кететін шығар, кім біліпті оны. Өйткені, дүниені таңдандырған небір ойшыл даналар мен ел қамын жеген кемеңгер көсемдер де, әу баста, жөргекте осылай жатып іңгәлап, осылай жатып бетін тыржитпады деп ешкім де айта алмақшы емес қой...

МАЗМҰНЫ

Ағалардың алақаны

ПОВЕСТЕР • ӘҢГІМЕЛЕР • ЭССЕЛЕР

Бірінші бөлім.
ЖОЛ КЕРУЕНІ

БІР ТАБА НАН 7
АВТОГРАФ 29
МЕНІ ҚАЛАЙ ҮЙЛЕНДІРМЕК БОЛДЫ 43
ЖЕЛ КЕРУЕН 53
ШАРАПАТ 77

Екінші бөлім.
ҚҰЙТЫРҚЫСЫ ЖОҚ БІРҚАҚПАЙЛАР

ҮРІККЕН ДАНАЛЫҚ 83
ҚАҢҒЫБАС ҚОЯН 84
ҚОРҚАҚҚА ЖАУАП 85
АДАМНЫҢ КЕЙБІР КЕЗДЕРІ 85
ТҮМЕНДЕГІ СӘРСЕНБАЙ 86
ТІРШІЛІК БАСПАЛДАҒЫНДА 88
ӨЛЕРДЕГІ СӨЗ 89
КУЗЬМИНИЧНА 90
ҚАРАҚҰМНЫҢ БЕРДӘЛІСІ 92
ҚАМСЫЗ КҮНДЕР 94
ӨЗ МАШИНАМ ДЕГЕНДЕ 98
ЕСІРКЕП ҚАРТТЫҢ ӘҢГІМЕСІ 99
ӘКЕМ ТУРАЛЫ СОҢҒЫ СӨЗ 100
ҚУЛЫҚТЫҢ ҚҰНЫ 101
КӨКПАРҒА ТАЙЫНША ТАРТҚАН 102
АЛА ТАҚИЯ 103
СҮЗГІШ ЖАЗУШЫ 108
ІСЛӘМ ТУЫНДАТҚАН СӨЗДЕР 109
ҚЫЗЫЛАСПАН ТАУЫНДА МІНГЕН АТ 111
САУ БАСҚА САҚИНА 113

БРНОДА КЕЗДЕСКЕН ҚЫЗ ... 114
БАҒАСЫ ЖОҚ СЫРҒА ... 116
ЖАР БОЛҒАН МҰРЫН ... 117
ҚҰЛАҚ ТУРАЛЫ ЕКІ ҚАЙЫРМА ... 120
РЕСПИГИ МЕН АҚАН СЕРІ ... 122
БАУЫРЖАННЫҢ САБАҒЫ ... 124
МАҚТАНЫШ ... 124
ЖОҚ ТҮЙЕНІҢ ӨРКЕШІ ... 126
ЖОЛДА ҚАЛҒАН «БОЙТҰМАР» ... 127
ҚАЛИЖАННЫҢ ӘҢГІМЕСІ ... 130
ҚӘРІ КҮЙЕУ ... 131
СЫРБАЙДЫҢ НҰРҚАНМЕН АЙТЫСЫ ... 134
СІЛЕКЕЙ ... 135
ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ МЕН ҮКІЛІ ҚЫЗ ... 136
ҚЫЗЫЛСЫРАҒАН ҚАЗАҚ ... 137
ҚАЙРАН ЖАҚСЫЕКЕҢ ... 138
ҮЙ ІШІНЕН ҮЙ ТІККЕН ... 141
СӘЛЕМ ХАТ ... 142
БІР ӨЛЕҢНІҢ ӨМІРБАЯНЫ ... 143
ТҰТҚЫНДА ҚАЛҒАН СӨЗ ... 148
БАЛА ТАПҚЫРЛЫҒЫ ... 149
АҚПА ҚҰЛАҚ ПЕН АШУЛАНШАҚ АҚСАҚАЛ ... 150
ЖЕҢІС ПЕН ЖЕҢІЛІС ... 152
АДУЫНДЫҚТЫҢ ШАРАПАТЫ ... 155
ЖАРАТҚАН НЕГЕ ШАМДАНДЫ? ... 157
БАПАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАЛАЛАРЫ ... 158
СҰҒАНАҚТЫҢ САЗАСЫ ... 160
БҰЛТАРТПАС ДӘЛЕЛ ... 161
ШАЛҒАЙДАҒЫ КЕЛІНШЕК ... 161
КӨҢІЛДІҢ КЕЙБІР ПЕРНЕЛЕРІ ... 162
МҮСРЕПОВТІҢ АҢШЫЛЫҒЫ ... 168
АЛТЫН ТІС ... 169
ҚӘДІМГІ СӘБИТ МҰҚАНОВ ... 170
ТІРШІЛІК ДӘНЕКЕРЛЕРІ ... 175
СӘБИТТІҢ ТАПҚЫРЫЛЫҒЫ ... 179
СӘБИТТІҢ «ДҰРЫСЫ» ... 182
КӨЗДІҢ ЖАСЫ ... 182
ТАУ АЛЫСТАСАҢ БИІКТЕЙДІ ... 183
КӨКТӨБЕЛДЕ БІР ЗИРАТ ... 199
ҚАРАҢҒЫ ТҮНДЕ ТАУ ҚАЛҒЫП ... 202
АҚ КӨҢІЛДІҢ ЕСЕБІ ... 204
СҰРАҚ ПЕН ЖАУАП ... 206
ЖАЗАНЫҢ АУЫРЫ ... 207
МЕНІҢ ҚУЛЫҒЫМ ... 207
АДАМ МЕН БҰЛТ ... 209
ШАБЫС ПЕН ҚЫРЫН ... 210
ҰЯЛҒАНЫМ-АЙ ... 212
ҚОЯН ҚУЛЫҚ ... 213
СӘУЛЕМ, СӘУЛЕМ, СӘУЛЕМСІҢ ... 215
СКОПЕН ПАРКІ ... 217
ЭРЖАБЕТТІҢ ҮЙІНДЕ ... 218
ҚАРА АЛА ТАЯҚ ... 221
ЖАНКЕШТІ ЖІГІТ ... 223

АҚЫН МЕН ҚАЙЫРШЫ ... 229
КҮПІРЛІК ... 230
ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІ ... 232
АТ БЕРМЕЙМІН – АКТ ... 233
БАСТЫҚ МІНЕЗ ... 235
СӨЗДІҢ НҰРЫ ... 236
МЕНІҢ АЛШЫМ ... 237
ӘБІКЕЙДІҢ СЫРЫ ... 239
АҚЫЛ МЕН ӘЖІМ ... 240
ТАХАУИ КӨПІРІ ... 241
НҰРҚАННЫҢ КӨЙЛЕГІ ... 242
КӨЗСІЗ ЕРЛІК ... 243
ЖИЫРМА ЖЕТІ ... 244
ӨКІНІШ ... 245
ПАКО КАМИНО – МАТАДОР ... 248
ҚАСАПШЫ МЕН ҚЫЗ ... 249
БОПАШ ПЕН БӘЙМІШ ... 250
ӘКІМДЕР АРАСЫНДА КЕЛГЕН ОЙ ... 250
ҚҰРМЕТТІҢ ҚҰНЫ ... 253
ДӨКЕЙ АҚЫҚ ... 255
РИЗАМЫН... ӨЗІМЕ ... 256
БЕТМОНШАҚ ... 258
ЖИНАҚЫЛЫҚТЫҢ ЗИЯНЫ ... 259
ӨНЕРДІҢ БІР ТҮРІ... ... 260
ҚУАНТАЕВТЫҢ ӘҢГІМЕСІ ... 266
ТЫШҚАН МЕН МЫСЫҚ ... 267
АРАЛДАҒЫ ЖЕҢЕШЕ ... 268
ҚАЙДА АСЫҚТЫҢ, ЖІГІТІМ?.. ... 270
ЖАҚСЫ КЕЛІН ... 271
КӨҢІЛ МЕН НАРЫҚ ... 274
ӘПЕНДІЛЕР ... 278
АЙТБАЙДЫҢ ШАЯХМЕТІ ... 278
К-НЫҢ ҰЛЫ К. ... 286
ДОСӘЛІНІҢ СҮЛЕЙМЕНІ ... 288
КҮНКӨРІС ПӘЛСАПАСЫ ... 293
МЕНІҢ ЖҰБАЙЫМ ... 295
ТОЙТАРҚАР ... 300
АЙТЫЛМАҒАН АМАНАТ ... 302
АҢҒЫРТТЫҚ – АДАМ ӨЛТІРЕДІ ... 305
АТ ҚОЮДЫҢ МАШАҚАТЫ ... 305

Сафуан Шаймерденов

Шығармалары

Повестер, әңгімелер, эсселер

5 том

Бас редакторы *Кәдірбек Құнпияұлы*
Редакторы *Қызжібек Бәкірқызы*
Көркемдеуші редакторы *Кенжеғазы Айтжұманұлы*
Суретші *Нұрмұхамбет Наурызбаев*

ISBN 978-601-7337-52-0

Басуға 27.08.2013 ж. қол қойылды. Қалыбы 60x90$^{1}/_{16}$.
Басылымы офсеттік. Қаріп түрі «DS Times».
Шартты баспа табағы 20,0 б.т. Таралымы 2000+50 дана. Тапсырыс № 1042.

«Ан Арыс» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылайхан даңғылы, 105.
Тел.: +7 (727) 272-51-84, 261-60-67, факс: +7 (727) 261-62-13.

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан
басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru